GESCHIEDENIS DER OUDHEID: DE OOSTERSCHE VOLKEN EN GRIEKENLAND...

Johan Adam Wijnne

GESCHIEDENIS DER OUDHEID.

GESCHIEDENIS DER OUDHEID.

DE OOSTERSCHE VOLKEN EN GRIEKENLAND

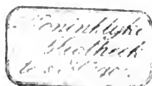
IN HOOFDTREKKEN,

MET GESTADIGE VERWIJZING NAAR DE BRONNEN

DOOR

Dr. J. A. WIJNNE,

Rector van het Stedelijk Gymnasium te Groningen.

GRONINGEN.
DE ERVEN C. M. VAN BOLHUIS HOITSEMA.

1863.

Before there can be a philosophy of history, there must be a science of it, before there can be a science of it, there must be an unbiassed ascertaining and recording of facts.

Westminster Review.

Hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustri posita monumento intueri: inde tibi tuaeque reipublicae quod imitere capias, inde foedum inceptu, foedum exitu quod vites.

Livius.

Zur richtigen Behandlung der Geschichte gehört, dass man alles Fremdartige ausscheidet.

Niebühr.

INHOUD.

Jaren geleden — hoeveel weet ik niet meer — vatte ik het voornemen op, op uitgebreider schaal te leveren, wat in »het Leerboek" *kort is zamengetrokken. De stof hiervoor had ik deels sinds lang in verspreide aanteekeningen liggen, deels was zij nog te verzamelen. Maar iets anders is het, stof te hebben, iets anders, een wèl aaneensluitend geheel zamen te stellen. Eerst dan, wanneer men met de zamenstelling een begin zal maken, ziet men, dat er eigenlijk geen punt is, waarover men zelf genoegzaam is ingelicht. En was men het, in een vak als geschiedenis — welligt in elk vak — geldt thans bovenal het »dies diem docet." Het moge dan niemand verwonderen, dat er jaren noodig waren voor een werk als dit, hetwelk ik nu aanbied, al is zijn omvang niet zoo bijzonder groot, zijn inhoud niet overgeleerd. Bovendien. Behalve dat het in den aard van 't werk ligt, dat het niet in korten tijd kon tot stand komen, is dit mede het gevolg van eene verandering in den werkkring des schrijvers, die hem eerst maanden lang heeft belet de handen aan den ploeg te slaan, en hem over 't geheel verpligt een aanmerkelijk gedeelte van zijn' tijd te wijden aan werkzaamheden, vreemd aan dezen arbeid. Toch verschijnt — voor mij eindelijk — een gedeelte van 'tgeen ik mij had voorgenomen uit te geven. Later zal, indien ik mijn voornemen kan verwezenlijken, de geschiedenis van Macedonië en Rome volgen. Wanneer? Ik ben niet in staat dit met juistheid te bepalen.*

Het boek is, zoo als ik zeide, op eene vrij breede schaal aangelegd. Intusschen is dit met beperking op te vatten. Slagen en belegeringen en wat verder op oorlog betrekking heeft is alleen aangeroerd. Ten

opzigte van de tijdrekenkunde heb ik mij slechts bij de gewigtigste vragen veroorloofd stil te staan bij het »waarom op dien tijd?" Voor zoover ik in aanraking kwam met mythologie, oudheden en letterkunde, heb ik zorgvuldig getracht den schijn te vermijden, alsof dit de onderwerpen waren, waarover ik schreef. Al kan het nu zijn, dat deze of gene iets mist, hij zal van den anderen kant, hoop ik, hier het eene en andere aantreffen, dat hij niet ligt zóó bijeenvindt. Ik heb mij beijverd, omtrent het staatsleven der volkeren, de hoofdgebeurtenissen en hoofdpersonen niets, wat van eenig gewigt is, te verzwijgen, zonder mij daarom verpligt te achten tot de kleinste bijzonderheden af te dalen. Op de uiteenzetting van oorzaken en gevolgen, op het verband der dingen en op duidelijke voorstelling van alles, wat ter zake dient, is met naauwlettend oog toegezien. Daarenboven is, zoovaak dit maar eenigzins noodig scheen, de bron aangevoerd, waaruit ik bij 't verhalen van dat, wat de tekst bevat, heb geput.

Van eene — gelijk men het noemt — wijsgeerige beschouwing der geschiedenis heb ik mij ver gehouden. Ik voor mij geloof, dat, ook zonder dergelijke opzettelijke beschouwingen, de geschiedenis wijsheid leert. Maar zal zij dit doen, dan moeten de feiten, natuurlijk in breederen zin te nemen, zoo naauwkeurig en naar waarheid worden voorgesteld met al hunne omstandigheden en bijzonderheden, dat zijzelve spreken. Alzoo moet de geschiedschrijver met grooten eerbied vervuld zijn voor het ware en het werkelijke. Vaak treft men menschen aan, die meenen, dat zij op een hoogeren trap in de wetenschap der geschiedenis staan, wanneer zij zich van de feiten losmaken. Ik kan het goed regt van de zoodanigen niet erkennen. Veeleer geloof ik, dat men moet pogen steeds dieper en dieper in de kennis der feiten door te dringen. — Daarentegen kan de geschiedschrijver, naar mijn gevoelen, niet te behoedzaam wezen in het oordeelen en het zeggen zijner meening. Menigeen, die over geschiedenis schrijft, acht het zijne taak over alles, wat hij berigt, zijn oordeel te zeggen. Zoo heb ik bij een' Duitsch geschiedschrijver het ongelukkig toeval, waardoor de hertog van Orleans omkwam, als eene billijke wrake Gods zien voorkomen. Anderen keuren de wijze af, waarop de omwenteling

van 1789 *heeft plaats gehad. Mijn streven is het geweest de feiten in hun waren aard en met de van hen onafscheidelijke, er in verscholen liggende logica te doen kennen, aan die feiten zelve de taak der beoordeeling, zoo zij moet vervuld worden, op te dragen. Mij heeft het immer gestuit in uitvoerige werken de geschiedenis zoo met opmerkingen, oordeelvellingen en allerlei redeneringen te zien overstelpen, dat men overal slechts hem, die verhaalt, in 't gezigt krijgt, nimmer de zaak zelve. Juist hetgeen men in die geschriften zoekt wordt als bekend verondersteld; de lezer bespeurt niets dan de redenering, die boven de feiten in de lucht zweeft.* Bunsen *noemt het in de »Voorrede" van zijn boek, getiteld Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte, den vloek van de tegenwoordige historiographie, dat de inhoud der bronnen zelf overal plaats maakt voor 'tgeen naar aanleiding dier bronnen in 't midden wordt gebracht.*

Zooveel over hetgeen ik heb gepoogd te geven, d. i. over den inhoud. Wat de wijze betreft, waarop ik heb gewerkt, hierover heb ik het volgende mede te deelen. In 't begin van elke paragraaf staan de bronnen, waaruit ik heb geput: eerst het weinige, dat op de geographie betrekking heeft; dan de oude schrijvers, veelal naar tijdsorde; verder de werken, in nieuweren tijd in 't licht verschenen. Met behulp van deze allen kan men, zoo het iemand behaagt, de bestanddeelen van elke paragraaf weervinden, of wel elke paragraaf in hare bestanddeelen ontleden. Eene kritiek der bronnen is er niet bijgevoegd. Zij behoort, meen ik, niet in een werk, dat voor iedereen is geschreven. Waar een latere schrijver na een vroegeren is geplaatst, is dit gebeurd, omdat hij meer dan de andere, in 't algemeen of voor mij in 't bijzonder, eene hoofdbron was. Buiten de schrijvers, waaruit elke paragraaf is zamengesteld, is bij moeijelijke punten of op plaatsen, waar onzekerheid heerscht, rekenschap gegeven van de gronden, waarop de tekst berust. Aan eene bestrijding van 'tgeen andere nieuwere schrijvers voor waarheid houden is, behalve in 't voorbijgaan, geene plaats ingeruimd. Wat in de gewone werken van kleineren omvang wordt geleerd is met stilzwijgen voorbijgegaan of ter loops opgeteekend, om den zamenhang niet te verbreken. Wanneer dat, wat verhaald moest worden, niet voor eene juiste uiteenzetting vat-

baar was, tenzij de geheele inhoud der bronnen werd blootgelegd, heb ik mij hier en daar vergenoegd met te wijzen op hen, die dit hebben gedaan. Met opzet ben ik zeer spaarzaam geweest in 't aanhalen van plaatsen uit de »rhetores" der Grieken.

Om den aard der onzekerheid, waar zij bestaat, in 't regte licht te stellen, ben ik nu en dan afgeweken van den regel, dat de lezer zoo min mogelijk moet zien zamenstellen, opdat hij, tegelijk met hetgeen er op is gebouwd, de grondslagen zelve mogt kunnen in 't oog vatten. Dergelijke bewijsplaatsen, bestemd om het publiek die rekenschap te geven, welke het regt heeft te eischen, zal men toch wel geene nutteloze bladvulling achten. Liever dan het voorkomen aan te nemen, alsof nu door mijn schrijven zeker *zou worden, wat* onzeker *is, heb ik dit laatste willen doen kennen, zoo als het is. In het aanhalen der oude schrijvers heb ik gepoogd volledig te zijn, in dien zin n.l. dat ik er geen' oversloeg, waaruit de stof in der daad is getrokken. Zoo meen ik hem, die in de gelegenheid is deze boeken open te slaan, het best er toe te kunnen brengen de bronnen zelve te raadplegen. Maar ook voor hem, die dit niet vermag te doen, kon het, dacht ik, zijn nut hebben niet verstoken te zijn van de opgave der bronnen. Men is immers het best in staat over de waarde van een berigt te oordeelen, zoodra men tevens verneemt, wie de zegsman is. Toch ben ik niet zoo angstvallig geweest, dat ik, waar eene zaak vaststaat op de getuigenis van twee hoofdschrijvers, er die van den tweeden of derden rang immer heb bijgevoegd, wanneer zij niets anders doen dan hetzelfde kortelijk herhalen, wat gene uitnemend hebben te boek gesteld. Dwalingen in 't cijfer der aanhaling zullen er, naar mijn beste weten, niet vele in voorkomen. Heb ik in 't algemeen zóó gehandeld ten aanzien van de werken der oudheid, anders deed ik met de geschriften van lateren tijd. Hier heb ik geene andere genoemd, dan die ik zelf heb gebruikt, hetzij omdat zij mij den weg hebben gewezen naar de ouden, hetzij omdat ik hen in de voorstelling of uitdrukking heb gevolgd, of omdat zij zich zoozeer met enkele onderwerpen hebben bezig gehouden, dat zij hieromtrent schier evenveel gezag hebben verworven als de oorspronkelijke schrijvers zelve, of eindelijk, omdat, al volg ik hen niet, het nuttig kan zijn, dat men van hun gevoelen kennis neemt. In-*

tusschen kan ik naar waarheid getuigen, dat ik van anderen niets heb overgenomen, wat ik niet met eigen oogen heb nagevorscht en waar bevonden. Over 't geheel heb ik zoowel hen uitgesloten, die er niet op wijzen, vanwaar zij hunne berigten hebben, omdat ik maar al te dikwijls door de zoodanigen ben misleid, als hen, die meer uit de ouden halen dan er in staat. Men gevoelt, dat ik, in weerwil van deze uitdrukking, niets te kort wil doen aan het fraaije van den vorm of aan andere eigenschappen, die zulke schrijvers vaak gunstig van anderen onderscheiden.

De Chinezen komen niet in mijn werk voor. Zij behooren m. i. niet tot de oude geschiedenis. Ook NIEBÜHR, LAURENT *en* DUNCKER *maken van dit volk geen gewag. Streng genomen, ligt Indië eveneens buiten de grenzen der Oude Geschiedenis: er is geene duurzame verbinding en verkeer van dit land met het overige gedeelte der oude wereld. Maar reeds alleen het boeddhismus, dat men zooveel beter kent dan voorheen, scheen mij een voldoenden grond op te leveren om Indië niet geheel buiten te sluiten. Wat het lot is van elk, die werken van eenigzins langen adem niet in korten tijd kan voltooijen, is ook mij gebeurd. Terwijl ik schreef of drukte, kwam er veel in 't licht, dat ik gaarne had bestudeerd, maar dat ik nu, op zijn best, maar even kon inzien, dewijl ik reeds tot andere onderwerpen was overgegaan. Hoofdzakelijk was dit het geval met de navolgende boeken:* KUENEN, Hist.-kritisch Onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des ouden verbonds, Eerste Deel; J. BARTHÉLÉMY SAINT-HILAIRE, le Bouddha et sa religion; H. BRUGSCH, Histoire d' Egypte dès les premiers temps de son existence jusqu'à nos jours, accompagné de planches, 1e partie; *enkele stukken van* RENAN; AUGUST KNÖTEL, Cheops der Pyramidenerbauer und seine Nachfolger *en andere, die ik in de Noten heb vermeld.*

Nog een woord over de vraag, waarom ik dezen arbeid op mij heb genomen en voor wie ik de vrucht der vele uren, er aan gewijd, bestem. Het zou ongetwijfeld gemakkelijker voor mij zijn geweest, zoo ik, getrouw aan de in Nederland heerschende gewoonte, een van de vele Duitsche werken over oude geschiedenis min of meer vrij in onze taal had overgebracht. Zonder nu iemands handelwijze te wil-

len bedillen, is het mij, voor een volk zoowel als voor een individu, altijd wenschelijk voorgekomen te beproeven, wat eigen kracht vermag. En, om de waarheid te zeggen, tot nog toe heb ik geen dergelijk boek aangetroffen, dat aan de eischen beantwoordt, die ik doe aan een geschrift, waarvan de strekking is, voor den Nederlandschen lezer den weg te banen tot het verwerven eener grondige kennis van de Oude geschiedenis. Hoedanig die eischen zijn, zal hem blijken, die dit werk zal willen doorlezen, hetwelk poogt die te bevredigen. Bovend'en, hoe zal er ooit een Nederlandsch werk, dat deze stof uitvoerig en grondig behandelt, voor Nederlanders geschreven, tot stand komen, hetwelk — ik zeg niet aan mijne, maar — aan aller regtmatige verwachtingen voldoet, indien niemand een begin maakt met iets *in 't licht te doen verschijnen. Wat het tweede punt aangaat, niet gaarne bepaal ik, voor wie ik de pen opvat. Doch zoo vaak ik aan die vraag dacht, zweefden mij als degenen, in wie ik het liefst lezers vond, èn leerlingen van de hoogste klasse van een gymnasium, èn studenten, èn over 't geheel lieden uit den beschaafden stand, die een leesboek over dit vak verlangen, voor den geest.*

Ten slotte leg ik de verzekering af, dat gegronde en wèloverwogen aanmerkingen mij, ook met het oog op het vervolg, hoogst aangenaam zullen zijn. Daarentegen moet ik ieder, die niet van zins of in de gelegenheid is, hetgeen ik gesteld heb, zorgvuldig na te vorschen en te toetsen, dringend verzoeken, geene beoordeeling te leveren, zonder te letten op de zwarigheden, waarmede ik, gelijk ieder ander in mijne plaats zou gehad hebben, uit den aard der zaak had te worstelen, en die ik mij in geenen deele vlei alle te hebben overwonnen.

GRONINGEN den 20 December 1862.

J. A. WIJNNE.

INLEIDING.

Het onderwerp der geschiedenis is de mensch. De belangstelling in haar ontspruit uit de zucht, den mensch ingeschapen, om bekend te worden met alles, wat hem eigen, wat der menschheid gemeen is. Er mogen er velen zijn, die zich niet bekommeren om wijsbegeerte; wat in der daad gebeurd is wil elk weten, daarover wil elk oordeelen. Maar niet alles, wat geschied is, valt onder 't bereik der wetenschap. De algemeene geschiedenis, voor zooverre zij ons bekend is, is zeer beperkt, en dit te meer, naar mate wij hooger in de oudheid opklimmen. Zoo bepaalt zich de bekende oude geschiedenis bijna uitsluitend tot het westen van Middel-Azië en de kustlanden langs de Middellandsche Zee, tot de volkeren en gebeurtenissen, van welke zij de woonplaats en het tooneel waren. Ook dus omschreven, is zij nog zeer onvolledig; van de eerste 2000 jaren valt weinig of niets met zekerheid te vermelden; van 2000 tot 500 v. C. bestaan alleen fragmenten. En hoeveel viel er dan nog, binnen dien bepaalden omtrek van tijd en plaats, onder de zon voor, dat niemand meer kan te weten komen, ook de schranderste en naauwkeurigste vorscher niet. Voorzeker, het is de pligt van den historieschrijver op de oorzaken en gevolgen te wijzen en de feiten te verklaren, waar zijzelve niet genoeg spreken. Maar, wat bevat de Algemeene Historie al niet! Het zijn de gebeurtenissen in hare ware gedaante en met hare oorzaken, de menschen met hunne gevoelens en hun karakter, de menschen en de zaken met al de omstandigheden, die ze gemaakt hebben tot hetgeen zij zijn. Dus opgevat, wordt de studie van hetgeen gebeurd is met der daad eindeloos, en niemand heeft het regt te beweren, dat hij de historie in haar geheel kan te boek stellen. Nu zijn er wel vele zaken en betrekkingen in 't leven der menschheid, waarin niets

verborgen blijft voor hem, die ze wil nasporen. Maar er is ook veel, waarvan de grondoorzaak moeijelijk, onmogelijk te onderkennen is.

De omvang der algemeene geschiedenis is reeds groot, en elke dag voert haar nieuwe stof toe. Wel sluit de geschiedschrijver, daar hij geene kroniek wil leveren, eene menigte van namen uit, die welligt der nieuwsgierigheid eenig voedsel konden verschaffen, maar hem der vermelding niet waardig schijnen. Eveneens verbant hij uit zijn werk die gebeurtenissen, welke in geen verband staan tot het overige van zijn werk. Doch, hoe veelzins ook beperkt, de omvang der algemeene geschiedenis strekt zich verre uit. Terwijl de geschiedschrijver de belangrijkste verschijnsels in 't leven der bijzondere volkeren tot grondslag voor zijn verhaal neemt, vat hij de natiën als deelen van een groot geheel op, die in betrekking tot elkander staan en wederkeerigen invloed op elkander uitoefenen. Van den invloed, dien een volk op den toestand en de ontwikkeling van andere natiën heeft, hangt voor een groot deel het gewigt af, dat het voor de algemeene historie heeft, de breedere of engere ruimte, die 't verhaal zijner lotgevallen moet innemen. Die gebeurtenissen komen op den voorgrond, die, hetzij ze in betrekking staan tot de binnenlandsche, hetzij tot de buitenlandsche aangelegenheden, op zichzelve of om hare uitkomsten en gevolgen gewigtig moeten genoemd worden. Ten einde het leven van ieder volk als een geheel te schilderen, gaat de algemeene geschiedenis van den staat, als middelpunt, uit, en neemt in het tafereel, dat zij biedt, de veelsoortige uitingen van dat leven op. Teregt, want de *daad* is bij uitnemendheid het bestanddeel der geschiedenis, die Sallustius daarom »memoria rerum gestarum" noemt. Daden zijn het centrum aller historie, en groote daden op 't veld der literatuur van een volk zijn veelal de natuurlijke gevolgen van uitstekende daden op 't gebied der politieke geschiedenis. Het omgekeerde heeft niet altijd plaats. Doch naast de vermelding van hetgeen de volkeren op het gebied der politieke geschiedenis verrigt hebben behoort de uiteenzetting van datgene, wat hunne godsdienst, literatuur, kunstgeschiedenis, handel, zeevaart, in 't kort wat hun geheelen toestand betreft, evenzeer tot de taak van den geschiedschrijver.

Wie nu de historie van de ontwikkeling der natiën wil verstaan, bestudere de algemeene geschiedenis. Zij voert zaken en personen uit lang vervlogene eeuwen ten tooneele, die den geest met bewondering, het gemoed met belangstelling vervullen. Zij is de moeder der wijsheid, de leermeesteres des levens. Zij legt niet den grond

tot ééne enkele zielsstemming, noch wekt één enkelen hartstogt, maar zij spreekt tot den mensch in zijn geheel; zij zoekt hem niet tot één besluit of éénе daad te brengen, maar zij dringt hem, vast te willen en krachtig te handelen. Zij leert ons de wereld kennen en de menschen, gelijk zij zijn. Zij predikt geene moraal en trekt geene stelsels op; doch zij voert Epaminondas als 't model eener edele denkwijze en ware onbaatzuchtigheid ten tooneele en personifiëert de vaderlandsliefde in Decius Mus. Zij wijst ons den waren aard der dingen en het veranderlijke en wisselvallige van al het ondermaansche aan. Zij verbant alle bekrompenheid, alle vooroordeelen. Zij doet egoïsmus en afsluiting haten en spoort ons aan het tegenwoordige leven te gebruiken en niet stil te zitten, daar het dwaas is op een toekomend leven te hopen, wanneer wij het leven, dat ons geschonken is, verwaarloozen. Zij geeft den mensch 't regte besef van zijne waarde en leert hem den weg des levens kennen. Zij houdt hem voor, dat het hem past gematigd te zijn in 't oordeelen, door zijne opmerkzaamheid te vestigen op de wisselvalligheid van de menschelijke zaken, door hem nu en dan een' blik te gunnen op het onveranderlijke plan van de leidingen Gods, door zijne aandacht te bepalen bij de wisseling van dood en leven, van menschelijke vrijheid en menschelijke magt met menschelijke beperktheid en onmagt. Zij toont als met den vinger al wat grootsch is aan en laat den mensch onverschillig voor alles, wat ras vervliegt en haastig voorbijgaat, daar het vlugtige hem niet kan boeijen, die de ondervinding der eeuwen raadpleegt. Eindelijk, zij geeft een krachtig middel aan de hand om het tegenwoordige grondig te beoordeelen en laat ons de toekomst, althans eenigermate, in den spiegel van 't verledene zien of, gelijk de dichter zingt:

»There is a history in all men's lives,
Figuring the nature of the times deceas'd
The which observ'd, a man may prophesy,
With a near aim, of the main chance of things
As yet not come to life; which in their seeds
And weak beginnings lie intreasured.
Such things become the hatch and brood of time."

Shakspeare, *King Henry*, IV, II part,
Act. 3, scene 1.

De *bronnen* der geschiedenis kunnen tot twee hoofdsoorten gebracht worden: *mondelinge overleveringen* en *geschrevene berigten*. De eerste zijn veelal *mythen*, d. i. in verdichtselen

gehulde geschiedenissen, ook wel historische liederen. Met zulke overleveringen begint doorgaans de geschiedenis van ieder volk. Zij blijven zoo lang de eenige bron, als het schrijven bij een volk òf in 't geheel nog niet, òf slechts weinig bekend is. Tot de laatste soort behooren:

1°. *opschriften op gedenkteekenen*, als gebouwen, zuilen, steenen. De handleiding om die opschriften te verstaan heet epigraphica. Verder *munten* en *zegels*, die in zooverre dienstig zijn, als zij de geslachts- en tijdrekenkunde ophelderen, vooral voor die tijdvakken, waarvan de geschiedboeken geheel of ten deele verloren geraakt zijn. De kennis der regelen om de munten te verklaren heet numismatica, die om de beteekenis der zegels te begrijpen sphragistica.

2°. *oorkonden*, waartoe o. a. staatsbesluiten, vredes- en handels-verdragen behooren. Den sleutel ter verklaring dezer stukken geeft de diplomatica.

3°. *kronieken* en *jaarboeken*, die slechts eene chronologische opteekening der voorvallen bevatten. Zij zijn het geraamte, maar tevens de kern van alle geschiedenis en leveren hetgeen haar volstrekt onontbeerlijk is. Maar hiertoe bepalen zij zich ook. De schrijvers der kronieken nemen waar en teekenen de feiten van dag tot dag, van jaar tot jaar op. Ziedaar alles. Om oorzaak, zamenhang, stijl of inkleeding bekommeren zij zich niet. Zij letten meer op de gebeurtenissen, dan op de personen, meer op het uiterlijke der daad, dan op hare beweegredenen.

4°. *Gedenkschriften*, d. i. berigten, nagelaten òf door ooggetuigen der gebeurtenissen, die vermeld worden, òf door personen, die hierop een gewigtigen invloed hebben uitgeoefend. In tegenstelling met de kronieken, die de vrucht althans van eenige studie zijn, bevatten de gedenkschriften, de uitkomsten van 'tgeen de schrijver zelf beleefde, hoorde en zag. Zij verhalen de gebeurtenissen eigenlijk niet, maar bespreken ze. Zij bepalen de aandacht der lezers schier uitsluitend bij de oorzaken en beweegredenen, meer dan bij de feiten zelve. De handelende mensch boeit den schrijver van 't gedenkschrift; diens karakter, als de bron, waaruit de daad ontkiemt, wil hij in 't licht stellen. Het is niet zoo zeer het groote tooneel van 't openbare leven der volkeren, als wel de werkplaats van 't gemoed en het bijzonder leven, dat hij zich voorneemt te doen kennen. Hij beschrijft niet, maar hij schildert; alles is bij hem aanschouwelijk.

5°. *historische werken*, waarin de gebeurtenissen niet alleen naar tijdorde, maar ook in den vereischten zamenhang verhaald worden. Bronnen van den eersten rang zijn zulke werken, welker schrijvers òf tot hetgeen zij te boek stellen medegewerkt hebben, òf er ooggetuigen van geweest zijn, òf althans gelijktijdig met die gebeurtenissen geleefd hebben. — Nog moet men als bijsoorten tot de bronnen der geschiedenis brengen al wat, buiten de eigenlijke historieschrijvers, de literatuur van een volk uitmaakt, alsmede velerhande overblijfselen der oudheid, als wapens (heraldica, kennis der regels om ze te verstaan), altaren, zuilen, schilderijen.

Het bijeenbrengen der feiten uit de bronnen heet historisch onderzoek, het toetsen en schiften der bronnen en 't beoordeelen der geloofwaardigheid van 'tgeen zij behelzen is de taak der kritiek.

Gelijk elke wetenschap de geschiedenis in meerdere of mindere mate behoeft, zoo maakt de historie op hare beurt gebruik van de slotsommen van schier alle wetenschappen. Bij voorkeur worden echter diegene hulpwetenschappen der geschiedenis genoemd, welke onontbeerlijk zijn tot het verkrijgen eener heldere en volledige kennis van 't gebeurde. De reeks dier hulpwetenschappen openen de *aardrijkskunde* en de *tijdrekenkunde*, die tot bepaling der gebeurtenissen dienen naar plaats en tijd. De aardrijkskunde of geographie leert het tooneel kennen, waarop de gebeurtenissen plaats gegrepen hebben. Men verdeelt haar in: de plaatselijke of topische, de natuurkundige of physische en de staatkundige of politische. De tijdrekenkunde of chronologie geeft ons een vasten maatstaf aan de hand om den duur en de opvolging der gebeurtenissen te bepalen. Zij wordt onderscheiden in: de mathematische of astronomische, welke, door 't gadeslaan van de bewegingen der maan en van de aarde, den duur der natuurlijke deelen van den tijd vaststelt, en de historische of technische, die zoowel de jaartellingen en tijdsafdeelingen, bij verschillende volkeren in gebruik, opgeeft, als den tijd bepaalt, waarop de gebeurtenissen, elke op zichzelve, voorgevallen zijn. Andere hulpwetenschappen der historie zijn: de *ethnographie* of *ethnologie*, die de kennis verschaft van de afstamming, verwantschap, taal, zeden en eigenschappen der onderscheidene volkeren; de *statistiek*, welke den geheelen toestand der staten op een gegeven tijdstip in 't oog vat en alzoo hun grondgebied, bevolking, regeringsvorm, beschaving, handel, financiën, krijgswezen en wat er verder toe behoort beschrijft; de *genealogie* of de wetenschap van den oorsprong, de voortplanting en de

lotgevallen der merkwaardigste geslachten; de *epigraphica;* de *numismatica;* de *sphragistica;* de *heraldica;* de *diplomatica.*

De tijdrekening van een volk pleegt, wanneer zij niet van elders ontleend is, oorspronkelijk even ongeregeld te zijn als het volk zelf ruw is. Slechts voet voor voet maakt zij vorderingen en geraakt eerst na eene onvermoeide en herhaalde nasporing van den loop der hemelligchamen tot vastheid. In de oudheid waren er bijna even vele bijzondere tijdrekeningen als volksstammen. De voornaamste tijdrekeningen (aeren) zijn:

1. Bij de Babyloniërs de *aera van Nabonassar*, beginnende met den 26 Februarij 747 v. C. (1).

2. Bij de Israëlieten die van de verwoesting van den eersten tempel of *van 't begin der Babylonische ballingschap*, 17 Januarij 586 v. C. (2); die der Seleuciden (zie beneden); *die der Maccabaeën*, sinds den herfst van 143 v. C., welke niet lang in gebruik is geweest (3); de *jaartelling naar de schepping der wereld*, welke volgens de berekening van rabbi Hillel, die zijne hervorming waarschijnlijk in 344 n. C. invoerde, met den 7 October 3761 v. C. moet beginnen. Het kan hier niet de vraag zijn, of Hillel met juistheid te werk gegaan is, vermits het jaar der schepping, uit hoofde van een verschil in lezing van den Hebreeuwschen en den Samaritaanschen tekst van het O. T., alsmede van de Grieksche vertaling der zeventigers, wel steeds onzeker zal moeten blijven in weerwil van de vele moeite, aan deze vraag, waarover meer dan honderd verschillende gevoelens bestaan, besteed; maar nog heden is deze aera bij de Joden in gebruik. — De jaren der Israëlieten zijn maanjaren van twaalf maanden, die bij afwisseling uit 30 of uit 29 dagen bestaan, zoodat een regelmatig jaar 354 dagen telt. Bovendien worden er in eene tijdsruimte van 19 zonnejaren zeven schrikkelmaanden, elke van 30 dagen, ingelascht (4).

3. De *tijdrekening naar Olympiaden*, beginnende met 776 v. C., omstreeks 1 Julij, sinds welk tijdstip de Olympische spelen regelmatig om de vier jaren gevierd werden. Zij was bij de Grieken, hoewel ver van algemeen, op 't voorbeeld van den geschiedschrijver Timaeus van Sicilië, sedert 300 v. C. in gebruik (5).

---

(1) Ideler, *Handbuch der Chronologie*, I, blz. 98. — Vgl. I, blz. 195—226. — (2) T. a. p., I, blz. 529. — (3) Ideler, *Handbuch der Chronologie*, I, blz. 535. — (4) T. a. p., I, blz. 537, 540 vlg., 552, 568 vlg., 576 vlg., 582; II, 444. — (5) T. a. p., I, blz. 372—379.

Iedere Olympiade bevat vier jaren. In het burgerlijk leven is de jaartelling der Olympiaden nimmer gebruikt, maar hield men zich aan de oude gewoonte, het jaar naar een' overheidspersoon te noemen.

4. De *tijdrekening naar de stichting van Rome*, sedert 753 v. C., volgens Marcus Terentius Varro, die in 28 v. C. stierf (1), aangehaald bij Censorinus, *de die natali* (Ed. Lindenbrog 1642), cap. 21. Naar Marcus Porcius Cato, die in 149 v. C. overleed (2), valt echter, getuige Dionysius van Halicarnassus (3), die stichting in 't jaar 752 v. C. Dit zijn onder de over dit punt heerschende gevoelens de twee, die 't meest algemeen aangenomen zijn. Eene dezer jaartellingen, veelal de eerste, volgden de Romeinsche geschiedschrijvers, ongeveer sedert Augustus, terwijl men zich in 't burgerlijke leven, zoo lang er jaarlijks regelmatig twee consuls gekozen werden, aan de oude gewoonte hield om het jaar naar hen te noemen (4).

5. In het Syrische rijk de *aera der Seleuciden*, sinds 1 October 312, in welk jaar Seleucus I de zege bij Gaza behaalde (5).

6. De *tijdrekening naar de Hedschrah* (uitwijking), beginnende den 15 of 16 Julij 622 n. C., bij de Mohammedanen sedert khalif Omar ingevoerd (6).

7. De *jaartelling naar de jaren vóór en na de geboorte van Christus*, op 't voorbeeld van Dionysius Exiguus, abt te Rome, die in de zesde eeuw n. C. leefde, steeds meer en meer en sinds Karel den dikke schier algemeen bij de Christenen van 't westen in gebruik, hoewel haar begin op zijn minst vier jaren te laat gesteld is. In de eerste eeuwen na Christus' geboorte telde men de jaren naar 't begin der regering van de keizers of, wat meermalen geschiedde, naar de consuls. Sedert de vierde eeuw, inzonderheid sinds Constantinus den groote, werd deze jaartelling allengs meer verdrongen door de *aera der indictie*, die in de middeleeuwen zeer dikwijls voorkomt. Zóó heeten n.l. de enkele jaren van een' tijdkring van vijftien jaren, op een belastingstelsel der Romeinen, ook indictie geheeten, gegrond. Het begin der indictie werd doorgaans op den 1 Sept. 312, na de 12de eeuw ook wel op den 1 Jan. 313 gesteld (7). Bij de Christenen in

(1) Fischer, *Röm. Zeittafeln*, blz. 378. — (2) T. a. p., blz. 126. — (3) Dionys., *Ed. Reiske*, I, c. 74. — (4) Ideler, II, blz. 152 vlg., 174. Fischer blz. 4, 5. — (5) Ideler, I, blz. 429 vlg., 446 vlg., 451. — (6) T. a. p., II, blz. 482 vlg., 502. — (7) T. a. p., II, blz. 285, 343 vlg., 347, 352 vlg., 364, 366, 376 vlg., 389 vlg.

het Oosten is de aera naar Christus' geboorte bijna niet in gebruik gekomen; doch in plaats daarvan volgden zij die der Seleuciden of eenige andere, b. v. de *Byzantijnsche*, die naar de schepping der wereld rekent en deze in 't jaar 5508 vóór het begin onzer jaartelling stelt. Deze aera, die vroeger in het Byzantijnsche rijk en in Rusland in zwang was en waarbij het jaar met den 1 Sept. aanvangt, begint in het tegenwoordige Griekenland meer en meer plaats te maken voor die, welke van het jaar van Christus' geboorte af rekent, gelijk deze ook door Peter I in 1700 in Rusland is ingevoerd ( ).

Van de aeren ga ik tot de grootte van het jaar over. Behalve bij de Israëlieten (zie boven) was ook bij de Arabieren het *maanjaar* in gebruik. In zooverre verschilden deze echter van het eerstgenoemde volk, dat zij er niet aan dachten, gelijk gene, hun jaar met het zonnejaar in overeenstemming te brengen en, omdat zij de gemiddelde lengte der maand iets te kort gesteld hadden, in dertig jaren slechts elf schrikkeldagen inlaschten. Sedert de Arabieren echter met andere volkeren in aanraking kwamen, plegen zij, even als nog heden de Turken en andere belijders van den islam doen, buiten hun maanjaar ook het zonnejaar aan te nemen, of wel op eigenaardige wijze het eene met het andere in verband te brengen (2). Insgelijks vinden wij het maanjaar bij de oude Grieken, die echter, om het jaar steeds in 'tzelfde jaargetijde te doen beginnen, van tijd tot tijd eenige schrikkelmaanden inschoven (3).

Bij de Romeinen verliepen er vele jaren, eer zij eenige orde in de indeeling des jaars brachten. Eerst Numa Pompilius voerde een maanjaar van 355 dagen in, dat met de maand Maart begon. De eerste verandering werd hierin gemaakt door de tienmannen, die er van tijd tot tijd eene schrikkelmaand van 22 of 23 dagen bijvoegden. Toch nam na hen de verwarring in den kalender eer toe dan af, wat Cajus Julius Caesar, destijds pontifex maximus, noopte, door de invoering van het *zonnejaar*, dat hij aan de Aegyptenaren ontleende, een vasten en geregelden vorm aan het jaar te geven. De Juliaansche tijdrekening stelde het jaar, sedert 45 v. C., op 365 dagen en 6 uren, in dier voege, dat, na drie jaren van 365 dagen, aan het vierde, na den 23sten Februarij, een schrikkeldag toegevoegd werd. De maand had drie afdeelingen: calendae,

(1) T. a. p., II, blz. 433, 459—465. — (2) Ideler, II, 471 vlg., 479 vlg., 503 vlg., 539, 559 vlg. — (3) T. a. p., I, blz. 262 vlg., 269, 275 vlg.

de eerste dag; nonae, de negende vóór de idus (d. i. de vijfde in Maart, Mei, Quinctilis of Julij en October, de zevende in de acht overige maanden); idus, de vijftiende in de vier zoo even genoemde maanden, de dertiende in de overige. Door van deze drie punten terug te tellen wees men de andere dagen aan (1).

De *Juliaansche tijdrekening* of *oude stijl* is tot den 4 Oct. 1582 n. C. algemeen in gebruik gebleven. Toen echter latere berekeningen leerden, dat het Juliaansche jaar 11 minuten en 12 seconden te lang genomen en men daardoor, ten opzigte der jaargetijden, reeds 10 dagen achteruit gekomen was, voerde paus Gregorius XIII, door naauwkeuriger waarnemingen voorgelicht, nadat de pogingen van anderen vóór hem haar doel gemist hadden, eene afdoende verbetering van den kalender in. Hij bepaalde, dat men, in plaats van den 5den October 1582, den 15den schrijven en alle 400 jaren drie schrikkeldagen uit den kalender weglaten zoude, zoodat de slotjaren van drie achtereenvolgende eeuwen geene schrikkeljaren, dat van het vierde wel een moest zijn. Dus bleef 1600 een schrikkeljaar, maar 1700 en 1800 zijn er geene geweest, en 1900 zal het evenmin zijn. Alzoo stelde de *Gregoriaansche tijdrekening (nieuwe stijl)*, die thans reeds 12 dagen van den ouden stijl verschilt, den duur van 't jaar op 365 dagen, 5 uren, 49 minuten en 12 seconden, wat nog een weinig te lang is (2). Deze jaartelling werd eerst alleen door de Roomsch-katholieke en sedert het begin der 18de eeuw mede door de overige Christen-volkeren, behalve door de Grieksche Christenen, aangenomen (3). Sinds een paar jaren onderscheiden evenwel de Russen zich in zooverre van de Grieksche Christenen, dat ook zij volgens den nieuwen stijl tellen.

VOORHISTORISCHE TIJD (4).

De aarde.. Eenvoudig, maar verheven is het verhaal van de schepping der wereld, waarmede het boek Genesis begint en dat niemand onbekend kan zijn. De vraag echter, in hoeverre dat boek zekere

---

(1) T. a. p., II, 31 vlg., 38 vlg., 50 vlg., 56 vlg., 117 vlg., 125—129, 187, 621. — (2) Het jaar, van het begin der lente tot een volgend begin, is 365 dagen, 5 uren, 48 minuten en 48 seconden, maar met kleine veranderingen. Vóór 4900 jaren was het 37 seconden langer; sedert dien tijd neemt het voortdurend af tot het jaar 7600 n. C., wanneer het slechts 365 dagen, 5 uren, 48 minuten en 9 seconden zal zijn. Daarna groeit het weder aan. — (3) Ideler, I, blz. 65, 74; II, blz. 299—305, 321 vlg. — (4) Loebell, *Weltgeschichte in Umrissen und Ausführungen*, 1846, I, blz. 4—13.

berigten over den oorsprong der aarde geeft, is moeijelijk te beantwoorden. Dit kan evenwel, behoudens den meesten eerbied voor het gezag der Heilige Schrift, met regt betwijfeld worden, dat het de bedoeling dier openbaring geweest zij, eene dergelijke vraag van den weetgierigen mensch op voldoende wijze te beantwoorden. Doorgaans neemt men dan ook, om tot eene stellige kennis van dit punt te geraken, de toevlugt tot de natuurkunde en inzonderheid tot de *geologie* of de wetenschap, die zich bezig houdt met de veranderingen, welke de aarde in den loop der tijden ondergaan heeft en nog ondergaat. In menig opzigt neemt ook zij echter de bestaande onzekerheid niet weg. Wat zij leert komt, kort tezamengetrokken, hierop neer, dat de korst der aarde vóór de schepping en vermenigvuldiging van het geslacht der menschen door vuur en water groote veranderingen ondergaan heeft, ten gevolge waarvan zij hare tegenwoordige gesteldheid heeft verkregen. De oorzaken dier veranderingen zijn alzoo twee: groote watermassa's en de werking van het gesmoltene, gloeijende inwendige der aarde tegen hare oppervlakte, welke beide oorzaken nog steeds naar dezelfde wetten werken als zij vroeger deden. Naarmate de geologen òf aan de eerste, òf aan de laatste dier oorzaken bij voorkeur de vorming van de oppervlakte der aarde toeschreven, heeft men hen *Neptunisten* of *Vulcanisten (Plutonisten)* genoemd. Gene meenen, dat de vaste korst der aarde zich uit het water afgezet heeft; de Vulcanisten, dat het vuur inzonderheid op het ontstaan er van heeft gewerkt. Tot deze gevoelens kwam men echter eerst sedert men in de geologie zorgvuldig van het spelen met gewaagde stellingen tot het bespieden der natuur overging. Langs dien weg werd Abraham Gottlieb Werner tegen 't einde der 18de eeuw de eerste stichter eener wetenschappelijke school. Hij onderscheidde in de vorming van de korst der aarde drie hoofdafdeelingen of *formaties*. Werner is een ware Neptunist. De gansche aarde is, volgens hem, uit het water opgekomen, niet in eens, maar bij lagen, die zich achtereenvolgens boven of over elkander hebben afgezet. Aan het vuur kende hij bij de veranderingen, die er plaats gegrepen hebben, slechts eene zeer beperkte rol toe. Veel grooter is de invloed, hieraan toegeschreven door vele onzer hedendaagsche natuurvorschers, o. a. door Alexander von Humboldt, den schrijver van den beroemden »*Kosmos*", die door het doen van verre reizen en door scherpzinnige gevolgtrekkingen den roem heeft verworven, tot den vooruitgang dezer wetenschap veel te hebben toe-

gebracht. Thans wordt door de meeste geologen het ontstaan en de vorming van de oppervlakte der aarde zoowel aan den invloed van 't vuur als aan dien van 't water toegeschreven. Zoo drong het inwendig vuur geheele streken, vroeger onder water zijnde, naar boven en maakte ze tot land, of perste gloeijende stoffen naar buiten; in het water zonken voortdurend stoffen, die langzamerhand lagen van aanzienlijke dikte vormden, welke vervolgens, ten deele althans, naar boven kwamen, om misschien later weder naar beneden te zinken.

Ook na het ontstaan van het menschelijk geslacht duurde de strijd der elementen nog steeds voort. Vandaar dat in de overleveringen van vele volkeren de herinnering aan een grooten zondvloed bewaard is gebleven. Van zulk een' vloed gewaagt het Oude Testament, met welk verhaal de overleveringen van andere volkeren overeenstemmen. Gelijk in den Bijbel Noach, zoo wordt in de overlevering der Indiërs koning Satjavrata, in die der Babyloniërs Xisuthrus, in die der Grieken Deucalion alleen door de godheid uitgezonderd van 't verderf, der gansche menschheid beschoren.

Oorsprong en eerste verspreiding van het menschengeslacht (1). Afstamming volgens het Mozaïsche verhaal van één paar, Adam en Eva, welks woonplaats in Middel-Azië was. De mogelijkheid hiervan is op natuurkundige gronden door sommige wijsgeeren ontkend, door de grootste natuurkundigen evenwel, als Linnné, Buffon, Blumenbach, A. von Humboldt, Prichard en anderen, niet bestreden. Intusschen verklaren zij, die de afkomst van één

(1) Prichard, *Researches into the physical history of mankind*, Fourth edition, 1841 vlg., tom. I—V. H. Berghaus, *Grundriss der Geographie*, 1843, blz. 565 vlg. Loebell, *Weltgeschichte* enz., blz. 16 vlg., blz. 547 vlg. *Bemerkungen und Erlaüter.*, No. 1. Berghaus, *Physikalischer Atlas*, Zweiter Band, 1848, vooral 7e Abtheil.: *Anthropographie*, no. 1; 8e Abtheil.: *Ethnographie*, no. 1, 4 en 17. G. L. Kriegk, *Die Völkerstämme und ihre Zweige nach den neuesten Ergebnissen der Ethnographie*, 1854, blz. 1—15, 15—37 enz. Dr. J. E. Wappäus, *Vorlesungen über Bevölkerungsstatistik*, 1859, I, blz. 287, n. 46. Dr. Th. Waitz, *Ueber die Einheit des Menschengeschlechtes*, 1859, Theil I en II, bovenal I, blz. 234—257. M. A. de Quatrefages, *Histoire Naturelle de l'homme. — Unité de l'espèce humaine*, in *Revue des deux mondes*, 15 Dec. 1860, Jan.—Maart 1861. Het spreekt vanzelf, dat de punten, die nog niet geheel vaststaan of waarover verschil van gevoelen bestaat, b. v. of de Laplanders en Finnen tot het Mongoolsche, dan wel tot het Kaukasische ras behooren, over de bewoners van Australië enz., hier niet uitvoerig kunnen besproken worden. Vanhier, dat het bovenstaande overzigt, hetwelk het tot dusver meest aangenomen gevoelen tracht uit te drukken, in enkele opzigten afwijkt van Prichard, die evenwel vooral nageslagen dient te worden.

paar loochenen, zich, gelijk de natuurkundigen bijna allen, voor de leer, dat de geheele menschheid slechts ééne soort uitmaakt en dat de verschillende rassen niets anders dan verscheidenheden van die ééne soort zijn. Zoo lang men slechts op het onderscheid in kleur en gestalte lette, was men geneigd, de rassen als stammen van menschen, die geheel en al op zichzelve stonden, te beschouwen. Doch ook hier heeft een dieper onderzoek, eeuwen lang voortgezet, dat alle voorwerpen in het dieren- en plantenrijk omvatte, aan 't twijfelen gebracht en leert, dat er bij de verschillende volkeren of stammen, die tot een en hetzelfde ras gebracht worden, eene menigte overgangsvormen zijn; dat ook tusschen stammen, tot verschillende rassen behoorende, vaak veel gelijkheid heerscht; dat individuën van het eene ras niet zelden de eigenaardige kenmerken van het andere bezitten en dat de aangenomen onderscheidingsteekenen zóó in en door elkander loopen, dat er aan het trekken van vaste grenslijnen niet te denken valt. Daarom zegt een Fransch reiziger: »On ne devrait en effet adopter les distinctions de races que comme des moyens artificiels destinés à préciser nos idées dans l'étude de l'homme." Welligt levert de statistiek binnen korter of langer tijd een nieuw bewijs voor de oorspronkelijke eenheid van 't menschelijk geslacht, wanneer bewaarheid wordt wat Dr. Wappäus nu reeds waarschijnlijk acht, dat er ten aanzien van de onderlinge verhouding der geboorten, van den gemiddelden levensduur, de sterfelijkheid enz., mits er eene zekere gelijkheid zij van maatschappelijken toestand, geen aanmerkelijk onderscheid tusschen de verschillende rassen bestaat. Daar nu dit gedeelte van de betwiste vraag voor de geschiedenis het gewigtigste is, behoeft het, bij de zoo goed als algemeene overeenstemming der natuurkundigen, hier niet verder besproken te worden, en letten wij liever op de rassen zelve. Het is niet te ontkennen, dat zich bij de menschen eigenaardige verscheidenheden naar ligchaam en geest vertoonen, uit verschil van klimaat, voedsel, ontwikkeling van den geest en andere oorzaken voortspruitende, die zich van geslacht tot geslacht voortplanten en eene verdeeling van 't menschdom in rassen en stammen regtvaardigen. 't Getal der rassen is volgens Blumenbach, die eerst vijf had aangenomen, maar zijn stelsel later vereenvoudigde, en volgens Cuvier drie, volgens Prichard zeven, doordien hij van het Aethiopische en het Maleische van Blumenbach vier rassen maakt, bij anderen eindelijk vijftien. Naar 't gevoelen van Blumenbach zijn de drie rassen of hoofdstammen:

1. het Kaukasische; 2. het Mongoolsche; 3. het Aethiopische, en maakt het Amerikaansche den overgang tusschen het Kaukasische en het Mongoolsche, het Maleische dien tusschen het Kaukasische en het Aethiopische.

Het Kaukasische ras bewoont geheel Europa, behalve eenige streken in 't hooge Noorden, West-Azië tot de Ob en den Ganges en Noord-Afrika tot de Senegal en de Niger. Bovendien heeft het zich over geheel Amerika uitgebreid en in alle werelddeelen koloniën gesticht.

Het Mongoolsche ras heeft zich, met uitzondering van de zoo even genoemde landen en van 't schiereiland Malacca, over 't geheele vasteland van Azië verbreid. In Europa behooren de Laplanders en de Finnen, in Noord-Amerika de Eskimoos er toe.

Het Aethiopische ras bevat alle bewoners van Midden- en Zuid-Afrika, verder die van de oostelijke streken der nieuwe wereld, inzonderheid van Noord-Amerika en Brazilië, alsmede van West-Indië, voor zoover zij uit Afrika afkomstig zijn of althans afstammen.

Tot het Amerikaansche ras behooren de oorspronkelijke bewoners van Amerika, behalve de Eskimoos.

Het Maleische ras bevat de Maleijers in Achter-Indië, de bewoners van het schiereiland Malacca, benevens die van de meeste Oost-Indische eilanden en van 't grootste gedeelte der eilanden van Australië.

Elk ras laat zich wederom in volksstammen, als onderdeelen, splitsen. Zoo brengt men o. a. tot het Kaukasische ras: den Indo-Germaanschen, den Iberischen, den Semitischen en andere stammen, in 't geheel tien of elf. De Indo-Germaansche stam omvat alle bewoners der streek, die zich van den Ganges door Midden- en Klein-Azië, verder door bijna geheel Europa heen tot de Atlantische Zee uitstrekt; bovendien heeft hij Amerika en andere werelddeelen bevolkt. De familiën of takken van volkeren, die hiertoe gerekend worden, zijn: 1. de Indische; 2. de Medo-Perzische, Arische of Iranische; 3. de Grieksch-Latijnsche; 4. de Celtische; 5. de Germaansche; 6. de Romanische (de tegenwoordige Italianen, Spanjaarden en andere volkeren); 7. de Slavonische. Omtrent den tak, waartoe sommige volkeren, als de Scythen en de Parthen, te brengen zijn, verkeert men nog in 't onzekere. — Op gelijke wijze worden de overige rassen in stammen en in takken of familiën verdeeld.

Ontwikkeling van den mensch. Toestand der eerste aardbewoners

opzigtelijk voeding, kleeding, woning; zij ontvingen alles onmiddellijk uit de hand der natuur. Oorsprong der taal. De mensch strijdt tegen de dieren en onderwerpt ze zich; eerste wapenen, jagt, vischvangst. Gebruik van het vuur. — De landbouw wordt, zeker 't eerst in Babylonië en Aegypte, de grondvester van vaste woonplaatsen. — Oorzaken van het ontstaan van staten: behoefte, gewoonte, overwegende magt of aanzien gronden vereenigingen van zwervende herdersvolkeren in horden, van akkerbouwende in dorpen, steden, landschappen. — Zoo stelt men zich gewoonlijk den gang der ontwikkeling voor, waartegen anderen beweren, dat de toestand der beschaving de vroegste en de ruwheid niet een voorlooper hiervan is, maar uit haar verval is ontsproten. — Beide meeningen zijn intusschen niets dan vooronderstellingen (1).

De onderscheidene *regeringsvormen* der staten zijn:

1. De *monarchale*, waar één persoon heerscht, en deze vorm is:

a. *onbeperkt*, wanneer de heerscher alleen wetten geeft en ze uitvoert, zonder de onderdanen te raadplegen (òf *absolute*, d. i. volstrekte monarchie, als de vorst naar vaste wetten regeert, òf *despotisch*, willekeurig, wanneer de heerscher alleen de wet geeft en ze laat uitvoeren, zonder dat de staatsinstellingen de medewerking eener andere magt voorschrijven, of wel, wanneer de heerscher die, welke voorgeschreven zijn, niet erkent);

b. *beperkt*, wanneer de vorst het wetgevende gezag met andere staatsmagten deelt.

2. De *republikeinsche* (vrije staten), waar meer dan één de hoogste magt in handen heeft, en deze is:

a. *aristocratisch*, wanneer de aanzienlijken de wetten geven en doen uitvoeren, of wel een bepaalde stand of klasse uit hen, altijd zonder het andere gedeelte van 't volk; *oligarchisch*, wanneer slechts weinigen van hen het bewind in handen hebben;

b. *democratisch*, wanneer het geheele volk aandeel aan het staatsbestuur heeft; *volstrekt*, wanneer de besluiten en wetten bij stemming van alle burgers worden opgemaakt, aangenomen of verworpen; *middellijk* of *vertegenwoordigend*, zoo de magt der staatsburgers zich bepaalt tot het verkiezen van hunne vertegenwoordigers, als deelgenooten der wetgevende magt; eindelijk *ochlocratisch*, wanneer de groote massa heerscht.

---

(1) Loebell, blz. 28 vlg., waar de gronden, voor de onderscheidene gevoelens aangevoerd, te vinden zijn.

In bijna alle beschaafde staten van den tegenwoordigen tijd is de regeringsvorm een zamenstel uit deze twee grondvormen: hier heeft meer de alleenheersching, elders 't aristocratische of democratische beginsel 't overwigt.

De behandeling der geschiedenis is tweeledig: *ethnographisch*, volksgewijze, d. i. die van het eene volk na die van het andere; *synchronistisch*, gelijktijdig, d. i. wanneer alle gebeurtenissen van 'tzelfde tijdvak en van de onderscheidene volken gelijktijdig behandeld worden. Voor de oude geschiedenis verdient de eerste manier de voorkeur, omdat de volkeren dan slechts zelden met elkander in aanraking komen. Over 't geheel is het voorzeker 't raadzaamst, noch de eene, noch de andere wijze van behandeling bij uitsluiting te bezigen.

Men verdeelt de geschiedenis op de volgende wijze:

I. OUDE GESCHIEDENIS.

Volgens de *ethnographische* manier, die in dit werk gevolgd wordt, in vier tijdvakken:

1. De geschiedenis der Aziatische rijken Indië, Assyrië, Babylonië, de Israëlieten, Phoenicië, Medië, Lydië en Perzië, alsmede die van de Afrikaansche rijken Aegypte en Carthāgo.
2. De geschiedenis der Grieken tot de vernietiging hunner onafhankelijkheid.
3. De geschiedenis van Macedonië, van 't rijk van Alexander den groote en van de hieruit ontsprotene staten.
4. De geschiedenis der Romeinen.

Naar de *synchronistische* wijze kan zij ook aldus verdeeld worden:

1. Van het begin der oude geschiedenis tot de stichting van het Perzische rijk door Cyrus in 558 v. C.
2. Vandaar tot Alexander den groote in 336 v. C.
3. Van Alexander den groote in 336 v. C. tot het begin van Augustus' alleenheerschappij te Rome in 31 v. C.
4. Vandaar tot den val van het West-Romeinsche rijk in 476 n. C.

OUDE GESCHIEDENIS.

EERSTE TIJDVAK.

De geschiedenis der Aziatische rijken Indië, Assyrië, Babylonië, de Israëlieten, Phoenicië, Medië, Lydië en Perzië, alsmede die van de Afrikaansche Aegypte en Carthāgo.

§ 1.

Indië (1).

Ver van den Euphraat en de Tigris verheft zich in 't oosten de Himalaya, d. i. het sneeuwpaleis, het hoogste gebergte der aarde, dat de ruwe, uit het Noorden waaijende winden afweert en de regen aanbrengende wolken tegenhoudt. Ten zuiden breidt zich Indië uit, een land zoo geheeten naar de rivier den Indus (oorspronkelijk *Sindhus*). Met den naam »Indië" duidden de ouden, in uitgebreiden zin, Voor- en Achter-Indië, benevens de eilanden van den Indischen archipel aan, voor zoo verre hij hun bekend was. In engeren zin werd zoo het land geheeten, ten noorden door den Himalaya, ten zuiden door de zee begrensd. Van den Himalaya stroomen de Indus en de Ganges, die zich, even als de Brahmapoetra (zoon van Brahma), welke ter zelfder plaats ontspringt, in de golf

---

(1) Von Spruner, *Hist.-Geogr. Hand-Atlas*, Erste Abtheil. *Atlas Antiquus*, kaart 19. Benfey *in Ersch und Gruber*, II Sect., XVII i. v. *Indien*, blz. 1—5, 12, 214 vlg., 220 vlg. Pauly, *Real-Encyclopaedie*, IV, blz. 123—125 i. v. *India*. Loebell, blz. 84—95. Max Duncker, *Geschichte des Alterthums*, Zweite Auflage, II, blz. 1—7, 13—15, 18, 52—55, 55 Noot, 70—73, 79, 80—83, 117 vlg. 135, 180. Nassau, *Oudaardrijkskunde*, derde druk, blz. 259. Lassen, *Indische Alterthumskunde*, I, blz. 511—531, 794—823. Albrecht Weber, *die neuern Forschungen über das alte Indien*, in *Hist. Taschenbuch*, Dritte Folge, Jahrg. VI, 1855, blz. 105 vlg., 125 vlg. Carl Friedrich Koeppen, *die Religion des Buddha und ihre Entstehung*, 1857, blz. 13—70.

van Bengalen uitloopt. Het noordwestelijkste gedeelte van 't land, dat in de oude geschiedenis 't meest bekend is, heet Pendsjab of het land der vijf rivieren, alle bijstroomen van den Indus: de Hydaspes, de Acesīnes, de Hydrōates, de Hyphăsis en de Hesūdrus. Het beste gedeelte van 't land is het dal, dat door den Ganges, die alle jaren regelmatig buiten zijne oevers treedt en de omliggende streken vruchtbaar maakt, doorstroomd wordt. Hier is het vaderland van de rijst, de boomwol, het suikerriet en van den reusachtigen vijgeboom. Wegens deze en andere voortbrengselen, als parelen, edelgesteenten, ivoor, was Indië oudtijds, gelijk nog heden, een middelpunt van levendig verkeer. Hierom zingt de dichter:

Gij, paradijs der aarde, o Indus, Ganges zoomen!
Natuur deed op uw' grond haar eêlste gaven stroomen;
U schonk ze 'tgeen ze op de aard' het schoonst', het edelst' vond,
Een' heldren hemel en een' eeuwig vruchtbren grond (1).

Oorspronkelijk door negerstammen bevolkt, werd Indië reeds vroeg door den Indo-Germaanschen stam der Hindoes onderworpen. Den naam »Hindoe" hebben ze van de Perzen gekregen, van welke de Grieken hem hebben overgenomen. Zelve noemden zij zich *Arja's*, d. i. de degelijke, eerwaardige mannen. Reeds in de 13de eeuw v. C. bestonden er rijken der Arja's in 't stroomgebied van den Indus en den Ganges, die natuurlijk niet dan ten koste van zware oorlogen, welke eeuwen zullen geduurd hebben, gesticht zijn. Het is niet geheel zeker, maar wordt veelal aangenomen, dat de Arja's van de Oxus in Bactrië kwamen (2).

Vóór Alexander den groote waren de Grieken niet geheel onbekend met Indië. Herodotus kent reeds menige bijzonderheid van dit land (3); Ctesias, die omstreeks 30 jaren later schreef dan Herodotus, verhaalt o. a., dat de palmboomen hier driemaal meer vrucht opleverden dan in Babylonië, en beschreef den Grieken de olifanten, hun tot dusver geheel onbekend (4). Doch eerst door den togt van Alexander den groote werden de Grieken met dit land eenigzins naauwkeuriger bekend, hoewel die kennis gering is in vergelijking met hetgeen sinds de laatste helft der vorige eeuw aan den dag is gebracht en dat desniettemin nog voor aanmerkelijke uitbreiding vatbaar is. Sedert toch de Engel-

(1) Helmers, *de Hollandsche natie*, zesde druk, blz. 8. — (2) Carl Friedrich Koeppen, *die Religion des Buddha und ihre Entstehung*, blz. 1. — (3) Herod. Edit. Müller, III, 94, 98—100, 106. — (4) Ctesiae *reliquiae*, Edit. Müller, blz. 80—82, 88.

schen de oevers van den Ganges aan hunne heerschappij onderworpen hebben, zijn de letterkunde, de tempels en andere voortbrengselen der bouwkunst een voorwerp van ijverige studie voor de Europesche geleerden geworden. In 1784 stichtte **William Jones**, de eerste Europeaan, die inderdaad het Sanskriet verstond, te Calcutta eene maatschappij voor de beoefening van Indië's taal en oudheden. Door deze maatschappij is in hare »Asiatic researches" een begin gemaakt met het ontginnen van een tot nog toe geheel onbekend veld van wetenschap. Na den dood van Jones vatte **Colebrooke** zijne taak op. Intusschen leeren wij uit de aan 't licht gebrachte bronnen geene eigenlijke geschiedenis van Indië in Europeschen zin kennen of zoo als zij van andere Aziatische volkeren gevonden wordt. Eene overlevering der gebeurtenissen had voor dit volk geene waarde; eerst laat kwam het er toe, de gebeurtenissen op te teekenen. Slechts een' blik te slaan op den toestand van 't land en zijne bewoners is het doel der volgende bladzijden.

Strabo, een beroemd Grieksch aardrijkskundige en tijdgenoot van Augustus, kent de verdeeling der Indiërs in kasten. Hij heeft er, gelijk ook andere schrijvers der oudheid, zeven (1). Thans neemt men er vier aan volgens een stelsel, dat denkelijk niet vóór 't jaar 1000 v. C. eenigen ingang gevonden heeft en eerst omstreeks 700 v. C. vaststond, toen de hierarchie der brahmanen op vasten bodem rustte. Het Sanskrietische woord, waarvan kaste (een Portugeesch woord, dat familie beteekent) de vertolking is, is *varna*, kleur, en wijst er alzoo op, dat de verdeeling in kasten, de spil, waarop de geheele staatsregeling berust, van 't verschil in de kleur der bevolking is uitgegaan. De vier kasten werden gedacht als verschillende klassen van wezens, voor elke waarvan de god Brahma afzonderlijke bezigheden bepaald had. Het waren vier onderscheidene soorten van menschen, tusschen welke geene vermenging, geen overgang van de eene tot de andere veroorloofd was: de godheid zelve had de perken gesteld, die niet overschreden mogten worden. Overdragtelijk zeiden de brahmanen, dat de eerste kaste uit den mond, de tweede uit de armen, de derde uit de lendenen, de vierde uit de voeten van Brahma ontstaan was.

De eerste kaste is die der *brahmânen* (d. i. de bidders), priesters, wijzen, artsen, regtsgeleerden en raden des konings. Zij

(1) **Strabo**, Edit. **Siebenkees et Tzschucke**, tom. VI, pag. 85 sq. (liber XV, Cap. I, § 39 sq.).

zijn verpligt een onbesproken leven te leiden, dikwijls te vasten en te bidden, de offerplegtigheden te verrigten, de heilige boeken naarstig te bepeinzen en aan de beide naastvolgende kasten te verklaren. Zij moeten door iedereen met den grootsten eerbied bejegend worden en zijn onschendbaar. De landerijen, die zij bezitten, zijn vrij van belasting. Een' brahmaan, al ware hij ook van alle mogelijke misdaden overtuigd, mag de koning niet ter dood laten brengen, want er is op aarde geene grootere misdaad denkbaar dan het dooden van een' priester. Slechts verbanning, met behoud evenwel van hun vermogen, en geldboeten zijn de straffen, die de brahmanen mogen opgelegd worden.

De tweede kaste zijn de *kshatrija's* (d. i. de sterken, de heerschers), vorsten en krijgslieden, wier pligt het is ter verdediging van het volk de wapens te voeren.

De derde kaste maken de *vaiçja's*, herders, landbouwers en kooplieden, uit. De naam vaiçja, voor geene vertaling vatbaar, duidt hen aan, die, in tegenstelling met de later binnengedrongen vreemdelingen, tot het oorspronkelijke volk behooren. Wil men volstrekt eene vertaling, dan schijnt de beteekenis »de zamenwonenden" 't meest in overeenstemming met die van den wortel des woords, alsmede van verwante termen.

De vierde kaste bestaat uit de *çoedra's* of liever *soedra's*, dienstbaren en werklieden, die geen' eigen grond bezaten, maar op de landhoeven der overigen hun leven sleten en van het lezen en hooren der heilige schriften uitgesloten waren. De naam soedra, die in geene betrekking staat tot eenig woord in 't Sanskriet, is waarschijnlijk de oorspronkelijke naam van een' der volksstammen, die vóór den inval der Arja's aan den Ganges woonden. In tegenstelling toch met de drie eerste kasten, die uit de nakomelingen dier Arja's bestonden, welke de oorspronkelijke bewoners onder het juk gebracht hadden, bevatte de vierde kaste de afstammelingen van hen, die onderworpen waren.

Uit de verbindtenis van mannen en vrouwen uit verschillende kasten ontstaan de onreine kasten, die zeer talrijk zijn. De geringste soort van lieden zijn de *tshandala's*, die zich de vernederendste werkzaamheden moeten getroosten, in geene steden, dorpen of vlekken mogen wonen en die niemand, zonder zich te bezoedelen, ontmoeten of ook maar aanzien kan. Niet beter is nog heden ten dage de toestand der *paria's* (1), ware verschovelingen in de schepping, van welke de oudheid evenwel geene melding maakt.

(1) Het woord *paria* is alleen op de kust van Malabar in gebruik. Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, deux. Édit., I, p. 90.

§ 2.

Vervolg.

Indië was van de vroegste tijden, ook nog in het tijdperk van Alexander den groote, in vele staten verbrokkeld, waarvan de eene den anderen òf schatpligtig òf vijandig was (1). De regering was in verreweg de meeste de onbeperkte alleenheerschappij, de kroon erfelijk, enkele staten waren gemeenebesten. Ten opzigte van de godsdienst der Hindoes moet men op de onderscheidene trappen van ontwikkeling letten, waarop het volk in verschillende tijden stond. In de oudste bronnen, waaruit wij hunne godsdienst kunnen leeren kennen, is zij een waar *polytheismus* of veelgodendom. De zon, maan en sterren, de hoofdstoffen, vuur en water, benevens een aantal andere godheden zijn voorwerpen van goddelijke vereering. Sedert de heerschappij der Hindoes (zie blz. 17) op vasten bodem gevestigd was, en naar mate de kaste der brahmanen het overwigt kreeg over die der kshatrija's, ging de oude leer allengs in een ander stelsel, het *brahmaïsmus*, over. Dit neemt eene nieuwe godheid aan, *Brahma* (wasdom of gebed), een onpersoonlijk wezen, waaruit de wereld te voorschijn gekomen is. In de heilige schriften is Brahma nu het opperhoofd der goden, maar in 's volks bewustzijn heeft hij nimmer als zoodanig geleefd: geene tempels waren hem gewijd, geene offers werden hem gebracht. Later werden nog twee andere goden in het godsdienst-stelsel opgenomen: *Vishnoe* (de god des lichts en der lucht) en *Çiva* (d. i. eigenlijk wasdom, omdat hij

---

(1) Benfey, in *Ersch und Grüber*, II Sect., XVII, blz. 36—38 vlg., 44, 161 vlg., 175 vlg., 179 vlg., 186, 194 vlg., 200 vlg., 245—247, 250—257, 264, 277, 300—303. Burnouf, *Introduction à l'histoire du Buddhisme Indien*, 1844, p. 18, 70, Not. 1, p. 131, 132, 152—157, 160 etc., 167, 194—200, 205—214, 337—357, 521, 586, 589. Berghaus, *Grundriss*, blz. 998 vlg. Loebell, blz. 97—99 (hier weinig gevolgd), 106—109, 112, 115, 118—121, 124—129. Lassen, *Indische Alterthumskunde*, I, blz. 755—785; II, blz. 52—75 en elders. Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, Deux. Edit., I, p. 65—202. Duncker, *Geschichte des Alterthums*, II, blz. 17—29, 34, Noot, 34—38 vlg., 45—51, 61, 65 vlg., 69, 71—73 vlg., 84 vlg., 92, 94, 96, Noot 3, 96—149, 156, Not. 2, 159 vlg., 180, 181, Noot, 190 vlg., 206—211, 230 vlg., 236 vlg., 239, 240, 244. Nassau, blz. 260. Albrecht Weber, *die neuern Forschungen über das alte Indien* in *Hist. Taschenbuch*, Dritte Folge, Jahrg. VI, 1855, blz. 105 vlg., 127 vlg. *Neue Encyclopaedie der Wissenschaften und Künste für die deutsche Nation*, Zweite Auflage, 1858, VII, Kraft, *Religionsgeschichte und Religionsphilosophie*, blz. 36—58; 79—83. Carl Friedrich Koeppen, *die Religion des Buddha*, etc., blz. 71—136, 289—328 en elders.

oorspronkelijk voorkomt als de god van den orkaan en den regen). De dienst van den eersten behoorde inzonderheid in het dal van den Ganges, die van den laatsten voornamelijk in Dekan te huis. Hieraan is het toe te schrijven, dat Çiva in het land van den Ganges, vanwaar de wijzigingen in de godsdienst uitgingen, op verre na zoo hoog niet gesteld werd als Vishnoe. Gezamenlijk maakten de drie goden: *Brahma*, als schepper, *Vishnoe*, als onderhouder, *Çiva*, als verdelger, de *trimoerti* (eigenlijk drie ligchamen, dus drietal, drieëenheid) uit, van welk begrip evenwel eerst in de latere geschriften der Indiërs gewag gemaakt wordt. Behalve de drie hoofdgoden erkende het brahmaïsmus eene eindelooze reeks andere godheden van hoogeren en lageren lang, waartoe ook die behoorden, welke voorheen als de voornaamste vereerd werden. — Het godsdienstig leven des volks uitte zich in een groot aantal plegtigheden en verrigtingen, als gebeden, reinigingen, offers, vooral van paarden; het geven van aalmoezen, bedevaarten, vasten, strenge afzondering met ligchaamskastijding, en andere. Onder de leerstukken is een der merkwaardigste het geloof aan de onsterfelijkheid der ziel, waarmede de leer der zielsverhuizing, die ongetwijfeld van Indië is uitgegaan, naauw te zamen hangt.

Het brahmaïsmus had eene menigte secten. Doch hoezeer deze ook uiteenliepen, in sommige, in vele punten stemden ze overeen. Geheel anders was het met het *boeddhismus*, de tweede godsdienst in het oude Indië gesticht. Lang heeft men in 't onzekere verkeerd omtrent den tijd, waarin de grondvester dier leer leefde en als hervormer van 't brahmaïsmus optrad. Na zorgvuldig onderzoek der talrijke berigten dienaangaande is het thans schier algemeen aangenomen gevoelen, dat het tijdperk van de stichting dier godsdienst tusschen 600 en 480 v. C. te stellen is. Eerst in onzen tijd begint er meer en meer licht over de geschiedenis van 't ontstaan en de ontwikkeling van het boeddhismus verspreid te worden, dat men tot dusver slechts eenigermate konde leeren kennen uit de werken der Chinezen en andere niet-Indische belijders dezer leer. Inzonderheid is het Burnouf, die in zijne »introduction à l'histoire du Buddhisme Indien" (1) de beschaafde wereld voor 't eerst nader met de letterkunde der boeddhisten bekend gemaakt en daardoor eene nieuwe baan gebroken heeft. In dit werk, dat zich hoofdza-

(1) Het eerste deel verscheen te Parijs in 1844, en is nog door geene andere gevolgd.

kelijk met de kritiek der bronnen bezig houdt, doet de schrijver bovendien zulke belangrijke mededeelingen omtrent het onderwerp zelf, dat menige vroegere meening òf gewijzigd òf zelfs verworpen moet worden. Op breede schaal hebben anderen, gelijk mijne Noot aanwijst, wat hij is begonnen voortgezet, onder wie bovenal Lassen moet genoemd worden.

De stichter van het boeddhismus was de zoon van den koning van een klein rijk, Kapilavastu geheeten, dat in de omstreken van het tegenwoordige Delhi lag en door de dynastie der *Çakja* geregeerd werd. Die zoon werd later de Boeddha, d. i. de verlichte, de opgewekte geheeten, en komt ook wel onder den naam Gautamas voor, zonder twijfel, omdat de krijgskaste der Çakja's zich ook wel met dien naam, aan een aanzienlijk priestergeslacht ontleend, noemde. Geloofde men vroeger, dat hij als de negende incarnatie (menschwording) van Vishnoe, wien men volgens het stelsel der brahmanen meerdere dergelijke gedaanteverwisselingen (1) toeschreef, aangemerkt moest worden, — thans staat het vast, dat dit gevoelen eene dier dwalingen is, welke Burnouf op afdoende wijze heeft weêrlegd (.). Na in alles, wat een' koningszoon betaamt, onderrigt te zijn, huwde de Boeddha eenige vrouwen en leidde een weelderig leven. Doch toen hij eens, volgens de legenden, negen en twintig jaren oud, op een' rid een' zieke, een' grijsaard en een lijk op weg zag en in een dorp kwam, welks bewoners in een hoogst ongelukkigen toestand verkeerden, besloot hij afstand te doen van de kroon om over de oorzaken der rampen, waaraan het menschdom blootstaat, en over de middelen ter leniging na te denken. Te vergeefs verzette zich Boeddha's vader tegen dit plan; de zoon verlaat zijn paleis, zijne vrouwen; hij gaat de beroemdste brahmanen hooren, en noemt zich Çakjamoeni, d. i. den kluizenaar uit het geslacht Çakja. Bij de brahmanen vond hij geen voldoend onderrigt in 'tgeen hij wenschte te vernemen aangaande den oorsprong van 's menschen lijden. Daarom zonderde hij zich geheel van de wereld af en deed zes jaren lang de hardste boete. Toen meende hij te bespeuren, dat het strenge vasten zijn' geest te zeer verzwakte en besloot eenig voedsel te nuttigen, waarop hij, onder een' vijgeboom zittende, in diep nadenken verzonk en eindelijk de kennis der waarheid deelachtig werd

(1) Benfey, in *Ersch und Grüber*, blz. 177 vlg. — (2) Burnouf, *Introduction* etc., p. 134, 338, Not. 2.

Van nu aan trok de Boeddha als bedelaar twintig jaren achtereen de landen van Midden-Indië door, om 't volk met de waarheden bekend te maken, die zich aan zijn peinzenden geest geopenbaard hadden. Weldra kreeg hij leerlingen en aanhangers en deed toen zijne togten in gezelschap van de ijverigste hunner, wien hij, als de olifant onder zijne jongen, de geneesheer onder de zieken, ten gids was in 't midden der reizigers. Diep was de Boeddha doordrongen van 't gevoelen, dat deze aarde een tranendal is. Het rampzaligste was, volgens hem, dat de mensch — wat een der voornaamste leerstukken van het brahmaïsmus is — steeds onder eene andere gedaante herboren werd, hetzij hij, na zijn' dood, de belooning der goeden of de straf der boozen deelachtig werd, want noch de eene, noch de andere duurde eeuwig. Rust, eindelooze rust, was het alzoo, waarnaar de mensch, deze nimmer ophoudende verwisselingen moede, te streven had. Daarom opende hij den vromen het uitzigt op een' toestand, *Nirvâna*, geheeten, het naast overeenkomende met dien, welken de Franschen *apathie* (ongevoeligheid) noemen, waardoor men ophoudt een denkend wezen te zijn en geheel gevoelloos wordt. Dit is het hoofdbegrip van 't woord »nirvâna", over welks juiste opvatting de vele secten der Boeddhisten echter niet minder dan de hedendaagsche geleerden (1) van elkander verschillen. De goden van 't brahmaïsmus verwerpt de Boeddha niet, maar hij leert, dat hunne magt geringer is dan de zijne.

Dan hoe kon de mensch die zaligheid der »nirvâna" deelachtig worden? Alleen door 't bezit van de zes volkomenheden, gelijk Gautamas zich uitte: die der aalmoezen, der zedelijkheid, der wetenschap, der geestkracht of énergie, van 't geduld en der liefde jegens de naasten. Het stipt betrachten van deze voorschriften had hem tot den rang van »Boeddha" verheven; en wanneer zijn invloed na eeuwen zou ophouden, dan was er, zooals hij verkondigde, een nieuwe Boeddha te verwachten. De leer, die de stichter der nieuwe godsdienst predikte, was dus eene ware zedeleer. De mensch moet — zoo predikt hij — zich winst, genoegen en bevrediging zijner eerzucht ontzeggen, het kwaad, dat anderen hem aandoen,

---

(1) Zie, behalve de boven aangehaalde schrijvers, Bunsen, *Gott in der Geschichte*, II, blz. 152 vlg., 165—177. Lang nadat ik dit terneergesteld had, zag ik in »de Gids" de verklaring van Mr. P. A. S. van Limburg Brouwer, volgens wien »nirvâna" letterlijk »het uitgeblazene" n.l. van het eindige, overdragtelijk »gemeenschap met het Al-leven" beteekent. *Gids*, 1860, blz. 329; 1861, blz. 10 Noot, 17 Noot, 19 Noot.

verduren, liefde en toegevendheid in praktiek brengen, niet met zijne goede werken pronken. In dit punt openbaart zich dus vooral het onderscheid tusschen het brahmaïsmus en het boeddhismus. Terwijl de eerstgenoemde godsdienst de meerderheid van het volk schier geheel aan haar lot overlaat, geeft het boeddhismus eene zedeleer voor alle standen en klassen. Hij rigtte, wat nimmer in Indië aanschouwd was, zijne woorden tot allen, tot den soedra, zelfs tot den tshandala. Met deze verandering staat de zienswijze van Boeddha aangaande de kasten in het naauwste verband. Wel ontkende hij het onderscheid der kasten niet, maar hij sloot niemand uit van het hooren zijner leer, van de mogelijkheid om zalig te worden. Aan allen, aanzienlijken en geringen, hield hij dezelfde zedeleer voor. Zóó wischt het boeddhismus met der daad de grenslijn uit, die de kasten vaneen scheidt, en verklaart ze alleen voor verschillende standen en beroepsklassen. Een ander punt van verschil met het brahmaïsmus is, dat het boeddhismus geene godheden en geene offers kent en geen ander voorwerp ter vereering aanbiedt dan den stichter der godsdienst zelven, waarbij later, toen de leer meer en meer ontaardde, zoowel allerlei reliquiën van Boeddha als andere heilige wezens en vele van de vroegere godheden kwamen. Intusschen is de Boeddha, die als de stichter van de naar hem genoemde leer voorkomt, niet de eenigste van dien naam. Reeds vóór hem zijn er tallooze »verlichten", gelijk hij, op deze aarde nedergedaald, om het rad der ware leer in beweging te brengen en de banier der wet te ontvouwen. Deze wezens hebben zulk een hoogen trap van volkomenheid bereikt, dat zij in staat werden niet alleen zichzelven den toestand der nirvâna waardig te maken, maar dien ook aan anderen te verschaffen. Wat echter van hen berigt wordt is niets dan flaauwe nabootsing van de levensomstandigheden van Çakjamoeni, gelijk de overlevering die verhaalt. Eindelijk verlangde de Boeddha, dat de priesters, in tegenstelling met de beginselen der brahmanen, ongehuwd moesten blijven en hun gemoed van alle aardsche zaken aftrekken, hetgeen aanleiding gaf tot het ontstaan van eene menigte kloosters.

Uit hoofde van dit alles staat het boeddhismus niet naast, maar tegenover het brahmaïsmus. Vanhier de haat der brahmanen tegen Gautamas, vanhier de vervolging, waaronder vele zijner aanhangers te lijden hadden. Desniettemin heeft het boeddhismus jaren lang in Indië gebloeid, totdat de verbitterde brahmanen er in slaagden, hunne aanhangers tot een' beslissenden kamp tegen

de boeddhisten op te wekken. Van dat oogenblik af hebben bloedige oorlogen, hoedanige de wereld later waarschijnlijk niet weer heeft beleefd, in dit door de natuur zoo rijk gezegend land gewoed. Eeuwen lang zijn de voorvechters der beide stelsels op elkander losgestormd en hebben elkander verdelgd van de brug van Rama, de zevende incarnatie van Vishnoe (1), tot het sneeuwgebergte, d. i. van de zeeëngte, die Voor-Indië van Taprobâne of Ceylon scheidt, tot den Himalaya. De Boeddha zelf had het verkondigd, dat zijne leer aan groote vervolgingen ten doel zou staan. En deze voorspelling is vervuld. Het einde dier oorlogen, welke acht eeuwen geduurd hebben en naar alle waarschijnlijkheid van de 3de tot de 7de eeuw n. C. het hevigst gevoerd, maar ook toen niet voor goed geëindigd zijn, was, dat de Boeddhisten Indië, met uitzondering van een klein gedeelte, verlaten moesten. Doch in dien tusschentijd had hunne leer in China, Japan, Mongolië en andere landen tallooze aanhangers gewonnen en breidde zich steeds verder uit, zoodat zij heden ten dage hare belijders bij millioenen in Azië telt.

Met de goden van 't brahmaïsmus verloren de heilige boeken dier godsdienst bij de boeddhisten hunne hooge beteekenis. Hiermede kom ik tot de litteratuur der oude Indianen, en 't eerst tot de gewijde. De taal, waarin deze letterkunde is vervat en die in de vroegste tijden ook gesproken werd, doch later alleen in geschrifte werd gebruikt, is het *sanskriet* (eigenlijk schoon), de volmaakte taal, in tegenstelling met het *prakriet* (laag), de ontsierde, gemeenzame taal van 't dagelijksche leven. In rijkdom van vormen, in buigbaarheid en gemakkelijkheid van zamenstelling is het sanskriet eenig. Het is niet alleen de sleutel der overige talen van Indië, maar wordt ook hoogst gewigtig geacht voor de studie en de kennis der tegenwoordige talen van Europa. Het oudste geschrift in 't sanskriet zijn de *veda's* (weten), zoo genoemd, omdat zij de wetenschap der brahmanen bevatten. Het zijn liederen, in verschillende tijdperken vervaardigd, doch waarvan de oudste vóór 't jaar 1500 v. C. ontstaan zijn. De vier hoofddeelen behelzen gebeden, lofzangen, leerstukken, voorschriften en mythen; de overige boeken handelen over allerlei vakken en wetenschappen, als de geneeskunst, de muziek, de krijgskunst, enz. Ter verklaring zijn aan de vier eerste boeken eene menigte commentariën, verklaringen, toe-

(1) Benfey, blz. 177; Duncker, blz. 236 vlg.

gevoegd. Hoe hooger echter de vloed dezer geschriften steeg, des te duisterder en verwarder werd, gelijk vaker geschiedt, de zin der veda's.

In de tweede plaats komt het wetboek van Manoe in aanmerking, vermoedelijk vóór 600 v. C. opgesteld (1). Manoe gaat bij de Indianen voor den eersten mensch en den eersten koning door. Het wetboek, dat zijn' naam draagt, stelde zich eensdeels ten doel, de wijzigingen uit te drukken en zamen te vatten, die er met de jaren in de begrippen van 't brahmaïsmus gekomen waren, anderdeels den staat en het huisgezin aan de geboden van Brahma ondergeschikt te maken. Het moest, naar de bedoeling der ontwerpers, voor 't gansche leven ten grondslag en regel verstrekken. Daartoe begint het met de schepping der wereld; gaat dan tot de opvoeding, het huwelijk, de huisselijke en godsdienstige pligten over; handelt vervolgens over de regering, het straf- en burgerlijk regt, de laagste kasten, alsmede over het doen van boete, en sluit eindelijk met de zielsverhuizing en de zaligheid in 't toekomende leven. Gelijk men ziet, voegt het wetboek de meest uiteenloopende zaken bijeen; aan de regels der zedeleer knoopt het eene menigte spreekwoorden en voorschriften van levenswijsheid: na aangetoond te hebben, hoe de mensch de hemelsche zaligheid verwerven kan, bepaalt het, hoe men zich in gezelschap moet gedragen.

Nog behooren tot de gewijde letterkunde de *purana's* (oud), ten getale van achttien, die de schepping, de verwoesting en vernieuwing der werelden, de genealogie, geslachtlijsten der goden en andere onderwerpen bezingen.

Dan komen de heldendichten, waarvan de oudste en beroemdste zijn: de *Râmâyana* en de *Mahâbhârata*. Den inhoud van 't eerste vormen de daden van Rama, den oudsten zoon eens konings van Ajodhja (Oude), die later, gelijk boven gezegd is, als de zevende incarnatie van Vishnoe gedacht werd. Onder die daden is de overwinning, op het opperhoofd der reuzen behaald, de voornaamste. De kern der Mahâbhârata is de groote oorlog, door de nakomelingen van een' oud Indisch koning, Bharata geheeten, tegen elkander gevoerd. Beide gedichten zijn in den loop der tijden bij herhaling omgewerkt en gewijzigd, zoodat beider oorspronkelijk karakter hoogst moeijelijk is weer te vinden.

---

(1) Zie echter Koeppen, *die Religion des Buddha*, blz. 39, Noot, die niet gelooft, dat het geheele wetboek destijds reeds voltooid was.

In de ongewijde litteratuur komt de eerste plaats aan de dramatische poësie toe, welke echter eerst veel later beoefend werd dan het heldendicht. Bovendien is het gebleken, dat ook andere dichtsoorten geenszins verwaarloosd werden, evenmin als de wijsbegeerte, de spraakkunst, de geneeskunde, de wiskunde en andere wetenschappen. Van de Indianen is eene der gewigtigste uitvindingen voor het leven, die der cijfers, afkomstig en van hen door tusschenkomst der Arabieren naar het Westen overgebracht. Hetzelfde geldt van de algebra.

Gelijk de poësie en de wijsbegeerte, zoo heeft zich ook de bouwkunst in Indië ten naauwste aan de godsdienst aangesloten. Nog bestaan er uit langvervlogene eeuwen overblijfsels van werken der bouwkunst, grootscher dan van eenig ander volk der aarde. Zoo vindt men op twee kleine eilanden in de nabijheid van Bombay, *Salsette* en *Elephante*, groote tempels onder den grond in de rotsen uitgehouwen, die uit vele vertrekken bestaan, met trappen, zuilen en beeldhouwwerk rijk versierd. Dit zijn de eerste dier tempels, welke Europesche reizigers gezien en bewonderd hebben; maar nog meer verbazing verwekten die bij *Ellōra*, een dorp nabij Aurungabad, ten noord-oosten van Bombay, welke zich meer dan een uur ver uitstrekken. Allen, die deze bezigtigd hebben, zijn het eens, dat het geheel slechts 't werk kan geweest zijn van duizenden kunstenaars en arbeiders, ja van een geheel geslacht van steenhouwers, die eeuwen lang hiermede bezig zijn geweest met een geduld en volharding, die alle verbeelding overtreffen en alleen bij een volk, in kasten verdeeld, aangetroffen kunnen worden. Andere rotstempels zijn boven den grond, zoo als die van *Mahabalipoeram*, op de oostkust van Voor-Indië, ten zuiden van Madras. Uit lateren tijd dagteekenen de *zeven pagoden* (verbasterd in plaats van bhagavati, heilig huis) d. i. tempels, uit steenen opgetrokken, die veelal den vorm van pyramiden hebben. Hoewel vele dezer gedenkteekenen reeds verwoest zijn, geven de daarvan overgebleven bouwvallen ons getuigenis van de vlijt en kunstvaardigheid der oude Indiërs.

§ 3.

Assyrië (1).

Aan de rivieren Euphraat (van welk woord de beteekenis twijfel-

(1) V. Spruner, kaart 16. Bischoff und Möller, *Vergleichendes Wörterbuch*

achtig is) en Tigris (een Medisch woord, dat »pijl" beduidt), die beide in 't gebergte van Armenië ontspringen en zich in de Perzische golf uitstorten, bevond zich het middelpunt van twee staten, die in de oude geschiedenis onder den naam van *Babylonisch* en van *Assyrisch rijk* eene groote rol spelen. Babylonië, in 't O. T. *Sinear* genoemd, was de aanzienlijke vlakte ten zuiden van Mesopotamië (het land tusschen de rivieren) en Assyrië, en ten noorden van de woestijnen van Arabië tot aan de Perzische golf, die door den Euphraat eerst in 't noorden begrensd, vervolgens doorsneden, in 't oosten daarentegen, voor een klein gedeelte, door den Tigris doorloopen en meer naar 't zuiden door dezelfde rivier begrensd werd. Ter beveiliging van 't land tegen invallen van roofzuchtige naburen bevond zich in 't noorden de *Medische muur*, die Babylonië van Mesopotamië scheidde. In engeren zin, als landschap, is Assyrië het land, gelegen tusschen Armenië in 't noorden, Medië in 't oosten, Susiana in 't zuidoosten, Babylonië en Mesopotamië in 't zuid-westen en westen.

In historischen zin bevatte Assyrië of het Assyrische rijk, behalve het landschap van dien naam, ook Mesopotamië, Babylonië, Chaldaea en Medië, in 't kort, naar 't verschil der tijden, nog verschillende andere landen. Het vlakke land van Babylonië had rijken korenbouw; de gerst, de tarwe gaf twee-, somtijds driehonderdvoud; ook dadels en palmen tierden er welig en gaven overvloed van palmwijn en honig. Er waren steengroeven, noch timmerhout; maar de kleibodem onderhield talrijke tigchelwerken, en alles werd gebouwd van gebakken steen; asphalt, aardhars, verving de plaats van cement en kalk. Door talrijke rivieren besproeid, was Assyrië

---

der alten, mittleren und neuen Geographie, 1829, i. v. Assyrië en Babylonië. Pauly, I, i. v. Assyrië, blz. 874, i. v. Babylonië, blz. 1034; VI, 2, blz. 1963 i. v. Tigris. Winer, *Biblisches Realwörterbuch*, II, blz. 622 i. v. Tigris. Ritter, *Erdkunde*, 2e druk, IX, blz. 517 en elders; X, blz. 725. Nassau, *Oud-Aardrijkskunde*, blz. 241, 247. Duncker, I, blz. 108, 265, 564 vlg. Genesis X, 8 vlg. Jona III, 3; IV, 11. Nahum III, 4, 16. Pauly, I, blz. 1102 i. v. Berosus; V, blz. 647 i. v. Ninus; VI, blz. 965 vlg. i. v. Semiramis. Layard, *Niniveh und seine Ueberreste*, Deutsch von Meissner, 1850, blz. 10, 13, 14, 17, 21, 34, 35, 83, 173, 288, 289, 319, 335—433 en Voorrede IV. Grote, *History of Greece*, Ed. New York, III, p. 305—307. Rutgers, *het tijdvak*, blz. 28 en Voorberigt IV. Grotefend, *Erläuterung einer Inschrift des letzten assyrisch-babylonischen Königs aus Nimrud*, Hannover 1853. Ewald, *Geschichte des Volkes Israël*, III, Nachträge, blz. 787. Duncker, I, blz. 110, 266—275, 275, Noot 1, 276, 288—299, 294, Noot, 420, 451, Noot, 456—458, 484, 489, Noot 2, 493. Nassau, blz. 249. Oosterzee, *Niniveh en de heilige schrift*, eene voorlezing.

eveneens zeer vruchtbaar en leverde ongeveer dezelfde voortbrengselen op. Wanneer de sneeuw op de Armenische bergen smolt, trad de Euphraat buiten zijne oevers. Van deze overstroomingen hing, daar het in Babylonië bijna nooit regende, de opbrengst der akkers af, weshalve er grachten, waterleidingen, meren en kolken, grootendeels 't werk van menschenhanden, in menigte gevonden werden, die het water moesten bewaren of leiden, b. v. naar den Tigris, die, met diepere bedding, door eene lagere streek vloeide.

Het oudste dezer rijken is Babylonië, hoofdstad *Babylon*, uit welk rijk Assyrië zijne eerste bewoners kreeg. »Uit dit zelve land (Sinear) is Assur uitgegaan en heeft gebouwd Ninivé" (1), lezen wij in *Gen.* X: 11, welk berigt geloofwaardiger schijnt dan dat van Grieksche schrijvers, die het tegendeel vermelden (2). De bevolking zoowel van Assyrië als van Babylonië behoorde ongetwijfeld tot den Semitischen stam (3). Wel heeft men dit in onzen tijd niet altijd aangenomen (4), en dat in weerwil van alle getuigenissen der oudheid, niettegenstaande de overeenstemming in godsdienst en bouwkunst tusschen Syrië, Assyrië en Babylonië, en hoewel het O. T. deze landen meer dan eens als verwant noemt; maar hetgeen men er tegen aanvoert schijnt van zoo weinig gewigt, dat men het veiligst zal handelen, het Semitisch karakter der Babyloniërs en Assyriërs althans zoo lang vast te houden, totdat de ontcijfering der nieuwgevonden opschriften het omgekeerde zal aantoonen van 'tgeen hier gesteld wordt, wat mogelijk, maar niet zeer waarschijnlijk is (5).

De oudste geschiedenis der beide rijken is duister en fabelachtig.

---

(1) Naar 't schijnt, is de thans alleen geldende verklaring dier plaats deze: Hij (Nimrod) verliet Sinear en begaf zich naar Assyrië. De gronden, waarop deze uitlegging berust, zijn hoofdzakelijk: 1° dat, na de opgave der heerschappij van Nimrod in Sinear, die in Assyrië wel volgen moet en er niet wel terstond van een anderen persoon kan gewaagd worden; 2° dat eerst in vers 22 Assurs geboorte berigt wordt, en van hem dus in vers 11 zeker niet gesproken kan worden. Vgl. *Kurzgefasstes Exegetisches Handbuch zum Alten Testament*, 11 Liefer. *die Genesis*, von Knobel, 1852, blz. 108, en Ewald, *Geschichte des Volkes Israël*, III, blz. 723. — (2) Winer, *Biblisches Realwörterbuch*, I, blz. 103, Noot. 3. Duncker, I, blz. 267, 283. — (3) Pauly, *Real-Encyclopaedie*, I, blz. 1035. Rutgers, *het tijdvak der Babylonische ballingschap chronologisch bepaald, en het nieuwste onderzoek daaromtrent beschouwd en wederlegd*, blz. 68. — (4) O. a. betwijfelt het Rückert, *Lehrbuch der Weltgeschichte in organischer Darstellung*, 1857, I, blz. 112, Noot; blz. 182, Noot. — (5) Layard, *Ninive und seine Ueberreste*, Deutsch von Meissner, 1850, blz. 313 vlg. Duncker, I, blz. 107, Noot 8.

Hoe beroemd het Assyrische rijk ook zij, daar zijne bewoners in West-Azië het eerste volk waren, dat belangrijke en duurzame veroveringen maakte, toch bezitten wij van zijne geschiedenis,-gelijk van die van 't Babylonische rijk, slechts fragmenten, deels in het O. T., o. a. de boeken der Koningen, de Kronieken, de Profeten, deels in de Grieksche geschiedschrijvers, Herodŏtus, Ctesias en Diodōrus van Sicilië, alsmede in latere chronographen of tijdrekenkundige schrijvers, als Syncellus en Eusebius. De inheemsche overleveringen der Babyloniërs stelde Berōsus, een priester van Bel te Babylon, in de eerste helft der 3de eeuw v. C. in 't Grieksch te boek, welk werk echter grootendeels is verloren gegaan.

Als de eerste beheerscher van Babylonië wordt in 't Oude Testament NIMROD genoemd, die een geweldig jager moet geweest zijn. Reeds vroeg bezweek dit rijk voor de magt van Assyrië en bleef, na eens eene poging tot afval gedaan te hebben, die ongelukkig afliep, eeuwen lang een wingewest van dit rijk. Hoe de heerschappij van Assyrië gevestigd werd, leert eene overlevering bij Diodorus, die Ctesias, een' Grieksch geschiedschrijver, volgt, welke op het einde der 5de eeuw v. C. aan 't Perzische hof leefde (1). Volgens hem is NINUS de stichter van Assyrië en van de hoofdstad *Ninivé*. Na omtrent geheel West- en Middel-Azië veroverd te hebben, wendde hij zich tegen Bactriāna of Bactrië, in vroegere dagen een aanzienlijken handelsstaat, waarvan hij de hoofdstad Bactra door eene list van Semirămis, de echtgenoot van eenen zijner veldheeren, innam. Zoodra zij n.l. op verlangen van haren man in de legerplaats gekomen was, bespeurde zij ras, dat de Bactriërs de muren der stad goed verdedigden, maar geen acht genoeg sloegen op de burgt, die hun, uit hoofde harer sterkte, onneembaar scheen. Daarom beklom zij met eene uitgelezene schaar de hoogte, waarop de burg gelegen was, bezette een gedeelte, en gaf het leger in de vlakte het sein om storm te loopen. Den verdedigers der stad ontzonk de moed, toen zij de veste veroverd zagen, en de stad werd genomen. Ninus bewonderde de vermetelheid der vrouw en ontbrandde in liefde. Te vergeefs trachtte hij echter Semiramis' man over te halen haar in der minne aan hem af te staan. Doch toen verdere tegenstand bleek niet te zullen baten, bracht 's konings veldheer zich om 't leven en huwde Ninus diens vrouw.

---

(1) Diodor. (een tijdgenoot van Augustus), Ed. Müller, II, 1—7. Ook in Ctesiae *reliquiae*, ed. Car. Müller, 1854, pag. 14 sq.

Na den dood van Ninus regeerde SEMIRAMIS. Ook hare geschiedenis is door overleveringen, die zeer verschillend luiden, opgesierd. Zoo als de fabel meldt, drong zij veroverend tot Indië aan de eene, en tot in de binnenlanden van Afrika aan de andere zijde door, verfraaide Babylon door gebouwen en legde in vele oorden paleizen, tuinen, wegen en waterleidingen aan.

Op haar volgde NINYAS, haar zoon, uit het huwelijk met Ninus gesproten, een zwak vorst. De nu volgende tijden der Assyriërs en Babyloniërs zijn duister, totdat met den aanvang der achtste eeuw v. C. deze volkeren in vijandelijke aanraking kwamen met de Israëlieten. Wel hebben de tijdrekenkundigen eene lijst der opvolgers van Ninyas bewaard, wier namen ligt opgeslagen kunnen worden, maar behalve dat hunne opgaven zeer van elkander verschillen, heeft die lijst zelve zoo goed als geene historische waarde. Dit alleen kan ten naasten bij met zekerheid bepaald worden, dat de oppermagt van Assyrië, of met andere woorden, het tijdperk der veroveringen van dit rijk omstreeks 1250 v. C. begon. Deze berekening is in overeenstemming met Herodŏtus (1), die opgeeft, dat de Assyriërs tot op den afval der Mediërs 520 jaren over Azië heerschten, en wordt door andere getuigenissen bekrachtigd. Intusschen wordt hiermede niet ontkend, dat Ninus eenige jaren of eeuwen vóór 1250 kan geregeerd hebben.

Onder de koningen, die sinds het begin der achtste eeuw v. C. regeerden en die ons uit het O. T. bekend zijn, verdient SALMANASSAR, die het rijk Israël veroverde en het voornaamste gedeelte der 10 stammen naar Assyrië voerde en Phoenicië onderwierp, inzonderheid genoemd te worden, alsmede SANHERIB, die Sethon, koning van Aegypte, en Hiskīa, koning van Juda, beoorloogde, doch uit hoofde van eene plotselijke ramp, welke zijn leger trof en het grootste aantal zijner krijgers verslond, moest terugtrekken. Deze ongelukken deden bij de onderworpen volkeren de begeerte opkomen om het juk af te schudden. Medië gaf het voorbeeld en slaagde naar wensch, waardoor ook Bactriāna en andere landen voor Assyrië verloren gingen. Babylonië volgde, maar trachtte vruchteloos zijne onafhankelijkheid te herwinnen. Intusschen verviel Assyrië meer en meer onder het bestuur van zwakke en onbekwame vorsten, door gedurig herhaalde aanvallen van Mediërs, Scythen en andere Aziatische volkeren.

(1) I, 95. Vgl. Duncker, I, blz. 275, Noot.

Assyrië's laatste koning, SARDANAPALUS, SARAK of hoe dan ook geheeten (1), stelde tot stedehouder in Babylonië een' ondernemend man, Nabŏpŏlassar, aan, die zich echter weldra in zijn gewest onafhankelijk maakte. Verder geraakte hij in oorlog met Phrăortes, koning van Medië, wiens zoon en opvolger Cyaxăres zelfs Ninivé belegerde (ongev. 630 v. C.). Van Ninivé verdreven door den inval der Scythen, hervatte Cyaxăres eerst in 601 de belegering dier stad, toen hij zich te dien einde met Nabŏpŏlassars zoon en opvolger, Nebukadnezar (2), had verbonden, die met hem tegen Ninivé optrok. De profeten der Israëlieten verkondigden der stad, die West-Azië zoo lang overheerscht en welker koningen hunne zware hand op Israël gelegd hadden, haren naderenden val. »Ninive is vol (n.l. van menschen) als een watervijver van de dagen af dat zij geweest is, doch zij zullen vlugten. Staat, staat (zal men roepen), maar niemand zal omzien. Waar is nu de woning der leeuwen en de weide der jonge leeuwen? Ziet, ik wil aan u, spreekt de Heer der heirscharen, en ik zal hare wagenen in rook verbranden, en het zwaard zal uwe jonge leeuwen verteren, en ik zal uwen roof uitroeijen van de aarde, en de stem uwer gezanten zal niet meer gehoord worden. Wee de bloedstad, die gansch vol leugen en verscheuring is. Daar is 't geklap der zweep en 't geluid van 't bulderen der raderen, en de paarden stampen, en de wagens springen op. De ruiter steekt omhoog zoo het vlammende zwaard als de bliksemende spies, en daar zal de veelheid der verslagenen zijn. Ik zal den heidenen uwe naaktheid en den koningrijken uwe schande wijzen. Ziet, uw volk zal in 't midden van u tot wijven worden; de poorten uws lands zullen uwen vijanden wijd geopend worden, het vuur zal uwe grendelen verteren. Schept u water ter belegering, versterkt uwe vastigheden; gaat in den klei, en treedt in den leem, verbetert den tigcheloven. Het vuur zal u aldaar verteren, het zwaard zal u uitroeijen; het zal u afeten als de kevers; vermeerdert u als de kevers, vermeerdert u als sprinkhanen (3)."

In weerwil van het ontzaggelijke leger, dat de bondgenooten tegen de stad aanvoerden, verloor Sardanapălus den moed niet. Hij vertrouwde op eene oude godspraak, volgens welke Ninivé niet

---

(1) Winer, I, blz. 104—107. Layard, *Ninive* enz., blz. 303 vlg. Pauly, VI, 1, blz. 757 vlg. Duncker, I, blz. 488, Noot. — (2) De ware naam is Nebukadrezar, vgl. Rutgers, *het tijdvak der Babylon. ballingschap* enz., blz. 34, Noot 5. — (3) Nahum, II, 8, 11, 13; III, 1—3, 5, 13—15.

zoude ingenomen worden, eer de rivier de vijand der stad geworden was. In der daad duurde de belegering tot in het derde jaar. Doch toen in dien derden zomer een deel der muren van de stad door overstrooming van den Tigris instortte, verbrandde Sardanapālus zich met zijne vrouwen en schatten.

Hoezeer het verhaal van 's konings dood ook bij verschillende oude schrijvers uiteenloopt, hoezeer het is opgesierd, de wijze zelve, waarop hij zal omgekomen zijn, behoeft evenmin betwijfeld te worden, als 't berigt der overstrooming van den Tigris, de naaste aanleiding tot dien dood. De geschiedenis van den val der stad, een der duisterste punten in de Oude Historie, ontleen ik aan Ctesias (1), echter zoo, dat hierover het eene en andere in 't midden moet gebracht worden. De Bijbelsche schrijvers noemen de verwoesters van Ninivé niet uitdrukkelijk, maar geven den tijd te kennen, waarin de stad verwoest is. Zoo voorspelt b. v. Zephanja, in eene beneden aan te halen plaats, ten tijde van Josīa (2), Ninivé's toekomenden ondergang, en Jeremīa kent na Josīa's dertiende jaar (d. i. 626 v. C) (3) de Assyriërs nog in hunne kracht (4), terwijl Necho in Josīa's laatste levensjaar (d. i. 608) tegen den koning van Assyrië optrekt (5). Daarentegen is Assur tegen het einde van Jeremīa's loopbaan, in het derde jaar van Zedekīa (d. i. 594), reeds vernietigd (6). Indien dus Ninivé door de Mediërs en de Babyloniërs tezamen verwoest is, dan is het geschied door Cyaxăres en door Nabopŏlassar of Nebukadnezar. Nabopŏlassar valt weg, omdat ten zijnen tijde Cyaxăres door de Scythen verhinderd werd. Het moet dan geweest zijn door Cyaxăres en Nebukadnezar. Nu is het op zichzelf niet onwaarschijnlijk, dat Cyaxăres en Nebukadnezar tezamen dezen veldtogt gemaakt hebben. Nebukadnezar had volgens Berosus de dochter van Cyaxăres (over wie beneden verder zal gehandeld worden) ten huwelijk (7). Volgens Alexander Polyhistor (een' Grieksch schrijver, die vermoedelijk in de 1ste eeuw v. C. leefde, zie *Fragm. Hist. Graec.*, III, p. 206, 207) waren zij bondgenooten (8). De

(1) Ctesiae *reliquiae*, p. 36, 37. Diodor. Ed. Müller, II, 24—28. — (2) Winer, i. v. *Zephanja.* — (3) Vgl. Rutgers, *het tijdvak der Babylon. ballingschap* enz., blz. 42, 81, 154 vlg. — (4) Jeremia II, 18, 36 vgl. I, 2. — (5) II Koningen XXIII, 29. — (6) Jeremia L, 18. — (7) Berosi *fragm. in Fragm. Hist. Graec.*, Ed. Müller, II, p. 505. — (8) Euseb. *Chronica*, I, 5, 3, in *Script. veter. Nova Coll.* Ed. Majus, tom. VIII. Ook in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller, II, p. 505. Zie verder Syncellus, Ed. Dindorf, I, p. 387, 396. Vlg. over de waarde dier schrijvers, alsmede over de geloofwaardigheid van Ctesias op dit punt

Grieksche geschiedschrijvers geven, op 't voorbeeld van Herodŏtus (1), meestal Cyaxăres als den veroveraar van Ninivé op. Nogtans doen zij duidelijk uitkomen, dat Babylon, hetwelk zij, na den val van Ninivé, de hoofdstad van Assyrië noemen, daarbij niet weinig moet gewonnen hebben (2). De Israëlietische schrijvers daarentegen wijzen meestal op Nebukadnēzar, als verwoester van Ninivé, b. v. Ezechiël XXXI, 3, 12: »Ziet, Assur was een ceder op den Libanon, schoon van takken en schaduwachtig van loof en hoog van stam. En vreemden, de ongetemdste (volgens de lezing van van der Palm) der heidenen, roeiden hem uit en verlieten hem", vergeleken met XXX, 10, 11, waar de profeet van Nebukadnēzar, den koning van Babel, spreekt en hem denzelfden bijnaam »den ongetemdste der heidenen" geeft. Terwijl nu, wat voorzeker niet te verwonderen is, Grieken en Israëlieten elk dien koning noemen, die hun 't best bekend was, zijn er andere schrijvers, die de beide volkeren, de Mediërs en de Babyloniërs, of hunne koningen tezamen noemen. Hiertoe behooren Flavius Josephus (3), Alexander Polyhistor (4), Abydenus (5), Tobit. In het laatstgenoemde boek, dat dien naam draagt naar Tobĭas of Tobit, een' Israëliet uit den stam Naphtali, die onder Salmanassar en Sanhērib in ballingschap te Ninivé leefde, lezen wij: »vóór zijn sterven vernam hij (Tobit) nog den ondergang van Ninivé, hetwelk Nabuchodonosar (Nebukadnēzar) en Asuerus hadden ingenomen" (6). Asuerus nu of Ahasuerus is een en dezelfde persoon met Cyaxăres (7). Eindelijk mag tot deze laatste reeks van schrijvers nog Ctesias gebracht worden, mits men in 't oog houdt, dat hij twee verschillende tijden verward heeft, doordien hij Arbăces van Medië en Belesys van Babylonië als de vorsten noemt, die Ninivé innamen, en de gebeurtenis zelve meer dan twee eeuwen te vroeg stelt; met andere woorden, doordien hij, wat bij de laatste belegering werkelijk heeft

---

Niebuhr, *Hist. Gewinn aus der armenischen Uebersetzung der Chronik des Eusebius* in *hist. Kleine und philol. Schriften*, Erste Sammlung, blz. 210. — (1) Herod., I, 106. — (2) T. a. p. 178. Strabo, Ed. Siebenkees, VI, p. 245, 274 (liber XVI, § 3 en 16). — (3) Flavius Josephus, *Antiquit. Jud.*, Ed Dindorf, 1845, X, 5, 1. — (4) Boven, blz. 33, Noot 8. — (5) Abydenus' leeftijd is onzeker; hij schreef eene geschiedenis van Assyrië en Medië, zie B. G. Niebuhr, *Hist. Gewinn aus der armenischen Uebersetzung der Chronik des Eusebius* in *Kleine hist. und philol. Schriften*, Erste Sammlung, blz. 187 en *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller, IV, p. 279. De plaats, die ik bedoel, staat in het zoo even genoemde IVde deel der Fragmenten onder de scriptores aetatis incertae, fr. 7, p. 282. — (6) Tobit, XIV, 17, in Hamelsveld, *de apokryfe boeken*, deel I, blz. 201. — (7) Rutgers, *het tijdvak* enz., blz. 48, 105. Nieb., in 't aangeh. werk, blz. 207, Noot 23.

plaats gehad, bij vergissing in een vroegeren tijd heeft overgebracht.

Het is voorwaar geene ligte dwaling, die Ctesias hier te laste wordt gelegd; maar behalve dat het genoeg bewezen is, dat Ctesias in gebrek aan oordeel, in onnaauwkeurigheid en ligtgeloovigheid onder de ouden zijns gelijken niet heeft, blijkt het uit Jezaia en andere schrijvers van 't O. T., dat zijne berigten omtrent den tijd van Assyrië's ondergang valsch zijn. Veel later toch vinden wij Tiglat Pilēsar en andere koningen van Assyrië in de geschiedenis vermeld; nog na deze koningen staat Ninivé in al haren luister. Hiermede vervalt dus de leer van twee Assyrische rijken, een oud en een nieuw, die voor goed uit de leerboeken moest verbannen worden (1).

Doch in welk jaar viel Ninivé? Het juiste jaar wordt nergens bepaald opgegeven, maar schijnt in 599 v. C. te moeten gesteld worden. Ik geloof, dat het als bewezen kan aangemerkt worden, dat de oude schrijvers, die de verovering van Ninivé melden, ze aan Cyaxăres en Nebukadnēzar toeschrijven. Het eenigste, wat er tegen aangevoerd zou kunnen worden, is misschien, dat Alexander Polyhistor bij Syncellus, in plaats van Nebukadnēzar, diens vader noemt; doch vooreerst is deze plaats bedorven, en ware zij dit ook niet, deze schrijver alleen heeft tegenover het bovenstaande zoo goed als geen gezag (2).

Daar nu Nebukadnēzar in 604 koning werd en Cyaxăres in 594 v. C. stierf, moet hun gemeenschappelijke krijgstogt tusschen 604 en 594 zijn ondernomen. Intusschen werden beiden vóór 601 zoozeer door andere oorlogen bezig gehouden (zie beneden), dat het hun niet mogelijk kan geweest zijn, vóór dit jaar den krijgstogt tegen Ninivé te beginnen. Verder bevindt Nebukadnēzar zich in zijn zevende jaar, d. i. 598 v. C., weder in Palaestina: alzoo is er geene andere tijdruimte van drie jaren te vinden dan die van 601—599 (3).

Terwijl de overwinnaars den buit zoo onder elkander verdeelden, dat het land aan den linkeroever van den Tigris aan Medië, dat aan den regter aan Babylonië werd toegevoegd (4), juichten de profeten der Israëlieten over den val van Ninivé. »Rooft zilver, rooft goud,

---

(1) Loebell, blz. 555, vlg. *Bemerk.* V. Rutgers, blz. 17, 19. Duncker, blz. 489, Noot 2. — (2) Syncellus, Ed. Dindorf, I, p. 396. Vgl. Niebuhr, *Kleine hist. u. philol. Schriften*, Erste Samml., blz. 210. Hitzig, *Begriff der Kritik*, 1831, blz. 198.—(3) Jeremīa LII, 28. Rutgers, blz. 82, 83. — (4) Duncker, I, blz. 498, 563. II, blz. 440, die zich op Herod. I, 106, 185 beroept.

want daar is geen einde des voorraads, der heerlijkheid van allerlei gewenschte vaten. Zij (n.l. de stad) is geledigd, ja uitgeledigd, uitgeput, en haar hart versmelt, en de knieën schudden, en in al de lendenen is smart, en hun aller aangezigten betrekken als een pot. En 't zal geschieden, dat allen, die u zien, van u wegvlieden zullen en zeggen: Ninivé is verstoord, wie zal medelijden met haar hebben? vanwaar zal ik u troosters zoeken?" Zoo spreekt Nahum (1), terwijl Zephanja zich aldus laat hooren: »Hij (de Heer der heirscharen) zal ook zijne hand uitstrekken tegen 't noorden, en hij zal Assur verdoen, en hij zal Ninivé stellen tot eene verwoesting, droog als eene woestijn. En in 't midden van haar zullen de kudden legeren, al 't gedierte der volkeren; ook de roerdomp, ook de nachtuil zullen op hare granaatappelen vernachten; eene stemme zal in de vensters zingen, verwoesting zal in den dorpel zijn, als hij haar cederwerk zal ontbloot hebben" (2). Eveneens drukt zich Ezechiël uit: »Ziet, Assur was een ceder op den Libanon, schoon van takken en schaduwachtig van loof en hoog van stam en zijn top was tusschen digte takken. — »Daarom, zoo zegt de Heer, omdat gij u verheven hebt over uwen stam; ja, hij stak zijnen top op boven het midden der digte takken, en zijn herte verhief zich over zijne hoogte. Daarom gaf ik hem in de hand des magtigsten der heidenen, dat die hem regtschapen zoude handelen: ik dreef hem uit om zijne goddeloosheid. En vreemden, de tirannigste der heidenen, roeiden hem uit, en verlieten hem; zijne takken vielen op de bergen en in alle valleijen, en zijne scheuten werden verbroken. Alle vogelen des hemels woonden op zijnen omgevallen stam, en alle dieren des velds waren op zijne scheuten. Van 't geluid zijns vals deed ik de heidenen beven, als ik hem ter helle deed neerdalen." — »Daar is Assur met haren ganschen hoop, zijne graven zijn rondom hem; zij zijn alle verslagen, gevallen door den zwaarde" (3).

Zoo was dan de stad, die eene uitgestrektheid had van drie dagreizen en waarin veel meer dan honderd twintig duizend menschen waren, die geen onderscheid wisten tusschen hunne regter- en linkerhand, en nog daarenboven veel vee, verwoest en geheel van den aardbodem verdwenen. Voor de negentiende eeuw was zij een onzeker gerucht geworden uit verre landen en tijden; maar wat

(1) Nahum II, 9, 10. III, 7. — (2) Zephanja II, 13, 14. — (3) Ezechië XXXI, 3, 10—13, 16. XXXII, 22.

ongeveer vijf en twintig eeuwen dood was is in de laatste vijf en twintig jaren herleefd. In 1842 begon de Fransche consul Botta zijne opdelvingen in de heuvelen van het dorp Khorsabad, ten noord-oosten van Mosoel gelegen, en werd weldra door den Engelschen reiziger Austin Henry Layard met ijver en kracht ondersteund. Straks drukten de Engelsche majoor Rawlinson en anderen het voetspoor van het moedig tweetal. Eerst werden de kosten van 't opgraven gedurende een zekeren tijd gedragen door Sir Stratford Canning, gezant van Groot-Brittannië aan 't hof te Constantinopel; later wees het Britsch Museum te Londen fondsen voor dit reusachtige werk aan. Aan de gezamenlijke inspanning dier mannen is het gelukt Ninivé te doen opstaan uit zijn' nacht en in veelvuldige overblijfsels, afbeeldingen, in- en opschriften aan onzen tijd te toonen. Met Khorsabad was het dorp Nimrud, ten zuid-oosten van Mosoel, de plek, waar het meeste gevonden werd. Beide behooren tot de uiterste punten der vlakte, waarover Ninivé's bouwvallen zich, volgens de geloofwaardigste opgaven, uitstrekken. Veel is hier reeds opgedolven: geene gewone huizen, maar louter vorstelijke praalgebouwen; van eigenlijk gezegde straten werd geen enkel spoor meer ontdekt. Wel zullen er gewone huizen geweest zijn, want op de talrijke kleine heuvels, die men overal ziet, drijft naauwelijks een boer zijn' ploeg door den grond, of hij stuit op de sporen van voormalige woningen. Veel is er opgedolven: reeds zijn de weidsche zalen van het Britsch Museum en de Louvre te Parijs met Assyrische monumenten gevuld, ten koste van schier bovenmenschelijke inspanning naar Europa overgebracht. Talrijke opschriften in pijl- of spijkerschrift, geheel of ten deele ontcijferd, beginnen eenig licht over punten, tot dusver duister, te verspreiden. Nogtans is met die ontcijfering, welke met vele en velerlei moeijelijkheden te kampen heeft, nog niet veel meer dan een begin gemaakt.

Welke belangrijke bijdragen tot de kennis der geschiedenis van Assyrië van deze en andere opschriften ook verwacht wordt, tot dusver is de oogst op dit veld nog slechts schraal te noemen, en 't wordt betwijfeld, of er voldoende grond bestaat om op betere resultaten te hopen. Hiermede vervalt echter het groote gewigt der in onze eeuw gedane ontdekkingen in geenen deele, want voor de navorsching van Assyrië's kunst, godsdienst en zeden, alsmede van 't leven der bewoners van dit rijk bieden zij een geheel nieuw veld ter ontginning aan. Op die af-

beeldingen zien wij de koningen met hun gevolg bezig met de jagt of het oorlogsbedrijf, dat eene groote rol bij de Assyriërs moet gespeeld hebben. Men strijdt van den wagen of te paard, men belegert vestingen, men vermoordt de overwonnenen of voert de gevangenen weg. Uit het huiselijk leven zijn het gastmalen, huisraad en allerlei sieradiën, die ons voorgesteld worden en aantoonen, dat de weelde niet vreemd was aan dit volk, hetwelk meer handelaars had, dan er sterren aan den hemel zijn en door den profeet van groote zedeloosheid beschuldigd wordt. Eindelijk verspreiden de overblijfselen dier paleizen, in verband gebracht met eenige verstrooide berigten bij enkele schrijvers, eenig licht over de godsdienst der Assyriërs, welke kennelijk veel overeenkomst had met die der Babyloniërs. Bel of Baal was hun voornaamste god, Mylitta de eerste hunner godinnen. Op beide komen wij beneden terug.

§ 4.

Babylonië (1).

In Babylonië, dat na zijn vroegtijdigen bloei een Assyrisch wingewest was geworden, hadden zich in een ons onbekenden tijd eene of meer volkplantingen van *Chaldaeën* gevestigd. Dit was een krijgshaftig volk, dat van de oudste tijden af tot heden toe zijne woonplaats heeft ten noorden van Mesopotamië, tusschen het oude Assyrië en Armenië, aan beide oevers van den Tigris en dus ten westen van Medië. Naar 't gemeen gevoelen kwam die volkplanting in de eerste helft der 8ste eeuw, of wel in de 7de eeuw v. C. in Babylonië en werd er het heerschende volk. Men heeft dit afgeleid (2) uit Jezāia XXIII: 13: »Ziet het land der Chaldaeën, dit

(1) Bischoff und Möller, i. v. *Chaldaea* en *Chaldaei*, blz. 296. Pauly, I, blz. 1034 vlg., i. v. *Babylonia*. Winer, I, blz. 217, i. v. *Chaldäer*. Herodot. I, 178—183. Diodor. II, 8 sq. Strabo, Ed. Siebenkees etc., tom. VI, p. 249—252 (Lib. XVI, § 5). Joseph. *Antiquit.*, X, 11, 1; *contra Apion.*, I, 19. Pauly I, i. v. *Babylon* en *Babylonia;* V, i. v. *Nebucadnezzar*, blz. 491. Rutgers, blz. 25—32, 41 vlg., 69—81. Loebell, blz. 156 vlg. Winer I, i. v. *Babylon* en *Babylonia*, II, i. v. *Merodach Baladan*, blz. 84. Ritter, *Erdkunde*, 2e druk, XI, blz. 865 vlg., 878 vlg., 903 vlg. Nassau, blz. 242—246. Duncker, I, blz. 122—124, 271, Noot, 456, 457, Noot; 484, 499 vlg., 564, Noot; 567—573; 572, Noot 6; 607. — (2) *Kurzgefasstes exeget. Handbuch zum alten Test.*, I Liefer. *die zwölf kleinen Propheten* von Hitzig, blz. 256; 5 Liefer. *Jesaia* von Knobel, blz. 168. Rutgers, *het tijdvak* enz., blz. 26, 69 en anderen.

volk en was er niet. Assur heeft het gegrondvest voor degenen, die in de wildernissen woonden"; doch de zin dezer plaats is te duister, dan dat men 't regt schijnt te hebben, de woorden »dit volk was er niet" zóó te verklaren, dat de Chaldaeën een nieuw volk voor de Israëlieten of de Assyriërs waren, dat deze door hunne verschijning thans voor 't eerst met hen bekend werden. Met anderen (1) geloof ik dus het liefst, dat er meer dan eens, en wel in zeer vroegen tijd, volkplantingen der Chaldaeën uit het noordelijk gedeelte naar 't zuiden getogen zijn, die de inheemsche bewoners, de Babyloniërs, onderwierpen en de heerschende stam in Babylonië werden. Waarschijnlijk duurde hunne heerschappij omstreeks van 2000 tot 1500 v. C., — want Berosus noemt eene reeks koningen der Chaldaeën, die vóór de Assyriërs over Babylonië geheerscht hebben — en werd Babylonië na dien tijd een wingewest van Assyrië. Het eerst schijnen de Chaldaeën bezit genomen te hebben van het zuidwestelijk gedeelte van Babylonië, ten westen van den Euphraat en ten noordwesten van de Perzische golf, dat, in engeren zin, *Chaldaea* heet. In wijderen zin omvat de naam »Chaldaea" geheel Babylonië. Die Chaldaeën kunnen geen ruwe stam geweest zijn, maar schijnen veeleer boven de Babyloniërs zoozeer in kennis uitgemunt te hebben, dat zij reeds in de vroegste tijden het land niet alleen zijne koningen, maar ook zijne priesters schonken. Zoo wordt het duidelijk, waarom èn de heerschende stam èn de priesterkaste der wijzen hier een en denzelfden naam droegen.

Bekend is onder de vroegere Chaldeeuwsche vorsten Nabonassar, naar wien de aera der Babyloniërs (zie blz. 6) genoemd is. Veelal houdt men hem voor den stichter eener nieuwe dynastie, voor den eersten onafhankelijken koning van Babylonië na de overheersching der Assyriërs. Hiertoe bestaat echter geen genoegzame grond. Niemand van de oude schrijvers, die van dezen vorst gewag maken, vermeldt dit, en de afval der Babyloniërs had (zie boven blz. 32 en 40) later plaats. Alzoo staat niets anders vast, dan dat Nabonassar vanwege Assyrië onderkoning of landvoogd van Babylonië was, en dat hij de tijdrekening, die zijnen naam draagt,

---

(1) Strabo, Ed. Siebenkees et Tzschucke, VI, p. 254, 378 (liber XVI, Cap. I, § 6. Cap. III, § 1). Loebell, blz. 159 en 558 vlg., *Bemerk. und Erläut.*, VII. Winer, I, blz. 218 vlg., i. v. *Chaldäer.* Pauly, V, blz. 492. Duncker, I, blz. 106—109, 110, Noot; 114, Noot, 277. Rückert, *Lehrbuch der Weltgesch. in organ. Darstellung*, 1857, I, blz. 182, Noot.

in dit rijk, destijds een wingewest, heeft ingevoerd (1). Na Nabonassar kwamen er andere onderkoningen, deels Babyloniërs, deels Assyriërs, en dan meermalen na verwant aan den koning van Assyrië. Een hunner, Merŏdach Balădan, maakte zich kort na de nederlaag van Sanhĕrib eenigen tijd onafhankelijk, maar hijzelf kwam weldra om, en Babylonië moest op nieuw aan Assyrië gehoorzamen.

De eerste Chaldaeër, die na Nabonassar tot landvoogd over Babylonië werd aangesteld, was NABOPŎLASSAR. In het Assyrisch leger tot veldheer opgeklommen, werd hij in 625, uit hoofde van den inval der Scythen in zuid-westelijk Azië, door Sardanapălus, die juist den troon van Ninus had beklommen, als stedehouder naar Babylonië gezonden, om dit land tegen de stroopende benden te verdedigen. Maar eenigen tijd daarna wist hij zich van de heerschappij der Assyriërs onafhankelijk te maken. De moeijelijke omstandigheden, waarin Sardanapălus verkeerde, maakten het hem onmogelijk zijn afvalligen landvoogd te bedwingen. Na 21 jaren geregeerd te hebben, schonk Nabopŏlassar in 604 v. C. zijnen zoon NEBUKADNEZAR aandeel aan de regering, en zond hem naar Syrië en Palaestina, om Necho, koning van Aegypte, te bestrijden, die hier veroveringen trachtte te maken en, bij den aanstaanden val van Assyrië, welke niet moeijelijk te voorzien was, een deel der wingewesten van dit rijk te vermeesteren. Necho, die inmiddels Judaea en Syrië onderworpen had, stiet bij Carchemisch of Circēsium aan den Euphraat op Nebukadnēzar, werd door dezen in een beslissend gevecht (603 v. C.) geslagen, en moest terugtrekken (2). »Wie is deze, zegt Jeremĭa, die optrekt als een stroom? wiens wateren zich bewegen als de rivieren? Egypte trekt op als een stroom, en hij zegt: »»ik zal optrekken, ik zal de aarde bedekken, ik zal de stad (d. i. bij zamenvatting de steden, die zich mogten willen

---

(1) Ideler, *Handb. der Chronol.*, I, blz. 220, 221. Pauly, V, blz. 387 vlg., i. v. *Nabonassar.* Rutgers, *het tijdvak*, blz. 69. Duncker, I, blz. 457, Noot; 490, Noot. — (2) Jerem. XLVI, 2. Berosi *fragmenta* in *Fragm. Hist Graecor.* Ed. Müller, II, p. 505. - Joseph. *Antiq.* Ed. Dindorf, X, 6, 1 en 11, 1; *contra Apionem*, I, 19. Ik neem het jaar 603 in navolging van Rutgers, blz. 42, 43, 71, 81, Loebell, *Bemerk. u. Erläut.*, X, blz. 564. Pauly, V, blz. 492, i. v. *Nebucadnezzar.* Anderen stellen den slag in 606, b. v. Hitzig, *Begriff der Kritik*, blz. 182, 185 vlg. en *der Prophet Jeremia*, in *Kurzgefasstes exetisches Handbuch z. A. T.*, blz. 298. Winer, II, blz. 144, i. v. *Nebucadnezar.* Nog anderen houden 605 voor het regte jaar, Winer, I, blz. 212, i. v. *Carchemisch;* Duncker, I, blz. 500. Ewald, *Geschichte des Volkes Israël*, 2e Ausgabe, III, blz. 727 en 728 en *Zeitübersicht* op 't einde van dat deel.

verzetten, volgens Rosenmüller, *Scholia* ad h. l.) en die daar inwonen verderven." »Maar deze dag is des Heeren, des Heeren der heirscharen, een dag der wrake, dat hij zich wreke van zijne wederpartijders, en het zwaard zal eten en verzadigd en dronken worden van hun bloed, want de Heer der heirscharen heeft een slagtoffer in den lande van 't noorden, aan de rivier Phrath (Euphraat). Gaat henen op naar Gilead, en haalt balsem, gij jonkvrouw, dochter van Egypte: te vergeefs vermenigvuldigt gij de medicijnen, daar is geen genezing voor u. De volken hebben uwe schande gehoord, en het land is vol van uw noodgeschrei. Ik zal ze geven, zoo spreekt de Heer der heirscharen, de God Israëls, in de hand dergenen, die hunne ziel zoeken, en in de hand Nebucadrezars, des konings van Babel, en in de hand zijner knechten" (1).

Zóó werd aan alle veroveringsplannen van Necho plotseling een einde gemaakt, en hij kon niet beletten, dat Nebukadnezar, den loop zijner overwinningen vervolgende, Syrië en welligt nog andere van de aangrenzende landen in bezit nam. Hoe lang die veldtogt van Nebukadnezar heeft geduurd, staat nergens opgeteekend; maar zeker is het, dat de zegevierende marsch van zijn leger gestuit werd doordien eensklaps de mare tot hem kwam van de ziekte en den dood zijns vaders. Nu keerde hij met spoed langs den kortsten weg door de woestijn naar Babylon terug en liet zijn leger met de gevangenen en den buit nakomen, terwijl hijzelf, onmiddellijk na zijne aankomst in die stad, de alleenheerschappij over het rijk aanvaardde. Of intusschen de groote koning nog vóór dien terugkeer dan wel in de eerste jaren na den dood zijns vaders en verder na de verovering van Ninivé de onderwerping van Phoenicië, Coele-Syrië, Judaea en alle andere landen, tusschen den Euphraat en Aegypte gelegen, die sinds lang als wingewesten van 't Assyrische en van nu af van 't Babylonische rijk aangemerkt werden, voltooide, is moeijelijk uit te maken. Maar hoe dit zij, al die landen werden te dier tijde deelen van het Babylonische rijk, en sinds den slag van Carchemisch toog de koning van Aegypte niet meer uit zijn land om veroveringen te maken (2). Bij al die wingewesten kwam eindelijk nog, door den val van Ninivé, Mesopotamië.

---

(1) Jeremia XLVI, 7, 8, 10—12, 26. — (2) II Kon. 7. Vgl. Hitzig, *Jeremia* en Pauly, t. p. aangehaald blz. 40, noot 2. Rutgers, blz. 71, 81. Winer, I, blz. 594, i. v. *Jojakim* en II, blz. 144, i. v. *Nebucadnezar*. Duncker, I, blz. 547, Noot 3; blz. 548, Noot 1; blz. 549, Noot 7.

Meer dan eens stonden de inwoners van 't rijk Juda, na de eerste onderwerping, tegen Nebukadnēzar op. Hoe streng de maatregelen ook waren, die de koning na elken opstand nam, het hardnekkig verzet der Joden, van een hevig verlangen brandende om hunne zelfstandigheid te herkrijgen, hield er niet door op. Hoe ellendiger de toestand was, waarin zij zich bevonden, des te levendiger was de drift om dien in een beteren te doen verkeeren. Dit verlangen werd echter niet bevredigd; voor de laatste maal tegen Jeruzalem opgerukt, nam Nebukadnēzar de stad na een beleg van achttien maanden, in 586 v. C., in. Reeds vroeger hadden de Phoeniciërs zich vrijwillig onderworpen of deden het nu; alleen Nieuw-Tyrus verzette zich nog jaren lang.

Gelijk in den oorlog, zoo muntte Nebukadnēzar ook door werken des vredes uit. Na de zegeteekenen, aan zoovele volkeren ontrukt, naar Babylon overgebracht te hebben, stelde hij het zich tot taak om deze stad uit te leggen en te verfraaijen en op velerhande wijze de welvaart van zijn land te bevorderen. Hoewel zij reeds vroeger als eene der oudste steden van de wereld geroemd werd, dagteekent de groote naam van Babylon, als de prachtigste aller steden, zoo als Herodŏtus haar heet, eerst van den tijd van Nebukadnēzar, toen ze, sedert de verwoesting van Ninivé, de hoofdstad des rijks was geworden. Babylon had den omvang van een volk (eene landstreek), niet van eene stad, zegt Aristoteles (1). Zij lag in eene groote vlakte en vormde een volkomen vierkant. De Euphraat verdeelde haar in twee deelen. In sterkte overtrof haar geene andere stad: eene diepe en breede gracht omgaf hare muren, waarvan de steen van klei gebakken en, in plaats van kalk, met heeten asphalt gemetseld was, en die, volgens de opgaven van alle oude schrijvers, hoezeer zij ook in de bepaling der hoogte en breedte mogen verschillen, buitengemeen hoog en breed waren. Op den muur, waarop 250 torens waren opgetrokken, konden twee vierspannen elkander gemakkelijk voorbijrijden. Honderd koperen poorten met posten en bovendrempels van 'tzelfde metaal openden den toegang tot de stad. Eveneens waren er, binnen de stad, langs de oevers der rivier muren met koperen poorten, elk tegenover eene dwarsstraat. Eigenlijk bestond Babylon uit twee steden, want naast de oude stad, aan den westelijken oever van den Euphraat gelegen, liet Nebukadnēzar eene geheel nieuwe stad

(1) *Polit.* Ed. Schneider, III, 1, 12.

aan den oostelijken oever bouwen. De beide deelen waren door eene brug met elkander verbonden, waarvan het leggen, bij de breedte en de veelvuldige overstroomingen der rivier, alsmede uit hoofde van haren slijkerigen bodem, eene hoogst moeijelijke onderneming was.

Aan de oostzijde van den Euphraat liet Nebukadnēzar, vlak aan den oever, eene burgt voor zichzelven bouwen, die zeer ruim en prachtig was. Het vermaardste gedeelte van 't paleis waren de hangende tuinen, die wel den naam van Semirămis droegen, maar een aanleg van Nebukadnēzar waren. Hij had ze laten aanleggen ter wille van zijne gemalin Amytis (1), eene dochter van Cyaxăres, die ter zelfder tijd met hem verloofd was als het verbond tusschen dezen koning en zijn' vader tot stand was gekomen, en die de berggezigten, den rijzenden en dalenden grond uit de dagen harer kindschheid terugwenschte. Deze tuinen waren steenen terrassen van eene aanmerkelijke hoogte en van grooten omvang, waarop zooveel grond aangebracht was, dat de krachtigste boomen er wortel in konden schieten. Op kunstmatige wijze werden de terrassen, die met allerlei sierlijke gewassen prijkten, met water uit den Euphraat voorzien. Van deze terrassen had men een fraai uitzigt zoowel op de oude en de nieuwe stad, als op den breeden waterspiegel der rivier, hier op de woelige drukte op de brug en in de straten, ginds op de vruchtbare vlakte met hare dadels en palmboomen. Niet Semiramis had, volgens het uitdrukkelijk getuigenis van Berosus (2), deze bewonderenswaardige werken, die het oog bekorende tuinen, welke Strabo met de muren der stad onder de zeven wonderen telt, aangelegd, maar Nebukadnēzar, de groote koning, wien het woord in den mond wordt gelegd, dat van zelfbewusten trots getuigt: »Is dit niet het groote Babel, dat ik ge-

---

(1) Dat zij zóó heette zegt Alexander Polyhistor bij Syncellus, Ed. Dindorf, I, blz. 396, waar zij ook Aroite geheeten wordt. Bij Eusebius (*Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller, II, p. 505 en elders) noemt Alexander Polyhistor haar Amuhĭa. Zij moet wel de Nitōcris van Herodŏtus I, 185, 187 zijn. Niebühr (*Kleine Hist.* enz., I, blz. 208) acht »Amuhia", Duncker (I, blz. 487, Noot, blz. 564, Noot) »Amytis" den waren naam. Als grond voor zijne meening geeft de laatste op, dat deze naam meermalen bij Mediërs en Perzen voorkomt, wat b. v. uit Ctesias blijkt (Ctesiae *reliquiae*, Ed. Müller, p. 45), bij wien eene dochter van Astyăges zóó heet, die Georgii in Pauly V, blz. 492, verkeerdelijk voor de echtgenoote van Nebukadnēzar schijnt te houden. — (2) Berosi *Fragm.* in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller, II, blz. 507 (uit Joseph. *contra Apion.*, I, 20).

bouwd heb tot een huis des koningrijks, door de sterkte mijner magt en ter eere mijner heerlijkheid!" (1).

Naast de tuinen is de toren van Babel op den tempel van Belus wereldbekend, dien Nebukadnezar geheel liet herstellen. Midden uit dien tempel verrees een hooge toren; boven dezen verhief zich een andere, uit dezen een derde, en zoo tot acht boven elkander. Buiten om den toren liep een wenteltrap, en boven den hoogsten van de acht torens bevond zich de tempel met een heilig vertrek, waarin eene prachtige legerstede voor god Bel gespreid was. Teregt mogt Jezaia de stad, waar zulke wonderen aangetroffen werden, »het sieraad der koningrijken, de heerlijkheid, de hoovaardigheid der Chaldaeën" noemen, maar met niet minder regt kon hij er, met het oog op de toekomst, in éénen adem bijvoegen: »daar zal geen woonplaats zijn in der eeuwigheid; noch zal zij bewoond worden van geslachte tot geslachte; noch de Arabier zal er eene tente spannen, en de herders zullen er niet legeren. Maar daar zullen nederliggen de wilde dieren der woestijnen, en hare huizen zullen vervuld worden met schrikkelijke gedierten, en daar zullen de jonge struisen wonen, en de duivelen zullen er huppelen, en de draken zullen malkanderen toeroepen in de wellustige paleizen" (2).

Allengs afgenomen, was Babylon in 't begin onzer jaartelling zóó vervallen, dat men op haar de woordspeling: »Een groote woestenij is nu de groote stad" kon toepassen, en dat in de 4de eeuw n. C. de prophetie van Jezaia ten volle bevestigd was. Ook nog heden ten dage jagen de schreden van hen, die onder deze ruïnen wandelen, wilde dieren op. De grootste ruïne, die van den tempel van Bel, *Birs Nimrud* geheeten, welke de Arabieren »den toren van Nimrod", de Joden »de gevangenis (waarin Jojakim moet gezeten hebben)" noemen, ligt aan den westkant van den stroom. Aan de overzijde stuit de voetstap des weetgierigen vorschers uit de 19de eeuw telkens op de overblijfselen van 't paleis des grooten konings, en op de hier en daar in grooten getale verspreide dakpannen leest zijn oog telkens hetzelfde opschrift: »Nebokadhrezar, zoon van Nabopolassar, koning van Babel." Ongelukkig stemmen de uitleggers slechts in zooverre overeen, dat de aangehaalde woorden, naar aller gevoelen, op die steenen staan, terwijl zij omtrent den zin van 't overige, dat de opschriften behelzen, zoozeer van elkander verschillen, dat men ook hierin een bewijs heeft, hoe weinig vruch-

(1) Daniël IV, 30. — (2) Jezaia XIII, 19—22.

ten er thans nog van die ontcijfering van het spijkerschrift zijn geplukt.

Nebukadnēzar stierf na eene roemrijke regering van 43 jaren, gedurende welke Babylonië zijn hoogsten bloei genoten had, in 562 v. C. (1). Onmiddellijk na hem regeerde zijn zoon EVILMERŌDACH (2), die in 560 vermoord werd door zijn' zwager NERIGLISSAR, welke hierop gedurende eenige jaren als regent het rijk bestuurde voor Evilmerōdachs jongsten zoon LABOROSOARDOCH, liever Belsăzar (3) geheeten. Bij den dood van Neriglissar, die gedurende 3 jaren en 3 maanden het bewind uitoefende, werd Belsăzar, nog in jeugdigen leeftijd, zelf koning. Wat Berosus en Daniël van hem melden strekt weinig tot zijn' lof; het getuigt van ligtzinnigheid en zedeloosheid. Deze ondeugden, die zelfs te Babylon ergerlijk gevonden werden, gaven aanleiding tot zijn' plotselingen dood. Nog slechts 9 maanden had hij geregeerd, toen hij door een aantal zijner vrienden, die eene zamenzwering hadden gesmeed, in 556 v. C. gedood werd. Volgens Daniël geschiedde dit in den nacht van het bekende gastmaal. »De koning Belsazar maakte een grooten maaltijd voor zijne duizend geweldigen, en hij dronk wijn voor die duizend. Men bracht hem de gouden vaten, die men uit den tempel des huizes Gods, die te Jeruzalem geweest was, weggevoerd had, en de koning en zijne geweldigen, zijne vrouwen en zijne bijwijven dronken daaruit. Zij dronken den wijn en

---

(1) De bronnen voor 'tgeen volgt zijn: II Kon. XXV, 27. Jeremia LII, 31. Daniël V, 2, 23. Berosus en Alexander Polyhistor, in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller, II, p. 504, 508; Berosus in Joseph. *contra Apion.*, I, 20, Ed. Dindorf (verder bij Euseb. *Chronic. Canon.* Ed. Majus, p. 33 sq. en in *Scriptor. Veter. Nova Coll.* Ed. Majus, tom. VIII, p. 33 sq.). Abydenus in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller, IV, p. 283. Megasthenes (een Grieksch schrijver en tijdgenoot van Seleucus Nicator, zie *Fragm. Hist. Graec.*, II, p. 398) bij Euseb. *Praepar. Evang.*, IX, 41 en in *Fragm.* IV, p. 283, 284. (Abydenus en Megasthenes ook in de zoo even genoemde uitgaven van Majus). Syncell. *Chron.* Ed. Dindorf, I, blz. 427. Rutgers, blz. 85—99. Winer, I, blz. 151, i. v. *Belsazzar.* Duncker, I, blz. 573, 574; II, blz. 497—510. — (2) Geheel te verwerpen is datgene, wat Josephus, *Antiq.* X, 11, 1 omtrent hem en zijne opvolgers mededeelt, Rutgers, blz. 92, Noot 3. Duncker, I, blz. 574, Noot 1. — (3) De oorspronkelijke lezing van dezen Chaldeeuwschen naam is »Belsazar". De gewone, maar verknoeide schrijfwijze »Laborosoardoch" is ontstaan uit twee verbasteringen of verminkingen van den naam Belsazar bij Josephus. Bovendien levert de geschiedenis genoegzame gronden voor de identiteit op. Zie Rutgers, blz. 87 vlg. — Dat Daniël V, 2 en elders Nebukaduēzar den *vader* van Belsazar noemt doet weinig af, daar het Hebreeuwsche woord, aldaar gebruikt, zonder eenig bezwaar door *grootvader* kan vertaald worden, Rutgers, blz. 91, Noot 2.

prezen de gouden en de zilveren, de koperen, de ijzeren, de houten en de steenen goden. Ter zelfder ure kwamen daar vingeren van eens menschen hand voort, die schreven tegenover de kandelaar op de kalk van den wand van 't koninklijk paleis, en de koning zag het deel der hand, die daar schreef. Toen veranderde de glans des konings, en zijne gedachten verschrikten hem, en de banden zijner lendenen werden los, en zijne knieën stieten tegen elkander aan" (1). Nu liet de koning de sterrekijkers, de Chaldaeën en de waarzeggers komen; doch zij konden het schrift niet lezen. »Toen verschrikte de koning Belsazar zeer en zijne geweldigen werden verbaasd." Eindelijk werd Daniël geroepen, die de Chaldeeuwsche (2) woorden zoo las: »mene, tekel, upharsin, en ze aldus verklaarde: *mene*, God heeft uwe regering »geteld"; *tekel*, gij zijt in weegschalen »gewogen" en te ligt bevonden; *peres*, uw koningrijk is »verdeeld" en den Meden en Perzen gegeven. »In denzelfden nacht werd Belsazar, der Chaldaeën koning, gedood" (1).

Met hem stierf de Chaldeeuwsche dynastie te Babylon uit. Zóó was de voorspelling van Jeremia vervuld: »ik (de God Israëls) heb al deze landen (Tyrus, Sidon, enz.) gegeven in de hand Nebukadnezars, des konings van Babel, en alle volken zullen hem en zijnen zoon (Evilmerodach) en zijn zoons zoon (Belsazar) dienen" (3).

Ten onregte heeft men bij Daniël aan een vijandelijken aanval en inneming der stad gedacht: het verhaal zelf geeft er niet de minste aanleiding toe. Eveneens heeft men in eene later aan te halen plaats van Herodotus, volgens wien Babylon insgelijks ten tijde van een groot feest werd veroverd, eene bekrachtiging dier meening willen vinden; maar beneden zullen wij zien, dat de tijd, dien Herodotus op 't oog heeft, een latere, de koning, dien hij vermeldt, een andere is. Dan zal het evenzeer uit Herodotus blijken, als Daniël VI, 1 aantoont, dat onmiddellijk na Belsăzar Babylonië nog geenszins een wingewest van Perzië is geworden. In zooverre dienen deze beide schrijvers dus tot bevestiging van Berŏsus, die in allen gevalle in dit en in andere punten, hierop betrekkelijk, het meeste geloof verdient, dat ook bij dezen inheemschen schrijver na

(1) Daniël V, 1, 2—6, 7—9, 25—30. — (2) Zie v. d. Palm en Rosenmüller op deze plaats. Duncker, II, blz. 508, zegt: de »Hebreeuwsche" woorden. — (3) Jeremia XXVII, 6, 7, — Het is in der daad opmerkenswaardig, dat de profeet niet van verdere afstammelingen uit die dynastie spreekt, welke dan ook, gelijk wij zullen zien, niet bestaan hebben.

de Chaldeeuwsche dynastie nog een andere koning over Babylonië regeert.

Na Belsäzar droegen de zamengezworenen, die den vorigen koning hadden gedood, de koninklijke waardigheid op aan NABONITUS, door Herodotus LABYNÉTUS genoemd (1), die zelf in de zamenzwering betrokken was geweest en die niet met zijn' voorganger verwant was. Ook onder dezen vorst verzwakte Babylonië meer en meer. Als middelpunt van een groot rijk was de hoofdstad de zetel eener grenzelooze weelde, en hare inwoners hadden den naam uitermate verwijfd te zijn en alleen zinnelijke genietingen na te jagen. Wederom openden Israëls profeten hunnen mond om den nabijzijnden val dezer stad aan te kondigen. »Daalt af en zit in het stof, gij jonkvrouw, dochter Babels, zit op de aarde, daar is geen troon meer, gij dochter der Chaldaeën, want gij zult niet meer de teedere, noch de wellustige genoemd worden. Zit stilzwijgende, en gaat in de duisternis, gij dochter der Chaldaeën, want gij zult niet meer genoemd worden koningin der koningrijken" (2). »Uwe hoovaardij is in den afgrond neergestort met het geklank

(1) Herod. I, 77, 188. — Dat Herodotus zich vergist en dat de naam »Nabonitus" (met eene *n*, niet met eene *l*) moet gespeld worden, staat thans vast door de inscriptie, gevonden te Bisoetoen, in Medië, ten z.w. van Ecbatana of Hamadan, en wordt ten overvloede door de andere oude schrijvers bekrachtigd. Hier, te Bisoetoen, liet Darius Hystaspis in eene rots, boven eene heldervlietende bron gelegen, een beeld van zichzelven met zijn gevolg uithouwen, waarbij een opschrift in spijkerschrift gevoegd werd, dat een deel zijner daden vermeldde. In deze inscriptie wordt o. a. ook van opstanden gewag gemaakt van twee mannen, die zich voor zonen van Nabonita of Nabonitus uitgeven. Het opschrift zelf is eene gelukkige vondst van majoor Rawlinson, die het ook met zorg afgeschreven, scherpzinnig ontcijferd, in 't Latijn alsmede in 't Engelsch vertaald en met aanteekeningen voorzien heeft. Het slot luidt aldus: »Toen de landen oproerig waren, heb ik negentien slagen geleverd en door de genade van Ahoeramasda daarin gezegevierd; negen koningen heb ik in deze slagen gevangen genomen. Dit is het wat ik gedaan heb; door de genade van Ahoeramasda heb ik alles voleindigd. Gij, die in 't vervolg dit opschrift leest, u moge bewaard worden wat door mij gedaan is; houd het niet voor onwaar," enz. Vgl. de vertaling van Th. Benfey in de *Gött. gelehrte Anzeigen*, 14—19 Dec. 1846, blz. 2001—2040. Rutgers, blz. 95 vlg. Duncker, I, blz. 574, Noot. II, blz. 565—567. In de Heilige Schrift komt de naam »Nabonītus" niet voor. — De meening van hen, die Nabonitus voor denzelfden persoon houden als Belsazar (b. v. van Krafft in Pauly II, blz. 831, i. v. *Cyrus*, van Winer I, i. v. *Belsazar*, van Hitzig, in *Kurzgefasst. exeget. Handbuch*, 10te Liefer., *das Buch Daniël*, blz. 71 vlg. en anderen. Vgl. Georgii in Pauly V, blz. 385 vlg., i. v. *Nabonadius*), wordt grondig weerlegd door Rutgers, blz. 97, 98. — (2) Jezaia XLVII, 1, 5. — Intusschen wete men, dat hoofdstuk 40—66 van Jezäia door de meeste godgeleerden van naam voor onecht verklaard zijn, zie *Kurzgefasst. exeget. Handb. zum Alten Test.*, 5 Liefer. *Jesaia* von Knobel, *Einleit.*, XXIII vlg. — Echter moet ook de tegenpartij gehoord worden. Zie daarom Stier, *Jesaias, nicht Pseudo-Jesaias, Ausleg. seiner Weissagung*, 1850, kapittel 40—66.

uwer luiten. Hoe zijt gij uit den hemel gevallen, o morgenster, gij zoon des dageraads, hoe zijt gij ter aarde nedergehouwen, gij die de heidenen krenktet? Ik zal tegen haar opstaan, spreekt de Heer der heirscharen, en ik zal van Babel uitroeijen den naam en het overblijfsel en den zoon en den zoonszoon. Ik zal ze stellen tot een erve der nachtuilen en tot waterpoelen, en ik zal ze met eenen bezem des verderfs uitvagen, spreekt de Heer" (1).

Even indrukwekkend is de taal van Jeremīa: »Hoe is Babel geworden tot eene ontzetting onder de heidenen? Een zee is over Babel gerezen, door de veelheid harer golven is zij bedekt. Hare steden zijn geworden tot verwoesting, een dor land en wildernis; een land, waarin niemand woont en waardoor geen menschenkind gaat. Ik zal bezoeking doen over Bel te Babel, spreekt de Heer, en ik zal uit zijnen muil uithalen wat hij verslonden heeft, en de heidenen zullen niet meer tot hem toevloeijen, want ook Babels muur is gevallen" (2).

De val, in zoo welsprekende woorden aangeduid, bleef niet achter. Nabonītus verbond zich tegen 't einde zijner regering met Croesus, koning van Lydië, tegen Cyrus. Na Klein-Azië en een gedeelte van Azië onderworpen te hebben, trok Cyrus tegen Babylon op. Een slag, in de nabijheid der stad geleverd, viel ten nadeele van Nabonītus uit. Toen begon de belegering; maar daar de stad hoog en sterk en bovendien goed met levensmiddelen voorzien was, zag de koning der Perzen ras in, dat er langs den gewonen weg niet ligt op een gunstigen uitslag te rekenen viel. Daarom liet hij, volgens Herodotus, den Euphraat zoo ver afleiden, dat de soldaten door diens bedding waden en zóó beproeven konden de stad te vermeesteren. Waren de Babyloniërs dit plan vroeger te weten gekomen, dan hadden zij, door de waterpoorten te sluiten en de muren langs de rivier te bezetten, de Perzen als in een net kunnen vangen en op jammerlijke wijze doen omkomen. Doch nu drongen de vijanden geheel onverwachts de stad binnen. Zelfs verhaalde men, dat de inwoners, die zich weinig om de belegering bekommerden, juist op dat tijdstip een feest vierden en dat zij, die in het midden van Babylon woonden, nog met dans en spel bezig waren, toen de plaats reeds in handen des vijands was, daar zij, bij den grooten omvang der stad, niet bemerkt hadden, dat zij ingenomen

(1) Jezāia XIV, 11, 12, 22, 23. Zie verder dit gansche hoofdstuk en boven, blz. 44. — (2) Jeremia LI, 41, 42, 43, 44.

was (1). Zeventien jaar had Nabonīdus geregeerd, toen zijn rijk in 538 v. C. in handen der Perzen viel en hij naar Caramanië, ten oosten van den Perzischen zeeboezem, werd verbannen.

De overwinnaar vereenigde Babylonië niet dadelijk met zijn rijk, maar liet het eerst twee jaren lang beheerschen door een' zoon van Cyaxăres, Darīus, ter onderscheiding van anderen van denzelfden naam de Meder geheeten, die, toen hij 't bewind aanvaardde, reeds 62 jaren oud was (2). Hierin volgde Cyrus eene gewoonte, in het Oosten en later ook bij de Romeinen zeer algemeen in gebruik, volgens welke vele koningen de landen, door hen veroverd, onder de regering hunner voormalige vorsten lieten blijven of leden van een koninklijk geslacht, met den titel van koning over rijken, door hunne wapenen ten onder gebracht, aanstelden. De waardigheid, door den beheerscher van geheel zuid-westelijk Azië aan Darīus den Meder geschonken, was verre van weinig beteekenend: hij toch bestuurde al de landen ten zuid-westen van den Euphraat tot aan Aegypte. Maar ofschoon hij koning van Babylonië was en genoemd werd, bleef hij uit den aard der zaak aan Cyrus, koning van Perzië, ondergeschikt en van hem afhankelijk. Na den dood van zijn' onderkoning aanvaardde Cyrus zelf in 536 v. C. de regering over het Babylonische rijk, nu een onmiddellijk wingewest van Perzië geworden.

Ninivé was voor lang tot op den grond verwoest, toen Babylon nog stond en, eeuwen later, meermalen door reizigers bezocht werd (3). Dit is waarschijnlijk eene van de hoofdoorzaken, waarom van de Assyriërs bijna niets, van de zeden en gewoonten der Babyloniërs daarentegen, vergelijkender wijze, zeer veel bij overleve-

(1) Herod. I, 77, 188—191. — Op gelijke wijze verhaalt Xenophon de verovering van Babylon in de Cyropaedie, VII, 5, 15 vlg., aan welke overeenkomst echter niet te veel gewigt moet gehecht worden. — (2) Daniël VI, 1; IX, 1; XI, 1. Euseb. *Chron. Can.* Ed. Majus, p. 84, 332 of *Script. Veter. Nova Coll.* tom. VIII, p. 86. Rutgers, p. 53 vlg. en 99—111. Op de laatst aangeh. pl. wordt het gevoelen van hen, die Darius den Meder denzelfden achten als Cyaxares II (wat b. v. Winer I, blz. 250, i. v. *Darius* en Hitzig, *Daniël*, blz. 75 vlg. doen) krachtig bestreden. — (3) Bronnen: Josua VII. 21. II Kon. XXIII, 5. Daniël II, 37; III, 12, 14; IV, 7. Herod. I, 192, 195—199; II, 109. Diodor. II, 30, 31. Strabo, Ed. Müller et Dübner, p. 635 (Lib. XVI, cap. 1, § 20). Ideler, *die Sternkunde der Chaldäer*, *Abhandl. der Königl. Akadem. der Wissensch.*, 1814—1815, *hist.-philol. klasse*, blz. 199 vlg. Heeren, *Ideeën*, dritte Auflage, I, 2e Abtheil., blz. 178—242. Ideler, *Handb. der Chronol.*, I, blz. 85, 207 vlg., 225. Movers, *die Relig. der Phönizier*, blz. 268 vlg. Loebell, blz. 159—164. Winer I, i. v. *Babylonien* en *Chaldäer*. Scherer, *Allgemeine Geschichte des Welthandels*, I, blz. 53, 54. Duncker, I, blz. 115—129.

ring tot ons is gekomen. De hoogste god, die te Babylon werd vereerd, was Bel, de heer des hemels en van 't licht; de hoogste godin Mylitta. Helder en onbewolkt spande zich de hemel over Babylonië's vlakte; dit voerde de priesters, de Chaldaeën, tot het gadeslaan van den loop der hemelligchamen. Deze studie brachten zij in verband met de godsdienst. In de krachtig werkende zon zagen zij Bel, wien zij tevens met de planeet Saturnus gelijkstelden, zoo als zij ook andere planeten en sterren aanbaden; Mylitta wordt voor de godin der maan gehouden. Dezelfde oorzaak, waardoor de godsdienst natuurdienst werd, maakte de priesters reeds vroeg tot sterrekundigen en sterrewigchelaars. Hun komt de eer der uitvinding van den dierenriem toe; zij kenden de indeeling der week in zeven dagen en die van den dag in twaalf uren. Sterrekundige waarnemingen, door hen gedaan en opgeteekend, hebben door hare naauwkeurigheid de verbazing van latere geleerden verwekt. Bij de Babyloniërs was een vast stelsel van maten en gewigten in gebruik, dat van hen op de Syriërs, de Phoeniciërs, de Perzen en de Grieken is overgegaan.

De regeringsvorm der Babyloniërs was de despotische. De onderdanen waren allen slaven; maar zij vergaten den druk der slavernij in 't volle genot van eene weelde en pracht, die door de oude schrijvers, inzonderheid door de profeten, met sterke kleuren wordt geschilderd. Geene stad was zoo berucht als Babylon wegens hare losbandigheid van zeden, die de godsdienst zelve in de hand werkte. Die weelderigheid van zeden werd niet het minst gevoed en bevorderd door den rijkdom des lands, die zoo groot was, dat het, als wingewest van Perzië, het derde deel van de inkomsten des rijks opleverde. Behalve de overgroote vruchtbaarheid van den bodem was eene bron van dien rijkdom de handel, waarvoor de ligging der hoofdstad aan den Euphraat Babylonië bij uitnemendheid geschikt maakte, daâr die groote waterweg zuidwaarts naar de Perzische golf voerde en de stad noordwaarts met andere handelswegen in verbinding bracht. Zoo werd Babylon eene stapelplaats voor West-Azië, hoofdzakelijk voor de kostbare waren van Indië, met welk land het over zee in regtstreeksche gemeenschap stond. Naast den handel bloeide ook de nijverheid te Babylon. Zeer gezocht waren stoffen als de mantels, die in 't boek Josua »schoone sierlijke Babylonische overkleeden" genoemd worden, en de tapijten, hier geweven; talloos zijn de kunstig bewerkte edelgesteenten en andere sieradiën, die heden ten dage onder de puinhoopen der stad gevonden worden.

§ 5.

Aegypte (1).

Aegypte is een geschenk van den Nijl, zeggen de ouden. Dit is ten volle waar, want het eigenlijke, het door menschen bewoonde Aegypte is slechts het dal, hetwelk de Nijl van 't zuiden naar 't noorden in eene bijna regte lijn doorstroomt, ten westen door zandwoestijnen, ten oosten door granietbergen ingesloten. De geschiedenis vermeldt geen land, dat zich vroeger tot een beschaafden staat heeft ontwikkeld. De beteekenis van den naam »Aegypte'', die van de Grieken tot ons gekomen is, schuilt in het duister. Men vermoedt, dat hij zamenhangt met den ouden naam, dien het volk zichzelf gaf: *Gypti*, *Kypti*, *Kopten*. Zelve noemden de Aegyptenaren hun land, naar den donkerkleurigen bodem, *Chemi*, d. i. het zwarte (2). De bronnen van den Nijl zijn nog steeds onbekend. Van een met sneeuw bedekt gebergte, nabij den evenaar, stroomt de Witte Nijl, die zich in Aethiopië met de Astäpus of den Blaauwen Nijl en met de Astaböras of de Takazze

---

(1) Bronnen: von Spruner, kaart 20. Herod. II, 5, 17 Strabo, Ed. Müller et Dübner, p. 680, 681 (Lib. XVII, cap. 1). Bischoff und Möller i. v. *Aegyptus*, *Cercasorum*, *Meroë*, *Nilus*. Pauly I, i. v. *Aegyptus*; II, i. v. *Cercasorum*; V, i. v. *Nilus*. Henri, *l'Égypte pharaonique*, 1846, I, p. 45—55. Duncker, I, blz. 1—8. Nassau, blz. 262 vlg., 277. O. Z. van Haren, *de Geuzen*, Ed. Westerman, *Ophelderingen van den eersten zang*, blz 169—173. Von Klöden, *Das Stromsystem des oberen Nil*, 1856, blz. 15 en elders. Petermann, Mittheil. aus Perthes' geograph. Anstalt, 1851, III, blz. 117 vlg. Herod. II, 42, 47, 59, 144, 154 vlg., 164, 168. Diodor. Sic. I, 44, 54, 70, 71, 75, 90; III, 12. Strabo, p. 669 (Lib. XVII, cap. 1). Loebell, blz. 303—339. Haakh in Pauly I, i. v. *Ammon* en elders. Mezger in Pauly III, blz. 1314—1331, i. v. *hiërogl.* Pauly IV, blz. 1869 vlg. Forbiger in Pauly IV, blz. 705 vlg. i. v. *labyrinthus*. Walz in Pauly V, blz. 797 vlg. i. v. *obeliscus*. Georgii in Pauly V, i. v. *Neith*, *Phthas*, enz. Scheiffele in Pauly VI, 1, blz. 291 vlg. i. v. *pyramides*. Bunsen, *Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte*, I, blz. 84 vlg., 310—322; 367—419; 430—468; 483—507; II, blz. 325—340; III, blz. 92; V, blz. 194—203; V, (4, 5), blz. 563 vlg. Roth, *die Aegyptische und die Zoroastrische Glaubenslehre*, blz. 235, 236. Lepsius, *Chronologie der Aegypter*, I, blz. 165—180; *Briefe aus Aegypten* enz., blz. 74 vlg.; *über den ersten Aegyptischen Götterkreis in Abhandl. der Königl. Akademie der Wissensch. zu Berlin*, 1851, *Philol. und hist. Abhandl.*, blz. 157, vooral blz. 171, 185, 186, 210. Duncker, I, blz. 9—16, 19—22, 25 vlg., 49—100. Uhlemann, *Handbuch der gesammten Aegypt. Alterthumskunde*, 1857, I, blz. 3—6; 36—48 en verder; II, blz. 11—118 vlg.; 131—145; 168—188; 238 vlg.; 281—311; 321 vlg.; III, blz. 19. Rückert, *Lehrbuch der Weltgeschichte in organischer Darstellung*, I, blz. 130 vlg. Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, Deux. édit., I, p. 222—318. — (2) Plut. *de Iside* 33. Henri, *l'Égypte pharaonique*, 1846, 1, p. 45. Duncker, I, blz. 8. Uhlemann, *Handbuch der gesammten Aegypt. Alterthumskunde*, 1857, II, blz. 11 vlg.

vereenigt. Na die zamenvloeijing worden deze wateren »de Nijl" geheeten. Deze rivier nu liep in éene rigting door Aethiopië en Aegypte tot op de hoogte van Cercasōrus of Cercasūra, waar zij zich in twee hoofdarmen splitste, van welke de oostelijke bij Pelusium, de westelijke bij Canōpus in de Middellandsche zee viel.

Even boven Cercasūra scheidde zich een derde hoofdarm af en vervolgens meerdere, zoodat men ten tijde van Herodotus doorgaans zeven monden van den Nijl telde, waarvan twee door menschenhanden gegraven waren (1). Het land tusschen de beide buitenste armen van den Nijl heeft naar zijne driehoekige gedaante den naam *Delta*, aan eene Grieksche letter van zoodanigen vorm ontleend, gekregen en was uitnemend bebouwd en bevolkt. De vruchtbaarheid van het land hangt, bij schier volkomen gebrek aan regen (want behalve in Delta regent het er bijna nooit), van de overstroomingen des Nijls af, die ieder jaar in meerdere of mindere mate plaats hebben en van 't einde van Julij tot het laatst van October duren. Vraagt men naar de oorzaken dier overstrooming en van de daaruit voortkomende vruchtbaarheid, de dichter Onno Zwier van Haren (2) geeft een antwoord, dat in vele opzigten tegen het naauwkeurigste proza opweegt:

Wanneer de breede waterstroomen,
Die 't Zuiden naar Syene zendt,
Aegypte, uw' vlakte nader komen,
Die vlakte, die geen' regen kent,
Dan klimt de Nijl op uwe landen,
Hij dekt uw allerhoogste zanden:
Een nieuwe zondvloed schijnt bereid.

O gij, die eerst dit land bewoonde,
Vanwaar gij moogt gekomen zijn,
Wat voeld' uw hart, als zich vertoonde
Die wond're gift der Middel-lijn?
Doch dit's 't niet al! de waatren wijken,
En slibbig moer en vuile slijken
Bedekken de akkers heinde en veer!
Straks geeft gij alle hoop verloren,
En wacht uit de omgewroete voren
Geen heugelijke graanoogst wêer.

Doch als de zon en milde stralen,
En zacht' en aangename gloed

---

(1) Zie vooral Winer II, i. v. *Nilus*, Pauly V, i. v. *Nilus* en Duncker I, blz. 5. — (2) *De Geuzen*, Eerste zang, vs. 1—3, hier en daar met de veranderingen van Bilderdijk.

Op dezen slik doen nederdalen,
Verschijnt daaruit uw overvloed.
'tGeen u tot klagten kon bewegen
Verstrekt een vasten zomerregen
Die op Egyptens barnend zand
De rijkste vruchtbaarheid zal brengen
Door schralen grond met de asch te mengen
Van 't riet, dat de Abissijn verbrandt.

Ziehier dus die oorzaken. Wanneer de sneeuw op de toppen der bergen smelt, waaruit de beide armen van den Nijl ontspringen, en vooral wanneer in Junij en Julij zware en vaste regens op de bergen van Aethiopië vallen, dan klimmen de wateren van den Nijl en laten in November een zwart slik achter. Dit slik nu had volgens Maillet, die in de eerste helft der achttiende eeuw zestien jaren lang consul te Caïro is geweest en dit van alle Abissiniërs (1), welke hij gezien had, had gehoord, zulk eene vruchtbaarmakende kracht, doordien de Nijl bij zijne overstroomingen eene overgroote menigte asch medevoert, afkomstig van de zware rietbosschen, tusschen Aethiopië en Nubië gelegen, welke de bewoners dier streken alle jaren in brand steken, opdat de gemeenschap tusschen die beide landen niet verbroken worde. Gedurende den tijd, dat het land onder water stond, leverde Aegypte een eigenaardig gezigt op; 't was ééne zee, waarheen men 't oog mogt wenden, waaruit zich de steden, op hoogten gebouwd, als eilanden voordeden. Waterleidingen, kolken en meren hielpen, evenals in Babylonië, het aangevoerde water verdeelen en bewaren. Zóó blijkt het, dat het gezegde der oudheid: »Aegypte is een geschenk van den Nijl" geen gezocht beeld is: op den kalen rotsbodem van 't Nijldal hebben de wateren der rivier den bouwgrond gedragen.

Ten zuiden van Aegypte ligt *Aethiopië* (nu Nubië, Abissinië enz.), dat met het eerste van de vroegste tijden af in een naauw verband schijnt gestaan te hebben. In Aethiopië ontstonden achtereenvolgens verschillende rijken, onder welke *Meröë* het merkwaardigste is. Meroë was het land, dat door den Nijl aan de noordzijde, door de Astabŏras aan de oostzijde en door de Astăpus in 't zuidwesten begrensd is en daarom vaak »eiland" geheeten wordt. Het was eenige eeuwen lang een priesterstaat, rijk en magtig door handel, met eenen koning aan het hoofd, die echter nimmer tegen den zin der priesterkaste kon handelen. De geschiedenis van Meroë is zoo goed als onbekend.

Ten tijde der Romeinen verdeelde men Aegypte in: *Opper-Aegypte*

(1) Zóó moet men schrijven. Zie von Klöden, *Das Stromsystem*, enz., blz. 43, 44.

of *Thebaïs*, van het eiland Philae (waarop eene stad van denzelfden naam ligt), ten zuiden van Syene, tot Phylăce Hermopolitana, ten zuiden van Hermopŏlis Magna, waarvan Thebe de voornaamste stad was; *Middel-Aegypte* of *Heptanŏmis*, van Phylăce Hermopolitana tot Babylon, ten noord-oosten van Memphis, met Memphis; *Beneden-Aegypte*, gedeeltelijk uit het Delta bestaande, met Heliopŏlis. In vroegere tijden, toen deze indeeling welligt nog niet in gebruik was, was Aegypte in *νόμοι* of districten verdeeld.

Teregt zingt van Haren:

»O gij, die eerst dit land bewoonde,
Vanwaar gij moogt gekomen zijn."

Tot nu toe toch heeft de vraag, vanwaar de Aegyptenaren afstammen, onbeantwoord moeten blijven en heeft men alleen gemeend dit met zekerheid te kunnen bepalen, dat de bewoners van 't oude Aegypte niet tot een en denzelfden stam te brengen zijn (1). Doch ook dit is tegengesproken, b. v. door Ampère, die beweert, niet het minste spoor van onderscheid in ras op de gedenkteekenen bespeurd te hebben en die alle Aegyptenaren tot het Kaukasische ras brengt. Zij, die het eerstgenoemde gevoelen zijn toegedaan, o. a. Heeren, stellen deels op grond van de kennis, geput uit de beschouwing der mummiën en der gedenkteekenen, deels op gronden, aan de taal ontleend, dat de hoogere kasten tot den Semitischen stam, de lagere tot het Aethiopische ras behooren. Ook de historische analogie pleit voor hunne meening; overal, waar kasten zijn, moet verovering hebben plaats gehad, zegt Niebuhr. Zij nemen verder aan, dat het Semitische bestanddeel der bevolking in overouden tijd, gelijk in Indië, het land is binnengetrokken en de zwarten aan zich heeft onderworpen. In zooverre heerscht er eenstemmigheid onder de voorstanders dezer meening; maar zij verschillen vervolgens hierin, dat, terwijl sommigen meenen, dat de volkplanters uit Azië eerst naar Aethiopië getogen zijn en dat Aegypte hierop uit Aethiopië de eerste zaden der ontwikke-

(1) Heeren, *Ideen*, Dritte Auflage, II, 2e Abtheil., blz. 518 vlg. Pauly in Pauly, *Real-Encyclopaedie*, blz. 99, 100, i. v. *Aegyptus*. Loebell, blz. 284 vlg. Nieb. *Vorträge über alte Geschichte*, herausgegeb. von M. Nieb., I, blz. 66. Ampère, *des castes dans l'ancienne Égypte*, *Revue des deux mondes*, 1848, III, p. 647, 648. Lepsius, *Briefe aus Aegypten*, blz. 148, 217, 120. Duncker I, blz. 8; 52, Noot 1; 604, 605, Noot 1. Bunsen, *Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte*, V (1—3), blz. 400; V (4, 5), blz. 333 vlg., 338, 457, 466 en elders. Uhlemann, *Handbuch* enz., II, blz. 59; III, blz. 54—74. Rückert, *Lehrbuch der Weltgeschichte in organischer Darstellung*, I, blz. 119, 120.

ling kreeg, anderen het er daarentegen voor houden, dat de beschaving zich van 't noorden naar 't zuiden heeft voortgeplant. Ik onthoud mij van eene optelling der gronden, die van beide zijden worden aangevoerd, omdat het, zooals ik reeds met een woord te kennen gaf, nog op verre na niet vast staat, dat er van dit alles iets houdbaar is. Lepsius heeft op zijne reis door Meroë bevonden, dat de kunstprodukten dier landstreek in zoo late eeuwen moeten vervaardigd zijn, dat het voortaan onmogelijk is aan de overblijfselen der bouwkunst een bewijs voor de oudheid van Meroë's beschaving te ontleenen, en Duncker acht de gansche leer der vermeestering van Aegypte door vreemde stammen niets dan eene ijdele gissing, en toont aan, dat de Grieksche schrijvers, die van den grooten bloei van Meroë gewagen, den tijd der Ptolemaeën op 't oog hebben en er dus geen bewijs voorhanden is, dat die bloei vroeger dan b. v. in de 5de eeuw v. C. bestaan heeft. Het eenigste, wat van dezen kant toegegeven of althans niet bestreden wordt, is, dat de oude bewoners òf geheel òf gedeeltelijk tot het Kaukasische ras behoorden en dat hunne taal, waarvan men de sporen in het tegenwoordige Koptisch terugvindt, eenige overeenkomst met de Semitische taaltakken heeft.

Deze bevolking nu, hoe dan ook ontstaan en uit welke bestanddeelen dan ook tezamengesteld, was verdeeld in kasten, eene inrigting, die òf op het verschil in afstamming, òf — wat tot dusver alleen als zeker kan aangenomen worden — op erfelijk onderscheid in levenswijze en bezigheden berustte. Hoe scherp de grenslijn was, tusschen de verschillende kasten getrokken, is niet bekend. Herodotus (1) telt zeven, Diodorus (2) vijf, Strabo (3) drie kasten. In zooverre stemmen deze drie schrijvers echter overeen, dat bij hen allen de beide hoofdkasten, welke den grooten hoop der lagere kasten beheerschen, de priesters en de krijgslieden zijn. Deze beide kasten hadden elk een derde gedeelte van den grond in bezit (4) en waren vrij van belasting. Terwijl de krijgslieden zich uitsluitend met den wapenhandel bezig hielden, waren de priesters tevens de geleerden, regters, geneeskundigen, sterrewigchelaars, bouwmeesters, schrijvers en zangers van het gansche volk en bekleedden alle ambten in den staat. De overige, die men de volkskasten kan noemen, bevatteden dat gedeelte des volks, het-

(1) II, 164. — (2) I, 73, 74. — (3) Strabo, Ed. Müller et Dübner, p. 669 (lib. X, cap. 1). — (4) Zie echter Duncker I, blz. 98.

welk belastingen betaalde en aan de beide anderen onderworpen was. Hiertoe behoorden dus: landbouwers, die den grond, welken zij bebouwden, pachtten en zeer hoog geacht werden; kooplieden, kunstenaars, handwerkslieden, schippers, herders, die men niet zeer hoog schatte, en zwijnehoeders, welke diep veracht werden, daar het varken bij de Aegyptenaren voor een onrein dier werd gehouden. Na den tijd van Psammetichus waren er daarenboven tolken, die echter mede onder het zevental van Herodotus voorkomen Al de leden dier kasten, hoezeer in andere opzigten van elkander verschillende, waren burgers en gelijk voor de wet. Eindelijk vond men in Aegypte ook blanke en zwarte slaven, die in dienst van den staat of in die van bijzondere personen waren.

Aan het hoofd van den staat stond een koning (*Pharao* (¹) in het O. T. genoemd), die, even als de beide eerste kasten, een derde gedeelte van den grond bezat (2). De kroon was erfelijk en alleen wanneer het regerende stamhuis was uitgestorven of bij omwentelingen had er eene verkiezing plaats. Alsdan werd de koning uit eene der beide heerschende kasten gekozen Viel de keuze op een' krijgsman, zoo werd hij bij de troonsbeklimming terstond in de priesterkaste opgenomen. Gelijk overal in het Oosten, behoorde de staat uitsluitend den pharao, die voor een god gehouden en als een god vereerd werd. De koningen waren tevens opperpriesters en wetgevers, doch hadden geen regterlijke magt. Hunne magt was onbeperkt, getuige de reusachtige bouwwerken, door de pharao's nagelaten, werken, die voorzeker niet tot stand gebracht waren, zoo de vorst niet over alle krachten zijner onderdanen ten volle had kunnen beschikken. Wanneer de koning zich in 't openbaar vertoonde, omgaf hem een talrijke en schitterende stoet. Bleven ook de priesters, die den koning als raadgevers ter zijde stonden, niet van allen invloed op zijne regering verstoken, deze strekte zich in allen gevalle niet zoo ver uit, dat zij, in tegenstelling met de overige onderdanen, ophielden aan den vorst ondergeschikt te zijn. Meer dan de magt werd het leven der koningen beperkt door een ceremoniëel, dat, door de priesterschap ontwor-

(1) Volgens sommigen beduidt het zon. Doch voor waarschijnlijker wordt de meening van Bunsen, II, *Vorerinnerungen*, blz. 13, 14, gehouden, die het door *koning* verklaart. Reeds bij Joseph. *Antiquit.*, VIII, 6 vindt men dezelfde verklaring. Het woord *pharao* moet hetzelfde wezen als het Aegyptische *puro* en verwant zijn met Πύρωμις, hetwelk, volgens Herod. II, 143, *edele* beteekent. — (2) Plut., *de Iside*, cap. 9.

pen, alles, wat hen betrof, aan vaste voorschriften bond en de bezigheden, verrigtingen en uitspanningen voor elk uur van den dag bepaalde.

Ten opzigte van de godsdienst of mythologie der Aegyptenaren (1) heerscht nog veel onzekers, dat eerst langzaam en welligt nimmer geheel en al voor eene betere en vollediger kennis zal wijken, welke velen, voorzeker met eenigen grond, van de ontcijfering der hieroglyphen en van de aandachtige beschouwing der gedenkteekenen verwachten. Tot zoolang moeten, nevens de uitleggers der Aegyptische oudheden, de Grieksche geschiedschrijvers, bovenal Herodotus, hier onze hulpbronnen zijn, bronnen, die evenwel niet onvervalscht zijn, omdat zij die godsdienst slechts gedeeltelijk leerden kennen en in een' tijd, toen zij reeds veel, haar in den beginne vreemd, opgenomen en daardoor hare oorspronkelijke zuiverheid ten deele verloren hadden. Lang heeft men de meening gekoesterd, dat de godsdienst der Aegyptenaren aanvankelijk een monotheismus was, dat allengs in een veelgodendom ontaardde. Deze meening moet, naar 't oordeel van de grondigste vorschers op dit gebied, verworpen en daarentegen aangenomen worden, dat de godsdienst der Aegyptenaren in haren oorsprong eene ware natuurdienst was. De vele goden, die men vereerde, waren zinnebeelden van de verschillende in de natuur werkende krachten en van hare verschijnselen, die men zich als personen of als dieren voorstelde. Zelfs zijn sommige diersoorten, naar de begrippen van dit volk, zoozeer met het wezen der goden, aan welke zij geheiligd zijn, vereenzelvigd, dat deze en gene godheid meermalen met den kop van een dier, haar geheiligd, dan met een menschelijk gelaat afgebeeld werd. Hieruit blijkt, dat de dieren niet alleen vereerd werden, dewijl zij den goden gewijd waren, maar evenzeer omdat zijzelve als goden werden gedacht. Verschillend zijn de oorzaken dier vereering, door de geleerden opgedolven of uitgedacht (2). Niet overal vereerde men dezelfde goden. In de vroegste tijden waren die van Memphis de voornaamste; later werden hun die van Thebe ter zijde gesteld.

Een van de oudste goden was ongetwijfeld *Ra* of *Phra*, de god

---

(1) Ik heb in hetgeen de godsdienst der Aegyptenaren betreft bovenal Haakh in Pauly I, i. v. *Aegyptische Religion*, Lepsius in de *Abhandlungen der Akademie von Berlin*, Duncker en Bunsen, daarentegen Roth en Uhlemann weinig gevolgd. De plaatsen zijn boven opgegeven. — (2) Haakh in Pauly I, i. v. *Aegyptische Religion*, blz. 105 en 115. Duncker I, blz. 53. Bunsen V, (4, 5), blz. 546 vlg. Uhlemann II, blz. 210 vlg.

der zon, die in de opschriften »als de vader der goden", »als heer der beide werelden" aangewezen wordt. Alle koningen voeren den titel »zoon van Ra", en de naam »pharao", dien de Israëlieten hun geven, schijnt dezelfde te zijn als die van den god der zon. Onder de steden, hem gewijd, behoort vooral Heliopolis in Beneden-Aegypte (On bij de Israëlieten) genoemd te worden; onder de dieren de sperwer en de stier. In den tempel van Ra dier stad bevond zich een afzonderlijk heiligdom ter eere van den vogel phenix, zoo genoemd naar Phoenicië, die telkens om de vijfhonderd jaar van 't Oosten, van den kant van Phoenicië, kwam aanvliegen, zichzelf in den tempel der zon verbrandde en kort daarna weer uit zijne asch verrees, om naar 't Oosten terug te vliegen. Op de gedenkteekenen wordt de phenix als een kieviet afgebeeld. Naast Ra werd *Ptah*, de god van 't licht te Memphis, wien de Grieken Hephaestus (Vulcanus) noemden, 't meest vereerd. Ook hem was de stier geheiligd, weshalve er een *apis* of heilige stier in zijn' tempel of althans in een heiligdom, niet ver vandaar gelegen (1), stond, die zwart van kleur was, eene witte vlek voor op den kop, een gewas, gelijk een' kever, onder de tong, op den rug het beeld van een' adelaar en in den staart tweeërlei haar had. Dit zijn de teekenen, waarmede de apis, volgens Herodotus, moest geboren zijn (2). Plutarchus (3) en anderen geven teekens op, hiervan verschillende, die zelfs door één schrijver tot negen en twintig gebracht worden. Ook vrouwelijke godheden werden in Beneden-Aegypte aangebeden. De godin van Saïs was *Neith*, welke in de opschriften »de moeder der goden" heet en aan welke de Grieken den naam »Athene (Minerva)" gaven. Die van Bubastis was *Pacht* of *Pecht*, die ook de namen »de Ptah beminnende, de beheerscheres van Memphis" draagt en door de Grieken met Artemis (Diana) gelijkgesteld werd; haar is de kat geheiligd. Op het feest dezer godin, dat steeds zeer druk bezocht werd, dronken de Aegyptenaren, zooals Herodotus verhaalt (4), meer wijn dan in een geheel jaar.

Andere godheden vereerde men in Opper-Aegypte. In plaats van Ra had men er *Mentu* en *Atmu*, de op- en de ondergaande zon. Te Thebe had men den god *Ammon* of *Amoen*, wiens naam »de

---

(1) Strabo, p. 685, 686 (lib. XVII, cap. 1, § 31). Vgl. Duncker I, blz. 60. Ook aan Ra en aan Osiris was de apis gewijd. Vgl. Haakh in Pauly I, blz. 607 vlg. — (2) Herod. III, 28. — (3) *de Iside* 43. — (4) T. a. p., II, 60.

verborgene" moet beteekenen (1) en die ook »god des hemels" genoemd wordt. De Grieken houden hem voor denzelfden god als hun' Jupiter. In de eerste eeuwen werd hij in Aegypte niet zeer hoog geschat; maar sinds Thebe de voornaamste stad van 't rijk werd, moest hij voor een' hoofdgod doorgaan en smolt zijne dienst met die van Ra ineen, weshalve hij van dien tijd af op de gedenkteekenen ook wel Ammon-Ra geheeten wordt. Naast Ammon gold *Kneph*, die met den kop van een ram wordt afgebeeld, het meest. Daar ook hij vaak met Ammon voor één en denzelfden god werd gehouden, vindt men den laatstgenoemde niet zelden met ramshoorns voorgesteld. Dit is b. v. het geval met den god der oase te Ammon, in de woestijn van Lybië, die door zijn orakel den Grieken zeer bekend was. Onder de godinnen van Opper-Aegypte is *Mut* (moeder), die Ammon als echtgenoote ter zijde gesteld werd, de voornaamste.

De eenigste goden, die door 't geheele land heen vereerd werden en van welke eene mythe bestond, waren *Osīris* en *Isis*. Beide zijn, even als *Set* (bij de Grieken Typhon), kinderen van *Seb* en *Nutpe*, welke de Grieken Cronus (Saturnus) en Rhea noemden. De zoon van Osīris (bij de Grieken Dionysus, Bacchus) en van Isis (Demeter, Ceres) is Horus (Apollo). Gelijk in Typhon, volgens de Aegyptenaren, alle nadeelige werkingen der natuur zamengevat waren, als de verzengende hitte, de dorheid, de onvruchtbaarheid; gelijk alle schadelijke planten en dieren hem behooren, zoo zijn in Osīris en in Horus alle weldadige eigenschappen der natuur vereenigd. Daar Osiris in de mythe, na door Typhon overwonnen te zijn, naar de onderwereld is afgedaald, heerscht hij dáár en laat de heerschappij over Aegypte aan Horus over. Isis is de verpersoonlijking der aarde, welker groeikracht telken jare door Osīris gewekt wordt. Niet zelden gaan ook andere godinnen, b. v. Mut, Neith, Pacht, in haar over. Aan Isis is de koe, aan Typhon zijn de krokodil en de weerbarstige ezel gewijd. De hoofdzetel van Osīris was This in Opper-Aegypte, eene stad, die vroeger zeer vermaard was en op de plek stond, waar later Abydus lag. Zij droeg over de honderd bijnamen, die Uhlemann uit het »Todtenbuch" heeft overgenomen (2).

---

(1) Manetho bij Plut., *de Iside*, cap. 9. Vgl. Roth, *die Aegyptische und die Zoroastrische Glaubenslehre*, 1846, Noot 80 en Bunsen I, blz. 96; V, (4, 5), blz. 20. — (2) T. a. p., IV, blz. 116 vlg.

Van de godheden van minderen rang haal ik *Thoth* aan, den schrijver des hemels, ook wel »de schrijver der waarheid" geheeten, dien de Grieken met hun' Hermes (Mercurius) gelijkstelden en wiens hoofdzetel te Hermopolis magna was. Hem is de vogel ibis heilig.

Dit kort overzigt van het Aegyptische veelgodendom toont voldoende aan, dat het zijn' oorsprong en middelpunt had in de dienst der zon, gelijk Lepsius (1) in eene zijner verhandelingen heeft uiteengezet. Ter zelfder plaatse betoogt hij, dat de mythologie van dit volk, tot een verderen trap van ontwikkeling gekomen, zeven of acht goden-koningen aannam, en later de vier elementen, elk in een' dubbelvorm, een' mannelijken en een' vrouwelijken, vereerde. Alle goden, welke de Aegyptenaren vereerden, waren door de priesters in vaste klassen of geslachten ingedeeld, die tezamen een zeker stelsel vormden. De eerste kring of klasse bevatte de zeven of acht hoofdgoden, de tweede diegene, wier dienst minder verbreid of minder in aanzien was, en zoo daalde het trapsgewijze af.

Geen volk heeft meer voor de dooden gedaan dan het Aegyptische. De Aegyptenaren waren, zooals Herodotus (2) zegt, de eersten, die de leer verkondigden, dat 's menschen ziel onsterfelijk is. Gelijk de gedenkteekenen aanwijzen, dachten zij, dat de ziel na den dood in de *amentes* (3) of onderwereld, waarvan Osiris de beheerscher was, nederdaalde. Dan werd er gerigt over de dooden gehouden. Osiris, door twee en veertig regters bijgestaan, beslist, of de zielen der gestorvenen een zalig leven in de woonplaats der goden zullen leiden, dan wel of zij, als zich schuldig gemaakt hebbende aan vraatzucht, luiheid of aan andere ondeugden (4), in het rijk der duisternis allerlei pijnigingen moeten verduren (5). Men

(1) Lepsius, *über die Götter der vier elemente bei den Aegyptern*, *in Abhandlungen der Konigl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1856, *Philol. und hist. Abhandl.*, blz. 181 vlg., 196 vlg., 224. — (2) T. a. p., II, 123 — (3) Plut. *de Iside* 29. De beteekenis van dit woord is, naar men wil, niet die, welke Plut. opgeeft, maar »het Westen of de ondergang (n. l. der zon)". Zie Henri, *l'Égypte pharaonique*, I, blz. 350. Duncker I, blz. 71, Noot 1 en Uhlemann II, blz. 220, 221. — (4) Eene merkwaardige optelling der ondeugden en gebreken, die iemand van de zaligheid uitsloten, vindt men bij Duncker I, blz. 71. — (5) Dat het ligchaam van den overledene, terwijl zijne ziel in de onderwereld teregt stond, op aarde aan 't onderzoek van het doodengerigt was onderworpen, hetwelk de teraardebestelling of het bijzetten verbood, ingeval de overledene met regt van een onbehoorlijk levensgedrag kon beschuldigd worden, verhaalt onder de ouden niemand dan Diodor. I, 92, die zich op Orpheus beroept, een' getuige van eenigzins verdachte geloofwaardigheid. Diodorus heeft ongetwijfeld het doodengerigt der onderwereld tot een

zal hier welligt vragen, hoe dit te rijmen is met de leer der zielsverhuizing, die, volgens Herodotus t. a. p., een belangrijk punt was van de geloofsleer der oude Aegyptenaren. Het antwoord is moeijelijk te geven. Veelal neemt men aan, dat het bovenstaande een leerstuk uit de vroegste tijden is en dat men de leer der zielsverhuizing hiermede later op de eene of andere wijze in verband bracht. Of intusschen die leer van Indië naar Aegypte zij overgegaan, is een vraagstuk, dat te naauw zamenhangt met de vraag over den oorsprong der beschaving van Aegypte, dan dat het hier kan opgelost worden. Evenmin is 't zeker, hoe de voorstelling was van 't verband, dat er bestond tusschen de straffen der onderwereld en de zielsverhuizing. Waarschijnlijk meende men, dat de eerste alleen toegepast werden op hen, die, in weerwil dat hunne ziel eerst in het ligchaam van een kruipend, vervolgens in dat van een ander dier en eindelijk in dat van een' vogel was overgegaan, gedurende de drieduizend jaren, welke die verhuizing duurde, onverbeterlijk gebleven waren (1).

Komt de ziel na dit aardsche leven, gelijk de Aegyptenaren geloofden, in de oorden der zaligheid of in de hel, en gaat zij in 't ligchaam van dieren over, dan behoeft er voor het menschelijk ligchaam, dat zij verlaten heeft, na den dood niet veel zorg meer gedragen te worden. Nogtans gebeurde het tegendeel. Ik bedoel de vele zorg, die gewijd werd aan het balsemen der lijken *(mummiën)*, hetwelk er 's lands gebruik geworden en tot hooge volkomenheid gebracht was, òf omdat er geen hout tot verbranden werd gevonden, òf, wegens de overstrooming van den Nijl, geene geschikte gelegenheid om te begraven. Dit zijn de oorzaken dezer gewoonte, die voor de hand liggen; maar te regt vermoedt men, dat er nog andere, dieper liggende oorzaken voor dit gebruik moeten bestaan hebben en dat dit balsemen der lijken op denkbeelden berustte, die tot de godsdienst in betrekking stonden. Het schijnt n. l., dat de Aegyptenaren gedacht hebben, dat het voortbestaan der ziel min of meer van den langeren of korteren duur des ligchaams afhing (2). Hoe dit zij, de vele duizende mummiën, thans nog aanwezig, getuigen, tot welk een hoogen trap van volmaaktheid dit volk in de kunst van 't balsemen der doode ligchamen gestegen was. Met die ligchamen, dus gebalsemd, werden een aantal

gerigt over de begrafenis hier op aarde gemaakt. Zie Henri I, p. 357—361 en Duncker I, blz. 71, Noot 3. Echter houdt Uhlemann II, blz. 74, 327 vlg. zich aan Diodorus. — (1) Vgl. over dit alles Henri, *l'Égypte pharaonique*, I, p. 352 vlg., 405—407 en Duncker, I, blz. 73, 74. — (2) Henri I, p. 329. Duncker I, blz. 73.

voorwerpen, waarmede de overledenen zich in hun leven plagten bezig te houden, bijgezet en bovenal werd naast hen eene papyrusrol gelegd, die, nu eens uitvoeriger, dan beknopter, den dooden als tot een' vrijbrief op hun' togt naar de onderwereld moest verstrekken. Eene dergelijke papyrusrol bevatte lofzangen ter eere der goden, gebeden, aan hen te rigten, eene voorstelling van 't doodengerigt en van 't lot zoowel der vromen als der goddeloozen in de amentes. Het uitvoerigste dier geschriften, het eerste gedrukte werk der Aegyptische letterkunde, is in 1842, onder den titel »*Todtenbuch*", door Lepsius uitgegeven, die hiermede den weg gebaand heeft tot eene grondiger kennis van de taal en 't schrift der Aegyptenaren (1).

Het schrift der Aegyptenaren (2), een beeld- en letterschrift, dat van de regter- naar de linkerhand liep, was drievoudig: het *hiëroglyphen-*, het *hiëratische* en het *demotische* of *volks-schrift*. Het hiëroglyphenschrift (de naam beteekent »heilige ingegrifte teekens") bevat (a) in de eerste plaats figuren, die òf afbeeldingen zijn van de voorwerpen zelve, die bedoeld worden, òf slechts zinnebeelden van 'tgeen zij moeten uitdrukken, als:

gestalten van menschen, b. v. een' gebonden neger, een' man, die op 't hoofd staat enz.; dieren, zoowel viervoetige als vogels en wormen; planten, steenen en allerlei voorwerpen, o. a. een' schoorsteen, een' troon, enz. De »gebonden neger" beteekent »een gevangene"; »de man, die op 't hoofd staat" is eene verzinnelijking van 't begrip »omdraaijen"; de »struisveder" beduidt »de waarheid." Bunsen heeft in zijn groot werk 460 dezer afbeeldingen bijeengebracht en verklaard (3).

Eene onderafdeeling (b) dier soort zijn die figuren, welke »signes déterminatifs" of bepalende teekens genoemd worden en die, behalve om de voorwerpen aan te duiden, waarvan zij de afbeeldingen zijn, ook in meer algemeenen zin gebruikt werden. Zoo werd de *sycomorus* of Aegyptische vijgeboom als een beeld gebruikt om alle boomen aan te wijzen, en de zon voor allerlei tijdsbepalingen, als

---

(1) Zie over het »*Todtenbuch*" Bunsen I, blz. 52—57, 315 vlg. en Uhlemann I, blz. 94—104. Beide schrijvers deelen er stukken, in het Duitsch vertaald, uit mede, Bunsen V, (4, 5), blz. 550—553; Uhlemann op verscheidene plaatsen van zijn vierde deel. — (2) Omtrent de hiëroglyphen heb ik meestal gebruik gemaakt van de werken van Mezger in Pauly III, Bunsen I, Duncker I, niet zoo veel van Uhlemann. — (3) T. a. p, I, blz. 415 vlg., 647—664 en Plaat I—IV, achter blz. 694.

dag, uur, enz. Van zulke teekens, waarvan Bunsen er 120 optelt (1), werd alzoo een dubbel gebruik gemaakt: 1° als afbeeldingen of zinnebeelden; 2° om de soort of verwante begrippen aan te wijzen.

Door middel van deze teekens nu was men wel in staat een zeker aantal begrippen te vertegenwoordigen; maar het was toch slechts eene gebrekkige verzinnelijking der gedachten. Eene belangrijke schrede voorwaarts geschiedde er, toen men, zich niet alleen met een beeld van het begrip vergenoegende, ook den klank trachtte weder te geven. De klank A werd b. v. door een voorwerp aangewezen, waarvan de naam met de letter A begint, vaak door het beeld van een' arend, omdat de eerste letter van dit woord in 't Aegyptisch eene A is. Het Aegyptische woord voor »hand" begint met eene T, en daarom beteekent het beeld der hand de T. Deze karakters (phonetische of klankteekens) (c) komen dus geheel met onze letters overeen, terwijl er andere zijn, die men met onze lettergrepen kan gelijkstellen (2). Eene vierde soort (d), waarvan Bunsen 58 voorbeelden aanvoert, zijn de zamengestelde beelden, d. i. groepen van hiëroglyphen van de eerste (a) of van de tweede (b) klasse, aangevuld met figuren van de derde (c) (3).

Ziedaar de vier soorten van hiëroglyphen naar het stelsel, door de meeste kenners aangenomen. Men kan niet ontkennen, dat dit schrift door de menigte en de verscheidenheid der teekens hoogst moeijelijk was en lastig. Vooreerst is 't onzeker, of er vaste grondbeginselen waren, volgens welke men nu de eene dan de andere soort bezigde. Dan staat het vast, dat een zeker aantal hiëroglyphen naar willekeur, nu eens als afbeeldingen, dan weer als zinnebeelden of wel als klankteekens konden gebruikt worden. Eindelijk moet opgemerkt worden, dat, bij het aanwenden van de derde soort, hetzelfde woord zich met evenveel teekens liet schrijven, als er woorden waren, welke met dat teeken of dien klank begonnen. Ons woord »kat" kon b. v. aldus geschreven worden: de K door de figuur van een' koning, een' kogel enz.; de A door die van een' arend, een' aap enz.; de T door die van een' tol, een' toren enz. Alleen voor de letter S heeft Champollion 24 teekens gevonden. Eene tweede eigenaardigheid dierzelfde soort was, dat vele klinkers weggelaten werden. Om de onzekerheid, uit de laatst-

(1) T. a. p., I, blz. 665—672 en tafel V. — (1) Vgl. Bunsen I, blz. 420, 421; 672—686 en tafel VI en VII. — (3) T. a. p., I, blz. 686—690 en tafel VIII.

genoemde oorzaken voortspruitende, weg te nemen, plagt men wel achter de phonetisch geschrevene woorden een der teekens van de tweede soort, n. l. een der signes déterminatifs, te zetten; maar alle duisternis was hiermede niet weggenomen.

Hetgeen ik omtrent de hiëroglyphen ternedergesteld heb berust hoofdzakelijk op de navorschingen van Champollion le jeune en van zijne school, waartoe Lepsius en anderen behooren. Na vele vruchtelooze pogingen, in vorige eeuwen aangewend, begon met deze mannen een vruchtbaarder tijdperk in de verklaring van het raadselachtige schrift der oude Aegyptenaren. De togt, op 't einde der vorige eeuw door de Franschen onder bevel van den generaal Buonaparte naar Aegypte gedaan, baande den weg voor hunne nasporingen, die het eerst een vasten grondslag kregen, toen de Franschen in Augustus 1799 in de nabijheid van Rosette, aan een' van de middelste armen van den Nijl gelegen, in 't zand een zwarten steen vonden met een opschrift, dat in drieërlei schrift denzelfden inhoud bevatte: in hiëroglyphen, in demotisch schrift en in 't Grieksch. Uit den Griekschen tekst, die zelf zegt, dat de beide bovenstaande teksten juist hetzelfde bevatten, bespeurde men, dat het opschrift een besluit was van de priesterschap om koning Ptolemaeus Epiphanes in 197 v. C. met groote eerbewijzen te huldigen (1). Het gewigt dier ontdekking werd nog verhoogd door eene vondst van Lepsius, die den 20sten Nov. 1843 aan Alexander von Humboldt schreef, dat hij in den voorhof van den tempel van Isis te Philae twee besluiten der Aegyptische priesters had gevonden, het eene in hiëroglyphen, het andere in demotisch schrift, en dat op het eene dezelfde tekst stond als op den steen van Rosette (2). Door het bestuderen van dit opschrift alsmede van die van andere gedenkteekenen kwam Champollion tot de stelling, dat de wortelen en vormen van het oude Aegyptisch bewaard zijn gebleven in het Koptisch, dat thans niet meer gesproken wordt, maar de heilige taal is van de tegenwoordige bewoners des lands. Verder gelukte het hem, de grondtrekken van het schrift der Aegyptenaren in zoo verre vast te stellen, dat het meerendeel der Aegyptologen zich tot dusverre genoopt heeft gevoeld zijn voetspoor te volgen en slechts weinige hunner in hoofdpunten een gevoelen, met het zijne in

(1) De Grieksche tekst is met eene letterlijke vertaling in 't Fransch en met aanteekeningen uitgegeven door Letronne en te vindn in het Eerste Deel van de *Fragm. Hist. Graec.* van Müller. De inhoud van 't besluit wordt uitvoerig opgegeven door Uhlemann I, blz. 27—30. — (2) Lepsius, *Briefe*, blz. 108—110, 408 vlg.

strijd, voorstaan. Al zijn intusschen de bestrijders van Champollion, tot welke ook Uhlemann behoort (1), er niet in geslaagd diens stelsel omver te stooten, zoo staat het van den anderen kant vast, dat er, gelijk de kenners zelve getuigen (2), nog veel op dit veld te doen is, en dat eene volledige verklaring van lange teksten in hiëroglyphenschrift nog met groote bezwaren heeft te kampen. Vandaar dat twee vertalingen van dezelfde teekenen en groepen door twee verschillende handen zeer uiteen kunnen loopen. Een enkel voorbeeld (3):

Champollion's vertolking:	Vertolking van Brugsch, een' navolger van Champollion:
gelijkelijk.	wet.
diadeem.	schitterde.
volk.	lager.

Nogtans is de aanwinst van de onderzoekingen der Aegyptologen aanzienlijk en belangrijk te noemen, eensdeels ten opzigte van de taal en 't schrift der oude Aegyptenaren, daar er reeds proeven van Aegyptische spraakkunsten bestaan (4), anderdeels uit hoofde van de meerdere zaakkennis, die men haar verschuldigd is. Gewigtig zijn b. v. de historische ophelderingen, welke die geleerden gegeven hebben over de oudheid der gedenkteekenen, over de namen en de stamhuizen der koningen, over de zeden en de godsdienst der Aegyptenaren en over de volkeren, die zij overwonnen hebben.

Al hetgeen ik omtrent de hiëroglyphen heb opgemerkt is evenzeer, althans gedeeltelijk, van toepassing op het oorspronkelijk hiëroglyphen-schrift als op het *hiëratische*, dat een overgang is van het teekenen tot het schrijven, alzoo een verkort hiëroglyphen-schrift, waarvan zich vooral de priesters bedienden en dat veelal in geschriften, zooals in het werk van Manetho, gebruikt werd. Evenzeer geldt dit van het *demotische*, ook wel het *enchorische* (inlandsche) geheeten, dat het laatst ontstaan is. Bij dit schrift zijn de letters of teekenen nog losser en tevens minder in getal. Het werd, op zeer weinige uitzonderingen na (b. v. het opschrift van Rosette), voor brieven, contracten en dergelijke stukken aangewend.

---

(1) Wat Uhlemann tegen Champollion's stelsel aanvoert staat I, blz. 69—74. — (2) Bunsen I, blz. 320. Uhlemann, *Vorwort* I. — (3) Uhlemann I, blz. 201. — (4) De voornaamste geschriften van Champollion zijn: *de l'écriture hiératique des anciens Égyptiens; Précis du système hiéroglyphique des anciens Égyptiens; Grammaire égyptienne.* — Ook bij Bunsen I, blz. 323—362 vindt men eene proeve eener volledige spraakleer.

De kennis, die de Aegyptische priesters van menig vak bezaten, moet niet voor gering gehouden worden. Het hiëroglyphenschrift, eene uitvinding van den allervroegsten tijd, gaf de mogelijkheid aan de hand om hetgeen men wist vast te houden en den voorraad der kennis uit te breiden. De wetenschappen, die de priesters beoefenden, waren: de sterrekunde, de genees- en meetkunde. Voor hunne aanmerkelijke vorderingen in de sterrekunde pleit meer dan één bewijs. Oorspronkelijk berekenden de Aegyptenaren den tijd naar een zonnejaar van 360 dagen, dat in 12 maanden, elke van 30 dagen, was verdeeld. Maar omstreeks 3000 jaar v. C. moeten zij bespeurd hebben, dat deze tijdrekening niet geheel overeen kwam met den loop der zon, weshalve zij het jaar op 365 dagen stelden en zóó voor de Romeinen de scheppers van 't Juliaansche jaar werden. Later, in de 14de eeuw v. C., bespeurden de sterrekundigen, dat het burgerlijk jaar nog ¼ dag te kort was, en dit gaf aanleiding tot de instelling van de *sothis-* of *hondster-periode*, een tijdvak van 1461 jaren. Telkens na den afloop van zulk een tijdvak rekende men een geheel jaar verder, in plaats van na vier jaren een' schrikkeldag aan de 365 dagen toe te voegen ($365 \times 4 = 1460$). De dag was, even als de nacht, in 12 uren verdeeld. De bewegingen der sterren waren een voorwerp van naauwkeurige waarneming bij de Aegyptenaren. Wat zij daarover opteekenden werd sinds onheugelijke tijden bewaard. Gelijk hun planeten bekend waren, zoo wisten zij ook de zons- en maansverduisteringen juist te voorspellen (1). In een land, waar men zoo dikwijls aan den invloed der hemelteekens herinnerd werd, is 't niet vreemd, dat men de bewegingen der hemelligchamen in verband bracht met de lotgevallen der menschen. Hoeveel te meer moest zulks het geval zijn, daar de godsdienst zelve grootendeels vereering der zon was. Hieraan is het toe te schrijven, dat de sterrekunde bij velen in sterrewigchelarij ontaardde.

Bewijst de kennis der sterrekunde reeds op zichzelve, dat de Aegyptenaren geene vreemdelingen in de reken- en meetkunde kunnen geweest zijn, dit blijkt ook, behalve uit de getuigenissen der schrijvers, hieruit, dat zij de telwoorden kenden en dat het land bij hen in gelijke deelen verdeeld was. Inzonderheid als geneesheeren waren de Aegyptische priesters beroemd. Hero-

(1) Diod. Sicul. I, 81, 49, 50.

dotus (1) verzekert, dat alles in Aegypte vol was van geneesheeren, vermits elke ziekte haren bijzonderen geneesheer had. De geneesheeren werden door den staat bezoldigd en waren gehouden hunne kunst naar de geschreven letter der wet, d. i. naar de heilige boeken, uit te oefenen (2). Onder de verschillende geneeskundigen waren de oogartsen de vermaardste, dewijl oogziekten in het Nijldal zeer vaak voorkwamen.

Terwijl de Aegyptenaren verder in vele handwerken, het weven, het bakken, het bewerken van metaal, klei enz. uitmuntten, hadden zij ook belangrijke vorderingen gemaakt in de kunsten, met name in de bouwkunst, alsmede in de beeldhouw- en schilderkunst, als dienaressen der eerstgenoemde. Vooral het kolossale, het grootsche treft ons bij de beschouwing van de overblijfselen dier kunsten, welke alle dienstbaar waren aan de eeredienst. »Er is geen land," zegt Herodotus, »dat zoovele wonderen bevat, alle beschrijving te boven gaande, als Aegypte". En toen de Franschen, die onder 't commando van Desaix stonden, Thebe voor 't eerst in 't gezigt kregen, kwam er geen einde aan hun gejuich (3). Wanneer men bedenkt, dat, bij 't schier volledig gebrek aan hout, steen de eenigste bouwstof was en dat de ontzaggelijke massa's steen en graniet door middel van runderen uit de groeven van Opper-Aegypte naar de plaats harer bestemming moesten vervoerd worden, dan is men eenigermate in staat om te begrijpen, welk een groot aantal arbeiders en welk eene mate van inspanning er vereischt werden om die reusachtige scheppingen der bouwkunst in 't leven te roepen, welke, de eeuwen trotserende, nog heden hem, die voor 't eerst de overblijfselen aanschouwt, met eerbied en bewondering vervullen. Honderd voet groote reuzen schijnen ze opgerigt te hebben.

De beroemdste werken der Aegyptische bouwkunst, waarvan nog vele bewaard zijn gebleven, bestaan in: pyramiden, tempels, obelisken en grafspelonken. *Pyramiden* zijn groote vierzijdige gebouwen, die, meestal uit witten kalksteen opgetrokken, van buiten met andere steenen bekleed zijn en van een breed vierkant voetstuk in eene zeer schuinsche rigting allengs spits toeloopen. Men vindt ze in Middel-Aegypte nabij Memphis, en nimmer staan zij afzonderlijk, maar steeds in groepen bijeen. Meer dan veertig zijn nog aanwezig; zelfs verzekert Lepsius de sporen en

---

(1) Herod. II, 84. — (2) Diod. Sic. I, 82. — (3) Herod. II, 35. Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, I, p. 220.

overblijfselen van 67 pyramiden gevonden te hebben (1). Daaronder zijn die de beroemdste, welke, in de nabijheid van het oude Memphis liggende, hare namen dragen naar de Arabische dorpen *Gizeh*, *Saggara* en *Dasjur*. De hoogte dier gedenkteekenen is zeer verschillend, van 20 tot 4"0 voet of iets hooger. Velerlei zijn de vermoedens, voor en na geopperd over de bestemming der pyramiden. Thans wordt schier algemeen aangenomen, dat zij tot begraafplaatsen voor de koningen van Memphis moesten dienen, die wilden, dat de plek, waar zij lagen, van verre zigtbaar zou zijn, hun graf moeijelijk te openen en dat hun grafteeken die van alle anderen in hoogte zou overtreffen. Terstond na 't aanvaarden der regering begon de koning met het bouwen der pyramide, waarin eens zijne mummie zou rusten. Doorgaans werd zij eerst op kleine schaal begonnen; maar steeds kwam er een nieuwe steenen mantel bij, en zóó werd het allengs een reusachtig gevaarte. Heden ten dage is niet ééne enkele pyramide meer ongeschonden: van sommigen zijn nog slechts de voetstukken en weinige puinhoopen over, terwijl zij, die het best den tijd getrotseerd hebben, althans een gedeelte van haar omkleedsel hebben verloren, daar de Arabieren deze gedenkteekenen niet zelden als steengroeven hebben gebruikt.

De *tempels* zijn zamengesteld uit verscheidene groote en kleine vertrekken, voorhoven, zuilen en poorten, terwijl alles, zonder hout of cement, van steen vervaardigd is. Deze vindt men inzonderheid in de omstreken van het oude Thebe, de Ammonsstad. Dáár, waar deze oude stad eens lag, liggen nu vier dorpen, naar welke de talrijke gedenkteekenen en ruïnen plegen genoemd te worden: aan den regteroever van den Nijl *Luxor* en *Karnak*, aan den linkeroever *Kurnu* en *Medinet Abu*. De massa puinhoopen, hier aanwezig, verwart het oog, dat in den beginne geen orde kan vinden in dien chaos van overblijfselen van muren, van gebroken zuilen en door elkander liggende obelisken. Tegelijk biedt de verscheidenheid en de kostbaarheid der bouwstof, b. v. van het schoonste marmer en van den rooden of zwarten granietsteen, een fraai gezigt aan. *Obelisken*, die men inzonderheid bij den ingang der tempels vindt en die veelal paarsgewijze staan, zijn vierzijdige, spits toeloopende zuilen, uit één stuk gepolijst graniet gehouwen. Zij zijn 50 tot 108 voet groot. Beroemd zijn ook de grafspelonken *(catacomben)*, die in het diepst van het gebergte zijn uitgehouwen. De

(1) Lepsius, *Briefe aus Aegypten*, blz. 65.

vermaardste hiervan zijn die van Thebe, onder welke wederom de koningsgraven den voorrang verdienen. Dit zijn onderaardsche paleizen met vele verdiepingen en eene overgroote menigte vertrekken. Reeds zijn er veertig wedergevonden, en men mag hopen, dat ook de toegang tot de overigen niet immer verborgen zal blijven.

Ten slotte nog een woord over twee wonderen der Aegyptische bouwkunst, den labyrinthus en de Memnonszuil. De *labyrinthus*, het grootste gebouw der wereld, dat wonder der bouwkunst, lag in Middel-Aegypte in de nabijheid van het meer Moeris en verdient ten volle den naam, hem door de Grieken gegeven. Dit reusachtige paleis is gebouwd door koning Amenemha III, die bij de Grieken Moeris heet (1), en is in latere dagen door de dodecarchen hersteld. Herodotus bezag het geheel en al, voor zoo ver het boven den grond lag; maar de onderaardsche vertrekken mogten door geene vreemdelingen betreden worden. In onzen tijd, in 1843, heeft Lepsius de bouwvallen van den labyrinthus in oogenschouw genomen en zijne bevinding in zijne brieven medegedeeld. Het was een vierkant gebouw met regtlijnige kamers en gangen, zonder krommingen, en bevatte 3000 kamers, 1500 boven en, zooals men Herodotus verzekerde, evenveel onder den grond, onder welke vele echter niet groot kunnen geweest zijn. Het was, volgens denzelfden schrijver, een bovenmenschelijk werk, dat alle beschrijving te boven ging en zoowel de pyramiden als wat de Grieken tot stand gebracht hadden verre overtrof. Het bestond uit zoovele afdeelingen of afzonderlijke paleizen, alle onder één dak staande, als er landschappen en districten in Aegypte waren. Aan eene der vier zijden liep het paleis op eene pyramide uit. Moeijelijk is het, de oorspronkelijke bestemming van den labyrinthus op te geven. 't Waarschijnlijkste is, dat hij òf tot middelpunt voor vergaderingen van afgevaardigden uit het gansche land, voor offerhanden en andere plegtige handelingen, òf tot praalgraf voor koningen moest dienen (2).

De *Memnonszuil* is een zittend standbeeld van koning Amenōphis III, dat men ten noorden van het dorp Medinet-Abu bij de puinhoopen van een groot paleis aantreft. De naam is afkomstig

(1) Lepsius, *Chronologie* I, blz. 262 vlg.; *Briefe aus Aegypten*, blz. 76, 77. Bunsen, *Aegyptens Stelle* enz., II, Vorwort, blz. IV, VIII. Duncker I, blz. 19, Noot 3; blz. 22. Vgl. beneden blz. 76. — (2) Herod. II, 148. Diodor. I, 61, 66. Strabo, Ed. Didot, p. 689 (Lib. XVII, cap. 1, sect. 37). Forbiger in Pauly IV, blz. 705 vlg., i. v. *labyrinthus*. Duncker t. a. p. Uhlemann, III, blz. 137 vlg. Bunsen, II, blz. 338.

van de Grieken, die de zuil voor een standbeeld hielden van den Aethiopischen vorst Memnon, den zoon van Aurora, die de Trojanen te hulp kwam. De Memnonszuil was vooral daarom merkwaardig, omdat zij, sedert eene aardbeving in 27 v. C. haar bovenste gedeelte had omvergeworpen, bij zonsopgang nu en dan een klagend geluid liet hooren. Wat door de ouden als een wonder werd aangemerkt vindt in onzen tijd eene natuurlijke verklaring. Ook in andere Aegyptische gebouwen hebben vele reizigers hetzelfde verschijnsel waargenomen, wanneer op de nachtelijke koude plotseling de heete zonnestraal volgt. Sinds de 3de eeuw v. C., toen het beeld hersteld werd, is Memnon weder stom geworden (1).

Geene geringe aanwinst is het voor de geschiedenis, dat al die gedenkteekenen, waarvan ik in 't kort melding gemaakt heb, ten deele bewaard zijn gebleven. Zij geven ons een beeld van den ganschen toestand van het volk, aanschouwelijker dan de uitvoerigste berigten der ouden zouden vermogen dit te doen. Wat de Grieksche en de Romeinsche oudheid van de geschiedenis der Aegyptenaren wist waren overleveringen, tot de grootste gedenkteekenen in betrekking staande. Eerst voor de ijverige vorschers der 19de eeuw is het Aegyptische volk met der daad uit zijne graven opgestaan: de pyramiden, de paleizen, de tempels verhalen ons de geschiedenis van het overoude rijk. Veel leeren ons de afbeeldingen in de graven omtrent de bezigheden en het huiselijk leven der Aegyptenaren. Op land-, tuin- en wijnbouw legden zij zich zorgvuldig toe. Hoe veracht de herders ook waren, dit stond bij hen de veeteelt, welke groote voordeelen opleverde, geenszins in den weg. Jagt en vischvangst behoorden tot de geliefkoosde uitspanningen. Stelde men zich voorheen de oude Aegyptenaren doorgaans als een somber en eenzelvig volk voor, deze meening wordt in menig opzigt door de overblijfselen der gedenkteekenen weersproken. Men leefde in 't oude Aegypte gezellig. De huizen en villa's der rijke en welvarende lieden waren ruim, sierlijk en gemakkelijk ingerigt. Huisraad en kleederen waren van velerlei soort, dikwerf prachtig en kostbaar. Overal ziet men gastmalen, gezelschappen en huiselijke feesten afgebeeld. Net uitgedoschte mannen en vrouwen verkeeren dan in de zalen met elk-

(1) Letronne, *la statue vocale de Memnon considérée dans ses rapports avec l'Égypte et la Grèce.* Walz in Pauly IV, blz. 1757 vlg., i. v. *Memnon.* Lepsius, *Briefe*, blz. 282 vlg. Loebell, blz. 294 en *Bemerk.* XII. Bunsen, *Aegyptens Stelle*, IV, blz. 151 vlg. Duncker I, blz. 29, Noot. Uhlemann III, blz. 183 vlg.

ander, terwijl slaven hun bloemkransen aanbieden en hen bedienen. De tafel staat gedekt. Brood, vijgen en druiven in mandjes, de wijn in flesschen, groente en gevogelte in overvloed. De vaste spijzen worden met de handen, de vloeibare met lepels gegeten. Bij de gastmalen der rijken — zoo vertelt Herodotus (1) — gaf iemand, onder het drinken van den wijn, na het eten, een klein houten beeld van een' mummie onder de gasten rond, terwijl hij tot ieder hunner deze woorden rigtte: »zie dit aan, drink en wees vrolijk, want als gij dood zijt, zult gij hieraan gelijk zijn." Op zulke feesten beperkte men zich niet tot de vreugde der tafel, maar men liet muziekanten, zangers en zangeressen, dansers en danseressen komen om de gasten te vervrolijken. Ook zingt of danst het gezelschap zelf of verdrijft de verveling door balspel of andere oefeningen.

Een vaste karaktertrek der Aegyptenaren is de zucht tot zelfbehoud, een ijzeren wil om den mensch aan de wet der vernietiging te onttrekken, het verhaal van zijn' levensloop voor de vergetelheid te bewaren. Deze trek is het, die hen aanspoorde om de ligchamen der dooden voor de vernietiging te vrijwaren, en die den levenden als voornaamsten pligt de taak oplegt om »de eeuwige woningen der dooden" te bouwen. De Aegyptenaren willen met den dood niet ophouden te leven. Dit streven der Aegyptenaren, met zooveel volharding volgehouden, om hunne namen te doen voortleven in den mond der nakomelingschap is niet ijdel geweest. Aegypte, het oude Aegypte leeft voor ons. Na duizenden van jaren zijn de oude Aegyptenaren als tot een verjongd leven uit hunne graven verrezen, terwijl de meeste van de volkeren, die met hen gelijktijdig waren, der vergetelheid ten prooi zijn geworden. Treffend en waar is de opmerking van Duncker: »deze steenbergen bij de poorte der geschiedenis, deze kroniek van hiëroglyphen, dit volk van mummiën predikt en prent voor immer de waarheid in, dat de duur des menschen slechts een' waarborg heeft in zijne werken, gelijk het voortbestaan der volkeren slechts in hunne ontwikkeling."

§ 6.

Geschiedenis van Aegypte (2).

De belangrijkste uitkomst van de navorschingen der Aegyptologen

(1) Herod. II, 78. — (2) Bronnen: Herod. I, 77. II, 4, 30, 99, 102,

sedert Champollion, zegt Lepsius (1), is de hooge oudheid van Aegypte's geschiedenis. Het is een feit, vervolgt hij, waarvan de jaarboeken tot getuigen verstrekken, dat de gedenkteekenen bevestigen en dat door de gezonde wetenschap niet meer kan bestreden worden, dat wij aan den Nijl te midden van de mythen van alle overige volkeren en nog veel vroeger eene werkelijke geschiedenis en eene beschaving, op een hoog standpunt staande, aantreffen. Ongelukkig is het nog op verre na niet tot voldoende zekerheid gebracht, in welk jaar of ook maar in welke eeuw het begin van Aegypte's geschiedenis te stellen is. Onder de vele beroemde geleerden, die met de grootste inspanning pogingen aangewend hebben en nog aanwenden om de chronologie van 't oude Aegypte met zijne vele stamhuizen en duizende regeringsjaren in orde te brengen, is er niet één, die eenigermate met een' ander zijner medearbeiders overeenstemt, weshalve een Franschman, die vóór eenige jaren een werkje over dit onderwerp uitgaf, zich dus uitlaat: »Mon but n'est pas de critiquer les systèmes de chronologie; je suis d'avis que chacun est libre de faire le sien, et je me réserve le même droit et la même liberté." De meest bekende dier mannen zijn: Boeck, *Manetho und die Hundsternsperiode*, in Schmidt's *Jahrb. für Geschichtswissenschaft*, 1844, II, blz. 348 vlg.; Bunsen, *Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte* en Lepsius, *über die Vorbedingungen zur Entstehung der Chronologie bei den Aegyptern und die Möglichkeit ihrer Wiederherstellung; die Chronologie der Aegypter*, Einleitung und Erster Theil, en in verscheidene *Abhandlungen* in de werken

---

103, 110, 121—135, 137, 147, 151—154, 159, 161 vlg., 169, 174—178, 180—182. III, 1, 5—15, 39. IV, 42. Ctesias, Ed. Müller, *Pers.* cap. 9. Manetho Sebenn. *fragm.* in Müller, *Fragm. hist. Graec.* II, p. 566 seq., 593. Diodor. I, 45, 53—58, 63—68. Krafft in Pauly I, blz. 139 vlg., i. v. *Aegypten, Polit. Geschichte.* Böckh in Schmidts *Zeitschr. für die Geschichtswissensch* II, blz. 710 vlg., 770, Lepsius, *Chronol.* I, blz. 282, 301, 302, 312, 313, 499. Lepsius, *Briefe aus Aegypten* enz., blz. 270, 402, 403. Bunsen, *Aegyptens Stelle* enz., I, blz. 172, 237; II, blz. 38 vlg., 60, 130—136; III, 9—49, 137, 146; V*a*, blz. 366, 372—382, 405 vlg., 413 vlg. Duncker I, blz. 8—49, 598 vlg. Uhlemann, *Handbuch* enz. III, blz. 82—135; blz. 225—247, 252. Loebell, blz. 338—361. —
(1) Lepsius, *über die Manethonische Bestimmung des Umfangs der Aegyptischen Geschichte*, in *Abhandl. der Königl. Akad. der Wissensch. zu Berlin*, 1857, *Philol. und hist. Abhandl.*, blz. 183. Terwijl ik met dit hoofdstuk bezig ben, verschijnt een nieuw hoofdwerk van denzelfden schrijver, »*das Königsbuch der alten Aegypter*", Berlin 1858. Het bevestigt, althans in 't groot, des schrijvers gevoelen over de hoofdpunten, in de »*Chronologie*" en elders uiteengezet, zie ik in eene beoordeeling, voorkomende in de *Gött. gelehrte Anzeigen* van 13 en 16 Sept. 1858. Maar het boek zelf te raadplegen is mij vooreerst niet gegeven.

der Academie van Berlijn. In plaats van onvruchtbare pogingen te wagen om hunne stelsels en die van anderen te doen overeenstemmen of mij aan een' hunner bij voorkeur aan te sluiten, zal ik, waar 't onzeker is, de jaartallen bij benadering opgeven en zoowel hier als elders hem volgen, die 't minst op hypothesen steunt.

Bij 't onderzoek van de geschiedenis der oude Aegyptenaren heeft men evenzeer te kampen met gebrek aan berigten als met den onderling uiteenloopenden inhoud der bronnen en met hare veelsoortigheid. De voornaamste bronnen toch voor de geschiedenis van Aegypte zijn vooreerst de werken der bouwkunst, waarvan vroeger gewag gemaakt is; verder de geschiedschrijver Manĕtho, het Oude Testament, de Grieksche geschiedschrijvers Herodotus en Diodorus, alsmede de tijdrekenkundige schrijver Georgius Syncellus, die in de 8ste eeuw n. C. leefde. Manĕtho of Manĕthos (in 't Aegyptisch Mai-n-Thoth, d. i. door Thoth bemind), afkomstig uit Sebennytus, schreef ten tijde van Ptolemaeus Soter en Ptolemaeus Philadelphus, omstreeks 250 v. C., eene geschiedenis van Aegypte in drie boeken in 't Grieksch (1). De taak, die hij op zich had genomen, was, zooals hijzelf bij Josephus zegt (2), de geschiedenis van Aegypte uit de heilige geschriften, denkelijk uit die van den tempel te Heliopolis, te vertolken. Ware dit geschrift bewaard gebleven, dan zou het ongetwijfeld, naast de monumenten, het hoofdwerk over de geschiedenis van 't oude Aegypte zijn. Maar hoewel dit niet het geval is, daar het werk reeds vroeg verloren is geraakt, zijn de lijsten der dynastiën met weinige fragmenten, het eenigste, dat er van is overgebleven, toch nog steeds de grondslag van alle nasporingen op dit gebied. Wat wij van deze Aegyptische geschiedenis over hebben is, behalve de fragmenten bij Josephus, getrokken uit de chronographen Julius Africanus en Eusebius, van welke de eerste in de 3de, de tweede in de 4de eeuw n. C. schreef, en is uit deze beide schrijvers, die insgelijks te niet zijn gegaan (3), door den bovengenoemden Georgius Syncellus voor de nakomelingschap bewaard. Uit deze fragmenten zien wij, dat de drie boeken

---

(1) Dit getuigt Joseph. *contra Apion.* I, 14. Uhlemann (III, blz. 32) schijnt de papyrusrol, waarop sporen van meer dan 200 koningsnamen staan, die Champollion in 1824 te Turin vond en Seyffarth bekend maakte, voor 't oorspronkelijke werk van Manetho te houden. Dat dit gegrond is, blijkt mij niet. Zie Bunsen I, blz. 82 vlg. — (2) Joseph. *contra Apion.* I, 14, 26. — (3) In onze eeuw is Eusebius' kroniek, in 't Armenisch vertaald, wedergevonden en in 1818 door Aucher uitgegeven.

de geschiedenis van 31 dynastiën van Menes af bevatteden; dat er tot 525 v. C. 26 dynastiën regeerden; dat de 30ste dynastie met Nectanēbus II, den laatsten inheemschen beheerscher van Aegypte, sloot en dat in de 31ste dynastie ook sommige Perzische koningen, zooals Darīus Codomannus, waren opgenomen. Intusschen zijn vele namen en jaartallen in zeer verminkten toestand tot ons gekomen. Hierdoor, alsmede doordien het twijfelachtig is, òf die 31 dynastiën alle op elkander gevolgd òf dat sommige daarvan gelijktijdig zijn, komt het hoofdzakelijk, dat er nog steeds zoovele punten van geschil bestaan tusschen de mannen, die hun' tijd en moeite voor de verklaring dier overblijfselen veil hebben. Dan hoezeer die uitleggers ook van elkander mogen verschillen, dit is zeker, dat het gezag van Manetho des te meer toeneemt, hoe meer de ontcijfering der Aegyptische gedenkteekenen elken dag de opgaven van den Aegyptischen geschiedschrijver bekrachtigt (1).

Wat Herodotus (2) en Diodorus (3) betreft, beiden hebben Aegypte bezocht en vernamen de uitvoerige berigten, die zij over de oude geschiedenis van dit land mededeelen, van de priesters. Daaronder bekleeden die over de dynastiën en de koningslijsten, waarover zoo vele vermoedens geopperd zijn, eene voorname plaats. Vermits zij elk de berigten van een bijzonderen tempel kunnen gevolgd zijn, begrijpt men, dat zij in sommige punten overeenstemmen, in andere van elkander verschillen. Dewijl het intusschen vaststaat, dat er in die opgaven van de beide Grieksche schrijvers vele dwalingen zijn ingeslopen (4) en over 't geheel de koningslijsten vóór den inval der Hyksos nog op verre na geene zekere gidsen kunnen genoemd worden (5), acht ik het beter over dit punt het stilzwijgen te bewaren.

De oudste staat van Aegypte, die in de geschiedenis voorkomt, ontstond dáár, waar de Nijl zich in meerdere takken splitst: zijn middelpunt was de stad Memphis. Als stichter van dien staat wordt MENES genoemd, afkomstig uit This, eene stad ten zuiden van Memphis in de nabijheid van het latere Ptolemaïs. De leeftijd van Menes, met andere woor-

(1) Bähr in Pauly IV, blz. 1477 vlg., i. v. *Manĕtho.* Boeckh (zie boven, blz. 72). *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller, II, p. 511 sq. Lepsius, *Chronologie*, blz. 405 vlg. Bunsen I, blz. 88 vlg. en elders. Uhlemann, III, blz. 20 vlg., 30 vlg. — (2) Herod. II, 13 en elders. — (3) Diod. I, 44, 1; III, 11, 3. — (4) Lepsius, *Chronol.*, blz. 251 vlg. Bunsen II, blz. 206 vlg. Uhlemann III, blz. 45 vlg. — (5) Duncker I, blz. 16, Noot.

den het begin van Aegypte's beschaving en geschiedenis, is moeijelijk te bepalen. Böckh stelt het in 5702 v. C., Lepsius in 3893 v. C., Bunsen in 3623 v. C., Uhlemann in 2782 v. C.: het veiligste zal zijn omstreeks 3000 v. C. te nemen (1). Onder de vroegste beheerschers van Memphis (2) worden drie, uit de vierde dynastie gesproten, genoemd als de stichters der grootste pyramiden. Dit zijn CHEOPS (Herod.), die bij Manetho SUPHIS I, bij Diodorus CHEMBIS, op de gedenkteekenen CHUFU heet; CHEPHREN (Herod. en Diodor.), bij Manetho SUPHIS II (3), op de gedenkteekenen SCHAFRA; MYCERINUS (Herod. en Diodor.), die bij Manetho onder den naam MENCHERES voorkomt en op de gedenkteekenen MENKERA genoemd wordt. De praalgraven, door hen opgerigt, hebben de eeuwen getrotseerd en leggen eene onwraakbare getuigenis af van de magt dier oude vorsten en van de kunstvaardigheid van hun volk. Doch hoe beroemd hunne namen daardoor ook bij de nakomelingschap zijn geworden, bij de Aegyptenaren zelve waren die ook in lateren tijd zoo gehaat, dat zij ze, volgens Herodotus, niet dan hoogst ongaarne uitspraken. Men verhaalde Herodotus, dat gedurende de regering van Cheops en Chephren, die broeders genoemd worden, alle tempels hadden moeten gesloten, alle offers gestaakt worden, en dat alle Aegyptenaren tot heerendiensten voor den bouw der pyramiden gedwongen waren. Ook is dit geenszins onwaarschijnlijk. Volgens denzelfden schrijver toch waren 100,000 menschen tien jaren bezig met het vervoeren der bouwstof en met het bouwen der onderaardsche grafkamers van Cheops en werd er vervolgens nog twintig jaren aan de pyramide zelve gearbeid, terwijl Diodorus berigt, dat 360,000 mannen twintig jaren aan het werk besteed hebben. Vreemd is het dus niet, dat èn Cheops, ter eere van wien de hoogste der pyramide van Gizeh werd opgerigt, èn Chephren als booze en goddelooze koningen bij hunne onderdanen te boek stonden. Ten opzigte van den tijd, waarin die eeuwen verdurende voortbrengsels der bouwkunst in de omstreken van Memphis verrezen, kan niets anders gesteld worden, dat dan dit vermoedelijk omstreeks 2500 v. C. plaats greep.

Gedurende den bloei van 't rijk van Memphis ontstond ook in

---

(1) In 't chronologische sluit ik mij hier en in het eerstvolgende doorgaans aan Lepsius, Duncker en Rückert, I, blz. 172, Noot, aan. — (2) Herod. plaatst deze koningen verkeerdelijk in een veel lateren tijd, zie Lepsius, *Chronol.*, blz. 260 en Scheiffele in Pauly VI, 1, blz. 296, i. v. *pyramides*. — (3) Volgens Lepsius, *Chronol.*, blz. 302 zal hij dezelfde zijn als SORIS, de voorganger van Suphis I.

Opper-Aegypte een staat, die zijn middelpunt in Thebe vond. Beide rijken werden door eene dynastie vereenigd, die uit Thebe moet afstammen, maar haren zetel te Memphis vestigde. Sinds dezen tijd werden de koningen op de gedenkteekenen »heeren der beide landen" genoemd en met de kroon van Opper- en Beneden-Aegypte afgebeeld. Van de reeks dezer koningen is AMENEMHA, bij Manetho AMENEMES III, waarschijnlijk dezelfde, dien de Grieken MOERIS noemen (1), de derde. Zijn' naam heeft hij gemeen met een zeer groot meer in Middel-Aegypte, dat, naar de getuigenis van Herodotus, kennelijk door menschenhanden was gegraven. Aan de waarheid dezer bewering van Herodotus is lang getwijfeld, dewijl men het meer Moeris meende weder te vinden in een meer, blijkbaar door de natuur, niet door de kunst geschapen, en *Birket el Qorn* geheeten. Doch nog geene twintig jaren geleden meende Linant (2) het meer Moeris te ontdekken in het voorste gedeelte van het *Fajum*, een bekken, rondom door het Libysch gebergte ingesloten, en smaakte weldra de voldoening, dat Lepsius zijne zienswijze voor een onomstootelijk feit verklaarde. Door een kunstig berekenden aanleg van waterwerken was men in staat om, door middel van 't meer Moeris, wanneer de Nijl ook slechts 8 el gestegen was, het Delta van eene toereikende hoeveelheid water te voorzien, terwijl de Nijl anders niet beneden de 15 ellen moest klimmen.

Waarschijnlijk valt kort na Moeris, omstreeks 2100 v. C., het begin van den tijd, dien een van Aegypte's geschiedschrijvers »den tijd der verwarring" noemt. Gedurende dit tijdvak werd het land door vreemde stammen bezocht en gedeeltelijk overheerscht. Zoo als de naam »tijd der verwarring" aanduidt, heerscht ook hier nog geenszins in allen opzigte de gewenschte zekerheid, doch moet men zich met meer of minder aannemelijke gissingen vergenoegen. Volgens 't meest algemeen gedeelde gevoelen was het eerste volk,

---

(1) Het is voor ieder, die niet met de nasporingen der verschillende schrijvers over Aegypte's geschiedenis bekend is, ongeloofelijk, hoezeer de uitkomsten van hun onderzoek nog in vele opzigten uiteenloopen. Zóó stelt Bunsen Moeris=Phiops Apappus, en houdt hem niet voor dengenen, wien de bouw van 't labyrinth moet toegeschreven worden, Bunsen I, blz. 143—146; II, blz. 142, 198, 203, 208, 324, vlg. Uhlemann acht Moeris=Amenemes I, en schrijft den bouw van 't labyrinth insgelijks aan een anderen koning toe, Uhlemann III, blz. 112, 137. Zie de gronden van Lepsius voor het boven terneergestelde *Chronol.*, blz. 262 vlg. en *Briefe*, blz. 79. — (2) Herod. II, 13, 149. Linant heeft zijne ontdekking beschreven in een werk, getiteld: *Mémoire sur le lac de Moeris* par Linant de Bellefonds. Alexandrie 1848. Lepsius t. a. p.

dat het land bezette, een herdersvolk van Semietische afkomst, *hyksos* geheeten. Naar Manetho beteekent *Hyk* koning, *sos* herder (1). Zonder groote moeite namen die zwervende stammen, die uit Syrië en noordelijk Arabie kwamen en door de vruchtbaarheid van het Nijldal gelokt werden, het land in bezit en overheerschten het eeuwen lang. Met hoe groote wreedheid en ruwheid Manetho hen ook laat huishouden, de zeden en gewoonten van 't volk bleven bestaan, en de nationaliteit der Aegyptenaren verduurde den schok zegevierend. Het wordt betwijfeld, of geheel Aegypte in de magt der Hyksos viel; Lepsius gelooft, dat Thebe en de streek ten zuiden van die stad niet aan hen onderworpen zijn geweest. In allen gevalle gelukte het Opper-Aegypte, na ongeveer vier eeuwen, het eerst het juk af te schudden. Niet dan omstreeks eene eeuw later mogt het THUTMÔSIS III, koning van Opper-Aegypte, gebeuren ook Beneden-Aegypte van die plaag te bevrijden. Hij sloot een verdrag met den vijand, waarbij den Hyksos vrije aftogt met al hunne have vergund werd.

Lang hebben velen, op 't voetspoor van Josephus, geloofd, dat de Hyksos dezelfden waren als de Israëlieten. En al is 't meerendeel der geleerden thans eene geheel andere meening toegedaan, toch blijft het nog steeds moeijelijk, den juisten tijd te bepalen, waarin zoowel de eersten als de laatsten Aegypte bewoonden. Zooveel schijnt echter uitgemaakt, dat de Israëlieten na de Hyksos in dit land kwamen. Boven heb ik de gissingen van hen, die zich aan het onderzoek van dit punt gewijd hebben, opgegeven. Als 't waarschijnlijkste gevoelen neem ik thans aan, dat de Israëlieten omstreeks 1500 v. C. Aegypte binnengetrokken en het ongeveer twee eeuwen later verlaten hebben. Alles pleit er voor, dat de Israëlieten in niet de minste betrekking tot een' stam van vreemde overheerschers, maar wel in betrekking tot eene inheemsche dynastie gestaan hebben. Niet het minste spoor wijst in de overlevering van dit volk op een' tijd, gedurende welken hunne voorvaderen deel hadden aan de heerschappij over Aegypte, en evenmin wordt men er, bij 't lezen der bronnen, toe gebracht om te meenen, dat er eenig verband bestaat tusschen den uittogt van het volk Gods en den val der Hyksos.

De tijd, waarin de Israëlieten Aegypte bewoonden, was een tijd

(1) Joseph. *contra Apion.* I, 14. Ook in Manethon. *Sebennyt. fragm.* bij Müller, *fragm. hist. Graec.* II, p. 566.

van luister en bloei. Van Opper-Aegypte, van Thebe was de verlossing des lands uitgegaan. Daarom wordt deze stad van nu aan het middelpunt van het nieuwe rijk. Hier doen van dit tijdstip af de koningen der 18de dynastie, die ten tijde van de verdrijving der Hyksos en hierna regeerden, die tempels en paleizen verrijzen, welke den roem hunner regering aan het late nageslacht verkondigen. Een van de beroemdste vorsten dier dynastie is, behalve Thutmōsis III, AMENŌPHIS III, die de grenzen van 't rijk tot diep in Nubië uitbreidde, veroveringstogten naar Azië deed en ook in werken der bouwkunst (zie boven, blz. 69) zijn' naam heeft vereeuwigd. Doch eerst na hem, onder RAMSES II, die in 't midden der 14de eeuw v. C. regeerde, bereikte Aegypte het toppunt zijner grootheid. Lepsius en Duncker (1) houden dezen Ramses voor den groote en voor denzelfden, dien de Grieken SESOSTRIS noemden. Zoo als Herodotus en Diodorus verhalen, drong deze koning tot diep in Azië door, onderwierp Aethiopië en bedwong de Scythen en de Thraciërs. Hoe zeer in de overlevering deze togten mogen overdreven worden, het is aan geen redelijken twijfel onderhevig, dat Ramses in de rigting zijner veroveringen de baan, door zijne voorgangers ingeslagen, verder heeft betreden. Nog heden zijn er gedenkteekenen in genoegzamen getale door geheel Aegypte en Nubië heen, die dit bevestigen, en de naam des konings staat nog in rotsen nabij het oude Berytus uitgehouwen. Van zijne krijgstogten naar Aegypte teruggekeerd, hield hij zich zoo ijverig met werken des vredes bezig, dat de talrijke gedenkteekenen, gedurende zijne lange regering opgerigt, in pracht en naauwkeurige uitvoering alle werken van vroegeren tijd verre overtreffen. Een van de merkwaardigste dier gedenkteekenen is zijn paleis, doorgaans het *Ramesseum* geheeten, tegenover Karnak, hetwelk Lepsius (2) en anderen voor het gebouw houden, dat Diodorus (3) als graftombe van een vroegeren koning Osymandyas beschrijft.

De laatste in de rij van Aegypte's krachtige koningen was RAMSES III, waarschijnlijk dezelfde als de RHAMPSINITUS van Herodotus (4), die ongeveer eene halve eeuw later dan Sesostris regeerde. Ook zijn lof wordt door de gedenkteekenen verkondigd. Bij het volk zelf was de herinnering aan de groote schatten, welke deze koning moet

(1) *Chronol.*, blz. 280 vlg., 330. Duncker 1, blz. 30. Vgl. Böckh, *Manetho und die Hundssternperiode* in Schmidt, *Zeitschr. für Geschichtswissensch.* II blz. 678 vlg. — (2) *Chronol.*, blz. 276, 277; *Briefe*, blz. 286. — (3) Diod. I, 47. — (4) Lepsius, *Chronol.*, blz. 299.

bezeten hebben, nog ten tijde van Herodotus in leven. Van hen toch vernam hij het verhaal van de schatkamer van Rhampsinitus en van den listigen zoon des bouwmeesters, dat hij in al zijne trekken mededeelt. Onder Ramses' III opvolgers is er bijna geen, van wien de oorkonden en de gedenkteekenen iets, behalve den naam, geven, dan SISAK of (bij Manetho) SESONCHIS, de eerste koning der 22ste dynastie, voor wien Jeruzalem (zie beneden) hare poorten moest openen en die den zetel weder naar Beneden-Aegypte verplaatste. Reeds vroeger waren de veroveringen in het buitenland verloren gegaan, en gedurende de eerstvolgende eeuwen leidden de Aegyptenaren een vreedzaam leven binnen de natuurlijke grenzen van 't Nijldal. Maar dit vreedzame leven werd tegen het midden der 8ste eeuw v. C. door een' inval der Aethiopiërs onder hun' koning SABAKO verstoord. Hadden de pharaonen van het nieuwe rijk hunne magt voorheen over een groot deel van Nubië uitgebreid, thans brak voor hunne opvolgers de dag der vergelding aan. Sabăko trok met een krachtig leger tegen Aegypte op en besteeg den troon van dit rijk. Hetgeen Herodotus over het tijdvak dier overheersching meldt verschilt zoozeer van datgene, wat Manetho en de gedenkteekenen leeren, dat men gemeend heeft het grootendeels te moeten verwerpen. Het is waarschijnlijk, dat de heerschappij der Aethiopiërs zich niet over Beneden-Aegypte heeft uitgestrekt, terwijl zij in het overige gedeelte van dit land niet langer dan ongeveer vijftig jaren heeft geduurd. Gedurende dien tijd heerschten er, na Sabăko, nog twee Aethiopische koningen: SEVECHUS en TIRHAKA. Men vermoedt, dat Sevechus dezelfde is als so, dien Israëls koning Hozea, volgens het Oude Testament (1), tegen Salmanassar te hulp riep. Hozea, die moet gehoopt hebben zich met behulp van het eene hoofdrijk aan de onderdrukking van het andere te onttrekken, zag zich in zijne verwachting bedrogen: Sevechus bleef waar hij was. Gelukkiger dan Hozea was Hiskīa, die bij een' aanval van Sanherib, gelijk wij beneden zullen zien, niet te vergeefs op de ondersteuning van Tirhaka bouwde.

Hoe de Aegyptenaren zich van het juk der Aethiopiërs hebben weten te ontslaan wordt in de beste van de bronnen, die ons ten dienste staan, niet duidelijk berigt. Naar allen schijn ging de kern van 't verzet van Beneden-Aegypte uit en stonden voor en na enkele streken onder nieuwe vorsten op, aan wier gezamenlijke inspanning het eindelijk gelukte de vreemdelingen te verdrijven. Nadat het

(1) II Kon. XVII, 4. Vgl. Winer II, blz. 479, i. v. *So.*

doel op die wijze bereikt was, bleven twaalf dier vorsten eerst ieder afzonderlijk over Aegypte regeren. Doch later sloten zij met elkander een verbond, waarbij zij overeen kwamen, dat ieder van hen, als onafhankelijk vorst, een twaalfde gedeelte van 't land zou besturen en dat zij niet zouden trachten elkanders belangen te benadeelen. Ten teeken van de herstelde eenheid en nationaliteit, gelijk mede van hun gemeenschappelijk bewind, moest de herstelling van den labyrinthus dienen, van welk gebouw Herodotus ten onregte de stichting aan de dodecarchie toeschrijft. Onder die twaalf vorsten was er een, PSAMMETICHUS, die tot de dynastie, van Saïs afkomstig, behoorde, welke door den inval der Aethiopiërs van hare magt beroofd was. Het was dan niet zonder reden, dat het orakel, volgens eene overlevering, bij Herodotus bewaard, hem als toekomstig alleenheerscher aanduidde en daardoor aan de overigen verdacht maakte. De haat der elf vorsten nam, zegt Diodorus, nog daardoor toe, dat Psammetichus de havens van zijn gebied, dat aan zee lag, voor de Phoeniciërs en de Grieken openstelde en handelsverbindtenissen met hen aanknoopte. Kortom, de elf besloten Psammetichus onschadelijk te maken, deden hem den oorlog aan, en dwongen hem naar de moerassen nabij de zeekust te wijken. Doch gehoorzaam aan de aanwijzing van 't orakel vroeg hij ondersteuning aan de »koperen mannen, die van de zee gekomen waren" (1), d. i. aan Ionische en Carische zeeroovers, die, door een storm beloopen, in Aegypte geland waren en de velden afliepen. Met behulp van hen zegevierde hij, na een langdurigen kamp, over zijne tegenstanders, die deels sneuvelden, deels naar Libye vlugtten. Op dezen burgerkrijg doelt, naar men meent, Jezaias: »De last van Aegypte. Ziet, de Heer rijdt op eene snelle wolk, en hij zal in Aegypte komen. Want ik zal de Aegyptenaren tegen de Aegyptenaren verwarren, dat zij zullen strijden een iegelijk tegen zijnen broeder, en een iegelijk tegen zijnen naaste, stad tegen stad, koningrijk tegen koningrijk. En ik zal de Aegyptenaren besluiten in de hand van harde heeren, en een strenge koning zal over hen heerschen, spreekt de Heer. En de visschers zullen treuren, en allen, die den angel in de stroomen werpen, zullen rouw maken. Gewisselijk, de vorsten van Zoan (Tanis) zijn zot geworden, de vorsten van Nof (Memphis) zijn bedrogen" (2).

(1) Herod. II, 152. — (2) Jezaia XIX. De profetie verdient in haar geheel nagelezen te worden. Vgl. Maurer, *Comment. in vetus testam.*, I, p. 319 en de overige uitleggers, ook Duncker I, blz. 602, Noot en over *Zoan* en *Nof* Winer II, blz. 167 en 737.

Psammetichus, die den zetel van zijn huis naar Saïs verplaatste, had de alleenheerschappij door middel van vreemdelingen verworven en was daarom genoodzaakt in diezelfde vreemdelingen een' steun voor het behoud dier heerschappij te zoeken. Zoo sloeg hij een' weg in, geheel in strijd met het verledene. Aegypte, tot dusverre afgesloten en van al wat van buiten's lands kwam afkeerig, werd nu op eens voor uitheemschen toegankelijk. Aan de Ionische en Carische hulpbenden werden overvloedige landerijen en eene legerplaats in de nabijheid van Pelusium aangewezen. Hen noemt Jeremia (1) »gemeste kalveren". Voor de Phoeniciërs en de Grieken werden alle havens opengezet en, waar zich ook vreemdelingen in het binnenland vertoonden, zij werden gastvrij opgenomen en vriendelijk onthaald. Door de Ionische huurtroepen liet Psammetichus Aegyptische knapen in 't Grieksch onderrigten. Op deze wijze ontstond de kaste der tolken, die de middelaars werden van 't verkeer der inboorlingen met de vreemdelingen en in volgende eeuwen de gidsen, onder wier geleide Herodotus en andere reizigers de wonderen der bouwkunst in oogenschouw namen en aan wier verhalen zij hunne berigten ontleenden. Het kon niet missen, of al die maatregelen, waardoor een zware schok aan de nationaliteit der Aegyptenaren werd toegebracht, moesten de ontevredenheid van het volk opwekken. Inzonderheid nam de kaste der krijgslieden het euvel op, dat Grieksche huurlingen met hen gelijk gesteld, ja, hun voorgetrokken werden. Daarom verlieten meer dan 200,000 Aegyptische soldaten het land hunner geboorte en begaven zich met der woon naar Aethiopië, naar welk land zij veel van de Aegyptische beschaving overbrachten, die er reeds vroeger eenigermate wortel had geschoten.

Necho, die zijn' vader Psammetichus omstreeks 616 opvolgde (2), trad geheel in diens voetstappen. Hij vatte het plan op den Nijl door een kanaal met de Roode Zee te verbinden. Reeds vóór hem had Ramses of Sesostris (zie boven blz. 78) een dergelijk voornemen gehad en ten deele ten uitvoer gelegd. Het kanaal, dat deze beroemde koning liet graven, liep uit den Nijl, in de nabijheid van Bubastis, in eene oostelijke rigting naar de omstreken van het Bittere Meer. Het werd gestaakt, omdat men bevond, dat de Roode Zee hooger waterstand had dan de Nijl en daarom vreesde, dat Beneden-Aegypte zou overstroomd worden. In weerwil hiervan

(1) Jeremia XLVI, 21. — (2) Zóó bij Duncker I, blz. 605. Bunsen Va, blz. 413, heeft 609, Uhlemann III, blz. 236, stelt 610. Dergelijke punten van verschil van ondergeschikt belang vindt men ook verder. Ik zal er echter niet weder op wijzen.

vat Necho het werk weder op, en onder hem bereikt men het Bittere meer. Het was een ontzettende arbeid. Reeds waren er, zooals Herodotus verhaalt, onder den arbeid 120,000 menschen in de heete zandwoestijn omgekomen, toen de koning van de voleindiging van 't werk afzag, omdat het orakel hem verkondigde, dat hij voor de barbaren arbeidde (1). Wat hij niet voltooide, vatteden, gelijk wij beneden zien zullen, andere handen aan en brachten het ten einde.

Na dit werk gestaakt te hebben, zond Necho, steeds opmerkzaam op de bevordering van handel en zeevaart, Phoenicische zeelieden te scheep uit, ten einde Afrika te omvaren. Het is gemakkelijk te begrijpen, hoe hij met dit zeevarende volk in aanraking kwam. Niet alleen hadden zich, sedert de dagen van Psammetichus, Phoeniciërs in Aegypte nedergezet, maar Necho beheerschte ook gedurende eenigen tijd (zie beneden blz. 112) een gedeelte van West-Azië. De zeelieden, die aan Necho's last gehoor gaven, voeren van de Roode Zee naar 't zuiden en keerden, zich steeds digt aan 't land houdende en onder weg zaaijende en maaijende, in het derde jaar door de zuilen van Hercules naar Aegypte terug. Dat zij gedurende hunne reis de zon een tijdlang regts, d. i. in 't noorden, zagen — een bewijs voor de waarheid der gebeurtenis — vindt Herodotus vreemd. Zooals men weet, gold het omvaren der Kaap de Goede Hoop desniettegenstaande later voor eene onmogelijkheid, totdat de Portugezen het tegendeel met der daad aantoonden.

Gelijk Necho 't kanaal van Ramses had laten voortzetten, beproefde hij ook, hem in de werken des oorlogs tot opvolger te verstrekken. Hij liet oorlogsschepen bouwen en gordde zich aan om de veroveringen in Azië, waarmede zijn' vader een begin gemaakt had, uit te breiden. Eerst slaagde hij door den strijd bij Megiddo (zie beneden blz. 112) hierin geheel naar wensch; maar Nebukadnezar stuitte, zooals wij zagen (boven, blz. 40), welhaast zijn zegevierenden marsch.

De laatste koning van Psammetichus' dynastie is APRIËS, in het O. T. HOPHRA, die vruchteloos trachtte de veroveringen van Nebukadnezar in West-Azië, met name die van Juda en Phoenicië, tegen te gaan. Hijzelf moest den val van Jeruzalem beleven. Er zijn er, die meenen, dat Nebukadnezar terstond na den val van Jeruzalem tegen Aegypte optrok en het veroverde. Zij steunen dan

---

(1) Herod. II, 158. Diod. I, 33. Strabo, p. 32 en 683 (*Prolegom.*, Liber I, cap. 2, § 31 en Libor XVII, cap. 1, § 25). Lepsius, *Chronol.*, blz. 349 vlg.

op Josephus en op de godspraken van Jeremia en Ezechiël, van welke de eerste o. a. hierop zinspeelt in deze woorden: »De Heer der heirscharen, de God Israëls, zegt: »»Ziet, ik zal bezoeking doen over de menigte van No, en over Pharao, en over Aegypte en hare goden, en over hare koningen; ja over Pharao en over degenen, die op hem vertrouwen. En ik zal ze geven in de hand dergenen, die hunne ziel zoeken, en in de hand Nebucadnezars" enz. Ezechiël laat zich o. a. aldus hooren: »En het zweerd zal komen in Aegypten en daar zal groote smart zijn in Moorenland, als de verslagenen zullen vallen in Aegypten" (1). — Genoegzamen grond om aan de verovering vast te houden leveren deze plaatsen evenwel niet op, weshalve de vorschers op dit gebied ze grootendeels als niet geschied aanmerken (2).

Even ongelukkig als in de overige was de koning in zijne laatste onderneming. Op verzoek van eenige Libysche stammen zond hij een groot leger tegen Cyrene af, dat de Grieken ruim eene halve eeuw vroeger op eene uitermate gunstig gelegene plek hadden gebouwd. Doch de Aegyptenaren, die tevoren nimmer met de Grieken gestreden hadden, leden zulk eene geduchte nederlaag, dat slechts weinigen naar hun land terugkeerden. Daarom vielen de Aegyptenaren, meenende dat, vermits de Grieksche huurbenden in Aegypte achtergebleven waren, de koning hen met opzet in 't verderf had willen storten, van hem af en stelden Amăsis, een' man van lage afkomst, die voorheen een los leven had geleid, aan hun hoofd. Wel trok Apriës met de Grieken tegen hen op; maar hij werd verslagen en, na eenigen tijd gevangen gezeten te hebben, aan het verbitterde volk uitgeleverd, dat hem vermoordde.

Zóó was de val van Psammetichus' dynastie in 570 v. C. Even vóór den veldslag had een van de opgestane Aegyptenaren AMASIS een' helm op 't hoofd gezet en daarmede aangeduid, dat men hem tot koning benoemde. Hij liet zich die eere welgevallen en regeerde tot 526 v. C. Hoewel hij, om den invloed der vreemdelingen te breken, verheven was en zich over de lijken der Grieken een' weg tot den troon had moeten banen, bleef hij aan het stelsel zijner voorgangers getrouw. Hij verlegde de legerplaats der Ioniërs en Cariërs naar Memphis en nam een gedeelte van hen tot lijfwacht.

---

(1) Jerem. XLVI, 25, 26. Ezech. XXX, 4. — (2) Vgl. Joseph. *Antiq.* X, 9, 7. Jerem. XLIII, 10 vlg.; XLIV, 26 vlg.; XLVI, 13 vlg. Ezech. XXIX, 19. Winer, i. v. *Hophra* en *Nebucadnezar.* Rutgers, *het tijdvak*, blz. 83. Duncker I, blz. 608. Uhlemann III, blz. 240—244.

Den Grieken werd Naucrătis, niet ver van Saïs gelegen, als kolonie opengesteld; ja, zij mogten altaren en heiligdommen voor hunne goden oprigten, waartoe Amăsis hun de noodige stukken grond gaf. Zelfs schonk de koning eene bijdrage tot herbouwing van den tempel te Delphi, die afgebrand was. Terwijl hij verder met buitenlandsche vorsten,, b. v. met Polycrătes van Samos, verbonden sloot, ging zijne versmading van de oud-Aegyptische zeden zoo ver, dat hij eene vrouw uit Cyrene tot gemalin nam.

In één punt week hij niet van zijne voorgangers af: in 't voldoen aan zijne zucht om grootsche bouwwerken tot stand te brengen. Hiervan getuigen de tempels en de overige gebouwen, op zijnen last te Saïs, zijne residentie, en te Memphis opgetrokken. De roem, dien Amasis zich op die wijze bij 't nageslacht wilde verwerven, was niet onverdiend. Aegypte's handel bloeide onder zijne regering, en 's konings zeemagt was zoo sterk, dat hij het eiland Cyprus, vóór hem door niemand ooit onderworpen, schatpligtig maakte. De bloei en rijkdom, tot welke Aegypte aldus geraakte, verwekten misschien de ijverzucht van Perzië, welk rijk bovendien, door den loop van Cyrus' veroveringen, Aegypte's grenzen genaderd was. Reeds tegen Cyrus had Amăsis zich met Croesus verbonden, maar aan dat verbond geen gevolg gegeven. Waren deze en andere oorzaken niet voldoende om te verklaren, hoe Perzië met Aegypte in oorlog geraakte; ook aan bijzondere beweegredenen ontbrak het niet. Herodotus verhaalt, dat Amăsis Cyrus, op diens verzoek, een' oogarts had toegezonden. Hem, van echtgenoote en kinderen gescheiden en hierom op zijn' koning verbitterd, ried Cambyses, toen hij den troon zijns vaders had beklommen, eene dochter van Amasis ten huwelijk te vragen. Hetzij Amăsis aan die aanvraag voldeed, hetzij hij ze afsloeg, in beide gevallen haalde hij zich — zoo dacht de geneesheer — verdriet op den hals. Amăsis, die zijne dochter niet tot bijzit van een' barbaar wilde vernederd zien, sloeg een' middelweg in door Cambyses de dochter van Apriës, Nitētis, alsof zij zijn kind ware, toe te zenden. Maar weldra openbaarde Nitētis Cambyses de ware toedragt der zaak. Dit verhaal behelst, naar de Perzen meenen, de ware aanleiding tot den oorlog, hoewel Herodotus ook andere aanleidende oorzaken mededeelt.

Om welke reden dan ook, het is zeker, dat Cambyses zich met kracht toerustte tot een' inval in Aegypte, aan welk gevaar Amasis zelf nog door den dood ontkwam. Zijn zoon PSAMMENITUS of PSAMTIK (in de opschriften) besteeg den troon als 't ware alleen om dien

aan de Perzen te verliezen (1). Door den raad van Phanes van Halicarnassus (2), die onder de hulptroepen van Amasis diende, maar tot Cambyses was overgeloopen, geleid, kwam de koning van Perzië gelukkig door de woestijn en bereikte Pelusium. Hier werd in 525 de slag geleverd, die Aegypte aan de magt der Perzen onderwierp.

§ 7.

De Israëlieten (3).

De naam »Palaestina" wordt in de vroegste tijden aan de kuststreek gegeven, tusschen Aegypte en Phoenicië gelegen, welke zoo heette naar de Philistijnen, door wie zij oorspronkelijk bewoond werd. Eerst later werd die naam, door Plinius (4) en anderen, in ruimer beteekenis gebruikt om het geheele Joodsche land aan te duiden. De Israëlieten zelve kenden dien niet als benaming van hun land, weshalve hij ook niet in het O. T. voorkomt, maar zij noemden het Kanaän (5), 't land der Hebreërs (6), het heilige land (7), enz. Eigenlijk is Kanaän (8) de streek, tusschen den Jordaan en

---

(1) Hoe Meissner, *Geschichte Griechenlands* von Grote II, blz. 496, uit Herodotus III, 10—16 haalt, dat Psammenitus *onthoofd* is, weet ik niet. — (2) Zóó Herod. III, 4. Ctesias (Ed. Müller), *Pers.* 9, noemt Combapheus als den verrader. — (3) Von Spruner, kaart 18 en 20. Bischoff und Möller, *Wörterb.* enz., blz. 119 i. v. *Asphaltites Lacus;* blz. 241 i. v. *Canaän;* blz. 660 i. v. *Jordanes;* blz. 663 i. v. *Judaea;* blz. 697 i. v. *Libanon;* blz. 817, 818 i. v. *Palaestina.* Winer I, blz. 208 vlg. i. v. *Canaän;* blz. 600 i. v. *Jordaan;* blz. 630 i. v. *Judaea;* II, blz. 23 vlg. i. v. *Libanon;* blz. 73 vlg. i. v. *todtes Meer;* blz. 186 vlg. i. v. *Palästina;* blz. 251 vlg. i. v. *Philister.* Nassau, blz. 221 vlg. Duncker I, blz. 145, 148.
Genesis XII, 10—20; XXV, 2; XXVI, 1—6; XXXVI, 12. Exodus I, 8—14; VI, 15, 16, 19; XV, 7—XIX, 2. Levit. XXV, 8—17. Numeri XX, 14 vlg.; XXVII, 12, 13, 18, 19, 22; XXXIII, 8—15; XXXIV, 51—55. Deuteron. VII, 1—3; XXXIV, 1, 5, 7, 8, 10. Jozua VI—XII. Rigteren I, 19—36; II, 1—3, 13—23. Loebell, blz. 204 vlg.; 212—225. Winer I, i. v. *Abraham;* blz. 415 vlg. i. v. *Gesetz;* blz. 611 vlg. i. v. *Josua;* II, blz. 108 vlg. i. v. *Moses;* blz. 323 vlg. i. v. *Richter;* blz. 700 vlg. i. v. *(arabische) Wüste.* Ewald, *Geschichte des Volks Israël*, Zweite Ausgabe, I, blz. 443 vlg., 466 vlg.; II, blz. 25 vlg., 139 vlg., 205 vlg., 409—448, 473—563. Duncker I, blz. 129, 133; 164—197; 203—229; 329—347. Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, I, p. 319—331. — (4) Plin. *Hist. Natural.*, Ed. Sillig, V, 12, 13. — (5) o. a. Genes. X, 19. Numer. XXXIII, 51. — (6) Gen. XL, 15. — (7) Zachar. II, 12. — (8) Dat Kanaän »*het lage land*" beteekent, zoo als velen aannemen, wordt ontkend door Rutgers, *het tijdvak* enz., blz. 103, Noot 4: »Het hooge bergachtige Kanaän, zegt hij, was genoemd naar den stamvader der Kanaänieten."

de Middellandsche zee, Phoenicië er onder begrepen. Bij de Romeinen heet het land, door dit volk bewoond, veelal *Judaea*, met welken naam oorspronkelijk het koningrijk Juda of wel, na de Babylonische gevangenschap, 't geheele land werd aangeduid. De grenzen van 't rijk waren in verschillende tijden niet dezelfde, en kunnen dus niet in 't kort opgegeven worden. Ten noorden van Palaestina lag de *Libănon* en ten oosten vandaar de *Antilibănon*, of liever *Antilibănus*. Dit gebergte, de Libănon, waarvan de Hebreeuwsche naam òf naar den kalksteen, waaruit hij bestaat, òf naar de sneeuw, waarmede de kruin bestendig bedekt was, op zijne witte kleur doelt, is vooral beroemd door den ceder, in de Hebreeuwsche poësie het geliefde beeld van heerlijkheid en volheid van leven. De hoofdrivier is de Jordaan, die in haren zuidwaarts kronkelenden loop het meer *Tiberias* vormde en in de *Doode* of *Zoutzee* uitloopt, die den eersten dier namen draagt, omdat geene plant aan haren oever tiert (1), geen visch in den stroom leeft, geen vogel boven zijne wateren zweeft. Overal in den omtrek van dit meer, dat in de vroege oudheid het dal *Siddim* was, hetwelk, met de steden Sodom en Gomorra, door vuur en zwavel werd verwoest, ziet de grond er als verbrand uit en heerscht eene huiveringwekkende stilte des doods. Kanaäns groote vruchtbaarheid wordt in den Bijbel zeer geroemd; het land had uitmuntend weiland, welige akkers, olijfboomen, wijngaarden en vruchtboomen van allerlei soort.

De oudste naam van dit volk, dat tot den Semitischen stam behoort, is *Hebreërs*, een naam, waarschijnlijk ontleend aan den bijnaam van Abraham. Hiervoor kwam later die van *Israëlieten*, naar Jakob of Israël, in de plaats. Eindelijk heeten zij ook in 't algemeen *Joden*, met welken naam oorspronkelijk alleen de bewoners van 't latere koningrijk Juda werden aangeduid. Hunne geschiedenis begint met Abraham, die vóór 2000 leefde. Aan 't hoofd van den zwervenden herdersstam trok hij uit Mesopotamië naar Kanaän, weshalve de bewoners van dit land hem den *Hebreër*, d. i. den van den overkant gekomene, noemden. Dit is, naar de meening der meeste schriftuitleggers, de oorsprong van dien naam, welke later van den aartsvader op het volk overging (2). In Kanaän gekomen,

(1) Dit wordt door reizigers uit nieuweren tijd bestreden, zie Loebell, blz. 223, Noot 1. — (2) Genes. XIV, 13. Rosenmüller op die plaats. Loebell, blz. 200. Winer I, blz. 472 i. v. *Hebräer*. Ewald, *Gesch. des Volks Israel*, 2te Ausgabe, I, blz. 380, bestrijdt deze meening. Duncker I, blz. 165 neemt aan, dat de naam van 't volk op Abraham overging.

zetteden de Israëlieten onder zijn' zoon Izaäk en zijn' kleinzoon Jakob of Israël hun herdersleven voort. Den naam »Israël" draagt Jakob naar eene gebeurtenis, in Genesis beschreven (1), die op verschillende wijze verklaard wordt, maar nog vrij duister blijft. De beteekenis der benaming laat zich eenigermate opmaken uit de woorden van 't O. T., Gen. XXXII, vs. 28: »Toen zeide hij (n. l. de man, die met Jakob geworsteld had, totdat de dageraad opging): uw naam zal voortaan niet Jakob heeten, maar Israël, want gij hebt u vorstelijk gedragen met God en met de menschen, en hebt overmogt". Van de drie genoemde aartsvaders is Jakob de eigenlijke stamvader der Israëlieten, niet Abraham, daar van hem door Ismaël en andere zonen, geenszins bij Sara verwekt, ook Arabische volkeren afstammen; noch Izaäk, want tot zijne nakomelingen behooren, behalve de Israëlieten, door Ezau de Edomieten.

Jakob had twaalf zonen, die de stamvaders werden der 12 stammen, waarin het volk verdeeld werd. Een dezer zonen, Jozef, als slaaf naar Aegypte gevoerd, steeg aldaar tot hooge waardigheden en riep zijne stamgenooten tot zich, aan welke het landschap Gosen in Beneden-Aegypte, het grensgewest van Aegypte naast de woestijn Sinaï, werd ingeruimd. In dit land, waar ook Abraham vertoefd had en waarheen Izaäk had willen trekken, groeide Jakobs stam binnen een betrekkelijk korten tijd tot een volk van eenige honderdduizenden aan. Als herders waren zij echter den Aegyptenaren een gruwel, en toen zij ook gevaarlijk schenen te worden, begon men hen hard te verdrukken. Een' herdersstam kon men aan de grenzen van Azië dulden, niet een talrijk en krachtig herdersvolk. Hierom overlegde de koning der Aegyptenaren bij zichzelven om wijs te handelen, d. i. om te voorkomen, dat het volk der kinderen Israëls te zeer vermenigvuldigde, opdat het zich niet, wanneer er een oorlog mogt uitbarsten, bij de vijanden aansloot, het land zijner inwoning bestreed en dit verliet. Het gevolg van dit besluit was, dat de Israëlieten gedwongen werden steden te bouwen en allerlei zwaar werk, zoowel op het veld als in de steden, in leem en in tigchelsteenen te verrigten. Het laatste kwam er bij, omdat hun getal des te meer aanwies, hoe meer zij verdrukt werden, zoodat de Aegyptenaren verdrietig werden van wege de kinderen Israëls.

Toen eindelijk de mate vol was, zond God tien plagen, die men

(1) Gen. XXXII, 24—33; XXXV, 10. Vgl. Winer I, blz. 523, i. v. *Jacob* en Ewald I, blz. 443 vlg.

thans (zie o. a. Winer II, blz. 112 vlg.), met behulp van 'tgeen men van den natuurlijken toestand van Aegypte weet, op velerlei wijze tracht te verklaren, en verwekte Mozes om zijn volk uit het land Aegypte uit te leiden. Na vooraf midden in den nacht met den gordel om de lendenen, de schoenen aan de voeten en den staf in de hand het *paaschmaal*, d. i. het *maal van 't voorbijgaan* (1), genuttigd te hebben, togen zij uit Aegypte. Dit is het einde van 't verblijf des volks Israël in Aegypte, welke gebeurtenis tot de historische feiten behoort, al valt het moeijelijk den duur er van en den tijd, waarin zij valt, naauwkeurig te bepalen. Het Bijbelverhaal stelt den duur op 400 of 430 jaren. Het is noch de taak van den schrijver van dit werk, noch, gelijk ik meen, naar den smaak der lezers, voor wie ik schrijf, zich in uitvoerige berekeningen en gissingen omtrent dit punt te verdiepen, en dit te minder, omdat er alsdan moest gesproken worden van Aegyptische sterrekunde en verschil van lezing van sommige plaatsen van 't O. T. Daarom zij het genoeg op te merken, dat de geleerden het hierover vooral oneens zijn, òf die 430 jaren verstaan moeten worden alleen van 't verblijf des volks in Aegypte, òf van dien tijd, gevoegd bij dien van 't verblijf in Kanaän sinds Abraham, in welk geval de Israëlieten slechts ongeveer 215 jaren in Aegypte zullen vertoefd hebben. Verder strijdt men over de vraag, òf de Hyksos de dynastie waren, die in Aegypte regeerde tijdens den intogt der Israëlieten en gedurende den eersten tijd van hun oponthoud in dit land, òf de dynastie, die de Israëlieten onderdrukte, òf eindelijk de Israëlieten zelve, wat evenwel het minste geloof vindt. Ewald neemt, gelijk vóór hem Rosenmüller, de 430 jaren alleen voor den duur van 't verblijf in Aegypte en houdt het er met Winer voor, dat de verhuizing der Israëlieten naar Aegypte midden in den tijd der Hyksos valt, de uittogt tegen het jaar 1500. Bunsen meent, dat de Israëlieten na de Hyksos in Aegypte gekomen, er 215 jaren gebleven en omstreeks 1300 uitgetrokkén zijn. Duncker is van oordeel, dat de intogt der Israëlieten na den tijd valt, waarin de Hyksos over Aegypte heerschten, dat zij er omstreeks twee eeuwen

(1) Sinds oude tijden waren de Israëlieten gewoon in 't begin der lente, wanneer een nieuw jaar begon, een lam als zoenoffer voor hun' God te slagten en den bovendrempel, benevens de deurposten hunner tenten en huizen met het bloed van dit lam te bestrijken. Zij noemden dit feest het *pascha*, d. i. het voorbijgaan (het verschoonen) van Jehova of Jahve (zie beneden), wanneer hij de rondte deed om de menschen te dooden. Met dit feest werd later de herinnering aan den uittogt in betrekking gebracht. Ewald, *Alterthümer des Volkes Israël*, 2e Ausgabe, blz. 391, 397, 410.

vertoefd en het land tegen 1300 verlaten hebben. **Uhlemann** komt tot de slotsom, dat de Israëlieten onder de heerschappij der Hyksos Aegypte noch binnengetrokken zijn, noch het verlaten hebben, dat zij 215 jaren in dit land hebben gewoond en er in 1867 zijn uitgetogen. **Lepsius** eindelijk stelt, dat de Israëlieten na de Hyksos in Aegypte gekomen, er omstreeks 90 jaren gebleven en ongeveer 1300 v. C. uitgetrokken zijn. Ziehier de gevoelens der voornaamste nieuwere geleerden, die een lang en naauwgezet onderzoek aan dit punt gewijd hebben (1).

De invloed op de Israëlieten van 't leven in Aegypte, een land, dat in die vroege tijden reeds op eene zekere hoogte van beschaving stond, kan niet gering geweest zijn. Veel zullen zij dáár geleerd hebben met betrekking tot kunsten en handwerken, hun vroeger onbekend. Daarentegen moet de zinnelijke godsdienst der Aegyptenaren wel nadeelig gewerkt hebben op de zuivere begrippen van éénen God, die van de aartsvaders op de nakomelingen overgegaan waren. Hoe talrijk het volk bij den uittogt was is niet zeker (2). Het boek Exodus meldt, dat de mannen alleen 600,000 in getal waren, wat evenwel niet zoo letterlijk kan opgevat worden (3). Naauwelijks waren de Israëlieten door de golven der Roode of der Middellandsche (4) Zee van den vijand, die hen achtervolgd had, ontslagen, of het eerste, wat zij deden, was een lied ter eere van Jehova aan te heffen. **Mirjam**, de zuster van Mozes, nam eene trommel in de hand; alle vrouwen volgden haar met trommels en

---

(1) Exod. XII, 40, 41 vgl. met Genes. XV, 13 en Handel. der Apost. VII, 6. Rosenmüller op de plaats van Exodus. Winer I, blz. 606,7 i. v. *Joseph;* II, blz. 113 vlg. i. v. *Moses.* Ewald, *Geschichte*, I, blz. 512 vlg.; II, 45 vlg.; III, *Zeitübersicht*, achter blz. 779. Bunsen, *Aegyptens Stelle in der Weltgesch.*, IV, blz. 213—226, 325, 334 vlg.; 404; V*a*, blz. 353 vlg.; 390 vlg. Duncker I, blz. 187, 188, Noot; 196, 197. Uhlemann, *Israëlieten und Hyksos*, vooral blz. 89 tot het einde en *Handbuch der gesammten Aegypt. Alterthumskunde*, III, blz. 132—165. Lepsius, *Chronol. der Aegypt.*, blz. 314 vlg., inzonderheid blz. 360, 375 vlg. Bij deze schrijvers moet ik eindelijk nog Saalschütz, *Archäologie der Hebräer*, voegen, die van oordeel is, dat de Israëlieten zich vroeger dan de Hyksos in Aegypte vestigden, in dit land getuigen werden van den inval dezer herdersstammen en gelijktijdig met hen aftrokken. — (2) De togt zelf en de strijd met de Aegyptenaren zijn, behalve in het O. T., ook door Manetho geboekt in Joseph., *contra Apion.*, I, 26, of in *Fragm. Hist. Graec.*, Ed. Müller, II, p. 578—580. Manetho's verhaal stemt in menigen grondtrek met het O. T. overeen, zie Ewald, *Geschichte*, II, blz. 100 vlg., 109 en Duncker I, blz. 193 vlg. — (3) Exodus XII, 37. Vgl. Winer II, i. v. *Moses;* Duncker I, blz. 187, 188, Noot, 189, 206; benevens *Israël en de Roode Zee*, *Gids*, Maart 1859, blz. 358 vlg. — (4) Dit wordt zeer waarschijnlijk gemaakt in *Israël en de Roode Zee*, *Gids*, Maart 1859, blz. 362 vlg.

reijen, en de zonen Israëls zongen: »Zingt den Heere, riep Mirjam, want hij is hoog verheven, hij heeft het paard met zijnen ruiter in zee gestort. De Heer is een krijgsman; Heere is zijn naam. Hij heeft Pharaos wagens en zijn heir in zee geworpen. De afgronden hebben ze bedekt: zij zijn in de diepten gezonken als een steen. Gij hebt uwen brandenden toorn uitgezonden, die ze verteerd heeft als eenen stoppel. De vijand zeide: »»ik zal vervolgen, ik zal achterhalen, ik zal den buit deelen; mijne ziel zal van hen vervuld worden, ik zal mijn zwaard uittrekken, mijne hand zal ze uitroeijen. Gij hebt met uwen wind geblazen, de zee heeft ze gedekt, zij zonken onder als lood in geweldige wateren. O Heer, wie is als gij onder de goden? wie is als gij, verheerlijkt in heiligheid, vreesselijk in lofzangen, doende wonderen?" (1)

Na de Roode of de Middellandsche Zee doorgetrokken te zijn, kwamen de Israëlieten, drie maanden na den uittogt uit Aegypte, in de woestijn van 't schiereiland Sinaï, een deel der streek, die door de Grieken Arabia Petraea geheeten werd, waar Mozes veertig jaren (2) met hen rondtrok, hoewel zij den ganschen togt in eenige maanden hadden kunnen volbrengen. Terzelfder tijd bereikten zij het gebergte, dat zich in dat schiereiland uitstrekt en welks hoogsten top, die door de bewoners dezer streken voor heilig gehouden werd, de Israëlieten oudtijds insgelijks *Sinaï*, later ook *Horeb* (3) noemden. Hier liet Mozes zijn volk standhouden en vrij lang vertoeven.

Die heilige berg kreeg ook voor de Israëlieten eene bijzondere beteekenis. Hier kwam het verbond, met God gesloten, tot stand; hier gaf Mozes het volk, aan de heerschappij der Pharaonen ontrukt, met het oog op de toekomst, wetten. Op indrukwekkende wijze wordt dit alles in de overlevering der Hebreërs beschreven. Ten derden dage, toen de morgen aanbrak, donderde en bliksemde het; eene zware wolk stond boven den berg en er klonk een aanhoudend bazuingeschal. Terwijl de gansche berg

---

(1) Exodus XV, 1—11, 20, 21. — (2) Ook die »veertig jaren" nemen de meesten in ruimeren zin voor »een langen tijd", o. a. Duncker I, blz. 222, die hierbij mede steunt op Jozua XXIV, 7: »gij hebt vele dagen in de woestijn gewoond". Vgl. Winer II, blz. 706 vlg., i. v. *Wüste* (*arabische*) en Ewald, *Geschichte*, II, blz. 240—242. — (3) Men is het over dat, wat elk dier namen in 't bijzonder aanduidt, òf het geheele gebergte, òf de hoogste spits, nog niet regt eens. Zie daarover Bischoff und Möller, Winer, i. v. en Ewald, *Geschichte*, II, blz. 57, Noot 2 en blz. 130; bovenal Lepsius, *Briefe aus Aegypten* enz., blz. 340 vlg. en 417 vlg., die den genoemden berg in den berg *Serbâl* meent te vinden en het er voor houdt, dat de beide namen dezelfde hoogte aanduidden.

rookte en beefde, voerde Mozes het volk naar den voet van 't gebergte, op welks spits Jehova was nedergedaald en dat Mozes besteeg. Veertig dagen en veertig nachten bleef Mozes op den berg, vanwaar hij de wetten, op steenen tafelen geschreven, medebracht. — Dat echter de geheele wetgeving, gelijk zij beschreven staat in de boeken, welke Mozes' naam dragen, door hem in de woestijn gegeven is, wordt teregt betwijfeld. Veel is van oudere instelling en door hem slechts bij vernieuwing ingescherpt; veel ook draagt de onmiskenbare blijken van lateren oorsprong.

De grondslag der geheele wetgeving is het *monotheïsmus*, het geloof aan den eenigen, waren God, die de Israëlieten als zijn bijzonder eigendom heeft uitverkoren en wiens magtige hand steeds onmiddellijk hunne lotgevallen bestuurt. Dit geloof, dat de aartsvaders reeds had bezield, werd door Mozes eerst regt ontwikkeld, en na hem streefden ten allen tijde Israëls edelste mannen er naar, dit groote denkbeeld meer en meer tot aller overtuiging te maken. Die God, wiens naam van nu af Jehova of eigenlijk Jahve, maar vroeger anders luidde (1), is tevens de onzigtbare koning van het volk, de regering alzoo eene *theocratie*. Het woord »theocratie" is 't eerst gebezigd door Josephus. »Onze wetgever — zoo leest men bij hem — heeft, in tegenstelling met alle anderen, die het hoogste gezag òf aan één persoon, òf aan eenige weinigen, òf aan 't geheele volk opdragen, de theocratie (het zij geoorloofd dit eenigzins harde woord te gebruiken), als regeringsvorm ingesteld, de oppermagt aan God toekennende" (2). Behalve dit zijn de hoofdpunten der wetgeving, dat de Israëlieten zich als een bijzonder eigendom Gods aanmerken — »gij zult mijn eigendom zijn uit alle volkeren" (Exod. XIX, 5) —, zich daarom van andere natiën afgescheiden houden en van het herdersleven tot den akkerbouw overgaan moeten. De kern der wetgeving zijn de *tien geboden*, de inhoud der twee steenen tafelen. Aan deze knoopen zich eene menigte voorschriften, die door de oudsten des volks en de priesters bewaard werden en gezamenlijk datgene uitmaken, wat men de »wetgeving van Mozes" noemt.

Een der voornaamste kenmerken van de mozaïsche staatsregeling is de zachte geest, die in al hare wetten heerscht. Deze geest vertoont zich vooral in de menschlievendheid jegens geringen en

(1) Ewald, *Geschichte*, II, blz. 201 vlg. Duncker, blz. 210, Noot 1. Bunsen, *Gott in der Geschichte*, I, blz. 153. — (2) Joseph. *contra Apion.*, II, 16.

verdrukten, jegens slaven, vreemden, weduwen en weezen, en verloochent zich zelfs niet ten opzigte van de dieren. Daar Jehova de koning des lands was, waren alle landerijen zijn eigendom en het volk slechts tijdelijk bezitter. De landerijen gingen van vader op zoon over; zij werden verpacht en verkocht; doch al die vervreemdingen golden slechts voor vijftig jaren. Wanneer het *jubeljaar*, telkens het vijftigste, inviel, verkondigde het bazuingeschal eene algemeene verlossing. Dan werd de staat herboren. De arme, die zich als slaaf aan zijn' rijkeren landgenoot had moeten verkoopen, werd vrij. De verpachte of verkochte landerijen kwamen, zonder eenigen koopschat, weder aan hare vorige bezitters. De nog uitstaande schulden vervielen. Over 't geheel was het leenen een pligt, en het was verboden van Israëlieten renten te nemen of overmaat voor het leenen van natuurvoortbrengselen.

Inmiddels was het getal der 12 stammen met één' vermeerderd, doordien in plaats van Jozef zijne beide zonen, Manasse en Ephraïm, met hunne nakomelingen voor twee bijzondere stammen golden. Tot het priesterambt werd de stam Levi bestemd en deze in twee klassen gesplitst, waarvan de eene alleen de nakomelingen van Aäron, den eersten hoogepriester en broeder van Mozes, bevatte en de eigenlijke priesters (*levieten*) opleverde, terwijl de andere uit helpers der priesters, wetgeleerden, enz. bestond.

Met tallooze bezwaren had Mozes op zijn langdurigen togt te kampen: aanvallen van vijandelijke benden, gebrek aan levensmiddelen, de ontevredenheid en het morren des volks, zelfs opstanden; maar deze en andere moeijelijkheden trotseerde hij met onwrikbare geestkracht en moed. Tegen 't einde van den togt, in het veertigste jaar, zond hij boden naar de Edomieten, de afstammelingen van Ezau, om hun een' doortogt door hun land te verzoeken. Daar dit echter afgeslagen werd, trok hij om hen heen, ten einde Palaestina van het oosten binnen te rukken. Hierop zeide de Heer tot Mozes: »beklim den berg Abärim en zie het land, dat ik den kinderen Israëls gegeven heb. Neem Jozua, den zoon van Nun, en leg uwe hand op hem en stel hem voor het aangezigt van Eleazar den priester (Aärons zoon) en voor het aangezigt der gansche vergadering, en geef hem bevel voor hunne oogen. En wanneer gij dat zult gezien hebben, dan zult gij tot uwe volkeren verzameld worden." Mozes deed alzoo en beklom uit de vlakke velden van Moab (de landstreek, bewoond door de nakomelingen van Loth, Abrahams broeder,) den berg Nebo, op de hoogte van

Pisga (1), tegenover Jericho, en de Heer wees hem het gansche land. Dáár stierf Mozes, de zoon van Amram, uit den stam Levi, honderd twintig jaren oud; maar »zijn oog was niet donker geworden en zijne kracht was niet vergaan.” Dertig dagen lang beweenden de kinderen Israëls Mozes in de velden van Moab. Voortaan stond er geen profeet meer op in Israël gelijk Mozes, dien de Heer gekend had van aangezigt tot aangezigt.

Onder aanvoering van Jozua, gesproten uit den stam Ephraïm, trokken de Hebreërs niet ver van Gilgal, ten noorden van de Doode zee, over den Jordaan. Jericho bezweek op den eersten storm, en eveneens ging het een groot aantal andere steden; slechts eene enkele gaf zich bij verdrag over. Zoo veroverde Jozua binnen eenige jaren — veelal stelt men binnen vijf (2) — een groot deel van Kanaän, zonder in allen deele het bevel na te komen, dat Mozes nog bij zijn leven aan ’t volk verkondigd had, om alle bewoners des lands, zonder onderscheid, te verdrijven. Eerst lang daarna werden de stammen van Kanaän, die thans nog onafhankelijk bleven, cijnsbaar gemaakt, en later plukten de Israëlieten de wrange vruchten, toen dat gebeurde, wat de Heer zoo nadrukkelijk voorspeld had: »maar indien gij de inwoners des lands niet voor uw aangezigt uit de bezittingen zult verdrijven, zoo zal het geschieden, dat die gij van hen, zult laten overblijven tot doornen zullen zijn in uwe oogen en tot prikkelen in uwe zijden” (3). Met het bovenstaande schijnt een uitvoerig berigt bij Jozua (4) in strijd, volgens hetwelk hij even vóór zijn’ dood al het land door het lot onder de stammen verdeelde. Veelal tracht men deze zwarigheid uit den weg te ruimen door aan te nemen, dat die verloting er toe moest strekken om elken stam aan te wijzen, welk gedeelte van ’t nog niet in bezit genomen land hij in ’t bijzonder te veroveren had. Hoe dit zij, omstreeks 1450 of 1300 v. C. (5) was het grootste gedeelte van Kanaän in handen der Israëlieten.

Gelijk zoo even aangeduid is, werd het land onder twaalf van

---

(1) Het gebergte »Pisga” schijnt een deel te zijn van de bergketen »Abărim”, Bischoff u. Möller, blz. 2 i. v. *Abarim*. Winer I, blz. 2, 3, i. v. *Abarim:* II, blz. 263, i. v. *Pisga*. — (2) Ewald, *Geschichte*, II, blz. 330 vlg., 343. — (3) Numeri XXXIII, 55. — (4) Jozua XIII—XXII. Vgl. Loebell, blz. 255; Winer I, blz. 611, i. v. *Jozua;* Ewald, *Geschichte*, II, blz. 331—339. Duncker I, blz. 229, Noot 3. Het boek *Jozua* is noch door Jozua, noch in zijn’ tijd geschreven, Winer I, blz. 612, i. v. *Josua*. — (5) Zie de plaatsen van Winer en Ewald, aangehaald boven blz. 89, Noot 1; Loebell, blz. 226 en Duncker I, blz. 228.

de 13 stammen verdeeld, daar de stam Levi, als die der priesters en wijzen, geen afgescheiden erfdeel had, maar onder de overige stammen verspreid woonde en de tienden der voortbrengselen kreeg (1). Intusschen gewenden zich de Israëlieten grootendeels aan den wijn- en akkerbouw. Was dit een gunstig gevolg van de vestiging in Kanaän, een ander nadeelig uitwerksel stond hiertegen over, dat de band, die de stammen onderling vereenigde, met de verspreiding van 't volk over een uitgestrekt gebied losser werd en het gevoel van nationale eenheid, door Mozes gegrond, schier verloren ging. Bovendien vergat het volk niet zelden zijne betrekking tot Jehova, die hen met sterke hand uit Aegyptenland uit den diensthuize had uitgeleid. Door 't onderhouden van betrekkingen met de bewoners van Kanaän vervielen zij dikwerf tot afgoderij of keerden tot het herdersleven terug; niet zelden ook ontstond er tweedragt onder de stammen. Daar de oorlog tegen de gemeenschappelijke vijanden na den dood van Jozua niet door allen gezamenlijk, maar door elken stam op zichzelf gevoerd was, waren de steden der Phoeniciërs in 't noorden en die der Philistijnen in 't zuiden niet in de magt der Israëlieten gekomen. Daarenboven woonden eene menigte van de oude inwoners hier en daar midden onder het volk Gods verstrooid. Bij herhaling viel er dus te strijden tegen de Moabieten (zie boven blz. 52) en de Ammonieten, eveneens nakomelingen van Loth; tegen de Amalekieten, afstammelingen der Edomieten, en de Midianieten of nakomelingen van een' zoon, door Abraham bij een bijwijf verwekt, welke beide laatste stammen het schiereiland Sinaï bewoonden; inzonderheid tegen de Philistijnen, verreweg de magtigste van al die naburen.

In dezen bangen tijd, toen elke stam, zoo vaak een vijand hem aanviel, moest zien zich zoo goed hij kon te verdedigen, toen »een iegelijk in Israël deed wat regt was in zijne oogen" (2), gelukte het slechts nu en dan aan de oudsten des volks eenig gezag te doen gelden. Maar al te vaak werd ook naar hen niet geluisterd en zou er volstrekte regeringloosheid geheerscht hebben, zoo niet van tijd tot tijd koene helden, *rigteren* of *regters* genoemd, opgetreden waren, die het zinkende geloof weer oprigtten en hunne landgenooten van de heerschappij der heidenen bevrijdden. Eigenlijke regters waren zij, althans tot op Eli, niet. Ook beteekent het Hebreeuwsche woord, dat men door »regter" vertaalt, veeleer

(1) De verdeeling is te vinden bij Nassau, blz. 224. Over den stam Levi beneden. — (2) Rigteren XXI, 25.

»beschermer, beheerscher", welke beteekenis klaarblijkelijk meer in overeenstemming is met de betrekking, waarin die mannen tot het volk stonden. Gewoonlijk bleven deze regters, na geëindigden krijg, aan 't hoofd van 't gansche volk of van enkele stammen. De beroemdste hunner waren: Othniël, Gideon, Jephta en Simson, de schrik der Philistijnen. De laatste van allen was Samuel, wiens voorganger Eli het ambt van regter met het hoogepriesterschap vereenigd bekleed had.

Samuel, een man van ware vroomheid en strenge regtvaardigheid, poogde vooral het nationale gevoel te doen herleven. Daartoe rigtte hij profetenscholen op, waaruit later die met een hoogeren geest bezielde mannen te voorschijn kwamen, welke onder den naam van *profeten* niet alleen de Mozaïsche wet met kracht verdedigden tegen de magt der koningen, maar ook in hunne toespraken het volk waarschuwden en vertroostten. Over 't geheel beleefde Israël in Samuels tijd droevige dagen: een groot deel des volks was aan de Philistijnen onderworpen, en Samuels beide zonen, die hij in zijn' ouderdom, ter zijner verligting, tot regters aangesteld had, wandelden niet in zijne wegen, maar namen geschenken aan en verdraaiden het regt. Daarom wenschte het volk eenen koning te hebben. »Er zal een koning over ons zijn, zeiden zij; wij zullen zijn gelijk alle volkeren; onze koning zal ons rigten en hij zal onze oorlogen voeren" (1). Aan dit verlangen werd voldaan, en Saul, de zoon van Kis, uit den stam Benjamin, de schoonste aller kinderen Israëls, een hoofd grooter dan al het volk, werd koning (2). Dit staat vast en even zeker is het, dat Samuel, die in de vervulling van dezen wensch eene verwerping van de theocratie zag (3), die begeerte afkeurde en pogingen aanwendde om het volk op zijn besluit te doen terugkomen. »Dit woord was kwaad in de oogen Samuels, als zij zeiden: »»geef ons eenen koning"", staat in I Sam. VIII, 6. Eerst toonde hij hun in bijzonderheden aan, hoe een Oostersch koning zijne onderdanen mag behandelen. »Dit zal des konings wijze zijn, dat hij uwe zonen tot zijne ruiters stelt; dat zij zijn' akker ploegen, zijn' oogst oogsten en zijne krijgswapenen als-

(1) I Samuel VIII, 19, 20. — (2) I Samuel IX, 1 2; X, 23. — (3) Vele godgeleerden nemen heden ten dage aan, dat Samuel het verlangen des volks niet op zichzelf afkeurde, maar het verkeerd achtte met betrekking tot den tijd, waarin het aan den dag gelegd werd, en tot de wijze, waarop zulks geschiedde. Kalkar, *de Israël. Godsregering* in *de Verhandelingen van het Haagsche Genootschap.* Tweede Reeks, II, blz. 152—156. Het is mogelijk; maar in I Sam. XII, 17, 18, 19 en in de overige plaatsen, die er mede in verband staan, zie ik niets van dien »tijd en wijze."

mede zijn wapentuig maken moeten. En uwe dochters zal hij tot apothekeressen, keukenmaagden en baksters nemen. Eveneens zal hij uwe akkers, uwe wijngaarden, uwe knechten, dienstmaagden en ezels nemen" (1). Vervolgens bracht hij hun onder het oog, dat zij, door een' koning te willen hebben, God verwierpen, die immers hun koning was en hen uit al hunne ellenden verlost had. Doch niets mogt baten (2). Intusschen meene men niet, dat Samuel, met het oog op zijn eigen belang, zoo afkeerig van de koninklijke regering was. Het tegendeel is waar: van zichzelven en de vermindering zijner eigene magt spreekt hij niet, en bovendien kan zulk eene baatzucht niet verwacht worden in een' man, die, toen hij oud en grijs geworden en er een koning aangesteld was, zich meer dan vroeger, hoewel niet geheel, aan de leiding der openbare aangelegenheden wenschende te onttrekken, sprak: »wiens os en wiens ezel heb ik genomen? wien heb ik verongelijkt of onderdrukt?" en op die vraag deze vereerende getuigenis van gansch Israël mogt hooren: »gij hebt ons niet verongelijkt of onderdrukt of iemand iets ontnomen" (3).

Minder zeker en bijgevolg moeijelijker uiteen te zetten is het, wanneer men vraagt, hoe 't gansche beloop der verandering geweest is, daar het eerste boek Samuel hieromtrent meerdere berigten bevat, die schier in alles van elkander afwijken. Van de oorzaken van 's volks verlangen, waarover het boek ook met zichzelf in strijd is, zwijg ik; doch terwijl men in het eene hoofdstuk leest, dat Saul, na vooraf door Samuel, op last van God, gezalfd te zijn, bij het lot tot koning verkozen en hierop van achter de vaten, waar hij zich verborgen had, te voorschijn gehaald werd (4), vermeldt het volgende hoofdstuk, dat het geheele volk, na eene zege, door Saul op de Ammonieten behaald, zich naar Gilgal begaf en hem tot koning aanstelde voor het aangezigt des Heeren (5). Naar 't schijnt, kunnen al deze elkander tegensprekende berigten niet tot een goed sluitend geheel gebracht worden (6). — Met het koningschap, dat,

(1) I Sam. VIII, 11—17. Vgl. *Kurzgefasst. Handbuch* enz., Liefer. 4, Thenius, *Die Bücher Samuels* op vers 9. — (2) I Sam. X, 19; XII, 12. — (3) I Sam. XV, 3—5. — (4) I Sam. X, 1, 17—25. — (5) I Sam. XI. — (6) *Kurzgefasst. Handbuch* enz. Liefer. 4, Thenius, *Die Bücher Samuels*, blz. 37, 40. Winer II, blz. 388 vlg., i. v. *Saul.* Duncker I, blz. 349, Noot 2 en vlg. Ewald, *Geschichte*, III, blz. 31 vlg. brengt de verschillende plaatsen tot eene zekere eenheid; maar wanneer ik hem met Duncker vergelijk, blijf ik liever bij het gevoelen, boven uitgedrukt. De oorzaak dier verwarring zoekt men hier en elders in de herhaalde omwerking van de hand van later levende schrijvers.

hoe dan ook ingevoerd, van nu af onder de Israëlieten bestond, hield intusschen de Godsregering in geenen deele op. Integendeel, de koning is slechts Gods stedehouder, de gezalfde en dienaar van Jehova. Zóó opgevat, strijdt het koningschap volstrekt niet met de Godsregering, en dat dit de juiste opvatting is, schijnt te blijken uit de koningswet bij *Deuteronomium*, waarin men o. a. leest: »wanneer gij zult gekomen zijn in 't land, dat u de Heer uw God geeft — en gij zeggen zult: »»ik zal eenen koning over mij stellen als al de volken, die rondom mij zijn"", zoo zult gij ganschelijk tot koning over u stellen, dien de Heer uw God verkiezen zal" (1). Nog wordt deze opvatting door een aantal plaatsen uit het O. T. bekrachtigd, waar telkens van het koningschap in denzelfden zin gesproken wordt, als Samuëls vraag aan Saul luidt: »is 't niet alzoo, dat u de Heer tot koning over Israël gezalfd heeft?" (2).

Van de regering van SAUL (3), den eersten koning der Israëlieten, worden ons slechts weinige bijzonderheden vermeld. Wat nog geboekt staat betreft grootendeels de laatste jaren dier regering en de betrekking, waarin hij tot David stond. Voor de taak, die hem, zoodra hij tot koning verheven was, wachtte, bleek hij bij uitstek berekend te zijn, want hij streed al de dagen zijns levens tegen de

(1) Deuteron. XVII, 14, 15. Bijna algemeen houdt men het er voor, dat dit boek opgesteld is in een' tijd, die door vele eeuwen van Mozes' leeftijd gescheiden is. Winer I, blz. 421. Ewald, *Geschichte*, I, blz. 156 vlg. Duncker I, blz. 506. — (2) I Sam. XV, 17. Zie ook I Sam. XII, 13 en elders. Vgl. Kalkar t. a. p., blz. 156—159. — (3) Bronnen voor 'tgeen volgt: Genes. X, 16. Rigt. XIX, 10, 11. I Samuel XIV, 47, 52; XVI, 17—23; XVIII, 1—30; XIX, 8—17; XX vlg. II Samuel I, 22; II, 7—11; III, 1, 6—16, 25—27; IV, 2, 5—12; V, 1—3, 6—11, 17—25; VI; VIII; X, 6—19; XII, 26—31; XV—XIX, 8; XX, 23—26; XXI, 15—22; XXIII, 18. I Kon. II, 5, 6, 28—34; III, 7; IV, 5, 6, 7, 22, 23—28; V, 11—18; IX, 12—18; X, 14—17, 21—29; XI, 1, 3, 14—27, 43; XII, 1—23, 27—31; XIV, 25, 26; XV, 25—30; XVI, 32, 33; XVII—XIX. II Kon. IX—XI; XIII, 5; XIV, 25—28; XV, 19, 20, 29; XVI, 5—9, 17, 18; XVII, 2, 4—6, 24—41; XVIII, 9—11; XIX, 37; XXIII, 4—24, 30—34; XXIV, 8—16, 17 vlg.; XXV, 1—26. I Kron. III, 15; V, 26; XI, 1—7; XIII—XVI; XVIII, 1—17; XX, 1—3, 4—8; XXVII, 25—31. II Kron. I, 14; II, 10; VIII, 4—6; IX, 20, 25, 28; X—XII; XXXII, 21; XXXIV; XXXV, 1—20; XXXVI, 9—20. Nehemia XI, 1. Jezaia VII; XXXVII, 38. Jeremia XVII; XXII, 11, 18; XXIV, 1; XXIX, 2; XXXIV, 7; XXXVII, 1, 5 vlg.; XXXIX, 1, 2; LII, 4—7, 29. Ezechiël I, 2; XVII, 13—18. Hozea VI, 9, 10; XVII, 2—4. Loebell, blz. 253—281. Winer I, i. v. *Amos* en *Hoseas*, blz. 254 vlg. i. v. *David*, blz. 618 vlg. i. v. *Israël;* II, i. v. *Sisak*, *Saul*, *Salomo.* Georgii in Pauly V, blz. 493 i. v. *Nebucadnezzar.* Ewald I, blz. 100; II, blz. 430; III, blz. 88—100, 143, 155, 156, 225, 378, 462, 457, 600 vlg., 604 vlg., 607—614, 733—737, 748, Noot 3. Duncker I, blz. 349, Noot; 390, 406, 408, 417, 431 vlg., 437, 443, 444.

Philistijnen en de overige naburen van Israël en overal, waarheen hij zich wendde, zegevierde hij; »nimmer keerde zijn zwaard ledig weder."

Doch hierbij bepalen zich de berigten omtrent zijn leven en bedrijf als vorst. Hoezeer hij aan de billijke verwachting, die men bij zijne verheffing van hem mogt koesteren, voldeed, veel vreugde beleefde hij na dat oogenblik niet meer. De oorzaak hiervan ligt in de slechte verstandhouding, die er weldra tusschen hem en Samuel ontstond. Hetgeen tot die verwijdering aanleiding gaf wordt verschillend beoordeeld. Ten aanzien van een der beide geschilpunten tusschen den koning en den profeet meen ik te moeten opmerken, dat de schuld van den eersten mij niet genoegzaam gebleken is. De zaak is deze (1). In het tweede jaar van Sauls regering (2) was er een gevecht met de Philistijnen op handen. De koning staat met zijne manschappen op 't punt om den vijand te gemoet te trekken; maar vooraf moet er geofferd worden. Zeven dagen lang wacht hij op de komst van Samuel, opdat deze de plegtigheid moge volbrengen. Inmiddels verborgen de mannen van Israël, voor de overmagt van den in aantogt zijnden vijand beducht, zich in vestingen, spelonken, doornbosschen, steenklippen en putten. Daarom »dwingt Saul zichzelven", ziende dat zijne krijgslieden zich verstrooiden en dat Samuel op den tijd, door hemzelven bepaald, niet verscheen, en offerde in eigen persoon. Onmiddellijk hierop kwam Samuel (3), en zeide den koning, dat God, vermits hij 't gebod des Heeren niet nagekomen was (4), een' anderen man had uitgekozen om in zijne plaats te regeren. Dit woord werd vervuld, toen Saul kort daarna niet in

---

(1) I Sam. XIII, 1—14. Vgl. Winer II, blz. 392, Noot 3 en Duncker I, blz. 357, Noot 1. — (2) Dit houd ik met Ewald, *Geschichte*, III, blz. 41, 43 en Winer II, blz. 392, Noot 2 vast tegen Thenius, *Kurzgefasst. Handb.*, IV, blz. 43, 47. — (3) Dat Samuel nog op denzelfden — den zevenden — dag komt, »muss man sich nothwendig als den wahren Sinn der Erzählung denken", zegt Ewald t. a. p., blz. 42, Noot 3. Dat geloof ik niet. Veel doet het niet af; maar 't is eerder waarschijnlijk, dat Samuel even *na* den zevenden dag is gekomen. — (4) »Welk gebod", om niet zelf te offeren. Dit ligt in den aard der zaak. Duncker I, blz. 357, Noot 1 zegt, dat Saul hiermede tegen het voorschrift van Deuteron., dat slechts priesters mogten offeren, handelde. Ik vind dat niet zoo bepaald uitgesproken in Deuteron. Desniettegenstaande is het gestelde waar, zie Saalschütz, *Archäologie der Hebräer*, I, blz. 223, 224; II, blz. 331. Toch offerde Samuel, die evenmin priester was. Ja, maar hij is profeet en Leviet. Zie *ibid.* II, blz. 440, 444 en Knobel, *der Prophetismus der Hebräer*, II, blz. 32, die het laatste evenwel ontkent.

alle opzigten voldeed aan een ander bevel, door Samuel tot hem gebracht (1).

De man, in Sauls plaats verkoren, was David, de achtste zoon van Isaï, uit den stam Juda, die als herdersknaap zijns vaders schapen weidde, maar tevens als een dapper held en krijgsman bekend stond (2). Hem zalfde Samuel in 't geheim tot koning (3). Niet lang daarna ontbiedt Saul hem aan zijn hof om voor hem op de harp te spelen en benoemt hem tot zijn' wapendrager. Dikwijls zond de koning hem nu aan 't hoofd zijner troepen uit, en zijne strooptogten gelukten beter dan die van de overige hoplieden. Daarom werd David binnen kort het gansche volk zeer dierbaar. Ook Saul eerde hem zeer en gaf hem zijne dochter ten huwelijk, terwijl 's konings oudste zoon Jonathan zijn boezemvriend werd. Doch toen het volk na de zege, door David op Goliath (4) behaald, zich in dezer voege liet hooren: »Saul heeft zijne duizenden verslagen, maar David zijne tienduizenden" (5), ontbrandde bij den koning naijver tegen hem en begon hij argwaan omtrent Davids bedoelingen te koesteren. Van dat oogenblik af was er eene breede klove tusschen hen. Menigmaal moest David zich door de vlugt aan 's konings aanslagen op zijn leven onttrekken en vond in die kommervolle omstandigheden den meesten steun bij Samuel en de priesters. Dat echter David daarom, in vereeniging met hen, eerzuchtige plannen van bedenkelijken aard tegen zijn' weldoener gesmeed hebbe — gelijk Duncker beweert (6) — is mij uit het O. T. niet gebleken. Een der gronden, die voor deze bewering aangevoerd worden, dat de bronnen, waaruit wij deze geschiedenis putten, door latere priesters en schriftgeleerden, die ten gunste van David gestemd waren, in dezen zin zijn omgewerkt, heeft ongetwij-

---

(1) Dit geval, waarin ik minder genegen zou zijn Saul te verontschuldigen, vindt men beschreven I Sam. XV, 1—28. Vgl. Ewald, *Geschichte*, III, blz. 50 vlg. en Duncker I, blz. 357, Noot 1 en vlg — (2) I Sam. XVI, 11, 18, 19; XVII, 15, 34. Vgl. Ewald, III, blz. 88 vlg.; 93, Noot 2 en Duncker I, blz. 354, Noot 4 en 358, Noot. — (3) I Sam. XVI, 13. Vgl. Ewald, blz. 85 vlg. en Duncker I, blz. 358, Noot, die de zalving niet aanneemt. — (4) Het verhaal van het tweegevecht wordt door Duncker I, blz. 354, 355, Noot 4 verworpen. (In die Noot leze men in 't begin voor »Samuel II, 16 enz." Samuel I en tegen 't einde *niet* Chronik I, 21, 5, *maar* 20, 5). Mij komt het voor, dat hetgeen Winer I, blz. 438, i. v. *Goliath*, Ewald, *Geschichte*, III, blz. 90, 91, Noot 2, vlg. en Thenius, *Kurzgefasst. exegt. Handb.*, IV, blz. 67 vlg. en blz. 233 te berde brengen zwaarder weegt dan dat men verpligt zij het met Duncker te houden. — (5) I Sam. XVIII, 7. — (6) I, blz. 354—363, bovenal 357, Noot 1.

feld veel gewigt. Doch daar niemand tot dusver den oorspronkelijken tekst dier bronnen, anders dan bij gissing, heeft kunnen herstellen, kunnen wij wel vermoeden, dat alles, wat David aangaat, eenigzins is opgesierd, maar moeten wij oordeelen naar 'tgeen wij bezitten, en dan vind ik, ten aanzien van die betrekking tot Samuel, niets anders vermeld, dan dat David Samuel mededeelde, wat Saul hem gedaan had, en verder met hem bleef verkeeren (1); en ten opzigte van de priesters slechts dit, dat hij eens op verzoek levensmiddelen en een zwaard van een' priester kreeg, die van de vijandschap des konings tegen den vlugteling niets wist en toch, gelijk vele anderen, voor die daad met zijn leven moest boeten (2). Ook beperkte zich David over 't geheel tot zelfverdediging (³), trok onophoudelijk van de eene plaats naar de andere, en bracht vele jaren als vrijbuiter, en ten laatste zelfs als vasal der Philistijnen door, totdat hij, bij Sauls dood, gelegenheid had openlijk te voorschijn te treden.

Hoe lang Saul geregeerd heeft, is niet met zekerheid te bepalen. Ewald neemt 1084—1066 (4), Duncker 1070—1050 (5). Hij stortte zich in een' slag tegen de Philistijnen, waarin hij de eerste nederlaag zijns levens onderging, in zijn zwaard, nadat reeds drie zijner zonen, ook Jonathan, gevallen waren. Dit berigt, op twee onderling ten volle overeenstemmende plaatsen geboekt (6), schijnt geloofwaardiger dan dat, volgens hetwelk een Amalekiet den koning, op diens verlangen, op de vlugt doodde (7).

Zijn opvolger DAVID (volg. Ewald, *Zeitübersicht*, 1058—1025) werd in den beginne alleen in Juda erkend en eerst omstreeks 1040 door al de overige stammen, die tot dusver Isboseth (8) of Esbaal (9), Sauls jongsten zoon, ras door twee zijner veldheeren vermoord, hadden aangehangen. Onder zijne regering bereikte de staat zijn hoogsten bloei. Hijzelf muntte als vorst, dichter en veldheer uit. De eerste onderneming van beteekenis des nieuwen ko-

(1) I Sam. XIX, 18. — (2) I Sam. XXI, 1—9. — (3) Met Dunckers voorstelling t. a. p., die het tegendeel tracht te bewijzen, kan ik niet instemmen. Zie Ewald èn elders èn blz. 109, Noot 3. — (4) III, blz. 69—71 en *Zeitübersicht*, achter blz. 779. — (5) I, blz. 348, Noot 3. — (6) I Sam. XXXI, 1—7. I Kroniek. X, 1—6. Vgl. Winer II, blz. 392 en Duncker I, blz. 364, Noot 1. — Ewald III, blz. 137, 138 denkt hieromtrent anders dan boven opgegeven is. — (7) II Sam. I, 1—16. — (8) II Sam. II, 8. — (9) I Kron. VIII, 33; IX, 39. Vgl. over dien naam, dien Thenius gezind is als den oorspronkelijken aan te merken (*Exeget. Handb.*, IV, blz. 142), Ewald II, blz. 495, Noot 1; III, blz. 139, Noot 2 en Duncker I, blz. 354, Noot 3.

nings was zonder twijfel de verovering van Jeruzalem, eene stad, die de Jebusieten, een volkstam der Kanaänieten, sinds eeuwen bezaten. Bij hen heette zij *Jebus*. Hoe oud de naam Jeruzalem en vanwaar hij afkomstig is, schijnt onbekend. De stad lag op eene steile hoogte en werd aan de zuidzijde door eene hooge burgt beschut, waarvan de muren zoo sterk waren, dat de Jebusieten David, toen hij tegen hen optrok, toevoegden, dat blinden en kreupelen voldoende waren om hem terug te drijven. Maar dit zelfvertrouwen bleek slecht geplaatst te zijn. 's Konings veldheer Joab nam de stad stormenderhand in. Van nu af werd Jeruzalem, dat voorheen als een vijandelijk bolwerk te midden der noordelijke en der zuidelijke stammen gelegen had, de hoofdstad van 't rijk en de zetel des konings, weshalve het nog verschillende andere namen kreeg, als »de stad Davids", »de heilige stad", enz.

Ter regter tijd was de burgt Sion in 's konings handen gevallen, want ter naauwernood had hij ze veroverd, of de Philistijnen, wien hij tot dusver schatpligtig geweest was, rustten zich ten strijde tegen hem op 't berigt, dat hij koning geworden was over gansch Israël. Na zich eerst gedurende eenigen tijd binnen den burg gehouden te hebben, rukte David met zijne scharen uit en versloeg den vijand. Toch duurde de oorlog met dezen hardnekkigen vijand nog lang; maar eindelijk gelukte het David »den toom aan de hand der Philistijnen te ontrukken" (1) en hen te dwingen vooreerst van alle pogingen af te zien om Israël te overheerschen. Was David in dezen oorlog niet ongelukkig geweest, nog gelukkiger was hij in de oorlogen tegen de overige naburen gevoerd, tegen wie de Israëlieten nog steeds wrok voedden. De Moabieten versloeg hij, en na de gevangenen gelast te hebben op den grond te gaan liggen, verdeelde hij hen in drie afdeelingen en liet twee derden van hen ombrengen. Met even gunstigen uitslag bestreed hij de Edomieten, de Ammonieten en de Syriërs van Damascus. Nadat Joab de eene stad der Ammonieten na de andere had ingenomen, heerschte David van den Euphraat tot de Roode Zee.

Zóó vereenigde koning David de op zichzelve staande stammen der Israëlieten tot één ligchaam en tot één heerschend volk. Maar hiermede niet tevreden, zocht hij het rijk ook voor de toekomst

---

(1) Zóó worden de eerste woorden van II Sam. VIII, 1 vertolkt en verklaard. De zin is: David ontrukte den Philistijnen de heerschappij, waarmede zij Israël in toom hielden, gelijk de ruiter het paard met den toom beteugelt. Zie Thenius, blz. 160 en Ewald III, blz. 190.

zoo krachtig mogelijk te maken. De buit, op den vijand behaald, de schattingen, den overwonnen volkeren afgedwongen, dienden ter versterking en vergrooting van de hoofdstad, welker bevolking met een gedeelte van de bewoners der omliggende stammen vermeerderd werd. Op Sion verrees, door de hand van kunstenaars, bouwmeesters en werklieden uit Tyrus, door Hiram gezonden, een prachtig paleis voor den koning, uit steen en cederenhout opgetrokken. Daarheen werd ook de arke des verbonds onder muziek, dans en gezang gebracht. Zelf werkte de koning heilzaam op de verheffing der openlijke godsdienstoefening, want hij is door zijne psalmen, die echter, gelijk de vorschers op dit gebied heden ten dage aannemen, alle of grootendeels verloren zijn gegaan (1), de schepper van de lyrische dichtkunst der Israëlieten en van de Hebreeuwsche tempelmuziek. Ten opzigte van het binnenlandsch bestuur werden krijgs- en financiewezen door David eenigermate geregeld. Behalve den kern van 't leger, die schaar vrijbuiters, welke hem vroeger in alle gevaren ter zijde gestaan had, hield hij eene lijfwacht, uit vreemdelingen zamengesteld. Aan het leger, dat nog alleen voetknechten telde, werden ook strijdwagens toegevoegd; alle weerbare mannen tot zekere afdeelingen gebracht en aan deze de verpligting opgelegd om beurtelings te dienen. Lange lijsten van namen uit zijne regering worden er gevonden van schrijvers, van opzigters der schatkist, der akkers, der wijn- en olijfgaarden; van hen, die met het toezigt op de runderen en kameelen belast waren. Op deze wijze beschikte David met der daad op onbeperkte wijze over de krachten van 't volk. Doch gelijk overal in 't Oosten werd ook de regering van Israëls vorst door willekeur en de misbruiken, den harem eigen, gekenmerkt. De laatste jaren van Davids regering werden verbitterd door een gevaarlijken opstand van Absälom, den derden en destijds den oudsten zijner zonen, tegen wien hij zijn' troon moest verdedigen, daar deze bij een groot deel der twaalf stammen, vooral bij Juda, steun vond. Tegen den wil des konings werd Absalom, na eene nederlaag geleden te hebben, door Joab doorstoken. Even vóór zijn' dood benoemde David (2) zijn

---

(1) Vgl. Ewald, *die Dichter des alten Bundes*, 2te Auflage, *die Psalmen*, blz. 1—66 en *Kurzgefasst. exeget. Handbuch*, XIV Liefer., Olshausen, *die Psalmen*, Einleit., blz. 1—13, waar men een overzigt vindt van de gronden, waarop de eerstgenoemde meening berust, en eene aanwijzing van den tijd, waarin de tegenwoordige psalmen schijnen vervaardigd te zijn. — (2) I Kon. I, 7, 13, 17, 30, 34, 45; II, 10. Vgl. Ewald III, blz. 265, Noot 1.

tienden zoon, Salōmo, bij Bathseba verwekt (1), tot opvolger en liet hem door den profeet Nathan zalven, ten nadeele van zijn vierden zoon Adonĭa, ten gunste van wien Joab en anderen zich te vergeefs verklaard hadden.

SALŌMO (2), een man van schranderheid en groote geleerdheid, die omstreeks 1020 (volg. Ewald, *Zeitübersicht*, 1025—986) nog in jeugdigen leeftijd den troon besteeg, verhief het rijk tot het hoogste aanzien onder de volkeren en regeerde met eene regtvaardigheid en wijsheid, die tot een spreekwoord zijn geworden. Zijne regering begon met bloedige daden: Adonia, die, naar zijne meening, op nieuw van ter zijde naar de kroon stond (3), werd op zijn' last gedood, alsmede Joab, omdat dit het verlangen van zijn stervenden vader geweest was. De omvang van 't rijk bleef onder Salomo ongeveer dezelfde als hij onder zijn' vader was geweest. Wel beproefden sommige der onderworpene volkstammen af te vallen, maar die pogingen werden onderdrukt. Alleen Rezon scheurde zich met Damascus los en was een tegenstander van Israël, zoolang Salomo leefde. Al die woelingen deden den koning de noodzakelijkheid inzien, zijne krijgsmagt op een ontzagwekkenden voet te brengen en de grenzen zorgvuldig te dekken. Daarom vermeerderde hij het aantal strijdwagens, rigtte eene ruiterij van 12,000 man op, waarvoor de paarden uit Aegypte kwamen, versterkte de grensvestingen en »sloot de breuk der stad zijns vaders toe." Meer dan dit alles nam Salomo de werken des vredes ter harte. Onder de gewigtigste werken van bouwkunst, die hij tot stand bracht, verdienen de tempel van Jeruzalem, het lievelingsontwerp van zijn' vader, en de stad Tadmor, later Palmyra, in eene oase der Syrische woestijn, inzonderheid vermelding. De verbindtenis, die er ontstond tusschen Salomo en Aegypte, benevens de naauwe betrekking, waarin hij tot Hiram kwam, brachten eene geheele omkeering in den toestand der Israëlieten te weeg. Van nu aan nam het volk, dat nog kort tevoren in een aartsvaderlijken toestand verkeerde,

(1) II Sam. XII, 24; III, 2—5; V, 14. — (2) Zie over de quantiteit Ewald III, blz. 258, Noot 1. (3) I Kon. I, 50—53; II, 13—25. Ewald III, blz. 268, 269 keurt den moord van Adonia niet af, Duncker I, blz. 387 wel. Met den laatsten denk ik eenstemmig. Mij toch schijnt het, dat Adonia's woorden (I Kon. II, 15, 16) duidelijk aanwijzen, dat hij voornemens was te berusten in dat, wat niet meer kon veranderd worden, en dat zijn verzoek om eene van Davids vrouwen de gevaarlijke strekking niet had, die men er aan toeschreef. Maar om billijk te zijn, had Duncker toch moeten aanhalen wat, hoe gering ook, ter verontschuldiging van Salomo kon dienen.

ijverig deel aan het drukke handelsverkeer der oude wereld. Phoenicische en Aegyptische waren werden in Israël ingevoerd.

Met het eerstgenoemde volk verbond Salomo zich bovendien tot handelsondernemingen ter zee, waartoe hij schepen te Ezion-Gĕber (1), in Petraeïsch Arabië, in het toen onderworpen land der Edomieten, liet bouwen. Deze schepen, met Hirams onderdanen, »kenners van de zee", maar ook met »de knechten van Salomo" bemand, voeren door den Arabischen zeeboezem naar Ophir en brachten vandaar, na eene vaart van drie jaren, telkens 420 talenten goud, verder zilver, ivoor, almuggim- (of sandelhout, zie van der Palm op I Kon. X, 11), edelgesteenten, apen en paauwen mede (2).

Lang hebben de geleerden naar de streek gezocht, die met den naam »Ophir" werd aangeduid. De vrucht van dit naauwgezet onderzoek is, dat het land, waarheen die togten gingen, vrij algemeen geacht wordt eene streek van Indië's kust, die van Malabar, geweest te zijn. Wel wordt *Ophir* Genes. X, 29 in éénen adem genoemd met streken, door nakomelingen van Joktan (een' afstammeling van Sem), d. i. door Semieten, bewoond en daarom in Zuid-Arabië gezocht; maar andere gronden pleiten hiertegen. De lange vaart toch — al wil men juist niet aan de tijdsbepaling van *drie* jaren hechten — moet aan een land doen denken, dat verder lag dan Arabië; en overweegt men verder, dat al de genoemde waren als Indische bekend zijn en dat Ophir als eene kolonie van Joktans nakomelingen in Indië kan beschouwd worden, dan valt er voorzeker voor geene meening zooveel te zeggen als voor die, welke ik hier verdedig (3). Duncker (blz. 389) leidt uit het *boek der koningen* »zij brachten de 420 talenten goud tot den koning Salomo" af, dat de vorst deze geheele hoeveelheid kreeg. Dit zal men, wanneer men de plaats met eene andere (4) vergelijkt, niet onwaar-

---

(1) Men weet niet juist, waar ter plaatse deze stad, in de ongewijde oudheid niet genoemd, zal gelegen hebben, zie Bischoff u. Möller, i. v.; Nassau, blz. 236; Winer I, i. v.; Ewald III, blz. 344, Noot 1 en Duncker I, blz. 325. Denkelijk is het de haven der stad Alath, waar thans *Ayaba* ligt: »Ezeon-Geber, dat bij Eloth is", I Kon. IX, 26. — (2) I Kon. IX, 26—28; X, 11, 22. II Kron. VIII, 18; IX, 10, 21. — (3) Benfey in *Ersch u. Gruber*, Sect. II, tom. XVII, blz. 25 vlg.; Gesenius, *ibid.*, Sect. III, tom. IV, blz. 201 vlg. Lassen, *Indische Alterthumsk.*, I, blz. 538, 539. Winer II, blz. 184, i. v. *Ophir* (die nog aan Zuid-Arabië vasthoudt). Ewald III, blz. 347, Noot 1. Duncker I, blz. 325, 326, 389. Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, I, blz. 527 vlg. — (4) I Kon. X, 14.

schijnlijk vinden; dan, hoeveel of hoe weinig hijzelf er ook van moge ontvangen hebben, het staat vast, dat op deze togten zeer veel goud uit die verre oorden getrokken werd, dewijl de uitdrukking »Ophirs goud" bij de Israëlieten eene gewone uitdrukking werd (1).

Indien »Juda en Israël vele waren als zand, dat aan de zee is in menigte, etende, drinkende en blijde zijnde; indien zij »alle de dagen van Salomo, een iegelijk onder zijn' wijnstok en onder zijn' vijgeboom, zeker woonden" (2); eindelijk indien zij door den handel de voordeelen eener beschaafde levenswijze meer dan voorheen deelachtig werden, zoo hadden zij daarentegen ook de lasten te dragen eener regering, die in de weelderige vormen van 't hof hoe langer hoe meer gelijk werd aan die van Aegypte, Assyrië en Babylonië. Salomo's regelmatige uitgaven konden niet bestreden worden met de opbrengst van de schattingen der onderworpen volkeren. De Israëlieten zelve moesten in 't onderhoud van de ruiterij voorzien en alles leveren, wat voor de zeer kostbare tafel van 't hof vereischt werd. Te dien einde werden er over 't gansche land twaalf opzigters aangesteld, die elk gedurende eene maand het benoodigde verschaffen moesten. Ook de ondersteuning, die Hiram schonk, moest met eene jaarlijksche vergoeding van eene aanzienlijke hoeveelheid tarwe, olie en wijn betaald worden. Eindelijk had het volk nog zware heerendiensten te verrigten en was denkelijk ook tot het opbrengen van belasting in geld verpligt. Toch waren al de schatten, die in 's konings kas stroomden, ter naauwernood toereikend om tegen de uitgaven op te wegen. Grenzeloos toch moet de verspilling geweest zijn van een' koning, die zelf in pracht en weelde behagen schiep en wiens harem, behalve zijne Aegyptische gemalin, honderden vrouwen bevatte, gedeeltelijk uit Sidon, Moab, Edom en Ammon afkomstig.

Evenzeer als Salomo's rijkdom werd zijne wijsheid geprezen. »God gaf Salomo, zoo wordt ons berigt, wijsheid en zeer veel verstand, gelijk zand, dat aan den oever der zee is. En de wijsheid Salomo's was grooter dan de wijsheid van allen van 't Oosten en dan alle wijsheid der Aegyptenaren. Hij was wijzer dan alle menschen. Hij sprak drieduizend spreuken; daartoe waren zijne liederen duizend en vijf. Hij sprak ook van de boomen, van den cederboom aan, die op den Libanon is, tot op den hysop, die aan den

---

(1) Job XXII, 24; XXVIII, 16. Psalm XLV, 10. Jez. XIII, 12. — (2) I Kon. IV, 20, 25.

wand uitwast; hij sprak ook van het vee en van het gevogelte, en van de kruipende dieren en van de visschen (1). De wijsheid, die in Salomo geroemd werd, uitte zich vooral in 't vellen van vonnissen als regter, zoo als blijkt uit het bekende verhaal der twee vrouwen (2), in 't scherpzinnig oplossen van raadsels, wat bij het bezoek der koningin van Scheba of Saba (in Gelukkig Arabië) geschiedde (3), en in 't uiten van spreuken, die van levenswijsheid getuigden. Wat de geschriften des konings betreft, waarop in de zooeven aangehaalde plaats van 't O. T. gedoeld wordt, die zijn alle verloren gegaan, met uitzondering van het weinige (een zeker aantal spreuken en een of twee psalmen), waarin de kritiek nog de sporen zijner hand meent te erkennen. Het moet er ver af zijn, dat alles, wat heden nog op zijn' naam doorgaat, »de Spreuken, de Prediker, het Hooglied" van hemzelven afkomstig is (4).

Tegenover al den luister van Salomo's regering ontbrak ook, gelijk wij reeds ten deele zagen, de schaduwzijde niet. En nog heb ik niet vermeld, dat de koning zelf, uit toegevendheid voor zijne vele vrouwen, de verbastering van zeden, de afgodendienst in de hand werkte. Hij, die voor Jehova zulk een prachtigen tempel gebouwd had, voerde, volgens de uitdrukkelijke getuigenis van 't O. T. (5), die Ewald, in tegenstelling met de meeste schrijvers van naam, te vergeefs zoekt te ontzenuwen, de vereering van vreemde goden in zijn rijk in. Brengt men dit in verband met hetgeen boven opgemerkt is omtrent de zware lasten, ongetwijfeld de hoofdoorzaak der ontevredenheid, dan is 't niet vreemd, dat er misnoegen in 't rijk ontstond. Het O. T. geeft van die stemming der gemoederen een' wenk in 't verhaal van Jerobeam, die »ook de hand ophief tegen den koning" en een zeker aantal aanhangers moet gevonden hebben, doch, toen een profeet hem verkondigd had, dat hij eens beheerscher van tien stammen zou zijn, naar Aegypte moest vlugten (6). Na hier eenigen tijd vertoefd te hebben, vernam hij den

(1) I Kon. IV, 29—33. — (2) *Ibid.* III, 16—28. — (3) *Ibid.* X, 1—13. — (4) Winer II, blz. 364. Ewald III, blz. 356. Duncker I, blz. 395, 396. Vgl. *Kurzgefasst. exeget. Handbuch*, Liefer. VII, Bertheau, *die Sprüche Salomo's*, Einleit., XXI—XLIII; Hitzig, *der Prediger Salomo's*, Vorbemerk., blz. 119—122, waar gesteld wordt, dat »de Prediker" door een' schrijver uit veel lateren tijd is vervaardigd, en Liefer. XVI, Hitzig, *das Hohe Lied*, Vorbemerk., blz. 8—11, volgens wien het eene ongerijmdheid is, Salomo voor den maker van dit gedicht te houden, dat veeleer 25 à 30 jaren na Salomo's dood zal opgesteld zijn. — (5) I Kon. XI, 4—10. Vgl. Winer II, blz. 364, 365. Ewald III, blz. 378 vlg. en Duncker I, blz. 379. — (6) I Kon. XI, 26 vlg.

dood van Salomo, omstreeks 980, en werd tevens teruggeroepen.

Op 't berigt van den dood des konings stroomde het volk niet naar Jeruzalem, maar naar Sichem, in den stam Ephraïm; het herinnerde zich, dat het regt had een' koning te verkiezen. Rehabĕam, Salomo's zoon, bij eene Ammonietische verwekt, bleek, hoewel niet jong meer, de gematigdheid te missen, die alleen de kroon van 't gansche rijk op hem had kunnen doen overgaan. Hij weigerde den eisch in te willigen om de lasten, die het volk onder zijnen vader met tegenzin gedragen had, te verligten. Toen liet zich het onheilspellend geroep hooren: »Wat deel hebben wij aan David? wat erve aan den zoon van Isaï; naar uwe tenten, o Israël, voorziet nu uw huis, o David!" Te laat beproefde Rehabeam de lieden tot andere gedachten te brengen: de man, daartoe door hem gezonden, werd gesteenigd. Nu beklom hij een' wagen en spoedde zich naar Jeruzalem. De meerderheid van 't volk verkoos hierop Jerobeam tot koning. Zoo werd het rijk in 980 in twee deelen gesplitst: *Israël*, het rijk der 10 stammen, met de hoofdstad Sichem, daarna Thirza (1), eene stad, welker ligging onzeker is (2), eindelijk Samarīā, onder JEROBEAM, en Juda, het rijk der 2 stammen, met de hoofdstad Jeruzalem, onder REHABEAM. Aldus spreekt men doorgaans. Juister genomen, bevatte het rijk Juda, behalve den stam van dien naam, den stam Simeon en een zeer klein gedeelte van Benjamin, terwijl het overige, natuurlijk met uitzondering van den stam Levi, die in de deeling niet mede begrepen was, aan 't rijk Israël kwam (3). Om elke betrekking zijner onderdanen met Jeruzalem tegen te gaan, plaatste Jerobeam te Dan en te Bethel, in Ephraïm, twee gouden kalveren, als zinnebeelden van Jehova, stelde in de beide plaatsen priesters, die niet tot de Levieten behoorden, aan, en bouwde in het laatstgenoemde oord een' tempel.

Jerobeams nakomelingschap bleef niet lang op den troon. Na eene zeer korte regering werd zijn zoon door een' overweldiger vermoord, welke tevens diens plaats innam. En eveneens ging het in 't vervolg. De negentien koningen, die over het rijk geregeerd hebben, behooren tot negen verschillende geslachten. In Juda daarentegen

(1) Zie de plaatsen, aangehaald bij Ewald III, blz. 434 en Duncker I, blz. 405. — (2) Zie Winer II, blz. 613 i. v. en Ewald III, blz. 434. Bij von Spruner ligt zij ten n. o. van Samaria. — (3) Zie Winer I, blz. 618 en 627; II, 461 i. v. *Simeon*, waar hij van I, 618 verschilt; Ewald III, blz. 409 vlg. en Duncker I, blz. 403.

bleef de kroon steeds in Davids huis; doch van buitenlandsche vijanden had dit rijk meer te lijden dan Israël, dat in Damascus zijn gevaarlijksten vijand had. Reeds Rehabeam moest aan een' koning van Aegypte, dien het O. T. Sisak (Sesonchis, den eersten koning uit de 22ste dynastie) noemt en die met zijn leger tegen Jeruzalem optrok, de schatten des tempels en van 't paleis uitleveren. Op de buitenzijde van den grooten tempel van het dorp Karnak, dat ongeveer één uur gaans ten noord-oosten van het oude Thebe ligt, liet de pharao zijne zege vereeuwigen. Dáár ziet men honderd veertig gevangenen, aan gelaatstrekken en baard kenbaar als Israëlieten, die, als de vertegenwoordigers van zoovele veroverde of doorgetrokken steden en landschappen, den God Ammon aangeboden worden (1).

Tot dien krijgstogt was Sisak, zooals sommigen vermoeden, door Jerobeam aangezet. Of dit vermoeden gegrond is, laat ik in 't midden; maar zeker is het, dat er, na de scheuring, langdurige vijandschap tusschen de beide rijken bestond: »daar was krijg tusschen Rehabeam en Jerobeam al hunne dagen", zegt het Boek der Koningen (I, XIV, 30). Eerst onder Israëls zevenden koning, ACHAB, kwam hierin eene verandering door het huwelijk van diens dochter ATHALIA (2) met Joram, een' zoon van JOSAPHAT, koning van Juda. Achab zelf was getrouwd met Izabel, eene dochter van Ethbaal, koning van Sidon of liever van Tyrus, waaraan Sidon destijds onderworpen was (3). Deze verbindtenis had ten gevolge, dat de dienst van den god Baal en van de godin Astarte nu ook in Israël werd ingevoerd. Doch hoe klein het aantal ook was van hen, die den God hunner vaderen uitsluitend getrouw bleven, de eeredienst van Jehova vond in de profeten wakkere verdedigers, inzonderheid in Elīa, die zich krachtig tegen de afgoderij verzette, alsmede in Elīza, op wiens aansporing Joram en Izabel gedood werden en aan de vereering der afgoden een einde werd gemaakt. Intusschen bleef de beeldendienst in Israël in volle kracht bestaan. In Juda werd de afgoderij niet afgeschaft, voordat Athalia, die Joram was opgevolgd, het eerste en laatste voorbeeld van de regering eener vrouw bij de Israëlieten, vermoord en door haren klein-

(1) Lepsius, *Briefe aus Aegypten* enz., blz. 90, 274, 275. — (2) II Kon. VIII, 18, 26, in welk laatste vers zij dochter, in plaats van kleindochter, van Omri geheeten wordt. Vgl. Winer I, i. v. *Athalia* en Ewald III, blz. 484; II Kron. XVIII, 1. — (3) I Kon. XVI, 31. Vgl. Winer, i. v. *Ethbaal* en Ewald, blz. 455.

zoon JOAS, den eenigsten mannelijken spruit van dit huis, die, tegen Athalia's zin, in 't leven was gebleven, was vervangen.

Te midden van al de woelingen, waaraan de beide rijken schier onafgebroken ter prooi waren, konden zij hun gezag over de onderworpen volkeren moeijelijk staande houden. Zoo vielen de Edomieten meer dan eens van Juda af en handhaafden hunne onafhankelijkheid van tijd tot tijd jaren lang. Eveneens deden de Ammonieten en de Moabieten ten opzigte van Israël (1). In dit rijk beklom omstreeks 820 JEROBEAM II, met wien een betere tijd aanlichtte, den troon. Hij streed met kracht tegen Damascus en andere vijanden en verschafte zijn volk, na dien strijd, een tijdperk van rust en vrede.

Met even veel wakkerheid en niet minder goeden uitslag streed zijn tijdgenoot UZIA of AZARIA (2), koning van Juda, tegen de Edomieten en de Ammonieten (3). De rust, die in de beide rijken op deze oorlogen volgde, werd veraangenaamd door de welvaart, de vrucht van den bloeijenden handel. Maar in weerwil van dit alles nam de kracht der beide rijken eerder af dan toe; met de afgoderij paarden zich overgroote weelde, losbandigheid van zeden, regtsverdraaijing en andere ondeugden. Te vergeefs lieten Amos, welke die dagen beleefde, en Hozea, die kort na hem optrad, hunne waarschuwende stem vooral tegen Israël hooren en wezen op de gevaarlijke nabuurschap van Assyrië, dat zij doorgaans wel niet noemen, maar als met den vinger aanduiden (4). Nog krachtiger dan deze beide profeten zich tegen Israël lieten hooren, sprak Jezaia omstreeks sinds het midden der 8ste eeuw tegen Juda (5).

Het ontbreekt mij aan ruimte om het eene en andere uit de profetiën der beide eerstgenoemde zieners aan te halen. Ook zou de keuze moeijelijk zijn, daar al hunne redenen natuurlijk over dezelfde onderwerpen handelen. De voornaamste plaatsen vindt men beneden aangewezen (6). Met der daad was de bezorgdheid der profeten voor den toestand van Israël en van Juda, bij de gedachte aan de nadering der Assyriërs, verre van ongegrond. Hadden de grondvesters van

---

(1) Vgl. Winer, i. v. *Ammoniter*, *Edomiter*, *Moabiter* en Duncker I, blz. 404, 407, 418, 419, 437. Duncker, blz. 404 stelt den afval der drie volkeren, gelijktijdig met of na de scheuring. Dat dit juist is, betwijfel ik. — (2) Zie over die namen Winer II, i. v. *Usias;* Thenius in *Kurzgefasst. exeget. Handb.*, Lief. IX, *die Bücher der Könige*, blz. 345, 346 en Ewald III, blz. 585, Noot 4. — (3) II Kon. XIV, 21, 22 te vergelijken met XVI, 6; II Kron. XXVI. — (4) Knobel, *der Prophetismus der Hebräer*, II, blz. 143 vlg., blz. 153 vlg. — (5) *Ibid.*, blz. 176 vlg. — (6) Amos IV—VI; Hozea IV, VII—X.

de magt van dit rijk hunne wapens bij voorkeur naar 't oosten gekeerd, het stamhuis, dat er na 't begin der achtste eeuw regeerde, rigtte ze naar 't westen. Na Mesopotamië bij hun rijk ingelijfd te hebben, moest het dit huis gemakkelijk vallen, veroveringen aan den Euphraat te maken, daar er, gelijk wij weten, voortdurend verdeeldheid bestond tusschen de volkstammen, die hier woonden, de Philistijnen, de Phoeniciërs, de Syriërs en de rijken der Israëlieten.

Tegen den raad van Hozea zocht Israëls vorst MENAHEM, om zich zoowel tegen aanvallen van buiten als tegen binnenlandsche woelingen te beveiligen, steun bij den koning van Assyrië, PHUL (1), en werd hem cijnsbaar. Dit verderfelijk voorbeeld werd gevolgd door ACHAZ, koning van Juda, die, om zich tegen Damascus, Israël en tegen andere vijanden staande te houden, zonder naar de stem van Jezaia te luisteren, TIGLAT PILEZAR te hulp riep en insgelijks schatpligtig werd. Zoowel bij deze gelegenheid als bij de komst van Phul werd een deel der bewoners van 't rijk Israël naar Assyrië gevoerd. Israëls laatste koning was HOZEA, een man, die wel kwaad deed in de oogen des Heeren, maar niet in die mate als zijne voorgangers. Bij hem werd de wensch levendig om de onafhankelijkheid van 't rijk te herwinnen. Te dien einde hield hij nu en dan de jaarlijksche schatting in en sloot een verbond met Aegypte. Naauwelijks was dit SALMANASSAR ter ooren gekomen, of hij liet hem gevangen nemen en in den kerker werpen. In hevige woede ontstoken, ijlde het volk te wapen: de hoofdstad Samaria bood drie jaren lang een hardnekkigen tegenstand; maar eindelijk bezweek zij en met haar het gansche land in 721, 720 of 219 (2). Het meerendeel van 't volk werd naar afgelegen streken van Assyrië vervoerd. Daarentegen werden andere onderdanen van Salmanassar gedwongen Palaestina te bewonen. Deze volkplanters hadden in hunne nieuwe woonplaatsen met leeuwen te kampen. Om dit onheil af te wenden, meenden zij hunne toevlugt te moeten nemen tot den God des lands, Jehova. Ten einde zijne dienst te leeren, verzochten en verkregen zij van den koning een Israëlietischen priester, namen de

---

(1) Dit wordt niet uitdrukkelijk gemeld, maar uit den zamenhang der plaatsen van 't O. T. opgemaakt. Cless in Pauly VI, blz. 704, 705 kan niet zien, dat het in II Kon. XV, 29, of in Hozea V, 13; VII, 9, 11 vlg.; VIII, 9 vlg; X, 4; XII, 2 ligt, dat er hulp werd gevraagd, en gelooft veeleer, dat Phul een' inval deed en door vijandelijkheden van Menahem hiertoe genoopt werd. Ik ben met Ewald III, blz. 601 en Duncker I, blz. 431, 433 van een tegenovergesteld gevoelen. — (2) Winer I, blz. 515 i. v. *Hoseas*, blz. 620 i. v. *Israël.* Ewald III, *Zeitübersicht.* Duncker I, blz. 444.

Mozaïsche godsdienst aan, zonder daarom hunne afgodendienst geheel vaarwel te zeggen, smolten met de achtergebleven Israëlieten zamen (1) en werden zoo de stamvaders der Samaritanen. In 't vervolg bleef er evenwel tusschen hen en de eigenlijke Joden eene onoverkomelijke klove bestaan, want de nationaliteit lag niet in de godsdienst alleen.

SANHERIB, Salmanassars opvolger, vond welhaast gelegenheid om de voetstappen van zijn' voorganger te drukken, doordien Juda onder koning HISKIA, Achaz' zoon en opvolger, tegen Assyrië opstond, onderhandelingen met Aegypte aanknoopte en zijne hoofdstad zeer versterkte. Snel rukte Sanhērib tegen het kleine rijk op en vorderde eene zware schatting. Zij werd opgebracht; maar desniettegenstaande kwam nog bovendien een Assyrisch leger Jeruzalem belegeren. Niet onwaarschijnlijk is 't vermoeden, dat Sanhērib òf voor goed een einde wilde maken aan Juda's zelfstandigheid, òf althans geen' vijand in den rug laten bij den oorlog, die op het punt was tusschen hem en Aegypte uit te barsten, nu hij op de baan der veroveringen naar 't westen en 't zuiden voortschreed (2). Maar plotseling vond hij zich, tusschen 714 en 711, tot den terugtogt gedwongen, hetgeen in de drie oorkonden, waarin deze gebeurtenis vermeld wordt, aan een wonder wordt toegeschreven. Het wonder, dat Juda en tevens Aegypte, tegen welk land Sanhērib mede in aantogt was, bevrijdde, bestond volgens het O. T. hierin, dat een engel des Heeren uitvoer en alle helden, vorsten en oversten van 't Assyrische leger, 185,000 man sterk, velde (3). Mij met de vermelding van 't wonder, gelijk het geboekt staat, vergenoegende, merk ik alleen nog op, dat latere schrijvers er verschillende verklaringen van geven, gelijk Josephus (4), die er eene pest, en anderen, die er eene aardbeving, eene vergiftiging der levensmidde-

---

(1) Dit is 't gewone gevoelen. Intusschen weet II Kon. XVII van geene achtergebleven Israëlieten, zoo men niet drukt op de woorden »in de steden", voorkomende in vers 24, en daaruit afleidt, dat de bewoners van 't platte land geenszins weggevoerd waren. De gronden voor 't bovenstaande gevoelen zijn te vinden bij Winer II, blz. 369, 370. Vgl. Ewald, *Geschichte*, IV, blz. 101 en Duncker II, blz. 516. — (2) II Kon. XVIII, 7, 13—16 vlg.; 21, 24, 32. Jezaia XXII, 8—11; XXX, 1—8; XXXI, 1—4; XXXVI, XXXVII, 1—3. II Kron. XXXII, 1—20. Vgl. Winer II, i. v. *Sanherib*. Ewald III, blz. 623—642 en Duncker I, blz. 447—455. — (3) II Kon. XIX, 35. Jezaia XXXVII. 36. II Kron. XXXII, 21. — (4) Joseph. *Antiq.* (Ed. Dindorf) X, 5. Vgl. *Kurzgefasst. Handb.*, IX Liefer., Thenius, *die Bücher der Könige*, blz. 397, die een' grond ten voordeele van Josephus' gevoelen vindt in II Sam. XXIV, 15 vlg., waar gesproken wordt van eene pest, die ten tijde van David in Israël woedde.

len en van 't water of iets anders door willen verstaan hebben (1). Hetzelfde is het geval met een berigt van Herodotus aangaande eene ramp, die Sanheribs leger trof, welligt dezelfde, waarvan het O. T. gewag maakt, want hier wordt de plaats niet genoemd, waar de gebeurtenis voorviel (2). Hij verhaalt n. l., dat een aanzienlijk getal Assyrische manschappen bij Pelusium door de Aegyptenaren gedood werd, nadat een overgroote zwerm veldmuizen, gedurende den nacht hunne pijlkokers, bogen en schildriemen doorknagende, hen in de onmogelijkheid gebracht had, van deze wapens gebruik te maken (3). Ook hier ontbreekt het, gelijk boven, niet aan geleerden, die in 't verhaal iets anders zoeken dan er staat. Hoe dit zij, men moet zich de zaak voorzeker zoo voorstellen, dat de ramp bij Pelusium geacht wordt die bij Jeruzalem te zijn voorafgegaan, tenzij men liever wil, dat het O. T. en Herodotus dezelfde gebeurtenis op 't oog hebben. Naar Assyrië teruggekeerd, werd Sanhērib eenige jaren later door twee zijner zonen gedood. Evenmin als hij waren zijne opvolgers in staat, aan eene hernieuwing der krijgszuchtige plannen te denken.

Maar wat Assyrië niet meer vermogt beproefden dra andere vijanden met gunstiger gevolg. Kort vóór den val van Ninivé trok NECHO tegen Juda op, begeerig om de grenzen van zijn rijk in Azië uit te breiden. Bij Megiddo stelde Josīa, koning van Juda, zich aan 't Aegyptische leger in den weg; maar zijne troepen werden in 608 geslagen en hijzelf stierf kort daarna aan wonden, in den slag bekomen. Volgens den Bijbel werd er bij Megiddo, volgens Herodotus bij Magdalus gestreden (4). Om van minder aannemelijke gissingen te zwijgen, Magdalus (5) moet òf voor dezelfde plaats als Megiddo gehouden worden, òf Herodotus zal daarmede eene plaats, die wat meer naar 't noorden, ten oosten van Acco ligt, en Magdala (6), Migdol (7), Megdel (8) of Magdiel (9) genoemd wordt, bedoeld hebben.

»Gansch Juda en Jeruzalem bedreven rouw over Josīa, en Jeremia

---

(1) Winer I, blz. 498 i. v. *Hiskias.* — (2) Zie *Kurzgefasst. exeget. Handbuch* V Liefer., Knobel, *der Prophet Jesaia*, blz. 272 vlg.; IX Liefer., Thenius, *die Bücher der Könige*, blz. 397. — (3) Herod. II, 141. Vgl. Winer t. a. p. en Hitzig, *der Prophet Jesaja übersetzt und ausgelegt* op XXXVII, 36. — (4) II Kron. XXXV, 20—25. II Kon. XXIII, 29—31. Herod. II, 159. — (5) Pauly IV, blz. 1722 i. v. *Megiddo.* — (6) Winer II, blz. 45 i. v. Von Spruner, kaart 18. — (7) Von Spruner, kaart 18. — (8) Ewald III, blz. 708, Noot 1. — (9) Duncker I, blz. 500, Noot 1.

maakte een klaaglied over hem (1); desgelijks alle zangers en zangeressen tot op dezen dag." Dit is 't laatste, wat de kroniek van dezen koning meldt, die, in de kracht der jaren van deze aarde weggenomen, die hulde overwaardig was om de groote hervorming, door hem in Juda ingevoerd. Nadat toch sinds Hiskia's dood de afgodendienst weder rassche vorderingen in 't rijk had gemaakt, had de hoogepriester aan Josīa, die als kind den troon had beklommen, toen hij den ouderdom van achttien jaren had bereikt, laten zeggen, dat hij het wetboek in 't huis des Heeren gevonden had. Dit wetboek, gelijk veelal aangenomen wordt, het boek Deuteronomium (2), las de koning vervolgens ten aanhooren van het gansche volk voor en hernieuwde hierop voor zich en zijne onderdanen het verbond met Jehova. Ook liet hij alles, wat aan de afgoden- en beeldendienst herinnerde, uitroeijen en ten slotte het pascha vieren, gelijk het nimmer te voren was gevierd. Daarom was er, volgens de overlevering, vóór hem geen koning, hem gelijk, en stond na hem zijns gelijke niet op; daarom was zijne gedachtenis »als een geurig reukwerk, naar apothecars kunst bereid, en in ieders mond zoet als honig, als muziek onder den wijn" (3).

Na den slag bij Megiddo stelde Necho in plaats van den jongsten zoon van Josia, dien het volk tot koning verheven had, diens tweeden zoon JOJAKIM aan en legde het rijk tevens eene zware schatting op. Wel hield die onderwerping kort na den slag bij Carchemisch (zie boven, blz. 40) op, maar alleen om plaats te maken voor een ander, veel drukkender juk, dat der Babyloniërs. Niet lang duurde het (zie boven, blz. 41), of Jojäkim moest zich aan NEBUKADNEZAR onderwerpen. Vroeger zeide ik, dat het tijdstip dier onderwerping moeijelijk vast te bepalen was. Zij, die ze niet terstond na den slag bij Carchemisch stellen, steunen hoofdzakelijk op drie gronden: 1° op eene plaats van Josephus, volgens wien dit eerst in 't achtste jaar van Jojäkims regering, d. i. in 599 v. C., plaats greep (4); 2° op Jeremia XXXVI (5), waar men vindt, dat op last van dezen profeet in het 5de jaar van Jojakim, d. i. in 602, aan het volk vanwege Jehova de aanstaande inval van Nebukadnezar voorspeld werd, en 3° op II Kon. XXIV, 1 vlg., waar berigt wordt, dat Jojakim drie jaren na zijne onderwerping opstond, dat de Babyloniërs tegen Jeruzalem oprukten en de stad innamen, nadat

(1) Vgl. Ewald III, blz. 709, Noot 1. — (2) Vgl. Winer I, blz. 610, i. v. *Josias* en Ewald III, blz. 682 vlg., 697 vlg. — (3) II Kon. XXIII, 25. Jezus Sirach bij van Hamelsveld, *de apokryfe boeken*, L, 1, 2. — (4) Joseph. *Antiq. Jud.* X, 6, 1. — (5) Vgl. XLV, 1,

inmiddels Jojakim gestorven en zijn zoon hem opgevolgd was (1). Tegen deze gronden kan met regt het eene en andere aangevoerd worden. De getuigenis van Flavius Josephus, wien door meer dan een' vorscher op dit gebied »in de oude chronologie en geschiedenis" alle vertrouwen ontzegd wordt (2), kan niet opwegen tegen eene plaats van Berosus, welke Josephus zelf elders aanhaalt, volgens welke Nebukadnezar vóór zijn' terugtogt de zaken in Aegypte regelde en de zorg voor de gevangenen uit Judaea, Phoenicië, Syrië en Aegypte aan sommige zijner vrienden opdroeg (3). Het is niet zeker, dat Jeremia XXXVI op de nadering van 't Chaldeeuwsche leger, en zoo ja, op de eerste nadering ziet. In II Kon. XXIV, 1 staat wel, dat Jojakim drie jaren na de onderwerping afviel; maar vermits in de volgende verzen verhaald wordt, eerst dat er een Chaldeeuwsch leger tegen Jeruzalem werd afgezonden, vervolgens dat Jojakim stierf (4) en zijn zoon hem opvolgde, dan dat het leger Jeruzalem insloot en eindelijk dat Nebukadnezar zelf kwam opdagen en de stad werd genomen, mag men vooronderstellen, dat de gebeurtenissen elkander in die orde zijn opgevolgd en er over dat alles een paar jaren verloopen zijn. — In de onzekerheid, waarin wij hier alzoo verkeeren, meen ik met anderen (5), dat er geene overgroote bezwaren tegen zijn om aan te nemen, dat de onderwerping van Jojakim niet zeer lang na den slag bij Carchemisch plaats greep. Is dit zoo, dan valt de afval in 601. Dit alles past dan zeer goed bij den tijd, boven (blz. 35) voor de belegering van Ninivé gesteld, welke den koning van Juda natuurlijk eene geschikte gelegenheid aanbood om zich onafhankelijk te maken. Intusschen blijft het uitermate moeijelijk te bepalen, hoeveel togten Nebukadnezar tegen Jeruzalem heeft gedaan (6).

---

(1) Ewald III, blz. 728. Duncker I, blz. 547, Noot 3, 549, Noot 7. — (2) B. v. door Rutgers, blz. 22, welk oordeel de hoogleeraar met bewijzen staaft. — (3) *Antiq. Jud.*, X, 11, 1. — (4) Hetgeen II Kron. XXXVI, 6 staat: »Nebucadnezar — bond hem (Jojakim) met twee koperen ketenen om hem te voeren naar Babel", is niet bestaanbaar met de berigten van 't boek der Koningen. Hetzelfde geldt van Daniël I, 1, waar de belegering van Jeruzalem in het derde jaar van Jojakim gesteld wordt. Vgl. Winer I, blz. 595. Ewald III, blz. 736, Noot 5 en Duncker I, blz. 559, Noot 1. — (5) *Kurzgefasst. exeget. Handb.*, III Liefer. Hitzig, *der Prophet Jeremia*, blz. 298, 299. Winer I, blz. 594, i. v. *Jojakim;* II, i. v. *Nebucadnezar*. Rutgers, blz. 82, 83. Om grondig te werk te gaan, zou ik hier ook over de maanden en 't jaar van den dood van Jojakim moeten spreken. Doch ik schrijf niet over chronologie, en dit laatste punt doet *hier* niet af. Wie hier dieper doordringen wil zie nog o. a. Rutgers, blz. 42 en 43. — (6) Men zie ook het artikel van Georgii over »*Nebukadnezar*" in Pauly V, blz. 493, die m. i.

Ontging nu Jojakim door den dood de gevolgen van zijn' opstand, niet zoo gelukkig was zijn nog jonge zoon en opvolger JOJACHIN, ook wel JECHONJA genoemd. Na slechts drie maanden en tien dagen geregeerd te hebben, moest hij de poorten der hoofdstad voor den vijand openen, waarop hij met zijne moeder, al zijn gevolg, zijn' harem, een groot deel zijner onderdanen, o. a. Ezechiël, en vele schatten naar Babylon gevoerd werd. Dus werd 's Heeren woord bewaarheid: »Zoo waarachtig als ik leve, ofschoon Chonja, de zoon Jojakims, des konings van Juda, een zegelring ware aan mijne regterhand, zoo zal ik u toch vandaar wegrukken. En ik zal u geven in de hand dergenen, die uwe ziel zoeken, en in de hand dergenen, voor welker aangezigt gij schrikt, n.l. in de hand Nebucadrezars, des konings van Babel, en in de hand der Chaldeën. En ik zal u en uwe moeder uitwerpen in een land, waarin gij niet geboren zijt, en dáár zult gij sterven. En in het land, waarheen hunne ziel verlangt weder te komen, daarheen zullen zij niet wederkeeren" (1).

Juda's kracht was gebroken: »niemand bleef er achter dan het arme volk." Over die weerlooze menigte stelde Nebukadnezar den derden zoon van Josia (2), Mattanja, tot koning aan en veranderde diens naam tevens in »ZEDEKIA". Deze verbond zich bij handslag en plegtigen eed tot gehoorzaamheid aan den koning van Babylonië. Maar de vaderlandsliefde en de zucht naar onafhankelijkheid hadden weldra op koning en volk meer invloed dan de afgelegde eeden en wogen zwaarder dan de vermaningen van Jeremia, die lijdzame onderwerping als het eenigste, wat te doen stond, aanprees en deswege veel smaad en beschimping moest verduren. Dus stond ook Zedekia, gelijk zijn voorganger, hulp van Aegypte verwachtende, op. Daar de meeste steden des lands, bijna zonder slag of stoot, in 's vijands magt vielen, werd hij weldra in zijne hoofdstad ingesloten, die nu eene harde belegering had door te staan. Vruchteloos was de hardnekkigste tegenstand; ijdel ook de poging tot ontzet, door een leger der Aegyptenaren beproefd, dat spoedig tot den terugtogt werd gedwongen. Na een beleg van een en een half jaar werd de stad, welker voorraad geheel uitgeput

---

te veel gewigt hecht aan de kroniek en de profetie van Jeremia en daarentegen de plaatsen uit het boek der Koningen niet schijnt te tellen. — (1) Jerem. XXII, 24—27. — (2) Ten onregte wordt hij II Kron. XXXVI, 10 een broeder van Jojachin genoemd. Zie Winer II, blz. 721, Noot 1. Ewald III, blz. 737, Noot 1.

was, in 586 ingenomen en weldra, op last van Nebukadnezar, geheel verwoest. Schier niemand kon ontkomen: »God verschoonde noch de jongelingen, noch de maagden, de ouden, noch de stokouden, maar gaf ze allen in de hand van den koning der Chaldaeën." Zedekia vlood, toen de stad op 't punt stond stormenderhand genomen te worden, met een aantal zijner krijgslieden buiten de muren, doch werd achterhaald en voor Nebukadnezar gebracht, die hem eerst dwong getuige te zijn van den dood zijner zonen, hem vervolgens de oogen liet uitsteken en, in koperen ketenen geklonken, naar Babylon zond. Daarheen, of althans naar het Babylonische rijk, werd ook het overschot van 't volk gevoerd, met uitzondering van eenige arme lieden, die achtergelaten werden om het land te bebouwen.

Begon hiermede de zeventigjarige Babylonische ballingschap? Over 't antwoord, op deze vraag te geven, bestaat zeer veel verschil van meening. Inzonderheid is men het niet eens over het jaar, waarin het begin dier ballingschap te stellen is. In tegenstelling met velen, die van Jojachins wegvoering, of wel van die van Zedekia en van de verwoesting der stad af tellen en de »70 jaren" slechts als eene bepaling in 't algemeen aanmerken (1), houdt de hoogleeraar Rutgers dit getal vast en stelt het begin der ballingschap in 605 v. C., toen er voor 't eerst Joden gevankelijk naar Babylonië gevoerd zijn (zie boven, blz. 41 en 114). Tot dit besluit komt hij hoofdzakelijk uit hoofde dat 1° het O. T., bovenal Jeremia, uitdrukkelijk en bij herhaling zeventig jaren, als den duur der ballingschap, aanneemt (2) en men 2° niet te vragen heeft naar den tijd, waarin de *aanzienlijkste* Joden werden weggevoerd (met Jojachin), noch naar de verwoesting van stad en tempel, maar naar den aanvang der ballingschap, die, stelt hij, daar was, toen de *eerste* Joden gevankelijk weggevoerd werden. Ik voeg hierbij slechts deze opmerking, dat dit punt, dat naauw tezamenhangt met dat, hetwelk boven (blz. 114 vlg.) is besproken, mij ook daarom voor eene in alle opzigten voldoende beslissing niet zeer vatbaar schijnt, dewijl juist die eerste onderwerping van Juda en de eerste wegvoering van een deel der

(1) Zie Winer I, blz. 358, 359, i. v. *Exil* en Ewald IV, blz. 81—83. — (2) Jeremia XXV, 11, 12; XXIX, 10, waar men moet lezen: »als zeventig jaren *voor* [niet *te*] Babel zullen vervuld zijn", Rutgers, blz. 131, Noot en *Kurzgefasst. exeget. Handb.*, Lief. III. Hitzig, *der Prophet Jeremia*, blz. 229, 230. — Zie verder Daniël IX, 2. Zacharia I, 12; VII, 5. II Kron. XXXVI, 20, 21. Vgl. Rutgers, blz. 131—141

inwoners in 't O. T., hier de hoofdbron, meer is aangeduid dan opzettelijk vermeld en met name ontbreekt in de optelling bij Jeremia LII, 28—30.

§ 8.

Godsdienst, regering en letterkunde der Israëlieten (1).

De godsdienst der Israëlieten bestond, gelijk wij zagen, in de vereering van den éénen waren God, die tevens hun koning was. Gods woning, de plaats zijner eeredienst, was de tabernakel of tent der getuigenis, die uit het voorhof en het heiligdom bestond, waarvan het binnenste gedeelte het allerheiligste heette. Hier stond de arke des verbonds, de heilige kist, waarin de twee steenen tafelen lagen, waarop de tien geboden geschreven stonden. Op den togt door de woestijn werd deze tent vervaardigd en overal medegevoerd. Of zij in der daad zoo prachtig geweest is als het boek Exodus meldt, wordt op niet verwerpelijke gronden betwijfeld (2). Na de vestiging van 't volk in Palaestina stond zij eerst te Silo, in Ephraïm, vervolgens nu hier, dan daar, totdat Salomo ze naar Jeruzalem liet overbrengen. Van dat oogenblik af verdwijnt zij uit de geschiedenis,

(1) Exod. XII, 3—20. XIX, 5, 6. XXIII, 16. XXVI. XXVII. XXXV—XXXVIII. Levit. I, 5, 11. II, 2, 8, 16. III, 2, 11—16. IV, 25. X, 10, 11. XVI. XXIII, 5—8, 15, 34 vlg. XXVII, 29—33. Numeri III, 6—10, 38. IX, 15. XVI, 40. XVIII, 8—24. XXVIII, 16—25, 26. XXIX, 12 vlg. Deuter. XIV, 22—27. XVI, 1—10, 11, 13 vlg. XVII, 8, 9. XIX, 17. XXI, 5 XXXI, 9. XXXIII. 10. I Samuel X, 5, 10. XIX, 18—20. I Kon. V, 16—23. VI, 1, 37, 38. VI. VII. VIII, 4. I Kron. IX, 18—34. XXIII, 5, 32. II Kron. III, 1, 2. III. IV. V, 12. VII, 6. XXIX, 16. Knobel, *Der Prophetismus der Hebräer*, I, blz. 26, 51—75, 102 vlg., 203—215 en elders. II, 39—54. Kalkar, *de Israëliet. Godsreger.* in *Verhandel. van het Haagsche Genootschap*, 2e reeks, II, blz. 111, 114, 115, Noot 35, 112—150. Winer I, blz. 50, i. v. *Alter*, *Aelteste*, blz. 408, i. v. *Gericht.* II, blz. 6 vlg., i. v. *Laubhüttenfest*, blz. 242 vlg., i. v. *Pfingsten*, blz. 271 vlg., i. v. *Priester*, blz. 277 vlg., i. v. *Propheten*, blz. 296, 297, i. v. *Rabbi*, blz. 323 vlg., i. v. *Richter*, blz. 529 vlg., i. v. *Stiftshütte*, blz. 722 vlg., i. v. *Zehent.* Loebell, blz. 194 vlg., 262—268. Ewald I, blz. 80—265; III, blz. 292 vlg., *Alterthüm.*, 2e Ausgabe in deel III, Anhang, blz. 275—295, 299—354, 399, 400, 404, 405, 411, Noot 1. De verschillende deelen van het *Kurzgefasst. exeget. Handbuch.* Duncker I, blz. 207—209, 227. Saalschütz, *Archäologie der Hebräer*, 1855, I, blz. 269; II, blz. 271—274, 307—316, 329, 330, 369—380, 429 vlg. — (2) Winer II, blz. 531, 532, i. v. *Stiftshütte.* Duncker I, blz. 213.

om plaats te maken voor den prachtigen tempel, door Salomo gebouwd. In 't vierde jaar zijner regering, 480 jaren na den uittogt uit Aegypte, liet de koning een begin met het werk maken, waartoe koning Hiram hem cederenhout van den Libanon, benevens bouwmeesters en werklieden gezonden had. Na ongeveer zeven jaren prijkte de heuvel Moria met het toen voltooide gebouw, dat geheel in den smaak der draagbare tent was ingerigt. Het schitterde van allerlei sieradiën en prachtige gereedschappen, als gouden altaren, kandelaars en tafels.

Uit alle andere volkeren, door God ten eigendom verkoren, moest de geheele natie der Israëlieten een koningrijk van priesteren, een heilig volk zijn. Uit éénen stam echter, uit den stam Levi (zie boven, blz. 92), en wel uit de familie van Aäron, werden de eigenlijke vertegenwoordigers der theocratie, de priesters, verkoren. Zij alleen zijn, door het doen van offerhanden, de middelaars tusschen Jehova en zijn volk; zij bewaren de wet, geven daarin onderwijs en zijn, vermits het hun pligt is de wet te kennen, voor de regtsspraak aan de regters toegevoegd. Gelijk de Levieten, hier in beperkten zin (met uitzondering n. l. van Aärons nakomelingen), den priesters in alles ter zijde staan, zoo was het in 't bijzonder hunne taak om den tempel te bewaken en in orde te houden, dien te openen en te sluiten, en bij de openlijke godsdienstoefening als zangers en toonkunstenaars op te treden. Aan 't hoofd der priesters staat de hoogepriester, de eenigste persoon, die eenmaal 's jaars het allerheiligste mag binnentreden. Het onderhoud der priesters en der Levieten werd uit de tienden, uit de eerstelingen der vruchten en van 't vee en uit de aandeelen bestreden, die hun van elk offerdier moesten gegeven worden.

De dag, waarop de hoogepriester eenmaal 's jaars het allerheiligste binnentrad, was het verzoeningsfeest, onder alle heilige dagen de heiligste. Behalve dit feest, dat, gelijk de overige, de Israëlieten steeds aan de naauwe betrekking moest doen denken, waarin zij tot God stonden, waren de drie voornaamste: 1° het *Pascha*, waarvan boven (blz. 88) gesproken is; 2° het *weken-* of *Pinksterfeest*, zoo geheeten, omdat het zeven weken na het paaschfeest gevierd werd, en dus op den 50sten dag inviel, vanwaar de laatste benaming komt, die eene verbastering is van »ἡ πεντηκοστὴ (ἡμέρα)", d. i. de vijftigste dag. Het wordt in 't O. T. ook wel het »feest des oogstes" of de »dag der eerstelingen" geheeten, door welke namen de oorsprong en beteekenis van 't feest ten volle aangeduid

worden. Bovendien diende het, volgens de rabbijnen (de naam der Joodsche schriftgeleerden ten tijde van Christus), ter herinnering aan de wetgeving op Sinaï. Het derde der groote feesten is het *loofhuttenfeest*, dat eene gansche week lang, uit dankbaarheid voor den wijnoogst, gevierd werd en tevens, wat echter in het O. T. niet scherp uitkomt (1), ter herinnering aan het leven in loofhutten gedurende den togt door de woestijn.

Waren de priesters de gewone vertegenwoordigers der Godsregering, krachtiger middelaars en verdedigers vond de theocratie in de *profeten*, ook wel *zieners* geheeten, wier voorganger Mozes was. Dit waren mannen, die, met een hoogeren geest bezield, het denkbeeld van de gemeenschap tusschen God en het volk steeds levendig zochten te houden en zich het bevorderen van een vroom leven ten pligt stelden. Zij zijn herders en wachters van 't volk, die alleen dan tusschenbeide komen, wanneer er tegen de voorschriften der wet gehandeld is; wanneer de theocratie niet geëerbiedigd wordt of wanneer het volk gevaren boven 't hoofd hangen. Dan treden zij op om te berispen, te waarschuwen, te vermanen, te raden, te dreigen of te beloven. Dit alles doen zij uit vrije beweging; zij spreken òf tot het geheele volk, òf tot enkele personen, en schromen ook niet de paleizen der koningen binnen te treden, wanneer hunne tegenwoordigheid daar gevorderd wordt. Bovendien worden zij, als met buitengewone gaven toegerust, dikwijls over de toekomst geraadpleegd en wenden zich vaak, ten behoeve van het volk, biddende tot God. Stelde ik zooeven de profeten tegenover de priesters, dit is, omdat de eersten, in tegenstelling met de laatsten, buitengewone gezanten Gods waren. Na den dood van Mozes zijn er tot op het einde van den tijd der rigteren geene eigenlijke profeten geweest. Eerst Samuël opende de reeks profeten in den eigenlijken zin des woords. Hij stichtte, wat wel niet opzettelijk vermeld wordt, maar allerwaarschijnlijkst is, te *Rama* en te *Giber*, beide in Benjamin gelegen, profetenscholen, gelijk er later ook elders aangetroffen worden, die, hoewel zij niet zeer lang bestaan hebben, een krachtig hulpmiddel ter opkweeking van zulke buitengemeene mannen moeten geweest zijn.

Naast de wet stond doorgaans aan 't hoofd van de Israëlieten één man, Mozes, Jozua, een regter, een koning. Bij de beraad-

(1) Levit. XXIII, 42 vlg. Vgl. Winer II, blz. 6 vlg., i. v. *Laubhüttenfest* en Ewald, *Alterthüm.*, blz. 410, 411.

slaging over gewigtige aangelegenheden werd echter ook het volk vertegenwoordigd, en wel door de oudsten der geslachten. Elke stam op zichzelf erkende verder het hoofd van het oudste zijner geslachten als stamvorst. In de vroegste tijden oefenden, bij voorkomende gelegenheden, die oudsten ook het ambt van regter uit, voor welke taak het volk later opzettelijk een aantal mannen verkoos. In moeijelijke gevallen wendde men zich tot hen, die gewoonlijk »de rigteren" (zie boven, blz. 94, 95) genoemd worden en dus in der daad opperregters zijn, of wel tot de priesters. Let men op de beteekenis van 't woord, dan waren de eerstgenoemden, die zich in hagchelijke omstandigheden uit eigen beweging aan 't hoofd van 't volk stelden of daartoe geroepen werden, tot op Eli geene regters, maar veeleer aanvoerders in den oorlog, die, na den vijand verslagen te hebben, een min of meer belangrijken invloed op de burgerlijke aangelegenheden uitoefenden. Slechts Eli en Samuël waren èn regters èn regenten des volks. Na het tijdvak der rigteren berustte de hoogste regterlijke magt bij de koningen.

Wat er van de letterkunde der Israëlieten is overgebleven vindt men, gelijk bekend is, in het O. T. en in de apocrijfe boeken. Den grondslag dier letterkunde maken de vijf boeken van Mozes, ook wel »de wet" geheeten, uit. Hierop volgen de historische geschriften, waarop boven bij herhaling verwezen is: het boek Jozua, dat der Rigteren, de twee boeken van Samuël, die der Koningen en de Kronieken. De profetische werken worden verdeeld in die der vier groote profeten: Jezaia, Jeremia, Ezechiël en Daniël, en in die der twaalf kleinen. Onder de poëtische produkten der letterkunde ontmoet men lierdichten, als de psalmen en het hooglied, alsmede leerdichten, waartoe de Spreuken, de Prediker en het boek Job gebracht worden. Eene eigenaardige dichtsoort bij dit volk zijn de klaagliederen van Jeremia. Eindelijk moeten nog de boeken Ruth, Ezra, Nehemia en Esther genoemd worden. Dit is het, wat de Hebreeuwsche Bijbel bevat; op het overige kom ik beneden met een woord terug.

In tegenstelling met vroegere eeuwen is men thans vrij algemeen van gevoelen, dat een groot aantal dier boeken van het O. T., in den vorm, waarin zij tot ons zijn gekomen, niet afkomstig is van hen, aan wier hand men ze lang heeft toegeschreven. Zeker is het, dat de meeste dier geschriften in den loop der eeuwen groote veranderingen hebben ondergaan. Hier is menige bladzijde ingelascht, dáár zijn nieuwe bladzijden aan 't oorspronkelijke toegevoegd,

elders is uit de zamenvoeging van veler werk één geheel ontstaan.

Mogen de uitkomsten der kritiek in bijzonderheden vrij verre uiteenloopen, hieromtrent stemmen allen, die zich met haar bezig houden, overeen. In de eerste plaats geldt dit van de vijf boeken, die men de boeken van Mozes pleegt te noemen, alsmede van het boek Jozua. Naar 't oordeel der vorschers op dit gebied is het grootste gedeelte van de vier eerste dier boeken en van het boek Jozua niet vroeger dan in 't laatst van den tijd der rigteren en niet later dan in dien van Salomo opgesteld. Slechts enkele stukken schrijft men aan Mozes' eeuw toe, in 't overige gedeelte dier geschriften meent Ewald de sporen van vijf schrijvers uit verschillenden tijd waargenomen te hebben, terwijl het boek Deuteronomium, volgens hem, eerst in de 7de eeuw zóó, als wij het lezen, zal vervaardigd zijn. Hetgeen van de oudste boeken van 't O. T. beweerd wordt, is, hoe dan ook gewijzigd, evenzeer van toepassing op de boeken van Samuël, op het boek Job en vele andere. Maar eene breedere uiteenzetting dezer punten kan hier ter plaatse niet gegeven worden en zoeke men in de boven (blz. 117) aangehaalde werken of elders.

§ 9.

Phoenicië (1).

Het land, dat de Phoeniciërs in den historischen tijd bewoonden, is eene smalle streek langs de westkust der Middellandsche Zee, die ten oosten door den Libanon begrensd wordt. Vanwaar de naam van 't land of volk komt, is hoogst onzeker: aan meer of minder waarschijnlijke afleidingen ontbreekt het in geenen deele. Het volk zelf, hoewel niet van Sem afstammende, behoorde toch, uit hoofde van zijne taal en het karakter zijner ontwikkeling, tot den grooten Semietischen volksstam en was 't naast verwant met de Kanaänieten. Zeer uiteenloopend zijn de overleveringen omtrent het oord

(1) Bronnen: v. Spruner, kaart XV. Strabo, p. 642, 645 (Lib. XVI, cap. 2, § 14 en 25). Plin. *Hist. Natur.*, Ed. Sillig, 19 § 76. Nassau, blz. 212, vlg. I Kon. XVI, 31. Herod. II, 44; V, 58. Flav. Joseph. *contra Apion.* I, 17, 18; *Antiq.* VIII, 5, 3. Arrianus, *Anabasis* (een Grieksch schrijver uit de 2de eeuw n. C.) Ed. Müller, II, 21, 23. Georgii in Pauly IV, blz. 1734 vlg., i. v. *Melcarth.* Forbiger in Pauly VI, 1, blz. 1175, i. v. *Sidon* en VI, 2, blz. 2278 vlg., i. v. *Tyrus.* Movers, *Religion der Phön.*, blz. 148 vlg., 180 vlg., 289—291, 322 vlg., 559 vlg., 605—621 vlg. Movers, *das Phön. Alterthum*, I, blz. 224 vlg., 247 vlg., 327 vlg., 345—372, 503—508, 529—542; II, blz. 4 en verder 't geheele deel. Scherer, *Allgem. Geschichte des Welthandels*, I, blz. 65—75. Duncker I, blz. 128, 129, 151 vlg., 299 vlg., 309 vlg.

of de oorden, vanwaar de Phoeniciërs kwamen, toen zij zich in overouden tijd naar het land begaven, dat sinds hunnen naam droeg. Ik vergenoeg mij met op te merken, dat onder de verschillende berigten hierover dat van Herodotus, die de Phoeniciërs van den Perzischen zeeboezem laat komen (1), niet meer vertrouwen verdient dan de overige, daar deze geschiedschrijver in zulke oude zaken geheel gelijk is aan een' gewoon reiziger, die niet steeds in staat is waarborgen te geven voor de geloofwaardigheid der verhalen, welke hij te boek stelt. Vanwaar zij dan mogen uitgetogen zijn, in den historischen tijd en lang te voren vindt men de Phoeniciërs in die smalle landstreek aan zee, waar zij achtereenvolgens eene menigte steden stichtten: Sidon, Tyrus, Byblus, Berytus, Arădus, Tripŏlis, Acca en andere. Iedere van deze steden had haar eigen grondgebied. Tevens hadden de meeste haar eigen opperhoofd of koning. Zooveel is althans zeker, dat er een erfelijk koningschap in de vijf eerste van de zoo even genoemde steden bestond, wat zijne natuurlijke verklaring hierin vindt, dat die steden ten deele door verschillende stammen gesticht waren, welke dus elk zijn eigen koningsgeslacht behielden. Naast de koningen stond een raad der ouden, en ook het volk schijnt niet van alle aandeel aan 't bewind verstoken geweest te zijn, daar wij in de oude schrijvers meermalen sporen van eene volksvergadering aantreffen. Dat de onderscheidene steden, ook vóór dat zij aan Perzië waren onderworpen, onderling in een verbond vereenigd waren is meer eene gissing van sommige geleerden dan een historisch feit (2).

Eene aaneengeschakelde geschiedenis van Phoenicië bestaat niet. Lang meende men, zoo al geen geheel werk, toch ten minste fragmenten van een' inheemsch geschiedschrijver, Sanchuniathon, te bezitten; maar in onze eeuw heeft Movers trachten aan te toonen, dat *Sanchuniathon* niets anders beteekent dan »de geheele wet van (den god) Chon" en alzoo geen naam eens schrijvers, maar eene aanwijzing van alle heilige boeken der Phoeniciërs is. Echter had Philo van Byblus, een schrijver uit het begin der 2de eeuw v. C., den naam »Sanchuniathon", als dien van een' oud geschiedschrijver, op den titel geplaatst van een geschrift, dat hij in 't Grieksch uitgaf en dat over de geschiedenis en de godsdienst der Phoeniciërs handelde. Daar

(1) Herod. I, 1; VII, 89. Vgl. o. a. Rückert, *Lehrbuch der Weltgeschichte in organischer Darstellung*, I, blz. 191, 192. — (2) Movers, *das Phöniz. Alterthum*, I, blz. 549 vlg. Duncker I, blz. 150.

van Philo's werk slechts fragmenten tot de nakomelingschap gekomen waren, verwekte het in 1836 veel verbazing, toen Wagenfeld uit Bremen bekend maakte, dat men in een Portugeesch klooster eene Grieksche vertaling van den geheelen Sanchuniathon had gevonden, welke hij dan ook weldra in 't licht gaf. Tegen de echtheid werden belangrijke gronden aangevoerd: Wagenfeld zweeg en thans geloofde niemand meer aan de waarheid van 't geen hij voorgaf (1). Zóó ging het met den onechten Sanchuniathon. Ten aanzien van de vraag over den echten S. en diens geschrift, deze is in onze dagen met vernieuwden ijver opgevat. Nog is het onderzoek niet gesloten, zoodat men hier, gelijk meer, geduld moet oefenen en zijn' tijd afwachten. Dit staat intusschen vast, dat de geleerden meer en meer tot de meening overhellen, dat wat Philo biedt uit overoude geschriften, al of niet door Sanchuniathon vervaardigd, getrokken is. — Bij dit gemis aan inheemsche, oorspronkelijke bronnen omtrent de Phoeniciërs komt in de tweede plaats, dat vreemde schrijvers slechts verstrooide en onzamenhangende berigten over Phoenicië geven. Onder 't optellen van slagen en vorstennamen verzuimden zij uiteen te zetten, hoe de handel en de nijverheid der Phoeniciërs in den loop der eeuwen van geringe beginselen tot krachtige ontwikkeling gekomen waren.

In tegenstelling met alle andere staten der oudheid hebben de Phoeniciërs de volkeren niet van elkander gescheiden en onderling verdeeld, maar, door de gemeenschap van de eene natie met de andere te bevorderen, aan elkander verbonden. Geene wapenen, maar zeereizen en handelsondernemingen waren de werktuigen, waarmede zij zegepralen behaalden van duurzamer gevolgen, dan die van menig veroveraar. Het gemis aan zedelijkheid, dat de oudheid den Phoeniciërs verwijt, getuige o. a. Cicero, die beweert, dat alle gedenkteekenen der oudheid en de gansche historie aantoonen, dat de Phoeniciërs een zeer bedriegelijk volk zijn, dit gemis wordt ruimschoots opgewogen door de overgroote weldaden,

---

(1) Movers, *die Religion der Phönizier*, blz. 99, 121 vlg. en in *Ersch und Gruber*, i. v. *Phönizien*. Bähr in Pauly VI, 1, blz 739, 740, i. v. *Sanchuniathon*. Ewald, Über die Phön. Ansichten von der Weltschöpfung und den geschichtl. Werth Sanchuniathon's in den *Abhandl. der Königl. gesellsch. der Wissensch. zu Gött.*, 1851, V, blz. 48 vlg. Bunsen, *Aegypten*, V, blz. 240 vlg. Eene aankondiging van een geschrift van Renan, getiteld: mémoire sur l'origine etc. de l'hist. Phénicienne, qui porte le nom de Sanchoniathon en geplaatst in de *Mémoires de l'académie des Inscript. et Belles-Lettres*, tom. XXIII, 2e partie (dat niet tot mij gekomen is) in de *Gött. gelehrte Anzeigen*, 12 Sept. 1859.

die zij der menschheid bewezen hebben (1). Doorgaans wordt gezegd, dat de steenachtige en onvruchtbare bodem van Phoenicië de scherpzinnigheid van 't volk prikkelde om middelen op te zoeken ter verwerving van datgene, wat de natuur hun weigerde. Deze voorstelling is overdreven. Onvruchtbaar was Phoenicië niet, wel smal en klein. Men zal dus digter bij de waarheid zijn, wanneer men het er voor houdt, dat de ligging en de toestand des lands met het rijke Azië in den rug en met zijne bogten en baaijen, de rijkdom van den Libanon en den Antilibanon aan hout, koper en ijzer, benevens de ondernemende aard en de winzucht van 't volk de voornaamste aanleidende oorzaken waren, die hen drongen de gevaren der zee te gaan trotseren.

Ongetwijfeld zijn van geen land der oudheid zoovele koloniën uitgegaan als van Phoenicië. Behalve aan de oorzaken, die de oude schrijvers voor 't stichten van koloniën in 't algemeen aanvoeren, is dit voor een goed deel toe te schrijven aan de gemakkelijkheid, waarmede de Phoeniciërs zich over zee konden verplaatsen, aan 't voortdurend zien van al de beweging, die een land, zoo rijk aan havens, medebrengt, alsmede aan 't uitzigt op de vele voordeelen, welke eene volksverhuizing beloofde. Reeds in de vroegste tijden hadden zij volkplantingen op Cyprus, Rhodus en Creta. Samothrace, Lemnos en Thăsus, bekend door zijne goudmijnen, werden door hen bevolkt. Ook aan de kusten der Aegeïsche zee stichtten de Phoeniciërs eenige volkplantingen. Na de dertiende eeuw, waarin vermoedelijk de grondvesting van de meeste der pas genoemde koloniën valt, rigtten zich de togten der Phoeniciërs verder naar het Westen. Op Sicilië, Sardinië en de Balearische eilanden kregen zij vasten voet. Op 't eerstgenoemde eiland is b.v. de stad, die later Panormus heet, op Sardinië Carălis hun haren oorsprong verschuldigd. De belangrijkste volkplantingen stichtten zij in Spanje en op de noordkust van Afrika: dáár Gades (Cadix), omstreeks 1100, Carteja en schier alle steden aan de kust; hier Utĭca, Carthăgo, Groot-Leptis, Hippo en eene menigte andere. Al deze koloniën komen als zelfstandige staten voor en schijnen door geene andere banden aan het moederland gehecht geweest te zijn dan door die van 't gemeenschappelijk handelsbelang en het deelnemen aan de vereering der goden van 't moederland.

(1) Cicero, *fragm. orat. pro Scauro* c. 10 (in *Ciceronis sex oration. partes*, Ed. Angelus Maius, p. 16).

De handel der Phoeniciërs bestond in zee- en landhandel. Den zeehandel dreven zij voornamelijk met hunne volkplantingen; maar ook bevoeren zij de Perzische en de Arabische golf. Het karakter van hun' handel was ruilhandel: de kunstig vervaardigde stoffen van de rijken aan den Tigris en den Euphraat werden tegen de ruwe produkten van 't Westen ingewisseld. Uit Indië haalden zij goud, uit Spanje vooral zilver, maar ook goud, koper en ijzer. Zooveel zilver hadden de Phoeniciërs, die hier 't eerst kwamen, zegt Aristoteles (1), voor olie en speeltuig van de inboorlingen bekomen, dat de vaartuigen den last niet konden dragen, weshalve zij zelfs de ankers van zilver lieten maken, om toch vooral zooveel mogelijk mede te voeren. Het is zeker, dat zij het tin over zee haalden uit de Kassiterïdes (tineilanden), n. l. de Scilly-eilanden, ten zuid-westen van Engeland gelegen (2), maar niet waarschijnlijk, dat zijzelve den barnsteen uit de Oostzee aanvoerden, dien zij zich òf op de Kassiterïdes, òf op eene andere plaats, waarheen die stof mag vervoerd zijn, kunnen verschaft hebben. Men kan hier veel vermoeden, doch niets beslissen, daar geene plaats der oude schrijvers duidelijk aanwijst, vanwaar deze stof gehaald werd, of vermeldt, dat de Phoeniciërs naar de kusten voeren, vanwaar zij kwam. Eene van de gissingen, die den meesten bijval vindt en ook ook op Humboldts gezag mag bogen, is, dat de barnsteen van de westkust der Cimbrische Chersonēsus (ongeveer het tegenwoordige Jutland, Sleeswijk en Holstein) kwam en dat de handel hierin eerst in lateren tijd op de kusten der Oostzee werd gedreven (3). Alleen weten wij uit Homerus, dat de Phoeniciërs reeds in de 10de eeuw v. C. uit barnsteen halsbanden en andere sieradiën vervaardigden (4).

De landhandel rigtte zich zuidwaarts naar Arabië en Aegypte, oostwaarts naar Palaestina, Syrië, Perzië en Babylonië, en noordwaarts naar Armenië en aangrenzende landen. Van den Perzischen zeeboezem haalden de Phoeniciërs paarlen en specerijën, uit Arabië wol, wierook, ivoor en ebbenhout, uit Indië goud en edelgesteenten, uit Syrië en Palaestina wijn, olie en koren, slaven en slavinnen uit de streken van den Caucasus, uit Armenië paarden, ezels en muildieren, uit Aegypte eindelijk graan en glaswaren van

---

(1) Aristot., *de mirabilium auscultatione*, Ed. Bekker, c. 136. Vgl. Diod. V, 35 en Strabo, p. 117, 121 (III, cap. 2, § 3 en 8). — (2) Strabo, p. 145, 146 (Lib. III, cap. 5, § 11). Plin. *Hist. Natur.* Ed. Sillig, VII, 56, § 197. — (3) Humboldt, *Kosmos*, II, blz. 163 met de aanteekening. — (4) *Odyssea* XV, 459; XVIII, 295.

allerlei soort. Doch niet alleen vreemde waren werden te land en te water vervoerd. Bij de Phoeniciërs had men fabrieken, die de waarde van vele ruw aangevoerde grondstoffen verdubbelden of nieuwe artikels tot uitvoer van eigen bodem leverden: purperverwerijen, weefstoelen, fabrieken van sieradiën uit barnsteen, ivoor en metalen, glasfabrieken. Overweegt men, dat het glas in de vroegste eeuwen in Aegypte reeds in veelvuldig gebruik was, dan wordt het twijfelachtig, of het bekende verhaal, dat de uitvinding hiervan aan de Phoeniciërs toeschrijft, waarheid bevat. Maar in allen gevalle komt hun de eer toe, deze stof zeer fraai bewerkt te hebben. Anders staat het met de uitvinding van de purperverf, waarbij het toeval eene groote rol moet gespeeld hebben (3): de eer hiervan wordt Phoenicië geenszins betwist. Mogten ook andere stranden der Middellandsche Zee rijk zijn aan purperslakken, het Tyrische purper met zijn donkeren gloed was wereldberoemd, eene vorstenpracht. De menigte verwerijen, zegt Strabo (4), maakte Tyrus tot eene onaangename, maar tevens tot eene rijke stad. Of ook het letterschrift den Phoeniciërs zijn' oorsprong verschuldigd is, moet nog in 't onzekere gelaten worden; maar dat de Grieken het aan hen ontleenden, is algemeen aangenomen.

Gelijk van bijna alle Semieten was de godsdienst der Phoeniciërs eene natuurdienst: hunne goden waren de krachten der natuur, als mythische personen vereerd. Hun hoofdgod is Baal, de Bel der Babyloniërs, de heer des hemels, wiens kracht in de werking der zon erkend werd. De hoogste godin is Baaltis of Aschera, bij de Babyloniërs Mylitta geheeten, wier dienst ten hoogste ontuchtig was. Tegenover Baal staat Moloch, de god des vuurs, die zich in 't verwoesten en dooden verlustigt. Hem ter eere werden menschen geofferd, inzonderheid kinderen, die het gloeijend gemaakte afgodsbeeld in de armen gelegd werden en onder verschrikkelijke pijnen moesten omkomen, terwijl de moeders, welke men dwong hierbij tegenwoordig te zijn, niet eens hare smart aan den dag mogten leggen. Zulke offers van kinderen werden jaarlijks op een bepaalden dag den god aangeboden, maar bovendien bij 't op handen zijn van gewigtige ondernemingen en bij groote rampen, als droogte, pest of noodlottige oorlogen.

---

(1) Julius Pollux (een tijdgenoot van keizer Commodus), *Onomasticon* IV, 2. — (2) Strabo, p. 644 (Lib. XVI, cap. 2, § 23).

Gelijk Moloch de god, zoo is Astarte de godin van 't vuur, in wier tempel de haard steeds moet ontstoken zijn. Gelijk aan Moloch knapen en jongelingen, zoo werden aan Astarte maagden ten offer gebracht. Bij voorkeur werd Astarte te Sidon vereerd, weshalve zij als schutsgodin dier stad voorkomt, gelijk Tyrus' nationale god Melcarth heet, die zoowel het karakter van Baal als dat van Moloch heeft. Het behoeft voorzeker niet herinnerd te worden, dat al deze goden en godinnen door de Grieken en Romeinen met de namen van hunne eigene godheden genoemd, d. i. dat zij met deze geidentificeerd werden. Zoo is b. v. Melcarth bij hen Hercules, Astarte Venus, Juno of de godin der maan. Eveneens is het met den bovengenoemden Chon der Phoeniciërs (zie blz. 122), die bij hen dezelfde rol vervult als Saturnus bij de Grieken.

Van Phoenicië's steden is Sidon, naar den naam geheeten van den stam, die haar stichtte, de oudste. Zij is in een' tijd gebouwd, waarvan de geschiedenis geene geheugenis heeft: »En Kanaän gewon Sidon, zijnen eerstgeborene" (1). Zij was de moederstad van bijna alle steden van 't land en bleef lang de magtigste, de markt der heidenen, totdat Tyrus haar voorbijstreefde. Onder de steden, door Sidon gesticht (»gij, dochter van Sidon," noemt Jezaias haar (2)), is Tyrus, eigenlijk Zor geheeten, verreweg de vermaardste. Homerus en Mozes kennen haar nog niet; maar bij Jozua en Herodotus komt zij reeds voor (3). Hierop moet men zich vooral gronden, wanneer men, wat de meeste geschiedvorschers doen, het berigt van Herodotus verwerpt, volgens 'twelk de stichting der stad tot de 28ste eeuw v. C. moet opgevoerd worden. Tegelijk met de stad was op een eiland tegenover de landtong, waarop zij lag, een tempel voor Melcarth gebouwd met twee zuilen, de eene van louter goud, de andere van smaragd, die 's nachts met een verwonderlijken gloed fonkelde. Daarheen trokken — zoo stelt Duncker — omstreeks in 't midden der 13de eeuw v. C. een aantal familiën uit Sidon en stichtten er op een ander klein eiland, nabij den tempel, Nieuw-Tyrus, dat met Oud-Tyrus als ééne stad aangemerkt werd en weldra met Sidon begon te wedijveren (3). Zóó ontstond die stad, welker kooplieden vorsten, welker han-

(1) Genes. X, 15. — (2) Jozaias XXIII, 12. — (3) Jozua XIX, 29. Herod. II, 44. Movers, *das Phöniz. Alterthum*, I, blz. 135, meent zich aan Herodotus te moeten houden. — (3) Joseph. *Antiq.*, VIII, 3, 1. Justin. XVIII, 3. Movers, *das Phöniz. Alterth.*, I, blz. 224. Vgl. Duncker I, blz. 310, wien ik volg.

delaars de heerlijkste in het land zijn (1). »Zeg tot Tyrus, die daar woont aan de ingangen der zee, handelende met de volken in vele eilanden, zoo zegt de Heer: o Tyrus, gij spreekt, ik ben volmaakt in schoonheid. Uwe bouwers hebben uwe schoonheid volkomen gemaakt. De inwoners van Sidon en Arvad (Arădus) waren uwe roeijers. Perzen, Lydiërs en Puteërs (denkelijk de bewoners van 't noordwestelijk deel van Aegypte, vgl. Winer, i. v. *Put*) waren in uw heir, uwe krijgslieden. De kinderen van Arvad en uw heir waren rondom op uwe muren; schild en helm hingen zij aan uwe muren; die maakten uw sieraad." — »Menschenkind, zeg tot den vorst van Tyrus, zoo zegt de Heer: uw hart verheft zich en spreekt: ik ben God, ik zit in Gods stoel, in het hart der zeeën" (2).

Wil men — en hiertoe bestaat geen grond — deze schildering niet overdreven achten, hoe groot waren dan niet de magt en de rijkdom van Tyrus, hetwelk zijn hoogsten bloei in de 10de eeuw bereikte, maar omstreeks 600 nog zoo weinig in verval was, dat Ezechiël van haren handel het levendige en uitvoerige beeld kon ontwerpen, waarop ik straks terugkom.

Bleven de oudere volkplantingen in de Aegeïsche Zee waarschijnlijk 't meest in betrekking met Sidon, de grootere en talrijker volkplantingen in 't Westen gingen van Tyrus uit en deden de welvaart der moederstad snel toenemen. Alleen de rijkdommen van Tarsis of Tartessus, het stroomgebied der Baetis (Guadalquivir) met de westkust van Turdetanië van Calpe, een' berg aan 't oostelijk uiteinde der zuilen van Hercules, tot den mond der Anas (Guadiana) (3), waren hiertoe voldoende geweest. Niet zonder reden maakt het O. T. zoo vaak gewag van de Tarsisschepen. »Tharsis dreef koophandel met u van wege de veelheid van allerlei goed; met zilver, ijzer, tin en lood handelden zij op uwe markten. Syrië dreef koophandel met u van wege de veelheid uwer werken. Juda en het land van Israël waren uwe kooplieden met tarwe, honig, olie en balsem. Arabië handelde met u in lammeren, rammen en bokken. De kooplieden van Scheba (Saba) handelden op uwe markten met alle hoofdspecerij en met alle kostelijk gesteente en goud. De schepen van Tharsis zongen van u vanwege den onderlingen koophandel met u; en gij waart vervuld en zeer verheerlijkt in het hart

(1) Jezaias XXIII, 8. — (2) Ezechiël XXVII, 3, 4, 8, 10, 11; XXVIII, 2. — (3) Movers, *das Phöniz. Alterthum*, II, blz. 594—614. Winer, i. v. *Tharschisch*.

der zeeën. Als uwe marktwaren uit de zeeën voortkwamen, hebt gij vele volken verzadigd; met de veelheid uwer goederen en uwen onderlingen koophandel hebt gij de koningen der aarde rijk gemaakt. Alle schepen der zee en hare zeelieden waren in u om handel met u te drijven. Door de grootheid uwer wijsheid in uwen koophandel hebt gij uw vermogen vermeerderd" (1).

Was Tyrus de zetel van zooveel magt, de stapelplaats van zulk een' uitgebreiden handel en van zooveel schatten, dan was het voorzeker geen nutteloos werk de stad goed te bevestigen. Hiervoor zorgde HIROM of (bij de Israëlieten) HIRAM, de tijdgenoot van David en Salomo. Hij verbond het eiland, waarop Nieuw-Tyrus lag, met dat van den tempel van Melcarth door een' dam in zee te werpen. Verder liet hij rondom de nieuwe stad hooge en sterke muren optrekken, die, door de golven der zee bespoeld, den belegeraars geene ruimte overlieten om post te vatten of stormladders te plaatsen. Deze muren waren aan den kant van 't vasteland het sterkst, aan de zeezijde het zwakst.

Nadat het geslacht van Hiram in 't midden der tiende eeuw v. C. van den troon was gestooten, beklom ITHOBAAL of ETHBAAL, een priester van Astarte, de vader der beruchte Jezebel, dien. Ithobaals kleinzoon liet twee minderjarige kinderen na, ELISSA (DIDO) en PYGMALION. De eerste huwde Sicharbaal Sichaeus, hoogepriester van Melcarth, maar werd door de euveldaad haars broeders weldra van haren man beroofd, waarop zij met eene schaar aanzienlijken hare vaderstad verliet en Carthago stichtte (2). Ten tijde van Salmanassar schijnen de overige steden van Phoenicië de meerderheid van Tyrus ongaarne gezien te hebben; althans zij onderwierpen zich alle aan dien vorst. Alleen Nieuw-Tyrus weerstond zijne troepen en verdedigde zich vijf jaren lang tegen de overmagt der Assyriërs. Menander, die hier de eenigste bron is, verzuimt den afloop van 't beleg te melden: met Movers geloof ik eerder, dat ook Nieuw-Tyrus zich na die vijf jaren zal onderworpen hebben, dan met andere nieuweren, dat de Assyriërs onverrigter zake hebben moeten aftrekken (3).

(1) Ezechiël XXVII, 9, 12 vlg.; XXVIII, 5. Het bovenstaande zijn slechts eenige hoofdtrekken der fraaije schildering. Intusschen beneemt het onzekere van menigen volksnaam veel van 't aanschouwelijke der teekening. De verklaring, voor zoover zij kan gegeven worden, zoeke men bij Ezechiël van *Hitzig*, in 't *Kurzgefasste exeget. Handbuch*, Liefer. 8 en Duncker I, blz. 328. — (2) Menander bij Joseph. *contra Apion.* I, 18. Justin. XVIII, 4. — (3) Menander bij Joseph. *Antiq.* IX, 14, 2. Movers, *das Phöniz. Alterth.* I, blz. 397 vlg. Cless in Pauly VI, 1, i. v. *Salmanassar*, blz. 706. Duncker I, blz. 445.

Op nieuw kwamen de Tyriërs in groot gevaar, toen Nebukadnezar koning van Babylonië was. Naar 't schijnt, vreesden de Phoeniciërs, in 't begin der regering van Zedekīa, door de Babyloniërs te zullen aangetast worden, en wendden zich daarom tot de Joden om hen tot afval aan te sporen (1). Die poging mislukte, en Phoenicië moet, met uitzondering van Nieuw-Tyrus, destijds in handen van den veroveraar gevallen zijn (2). Later, na den val van Jeruzalem, maakte Nebukadnezar aanstalten om ook Nieuw-Tyrus te veroveren. Dat dit na 586 valt blijkt hieruit, dat Ezechiël in 585 den ondergang van Tyrus voorspelt en in 570 (XXIX, 17) dit als geschied aanduidt. Hiertegen kan wat Josephus, die zichzelf bovendien tegenspreekt, berigt, dat Tyrus in 't zevende jaar der regering van Nebukadnezar aangetast is, geen bezwaar opleveren. Nu voorspelde Ezechiël: »'s Heeren woord geschiedde tot mij: menschenkind, daarom dat Tyrus van Jeruzalem gezegd heeft: zij is verbroken, de poort der volkeren; ik zal vervuld worden, zij is verwoest. Daarom zegt de Heer: ziet, ik wil aan u, o Tyrus; ik zal vele heidenen tegen u doen opkomen, alsof ik de zee met hare golven deed opkomen. Ik zal Nebukadnezar, den koning van Babel, tegen Tyrus brengen met paarden en met wagenen en met ruiters. Die zullen de muren van Tyrus verderven en hare torens afbreken; ja, ik zal haar tot eene gladde steenrots maken" (3). Hoogst aanschouwelijk is bij den profeet de schildering van 't beleg en van de verwoesting, die de stad dreigde. Intusschen werd de voorspelling niet ten volle bewaarheid. Wel lagen de Babyloniërs dertien jaren lang voor de stad; maar de insluiting liep hoogst waarschijnlijk hiermede af, dat Nieuw-Tyrus onder zekere voorwaarden de opperheerschappij van Nebukadnezar erkende. Ofschoon Berosus en de fragmenten der Phoenicische schrijvers, die Josephus bewaard heeft, dit geenszins uitdrukkelijk vermelden, vermoedt men het op niet onaannemelijke gronden. O. a. schijnt dit te liggen in de woorden van Ezechiël XXIX, 18: »Nebukadnezar heeft zijn heir een grooten dienst doen dienen tegen Tyrus, en noch hij, noch zijn heir heeft loon (d. i. buit) gehad van wege Tyrus" (4). Inmiddels geschiedde

---

(1) Jeremia XXVII, 1–12. — (2) Dit wordt afgeleid uit Berosus bij Joseph. *Antiq.* X, 11, 1 en *contra Apion.* I, 19; maar 't berigt is zoo algemeen, dat de tijdsbepaling niet naauwkeurig kan opgegeven worden (zie boven, blz. 113, 114). — (3) Ezechiël XXVI, 1—4, 7. — (4) Zie, behalve Berosus, Philostratus en andere Phoenicische schrijvers bij Joseph. *Antiq.* X, 11, 1 en *contra Apion.* I, 21; Georgii in Pauly V, blz. 494, i. v. *Nebukadnezzar*, die 't beleg vroeger stelt; Movers, *das Phöniz. Alterth.* I, blz. 422—450; Ezechiël van Hitzig in 't *Kurzgefasste exeget.*

's Heeren woord wederom tot Ezechiël, zeggende: »Gij dan, menschenkind, hef een klaaglied aan over Tyrus." En na op de wijze, die wij boven ten deele hebben leeren kennen, de grootheid der stad en van haren handel te hebben laten uitkomen, betreurt de profeet haren val: »Alle inwoners der eilanden zijn over u ontzet, en hunne koningen staan de haren te berge; zij zijn verbaasd van aangezigt. De handelaars onder de volken fluiten u aan; gij zijt een groote schrik geworden, en zult er niet meer zijn tot in eeuwigheid" (1).

§ 10.

Medië (2).

In de uitgestrekte landstreek tusschen den Perzischen zeeboezem, de Kaspische Zee, den Tigris en den Indus ligt het hoogland Iran, dat met geene groote rivieren doorsneden en ten westen door Babylonië en Assyrië, ten oosten door het land der zeven stroomen begrensd wordt. De kern van 't land is eene groote woestijn, alleen voor paarden en kameelen toegankelijk, die echter door vele dalen en oasen wordt gebroken. De noordelijke helft van 't land ligt hooger dan de zuidelijke. Op dit hoogland vindt men de grootste verscheidenheid van bodem en klimaat. Tallooze bergketens en dalen wisselen elkander aan de grenzen af. In 't noorden vindt men hooge bergtoppen, met eeuwigdurende sneeuw bedekt; in 't oosten en westen aaneengeschakelde bergketens, die naar 't zuiden toe, vooral in 't westen, schoone en vruchtbare dalen bevatten, terwijl in 't zuiden steile bergpassen naar den Perzischen zeeboezem voeren. In 't voorjaar waaijen er hevige stormen, in den zomer is de lucht er bijzonder droog en helder. Tegenover de onverdragelijke koude op de toppen der bergen staat de gloeijende hitte der vlakten, tegenover den ijskouden winter in 't noorden het heete stof van de woestijnen, dat naar 't zuiden waait.

Handbuch, 8 Liefer.; Winer, i. v. *Nebucadnezar* en *Tyrus*, alsmede Duncker I, blz. 561, 562, Noot 4. — (1) Ezechiël XXVII, 1, 35, 36. — (2) Bronnen: v. Spruner, kaart III en IV. Strabo, p. 436 (Lib. XI, 7, § 2); p. 442 (XI, 11, § 1); p. 450, 451 (XI, 14, § 7, 8, 10); p. 613 (XV, 2, § 3); p. 618 (XV, 2, § 14). Herod. I, 125. Forbiger in Pauly IV, blz. 1684 vlg., i. v. *Media*. Herod. I, 16, 73, 74, 98, 101, 103, 132, 140. Cicero, *de divin.* I, 23. Kleuker, *Zend-Avesta*, II, *Vendidad* VI, blz. 328 vlg.; VII, blz. 336; VIII, blz. 342; X, blz. 355, XII; XIV, blz. 358, 363; XVIII, blz. 371, 372; XIX, blz. 378—381. Kleuker, *Anhang zum Zend-Avesta*, II, Zweiter Theil, *Ueber den Charakter etc. des Herrn Anquetil du Perron*, blz. 31 vlg. Roth, *die Aeg. und die Zoroastrische Glaubenslehre*, blz. 363 vlg. Duncker II, blz. 305—442.

In de streken, door de genoemde grenzen omsloten, woonden, sedert overoude tijden, zoover onze kennis reikt, volkeren, die, in naauwe verwantschap tot elkander staande, den Medo-Perzischen tak van den Indo-Germaanschen volksstam vormen en, volgens Strabo (1), alle dezelfde taal spraken. Gelijk boven (blz. 17) aangeduid is, behoorden ook de Indiërs tot denzelfden tak. In den mond der stammen, van welke wij spreken, luidde de naam »Arja" *Airja* en heette hun land *Airjana* (2); vandaar *Iran*. Eene menigte volkeren behoorden tot den Medo-Perzischen volksstam: in 't noorden de Sogdianiërs tusschen de Oxus en de Jaxartes, met de hoofdstad Maracanda; ten zuiden van hen lag in 't westen Margiana, in 't oosten Bactria of Bactriana, met de hoofdstad Bactra. Ten westen van de Bactriërs vond men de Parthen in een ruw bergland, en ten zuidoosten van hen de Ariërs. Tusschen de Kaspische Zee en Margiana lag Hyrcanië, en ten zuidoosten daarvan Medië, terwijl de Perzen ten zuiden van de Mediërs en de Parthen woonden. Boven de mare Erythraeum lag in 't westen Carmanië en hiernaast naar 't oosten Gedrosia. Het was er verre van daan, dat de streken, door deze en nog eenige andere stammen van dezelfde volkenfamilie bewoond, den naam van onvruchtbaar verdienden. Onder de voortbrengselen van Medië en Hyrcanië worden oranjeappels, citroenen, vijgen en druiven genoemd. Medië en Bactrië waren bovendien rijk in vee, paarden, schapen en muilezels. Carmanië was het vaderland van den wijnstok, en 't gebergte bevatte alom een' overvloed van delfstoffen en edele steenen.

In al deze landen heerschte oudtijds eene godsdienst en beschaving (3), die haren oorsprong had in Bactriana en in de aangrenzende landen Sogdiana en Margiana. Wel is dit lang betwijfeld, doch de gronden, die voor deze stelling aangevoerd worden, maken ze zeer geloofwaardig. Die gronden komen hoofdzakelijk hierop neer: De oorspronkelijke zetel dezer godsdienst was, blijkens den inhoud der heilige boeken, waarin zij vervat is, een land, waarin

(1) Strabo, p. 616 (Lib. XV, cap. 2, § 8). — (2) Herod. VII, 62. Strabo, p. 613, 616 (Lib. XV. cap. 2, § 1, 8). — (3) Bij al hetgeen hier omtrent dit onderwerp volgt ligt hoofdzakelijk Duncker II, blz. 305—423, ten grondslag, wien de nieuwste geschriften bij de bewerking dezer stof ten dienste stonden. Deze te raadplegen was mij onmogelijk, weshalve ik mij, behalve tot Duncker, beperken moest tot het gebruik van Kleuker, *der Zend-Avesta* en *Anhang zum Zend-Avesta*, alsmede tot het beneden aan te halen geschrift van Roth. Ook kon ik enkele aanhalingen bij Duncker van Burnoufs opstellen in *'t Journal Asiatique* naslaan. Rhode's geschrift: *die Heilige Sage* etc., in 1820 uitgegeven, heb ik met opzet laten liggen.

de landbouw zeer beoefend werd. Alzoo kan die leer slechts in 't westen, in 't gebied der Mediërs en Perzen, of in 't oosten ontstaan zijn. Maar de taal, het Zend, en het schrift der heilige boeken hebben veel overeenkomst met het Sanskriet en zijn kennelijk onderscheiden van de taal, die men op Perzische opschriften leest, en van het spijkerschrift, dat in 't westen gebruikt werd. Ook pleit de inhoud zelf van de fragmenten, die uit de heilige geschriften bewaard zijn gebleven, voor onze stelling. Deze fragmenten kennen geene »magi", gelijk in Medië en Perzië, als priesters, maar noemen hen »athrava" (d. i. met vuur voorzien), en beperken ook de uitoefening van de godsdienstige verrigtingen geenszins tot dezen stand. Zij maken bij herhaling gewag van streken, in 't noorden en oosten gelegen, en kennen noch Medië, noch Perzië. Eindelijk worden de meeste landschappen, die de schrift noemt, als kettersch aangeduid, terwijl zij alleen voor de drie bovengenoemde eene eervolle uitzondering maakt.

Deze leer nu, die zich van Bactriana en aangrenzende landschappen over geheel Iran verspreid heeft, is die van Zarathustra of Zoroaster, een' hervormer, over wiens leeftijd vele meeningen in omloop zijn. Van deze allen is er geene waarschijnlijker dan die, welke hem in de 13de eeuw v. C. laat leven. Immers ligt het voor de hand, de koningen, van welke de genoemde fragmenten melding maken, voor koningen van Bactrië te houden en den laatsten van de reeks, die dáár voorkomt, Vistaçpa geheeten, als den laatsten zelfstandigen beheerscher van dat rijk aan te merken. Daar nu Bactrië zich omstreeks 1230 (zie boven, blz. 31) aan Assyrië moest onderwerpen, volgt hieruit, dat Zoroasters leeftijd in de eerste helft dier zelfde eeuw moet gevallen zijn (1). Intusschen weet de Zend-Avesta van die onderwerping aan Assyrië niets: zij gaat van Vistaçpa in eens met een grooten sprong tot de Sassaniden over.

Het was geene nieuwe godsdienst, die Zoroaster predikte: in tegendeel, slechts als hervormer der oude leer moet hij genoemd worden. Ook na hem werden de oude godheden, de zon, het vuur, over 't geheel dezelfde als die, welke de Indiërs (zie blz. 20) aanbaden, in Iran vereerd. Zoroasters leer is vervat in een boek, *Zend-Avesta* genoemd. De eerste, die dit gedenkstuk der oudheid

(1) Eenigen tijd nadat ik dit ter neer had geschreven, zag ik in een opstel van Tiele (*Gids*, Junij, blz. 824), dat Martin Haug, *die gâthâs des Zarathustra*, de 20ste eeuw v. C. als den leeftijd van Zoroaster aanneemt.

aan Europa bekend maakte, was de Fransche geleerde Anquetil du Perron, in 1754 naar Azië vertrokken om de godsdienst der niet-Mohammedaansche volkeren te onderzoeken. Kweekeling voor 't Oostersch te Parijs, leerde hij toevallig eenige fragmenten van de Zend-Avesta kennen, naar een exemplaar, dat te Oxford berustte, afgeschreven: deze oorkonden geheel te verstaan werd zijn levensdoel. Toen hij in zijne hoop om op eene andere wijze naar Azië te gaan teleurgesteld was, nam hij, te ongeduldig om langer te wachten, dienst als soldaat onder troepen, naar de Fransche bezittingen in Indië bestemd. Naauwelijks was hij hier aangeland, of hij bekwam, zonder dit te hebben verzocht, zijn ontslag en bovendien geldelijke ondersteuning van de regering. In 1761 keerde hij met een groot aantal handschriften naar zijn vaderland terug. Onder die geschriften is het onderdeel der Zend-Avesta, bekend onder den naam »de *Vendidad*", d. i. eene verzameling van voorschriften, leerstellingen en bezweringsformulen, het belangrijkste en 't volledigste; de overige handschriften, die Anquetil heeft medegebracht, zijn grootendeels vertalingen en omschrijvingen. Met de vondst van Anquetil, hoe belangrijk ook op zichzelve, was intusschen nog slechts de helft van 't werk gedaan: de andere helft is de verklaring. En hiermede is door mannen, als Burnouf en anderen, nog niet meer dan een begin gemaakt, zoodat het voor als nog onmogelijk is, eene in alle opzigten voldoende uiteenzetting van Zoroasters leer te geven.

Lang en veel is er getwist over de vraag, of de fragmenten der Zend-Avesta, die Europa in handen heeft, 't werk van Zoroaster zelven of van lateren tijd zijn. Hetgeen men tot nu toe van den inhoud dier fragmenten en van den omvang, dien de Zend-Avesta eens had, weet voert tot het vermoeden, dat de heilige geschriften, misschien met uitzondering van sommige, doch weinige gebeden en lofzangen, eenige eeuwen na Zoroasters leeftijd door priesters uit Bactrië opgesteld zijn. Men meent dit vooral, omdat de inhoud der nog bestaande fragmenten grootendeels uit proza bestaat; dewijl er vele denkbeelden van lateren tijd in worden gevonden; vermits de omvang der Zend-Avesta, volgens de overleveringen bij de Parsen of tegenwoordige belijders der godsdienst van Zoroaster, voorheen zoo groot is geweest, dat zij niet in eens kon opgesteld zijn; eindelijk omdat de voorschriften van Zoroasters leer tot zulke tallooze kleinigheden afdalen, dat eene lange ondervinding moet voorafgegaan zijn, eer men er toe kwam ze op te teekenen. Overweegt men

echter, dat Zoroasters boeken in 't midden der derde eeuw v. C. aan de Grieken (1) bekend waren, dat een Pers omstreeks 300 v. C. ophelderingen over de leer, in die werken vervat, in geschrifte bracht (2) en dat het karakter van 't schrift, waarin de Zend-Avesta is opgesteld, eene betrekkelijke oudheid verraadt, dan zal men niet aarzelen, de meening te omhelzen, dat althans een groot gedeelte der Zend-Avesta vóór 600 is ter neer geschreven. Ik zeg — een groot gedeelte, want naar de overlevering, waarvan ik zoo even gewag maakte, zijn de heilige boeken na de oprigting van 't rijk der Sassaniden in 226 v. C. op nieuw bijeengebracht. Maar doordien dezelfde overlevering, die geenszins aan regtmatigen twijfel onderhevig is, meldt, dat reeds destijds niet alle stukken konden teruggevonden worden, is het geenszins te verwonderen, dat Anquetil niet in staat was zijn werelddeel met de gansche Zend-Avesta te begiftigen. Den vorschers op dit gebied schijnt het zeker, dat, bij de vernieuwing van den canon, op last der Sassaniden geschied, ook nieuwe gezangen en gebeden aan de oude toegevoegd zijn.

Na deze onvermijdelijke uiteenzetting van het standpunt, waarop het onderzoek van Zoroaster en diens leer heden ten dage staat, volge een kort begrip dier leer. Niemand kan tot dusver een volkomen helder beeld van een godsdienststelsel verwachten, dat uit de weinige fragmenten der Zend-Avesta, die tot ons zijn gekomen, gevoegd bij de berigten der Grieken, moet opgemaakt worden. Doch al ware dit ook mogelijk, hier kan niet meer dan een kort uittreksel dier leer gegeven worden. Gelijk in Indië, na het opstellen der heilige geschriften, de hoofdgoden uit vroegeren tijd op den achtergrond zijn gekomen en voor andere hebben plaats gemaakt, zoo heeft dit ook in Iran plaats gegrepen. Na den blik, boven op dien vroegeren toestand geworpen, meen ik mij thans tot de leer, gelijk zij in de Zend-Avesta is vervat, te kunnen beperken. Er is een hoogste God, het hoofd der goede geesten, de schepper der wereld, de bron van alle leven, de gever alles goeds, Ahoeramazda geheeten. Deze naam is zamengesteld uit *Ahoera*, geest of heer, en *mazda*, veelwetend of veelgevend, en luidt bij de Grieken Oromasdes, bij de nieuwere Perzen Ormuzd (3). Hij,

(1) Hermippus van Smyrna bij Plin. *Hist. Natur.* Ed. Sillig, XXX, 1, § 4. — (2) N. I. Osthanes, zie Plin. *Hist. Natur.* XXX, 1, § 8 en 2, § 14 vlg. — (3) Roth, *die Aegypt. und die Zoroastrische Glaubenslehre*, blz. 398 en blz. 269, 270, Noot 622, 630. Duncker II, blz. 337.

die de wereld heeft geschapen, houdt haar ook in stand en rust op zijn' gouden troon in den hemel. Onder hem staan een groot aantal goede geesten, van welke de god der zon, **Mithra**, de voornaamste is. Bovenal wordt het vuur vereerd. Eindeloos zijn de loflicderen, ter eere van het vuur gezongen. De oorzaak van dit verschijnsel ligt in de vrees voor de booze geesten van den nacht, welke, naar men meende, door de vlammen schuw gemaakt en verdreven werden. Daarom heet het vuur »de zoon van Ahoeramazda" en moest bestendig onderhouden worden. Het gold voor een misdrijf, veelvuldig gebruik van het vuur te maken ten behoeve van huiselijke verrigtingen, voor eene smederij of anderen dergelijken arbeid. Eveneens werden het water, de aarde, zelfs de hoogten, eindelijk eene tallooze menigte andere godheden met bijzonderen eerbied vereerd.

Naast Ormuzd staat, maar eerst in lateren tijd als persoonlijk wezen, het hoofd der booze geesten, **Angra-mainyus** (**Ahriman**), de slechtgezinde, de vorst der duisternis en van 't booze (1). In tegenstelling met de goede wezens wonen de booze geesten in het koude Noorden, in duistere holen en gaten en onder den grond. Hun getal is in de oudere boeken niet zoo groot als dat der goede geesten. Aan al het goede en reine, dat Ormuzd schiep, stelde Ahriman het slechte tegenover. Wel is hij niet, gelijk gene, zelfstandig schepper; doch hij heeft de magt om in en naast het goede het slechte tot ontwikkeling te brengen, zoo als: de giftplanten, de verscheurende dieren, enz. Van hem zijn de winter, de ziekten, de dood, ook de ondeugden, de traagheid, de leugen, enz. afkomstig. Overal, waar men hem niet met goede werken, met tooverspreuken, met gebeden of met het heilige vuur bestrijdt, werkt hij. Gelijk de schadelijke dieren Ahriman gewijd zijn, zoo behooren de goede aan Ormuzd, bovenal de hond, die, naar 't voorschrift der Zend-Avesta, met bijzonderen eerbied moet bejegend worden. Het leerstuk, volgens hetwelk de wereld eerst 3000 jaren door Ormuzd en dan even lang door Ahriman bestuurd wordt, terwijl eindelijk, na bestendigen strijd, de laatste door den eersten gedood zal worden, is geenszins een bestanddeel der Zend-Avesta, voor zoover men uit de overgeblevene fragmenten kan opmaken. Maar in de latere heilige boeken wordt wel iets dergelijks gevonden.

Wat ik hier aanhaal staat bij **Theopompus** van Chios (2)

(1) **Roth**, blz. 398 en 271, Noot 632. **Duncker** II, blz. 337. — (2) Bij **Diogen. Laert.**, Ed. Cobet, *prooem.* c. 9. **Plut.**, *de Isid.*, c. 47.

geboekt, een' tijdgenoot van Aristoteles, die tevens leert, dat, na Ahrimans nederlaag de menschen geen voedsel meer behoeven en geene schaduw meer werpen zullen. Zóó ziet men dus, dat er geen regtstreeksche kamp tusschen de goede en de booze geesten gevoerd werd, maar in zoo verre slechts, als de goeden den arbeid der menschen trachtten te bevorderen, de boozen dien poogden te verderven en der menschheid nadeel toe te brengen.

Ten aanzien van de zalige toekomst, waarvan Theopompus en anderen zulk eene bekoorlijke schilderij ophangen, is het eenigste, wat de Zend-Avesta mededeelt, dat de zielen, wanneer het ligchaam haar verlaten had, in den derden nacht na den dood op de brug der vergelding kwamen. Hier wordt geregt gehouden; vanhier gaan de reine zielen, welker reuk de booze geesten duchten, naar den hemel, terwijl de overige gebonden naar de oorden der duisternis gevoerd worden. Dit schijnt hieruit voldoende te blijken, dat in Bactrië evenzeer als in Indië van oudsher het geloof bestond, dat de mensch onsterfelijk is.

Daar Ahriman en de booze geesten, naar de opvatting der Zend-Avesta, niets anders beoogen dan de menschen te kwellen en hun nadeel toe te brengen, is het noodig hen af te weren, om 't leven ongestoord te kunnen genieten. Op dit standpunt moet men zich plaatsen, wanneer men de voorschriften der ethica van Zoroasters leer in 't oog vat. Deze voorschriften staan, gelijk bij de Indiërs in Manoe's wetboek, zoo hier in de heilige geschriften, die den naam des hervormers dragen. Een groot gedeelte dier boeken is vervuld met de middelen, waardoor de mensch de booze geesten op een behoorlijken afstand kan houden. Tot die middelen behooren het bebouwen van den akker, het verzorgen der kudden, het uitroeijen van moerassen en roofdieren. Inzonderheid wordt de reinheid voorgeschreven; onophoudelijk wordt den belijders dezer leer ingescherpt, hoe, na de geboorte, de zuiverheid voor den mensch het beste is. Van den eisch om het ligchaam en alles, wat daarop betrekking heeft, b. v. woning, kleeding, spijs, enz. zuiver te houden, kwam men natuurlijkerwijze op 't voorschrift om ook de ziel van alle ondeugden en slechte eigenschappen te zuiveren. Bij de heiligheid van vuur, water en aarde mogen de doode ligchamen noch verbrand, noch in 't water geworpen, noch begraven worden. Integendeel, zij moeten naar zekere oorden gebracht worden en hier den roofvogels en andere verscheurende dieren tot voedsel dienen. Gedurende hun leven namen de reinigingen, boetedoenin-

gen en andere godsdienstige verrigtingen den bewoners van Iran een groot gedeelte van den tijd weg.

Hoewel de fragmenten der Zend-Avesta ons niet veel mededeelen omtrent den maatschappelijken toestand in Bactrië en aangrenzende streken, ziet men er toch dit uit, dat het volk er, ongeveer gelijk in Indië, in drie standen, priesters, krijgslieden en landbouwers, verdeeld was. Deze waren echter niet zoo scherp van elkander gescheiden als in Indië. Alleen in Medië en Perzië heetten de priesters, naar de berigten der Grieken, magi, en deze waren, behalve voorgangers bij de godsdienstoefeningen, ook de geleerden en wijzen der natie.

De ons bekende geschiedenis der Mediërs begint eerst in de zevende eeuw vóór onze jaartelling. Eenigen tijd vóór den aanvang dier eeuw, waarschijnlijk in 714, maakten zich de verschillende stammen, waaruit het volk der Mediërs bestond, van het juk der Assyriërs vrij (zie boven, blz. 31). Nadat de Assyriërs, zegt Herodotus (1), 520 jaren over Boven-Azië geheerscht hadden, vielen de Mediërs het eerst van hen af en bereikten, na wakker gestreden te hebben, hun doel. Op eene andere plaats berekent dezelfde schrijver (2) den duur van de oppermagt der Mediërs op 128 jaren en van die der Scythen op 28 jaren (3). Telt men deze getallen tezamen en voegt ze bij 558, het jaar, waarin het rijk der Perzen gesticht is, dan verkrijgt men 714, als 't jaar van den afval. Met Herodotus stemt Diodorus, die het tijdstip dezer gebeurtenis naar Herodotus' opgaven berekent, overeen (4). Eveneens doet dit Josephus, waar hij verhaalt, dat de bevrijding der Mediërs in den tijd viel van Sanheribs togt naar Syrië en van Hiskia's ziekte (5).

Kort daarna regeert in Medië DEJÖCES (6) als eerste koning. Of de wijze, waarop hij tot die waardigheid werd verheven en de omstandigheden waaronder, door Herodotus naar waarheid berigt zijn (7), laat ik in het midden. Doch het staat vast, dat het hem gelukte het nieuw-gevestigde rijk tegen de Assyriërs te beveiligen en orde en geregtigheid te handhaven. Ter zijner eere stichtten de Mediërs

(1) Herod. I, 95. — (2) I, 130. — (3) I, 106. — (4) Diod. II, 32. — (5) Flav. Joseph. *Antiq.* X, 2, 2. Vgl. X, 1. — (6) Bij Ctesias, Ed. Müller, p. 42 of bij Diodor. II, 32 heet hij ARTAEUS. — (7) Herod. I, 96—98. Vgl. Duncker II, blz. 428 vlg.

de hoofdstad *Ecbatăna* met eene sterke burgt. De stad was tegen de helling van den berg Orontes gebouwd en met een zevenvoudigen muur omgeven. De tinnen van den eenen muur verhieven zich telkens boven de tinnen van den anderen, voor welken bouwtrant de oploopende grond zeer te stade kwam. Binnen den zevenden ringmuur lagen 's konings paleis en schatkamer. Door kleuren waren de tinnen der verschillende muren onderscheiden: die van den eersten waren wit, die van den tweeden zwart, die van den derden purperkleurig, die van den vierden donkerblaauw, die van den vijfden ligtrood, van den zesden verzilverd, van den zevenden verguld.

Reeds Dejöces' zoon, PHRAORTES (1), trad, hoe jong de nieuwe staat ook mogt zijn, als veroveraar op. Ter plaatse, waar Herodotus van den afval van Medië spreekt, zegt hij tevens, dat ook de andere volkeren hetzelfde deden als de Mediërs. Met die anderen moet hij de overige volkeren van Iran bedoelen, van welke wij de voornaamsten boven hebben leeren kennen. Welligt meende Phraortes, dat het slechts eene billijke vergelding was, wanneer de volkeren, die hunne onafhankelijkheid aan Medië te danken hadden, thans aan dezen staat gehoorzaamden. Het eerst wendde hij zich tegen de Perzen en onderwierp ze. Op de vereenigde kracht der beide volkeren, de Mediërs en de Perzen, die beide sterk waren, steunende, dwong hij vervolgens, van het eene volk tot het andere gaande, geheel Azië zijne oppermagt te erkennen. Met Azië wil Herodotus, die dit verhaalt (2), ongetwijfeld Iran aanduiden. Toen Phraortes zich ten laatste ook tegen Assyrië wendde, welk rijk nog krachtig genoeg was om zijn' aanval te verduren, sneuvelde hij met het grootste gedeelte van zijn leger.

Begeerig om den dood zijns vaders te wreken, greep CYAXARES (3), Phraortes' zoon en opvolger, de Assyriërs aan, bracht hun eene nederlaag toe en sloeg het beleg voor Ninivé. Middelerwijl was eene groote horde Scythen, die tusschen de Tanais en den Ister te huis behoorden, in Medië gevallen. Op deze onverwachte tijding hief Cyaxares het beleg op en trok den nieuwen vijand, die met zijne geduchte ruiterscharen het land plunderende en roovende doortrok, te gemoet. Maar de slag, dien hij tegen hen leverde, viel ongelukkig voor hem uit: de Mediërs verloren de heerschappij

(1) Bij Ctesias t. a. p. (Diod. 34) ARTYNES. — (2) Herod. I, 102. — (3) Bij Ctesias t. a. p. ASTIBARAS.

over Azië, en de Scythen bemagtigden ze. De ramp bepaalde zich niet tot Medië. Geheel West-Azië van de Halys tot de grenzen van Aegypte leed door deze plaag. Alom verkeerde men in groote onrust. Het was hierom, dat Sardanapalus Nabopolassar tot landvoogd over Babylonië (zie boven, blz. 32) aanstelde (1). Ook Juda zag zich bedreigd. »De priesters zullen zich ontzetten, en de profeten zich verwonderen. De leeuw is opgekomen uit zijne haag. Een dorre wind zal van de hooge plaatsen in de woestijn komen, die hun te sterk zal zijn. Hij komt op als wolken, en zijne wagenen zijn als een wervelwind, zijne paarden zijn sneller dan arenden. Zoo zegt de Heer: ziet, er komt een volk uit het land van het noorden, en eene groote natie zal opgewekt worden uit de zijden der aarde. Boog en spies zullen zij voeren, het is een wreed volk, en zij zullen niet barmhartig zijn; hunne stem zal bruisen als de zee, en op paarden zullen zij rijden; het is toegerust als één man ten oorlog tegen u, o dochter van Sion. Het is een volk van verre, een sterk volk, een zeer oud volk, welks spraak gij niet zult kennen en niet hooren, wat het spreken zal. Zijn pijlkoker is als een open graf; zij zijn altemaal helden. Het zal uwen oogst en uw brood opeten, dat uwe zonen en uwe dochteren zouden eten; het zal uwe schapen en uwe runderen opeten; het zal uwen wijnstok en uwen vijgeboom opeten; uwe vaste steden, op welke gij vertrouwt, zal het arm maken door het zwaard." Zoo spreekt Jeremia (2) en jammert: »o mijn ingewand, mijn ingewand, hoe lang zal ik de banier zien, hoe lang zal ik het geluid der bazuin hooren? O dochter mijns volks, gord eenen zak aan, en wentel u in de asch, maak u den rouw van eenen eenigen zoon, een zeer bitter misbaar, want de verstoorder zal ons snel overkomen." Maar bemoedigend voegt de profeet er meermalen bij: »nogtans zal ik ook in die dagen, spreekt de Heer, geene voleinding met ulieden maken" (3). En deze voorspelling werd bewaarheid. Acht-en-twintig jaren hielden de Scythen, naar 't verhaal van Herodotus, op hunne wijze in Medië en aangrenzende landen huis. Deze tijdsruimte is van de bevrijding van geheel Azië te verstaan, niet van die van Medië alleen. Immers is het zoo goed als zeker, dat

(1) Abydenus bij *Euseb. Chron.* in Müller, *Fragm. Hist. Graec.* IV, p. 282. — (2) Jerem. IV, 7, 9, 11, 13. V, 15—17. VI, 22, 23. Vgl. Hitzig, in *'t Kurzgefasst. Handbuch*, III Liefer., blz. 33, 47, 58. — (3) Jerem. IV, 19, 21. VI, 26. IV, 27. V, 18.

Cyaxares vóór het einde dier 28 jaren andere oorlogen voerde (1). De zoo even genoemde geschiedschrijver deelt ons de wijze mede, waarop het den koning gelukte zijn land van deze benden te zuiveren. Hij en andere Mediërs onthaalden het grootste gedeelte der vijanden aan een gastmaal, maakten ze dronken en doodden hen (2).

Alsof de inval der Scythen geen onheil genoeg over Medië gebracht had, werd hij ook de aanleiding tot een nieuwen oorlog, dien Cyaxares te voeren had. Eene schaar van dit volk was uit Medië naar ALYATTES, koning van Lydië, gevlugt, die, in weerwil van Cyaxares' verzoek, weigerde hen uit te leveren. Vijf jaren was de oorlog met afwisselend geluk gevoerd, toen hij door een' vrede werd besloten en door de verloving van Cyaxares' zoon Astyages met Alyattes' dochter Aryenis. Want, merkt Herodotus op, zonder een vasten band plegen verdragen geen' stand te houden. Eene zonsverduistering, die bij 't begin van een' veldslag opkwam en plotseling den dag in stikdonkeren nacht veranderde, was de drangreden tot dit vredesverdrag, daar de soldaten, door den schrik overmand, de wapens hadden laten rusten. Deze zonsverduistering, door den Ionischen wijsgeer Thales (geboren 639 v. C., zie Pauly VI, 2, blz. 1743) voorspeld, viel, volgens de berekening der sterrekundigen, op den 30 Sept. 610 (3). Met Babylonië verbonden, onder bemiddeling van welken staat de vrede gesloten was, tastte Cyaxares eenige jaren later Assyrië op nieuw aan. Aan de vereenigde inspanning van zijne en van Nebukadnezars troepen kon het verzwakte Assyrië niet weerstaan. Ninivé werd ingenomen en verwoest, en de buit onder de overwinnaars verdeeld.

ASTYAGES is de laatste koning van Medië. Met hem neemt de geschiedenis van dit rijk een einde. Deze is in de bovenstaande bladzijden hoofdzakelijk uit Herodotus geput, terwijl er in de noten op gewezen is, dat Ctesias bij Diodorus ook een kort uittreksel daarvan geeft. Dit uittreksel wijkt echter zoozeer van Herodotus af, dat alleen het begin en 't einde der historie van Medië bij de beide schrijvers overeenstemmend verhaald worden. Aan de vier koningen van dit rijk, die bij Herodotus voorkomen, geeft Ctesias, met uitzondering van Astyages, telkens een anderen naam. En vóór deze vier heeft hij, vóór zijnen Artaeus (Dejoces), nog vijf koningen. Deze vijf moeten, naar Dunckers zeer aannemelijke

---

(1) Duncker I, blz. 584, Noot 2. Zie verder beneden. — (2) Herod. I, 103—106, die hier niet chronologisch verhaalt. IV, 1. — (3) Ideler, *Handb. der Chronol.* I, blz. 208, 209. Krafft in Pauly II, blz. 807, i. v. *Cyaxares.*

gissing, voor landvoogden, door Assyrië's koningen over Medië aangesteld, gehouden worden. Hiermede hangt de dwaling van Ctesias, boven (blz. 34, 35) aangewezen, zamen. Hij zal n. l. den eersten persoon van die reeks, Arbaces, voor den koning aangezien hebben, die Medië van de overheersching van Assyrië bevrijdde. Dit is in allen gevalle zeker, dat hij van de vier opvolgers van Arbaces niets te berigten had (1).

§ 10.

Perzië (2).

Beroemder dan al hunne stamverwanten zijn de Perzen geworden, de oorspronkelijke bewoners van het landschap Persis. Gelijk de Mediërs, waren ook zij in een aantal stammen verdeeld. Herodotus noemt er tien: drie edele, drie landbouwende, en vier, die een zwervend herdersleven leidden, en voegt er bij, dat die der Pasargarden de voornaamste der drie eerstgenoemde was, tot welken stam het geslacht der Achaemeniden behoorde, waaruit de koningen van Perzië gesproten waren. Heden wil men, dat van die tien stammen sommige eerder onder de Mediërs behooren gerekend te worden, en dat er slechts zeven hoofdstammen bij de Perzen zullen geweest zijn (3). De oude geschiedschrijvers schilderen de bewoners van Persis als een eenvoudig, gehard, krijgshaftig en onbedorven volk. Zij dronken water en hadden noch vijgen, noch eenige andere goede spijs om te eten.

---

(1) Ctesias bij Diod. II, 32—34 en Müller, *Ctesiae fragm.*, p. 41—43. Duncker I, blz. 489 vlg. II, blz. 432, Noot 1. Vgl. Bähr in zijn' III *Excursus* op Herod. I, blz. 899, 900. — (2) Bronnen: Herod. I, 14, 25, 27, 29, 34—46, 52, 53, 70—72, 76, 77, 79, 82, 83, 85, 141, 148, 151—177. III, 13, 14, 15, 17—29, 31—36, 61, 66—73, 80—89, 118—138, 150—153. IV, 44, 165, 203. V, 11, 23, 24, 26, 27, 30—38, 49—51, 97, 99, 100—104, 107, 108—126. VI, 1—19, 26—30. VII, 74. Xenophon, *Cyropaedia*, I, 2, 1. VIII, 8, 10—12. Ctesias, Ed. Müller, *Persica*, cap. 2, blz. 45, 46 en cap. 14 en 15, blz. 49. Strabo, p. 506 (Lib. XIII, cap. 1, § 23); p. 535 (Lib. XIII, cap. 4, § 5); p. 580 (Lib. XIV, cap. 5, § 28). Diod. III, 3. IX, 31, 34, 36. X, 14, 31. Deinon bij Athenaeus, *Deipnosophist.*, Ed Schweigh, p. 633, *d* en *e* (Lib. XIV, c. 8). Nicolaus Damasc. in *Fragm. Hist. Graec.*, Ed. Müller, III, fragm. 66, p. 397 vlg. Psalm 137. I Kron. III, 17—19 vlg. met Ezra III, 2, 8. Ezra I, 7—11. II, 64, 65. IV, 4, 5. Forbiger in Pauly V, blz. 1214, i. v. *Pasargada* en blz. 1371 vlg., i. v. *Persis*. Krafft in Pauly II, i. v. *Cyrus*, blz. 829. Ewald IV, blz. 60—64, 87 vlg., 144—183. Duncker I, blz. 106, 251, 263, 460, blz. 577—596. II, blz. 460, Noot 1; 442—592. IV, blz. 611—644. — (3) Herod. I, 125. Duncker II, blz. 299, 302, Noot 4 en 445, Noot 1.

De stichter van 't aanzienlijke geslacht der Achaemeniden was Achaemenes. Een zijner nakomelingen is Cyrus, de zoon van Cambyses, die de Perzen, in plaats van de Mediërs, tot het heerschende volk in Iran maakte en zijn rijk verre uitbreidde (1). Dit staat historisch vast en is gemakkelijker te beweren dan de wijze aan te toonen, waarop hij de heerschappij verwierf. Reeds zeer vroeg toch schijnt de geschiedenis van Cyrus in zoovele overleveringen bezongen te zijn, dat de historische trekken hoe langer hoe flaauwer zijn geworden. Herodotus getuigt in staat te zijn, de geschiedenis van Cyrus op vierderlei wijze te boek te stellen, en zegt haar zoo te zullen beschrijven, als hij ze van eenige Perzen heeft vernomen, die Cyrus' daden niet verheffen, maar ze naar waarheid voordragen willen (2). Het verhaal zelf, dat Herodotus boven de andere, die hem ten dienste stonden, heeft verkozen, acht ik genoeg bekend. Ik herinner er alleen aan, dat Cyrus hier voorkomt als de zoon van Cambyses, een' Pers van goeden huize, en van Mandăne, Astyages' dochter, die zijn' grootvader zonder veel moeite van den troon stoot (3). Behalve dit verhaal zijn er bij andere schrijvers, n. l. bij Ctesias, bij Deinon, die in de eerste helft der vierde eeuw v. C. eene Perzische geschiedenis schreef, bij Xenophon en bij Nicolaus Damascenus, een' tijdgenoot van Augustus, alsmede bij anderen, berigten over Cyrus' afkomst en verheffing bewaard gebleven. Evenmin als dat van Herodotus is een dezer berigten in zijn geheel geloofwaardig. Nog een woord over twee dier verhalen. Ctesias ontkent ten stelligste, dat Cyrus met Astyages verwant was (4). Xenophon vermeldt, dat Cyrus de zoon genoemd wordt van Cambyses, koning van Perzië en van Mandane, dochter van Astyages, koning van Medië, en dat hij, na Astyages en na diens zoon Cyaxares (II), de regering over Medië aanvaardde, vermits hij een schoonzoon was van Cyaxares, die geene mannelijke nakomelingen naliet (5).

Wat er van al die overleveringen en verhalen moge zijn, dit wordt vrij algemeen als de historische kern, daarin verscholen, aangemerkt, dat de Achaemenide Cyrus, een zoon van Cambyses, een

(1) Dit grondt zich op Herod. VI, 11, vergeleken met het opschrift van Bisoetoen, waarvan ik boven (blz. 47) gewag heb gemaakt. Zie de vertaling van 't opschrift, waaruit ik nu en dan iets aanhaal en die ik hier eens voor al citeer, bij Th. Benfey, *Gött. gelehrte Anzeigen*, 14—19 Dec. 1846, blz. 2001 vlg. — (2) I, 95. — (3) Herod. I, 107 vlg., 128 vlg. — (4) Ctesias, Ed. Müller, *Persica* c. 2. — (5) Xenophon, *Cyropaedia* I, 2, 1; 5, 2; VIII, 5, 17—28.

tijdlang aan 't hof van Astyages verkeerde, dit tegen diens zin verliet, de wapens tegen hem opvatte en hem versloeg. Wie Cyrus' moeder was kan niet beslist worden (1). Welligt is Xenophons berigt, dat Cyrus' vader koning van Perzië was, in zoo verre juist, dat deze er de waardigheid van onderkoning bekleedde, en heeft de schrijver alleen verzuimd er bij te voegen, dat hij landvoogd voor den koning van Medië was. Ook in 't uitvoerige verhaal van de wijze, waarop Cyrus de Perzen laat arbeiden en op andere plaatsen bij Herodotus vindt men sporen van dezelfde opvatting, welke Xenophons getuigenis schijnen te bekrachtigen (2). Stellig moet vastgehouden worden, dat Cyrus zich met geweld van de opperheerschappij meester maakte, daar dit bij allen, met uitzondering van Xenophon, geboekt staat. Over 't geheel komt de Cyropaedie in dit punt niet het meeste gezag toe, daar de bedoeling des schrijvers blijkbaar eene geheel andere was dan een historisch werk te leveren. Daarentegen verdienen Ctesias' woorden hier welligt meer vertrouwen dan die van Herodotus, omdat hij beter dan iemand in staat was de Perzische bronnen te raadplegen.

Cyrus (558—529) was er niet mede tevreden, de onafhankelijkheid aan zijn volk teruggegeven te hebben, maar werd daarenboven, door 't maken van vele veroveringen, de stichter van het Perzische rijk. De eerste staat, die hem als opperheer moest erkennen, was Medië. Dan volgden de Lydiërs; verder de Bactriërs, de Parthen en de Hyrcaniërs, in 't kort alle stammen van Iran, die te vergeefs gehoopt hadden, bij den val van Medië, hunne zelfstandigheid te herkrijgen. Uitdrukkelijk verzekert Herodotus, dat Cyrus bij elk volk langs gegaan is en er geen heeft overgelaten (3). De gewigtigste aller veroveringen van Cyrus zijn voorzeker twee rijken, ten westen van den Tigris gelegen, Lydië en Babylonië.

De geschiedenis van Lydië, welks bevolking tot den Semitischen stam behoort en vroeger »de Maeoniërs" heette, is zoo goed als onbekend gedurende de regering der twee geslachten, die er 't eerst geheerscht hebben. Uit het derde geslacht, de Mermnaden, wier regering in 719 begint, kennen wij de koningen. De eerste van deze is GYGES, wiens naam door den ring, welken hij naar een

---

(1) Bij Nicolaus Damascenus, fragm. 66, is Cyrus de zoon van Atradates, een' roover, en van Argoste, die van 't geitenhoeden leefde. Volgens Ctesias huwt Cyrus eerst na den val van Medië met Amytis, Astyages' dochter, na haren eersten man te hebben laten ombrengen (*Persica* c. 2). — (2) Herod. I, 125, 126, 107. VII, 11. — (3) Herod. I, 153.

verhaal bij Plato (1) vond en die de eigenschap had dengene, die hem droeg, onzigtbaar te maken, buiten twijfel eene meer algemeene bekendheid heeft verworven dan door de daden, welke hij verrigtte. Toch was hij het, die een' oorlog begon tegen de Grieksche volkplantingen en tegen de zelfstandige volkeren van Klein-Azië, welken al zijne opvolgers, o. a. Alyattes en Croesus, hebben voortgezet en welke onder Croesus met hunne onderwerping eindigde. Zóó stichtten de vorsten der Mermnaden een rijk, dat, behalve uit eigenlijk Lydië, uit Bithynië, Paphlagonië, Phrygië, Mysië en Carië, alsmede uit de meeste kuststeden bestond. Alleen Cilicië en Lycië weerstonden hunne pogingen met goeden uitslag (2). Van de Grieksche steden onderwierp Milete zich niet, maar handhaafde, hoewel zij een verbond met Croesus moest sluiten, hare zelfstandigheid (3).

Was Lydië op het tijdstip, dat CROESUS den troon besteeg, reeds een magtig rijk, dat zich zonder eenig verlies tegen Medië, destijds eene hoofdmogendheid van Azië, had kunnen staande houden, hijzelf verhief het ten toppunt zijner grootheid. Hij was beheerscher van schier geheel Klein-Azië, had een sterk leger, dat inzonderheid door zijne voortreffelijke ruiterij uitmuntte, en bezat zulke groote schatten, dat hij hierdoor tot een spreekwoord is geworden. Dit laatste is niet vreemd. Lydië was rijk aan zilver; de berg Tmolus had goudmijnen, en de rivier de Pactōlus voerde overvloedig goudzand in hare wateren mede. Reeds Gyges en later Alyattes zonden prachtige geschenken naar Delphi; Sardes wordt in Croesus' tijd eene stad, door grooten rijkdom bloeijende, genoemd (4). Omtrent Croesus' milddadigheid waren vele verhalen in omloop. Zijn naam en die van Sardes lokten vele aanzienlijke en wijze mannen naar deze stad. Zoo kwam ook Solon van Athene te Sardes. Dagen achtereen onthaalde de koning hem en liet hem onder geleide van zijne dienaren alle schatten, die zijn paleis bevatte, in oogenschouw nemen. Hierop vroeg Croesus, uit Solons mond de hooge waarde van zijn geluk wenschende te hooren, den wijsgeer, wien hij voor den gelukkigste aller menschen hield. Deze noemde eerst den Athener Tellus, wien na een voorspoedig leven een heerlijk einde ten deel was gevallen. Op eene volgende vraag wees Solon den tweeden rang aan Cleobis en Biton toe, twee jongelingen en zonen eener priesteres van Hera (Juno) te Argos,

(1) Plato, *de republica*, Ed. Im. Bekker, p. 359, 350 (II, § 3). — (2) Herod. I, 28. — (3) *Ibid.* 141. — (4) *Ibid* I, 29.

die, toen de stieren, welke hunne moeder naar den tempel moesten brengen, eens niet aanwezig waren, zelve dit werk verrigt hadden. Tot loon hunner moederliefde verwierven zij, die dit einde ook anderszins waardig waren, op de bede der priesteres, van de godin wat voor de menschen het beste was, n. l. den dood. Nu verheelde Croesus zijne ontevredenheid niet langer: »rekent gij dan, vroeg hij, ons geluk zoo weinig, dat gij mij zelfs beneden ambtelooze burgers stelt?" Uitvoerig beantwoordt hem Solon, hoofdzakelijk aanvoerende, dat de godheid velen wel het geluk getoond, maar hen vervolgens in 't ongeluk gestort heeft; dat de mensch geheel toeval is; dat elk sterveling, gelijk ieder land, het eene bezit, het andere mist; eindelijk, dat men bij alles op het einde moet zien en niemand vóór zijn' dood gelukkig kan noemen.

Het valt niet te loochenen, dat de taal, hier door den Atheenschen wijsgeer gesproken, te zeer in overeenstemming is met Herodotus' doorgaande beschouwing van 's menschen lotgevallen en van den nijd der godheid, dan dat men de hoofddenkbeelden van 't gesprek alle aan Solon behoeft toe te schrijven. Toch zijn sommige dier gedachten, o. a. omtrent den zeventigjarigen duur van 's menschen leven, zoozeer in overeenstemming met plaatsen uit Solons gedichten, dat vele trekken der overlevering voor echt moeten gehouden worden (1). In allen gevalle verwerpe men, wat velen, b. v. Grote (2), doen, het bezoek zelf geenszins. Daaruit dat Solons reis door de ouden waarschijnlijk in een verkeerden tijd wordt gesteld en dat het gesprek, hem in den mond gelegd, vermoedelijk niet aldus door hem is gehouden, behoeft volstrekt niet te volgen, dat het gesprek zelf niet heeft plaats gehad. Voorzeker is dat, wat Herodotus (3) en Plutarchus (4) vermelden, dat Solon na de wetgeving den togt deed, indien dit »onmiddellijk daarna" moet beteekenen, onjuist, daar Croesus toen slechts vier jaren oud was. Doch indien men het bezoek ongeveer in 't jaar 560 stelt, blijft er geen overwegend bezwaar bestaan. Hiertoe is men geregtigd doordien Diogenes Laërtius (5) zegt, dat Solon, toen Pisistratus tyran te Athene was geworden, naar Croesus gegaan is en omdat Heraclides Ponticus, hoewel in weerspraak met anderen (6), hem

(1) Dr. Martin Haug, *die Quellen Plutarchs in den Lebensbeschreib. der Griechen*, blz. 37. — (2) Grote, *History of Greece*, III, p. 149 volg. — (3) Herod. I, 29—32. Vgl. Diod. IX, 25, 26. — (4) Plut. *Solon*, 27, 28. — (5) Diog. Laërt. Ed. Cobet, I, 50, 62. Vgl. Suidas, Ed. Bernhardy, i. v. Σόλων. — (6) Zie Plut. *Solon*, 25, 32.

nog een geruimen tijd nadat Pisistratus de heerschappij had vermeesterd laat leven (1). Ook sluit deze vooronderstelling, gelijk beneden blijken zal, zeer wel bij het vervolg van Croesus' geschiedenis. Wie dit alles bedenkt zal geneigd zijn met Plutarchus' gevoelen in te stemmen: »ik ben niet van zins een zoo beroemd onderhoud, dat door zoo vele getuigenissen bekrachtigd wordt, en dat, wat meer is, met het karakter van Solon overeenkomt en zijn' verheven zin en wijsheid waardig is, te verwerpen om eenige zoogenoemde tijdsbepalingen, welker tegenstrijdigheden tienduizend verbeteraars tot op heden niet tot een goed sluitend geheel hebben kunnen maken."

Ter naauwernood was Solon uit Sardes vertrokken, of Croesus begon de wisselvalligheid der fortuin te ondervinden en stortte weldra met overgroote snelheid van het toppunt van den voorspoed neer. Hij had twee zonen, van welke de een Atys heette, de andere stom was (2). De eerste moest, zoo als Croesus eens droomde, door een ijzeren speer omkomen. Uit vrees voor de vervulling dier voorspelling liet Croesus al wat naar een wapen geleek uit zijns zoons nabijheid verwijderen. Maar eens week hij van deze gewoonte af door Atys te veroorloven, aan de jagt op een zeer groot wild zwijn deel te nemen, dat de landen verwoestte. Dit dier toch had, meende de jongeling, geene wapens van ijzer. Weldra bleek het echter, dat hij niet ver genoeg gezien had, want een gastvriend van Croesus, op het wilde dier mikkende, trof bij ongeluk den zoon van zijn' gastheer. Twee jaren lang bracht Croesus in grooten rouw door. Toen kwam de tijding, dat Cyrus den koning van Medië van den troon had gestooten. Dit leidde Croesus' gedachten op de aangroeijende magt der Perzen en deed hem over de middelen nadenken, om deze, eer zij onweerstaanbaar werd, tegen te gaan. Eerst liet hij het orakel van Delphi en dat van Amphiaraus te Thebe vragen, of hij het kon wagen den Perzen den oorlog aan te doen en of hij bondgenooten zou zoeken. Het antwoord der beide orakels luidde, dat, indien hij de Perzen aangreep, hij een groot rijk zou omverwerpen; hun raad, dat hij de magtigsten der Grieken tot bondgenooten moest nemen.

Reeds had Croesus eene verbindtenis met Babylonië en met Amasis van Aegypte aangegaan. Hierbij kwam nu een verbond met

(1) Plut. *Solon*, 32. — (2) Herod. I, 34. Vgl. Nicolaus Damascen., *fragm.* 68.

Sparta. Zóó voldoende toegerust, trok hij de Halys, de grensrivier van zijn rijk, over. Na den eersten onbeslisten veldslag trok Croesus terug en dankte, in de meening, dat Cyrus, daar de winter voor de deur stond, niet terstond tegen de hoofdstad Sardes zou optrekken, de troepen der onderworpene volkeren af. Dus was hij bijkans van krijgsbenden ontbloot, toen Cyrus met spoed tot die stad doordrong en ze innam. Van de bondgenooten kon hij geene hulp verwachten, daar hijzelf, na te Sardes teruggekomen te zijn, hen verzocht had hunne benden eerst over vijf maanden naar de hoofdstad te zenden en een tweede verzoek om hulp te laat kwam. Het jaar van de inneming der stad wordt door de nieuwere geschiedschrijvers zeer verschillend opgegeven, door den een' b. v. 557, door een' ander 546 (1). Elk van hen kan zich op een' der oude schrijvers gronden. 't Waarschijnlijkste is, dat Sardes omstreeks 549 werd ingenomen (2). Met de hoofdstad viel ook de koning zelf in handen van den overwinnaar, die, het ongeluk in Croesus eerende, hem als raadsman en vriend met hoogachting behandelde. Dit getuigen alle oude geschiedschrijvers; maar in 't verhalen van de omstandigheden, waardoor Cyrus tot deze zachtmoedigheid genoopt werd, wijken zij zeer van elkander af (3). Het zal wel overbodig zijn, het meest verspreide dier verhalen, dat van den brandstapel bij Herodotus, te herhalen. Slechts wil ik er aan herinneren, dat Herodotus zelf weifelt, welken grond hij voor 't wreede besluit van den koning der Perzen zal aanvoeren, en er op wijzen, dat het verbranden van menschen, volgens de leer van Zoroaster, voor eene verontreiniging van 't vuur gold en dat het verhaal niet vrij van onwaarschijnlijkheden is. Daarom laat ik de zaak voor hetgeen zij is, liever dan met Duncker, aan wiens scherpzinnigheid ik voor 't overige gaarne hulde doe, het zóó te verklaren, dat Croesus zelf het plan had opgevat, den val van zijn rijk niet te overleven en alleen door den regen, die het vuur uitbluschte en hem een teeken der godheid scheen, verhinderd werd zijn voornemen te volbrengen. Behalve het leven, won Croesus dit bij de ramp, hem overgekomen, dat zijn zoon, uit vrees dat een Pers, die, na de verovering der burgt, op zijn' vader losstormde, dezen zou dooden, plotseling de spraak, die hij zoo lang gemist had, terug kreeg.

---

(1) Zie Krafft in Pauly II, blz. 766, i. v. *Croesus*. — (2) Duncker II, blz. 481, Noot 1, die dit, na eene zorgvuldige berekening, vrij overtuigend aantoont. — (3) Herod. I, 86 vlg. Vgl. Diod. IX, 2, 34. Ctesias, *Pers.*, c. 2. Nicolaus Damascenus, *fragm.* 68.

Zoodra Lydië door de Perzen onderworpen was, kwam er een gezantschap der Ionische en Aeolische volkplantingen tot Cyrus te Sardes om hem voor te stellen, dat zij hem op dezelfde voorwaarden als Croesus zouden gehoorzamen. Deze voorwaarden schijnen niet drukkend geweest te zijn. De opperheerschappij van Lydië erkennen en schatting opbrengen moesten zij stellig; doch niets duidt aan, dat er meer van hen gevorderd werd. Cyrus was volstrekt niet genegen dit aanbod aan te nemen. Toen hij zich vroeger tegen Croesus toerustte, had hij getracht de Ionische steden over te halen om van Lydië af te vallen. Dit was niet gelukt. Deswege vergramd, antwoordde Cyrus, volgens Herodotus I, 141, den gezanten, dat eens een fluitspeler, visschen in zee ziende, begonnen was te blazen, in de hoop, dat hij ze zoo op land kon lokken. Maar in die verwachting bedrogen, ving hij ze met een net, hun, toen zij sprongen, toevoegende: »houdt nu op te dansen, daar gij, op mijn blazen, niet hebt willen dansen en tot mij komen." Dit antwoord was zoo duidelijk, dat de Ioniërs, na de terugkomst der gezanten, hunne steden met muren omgaven en eene bijeenkomst hielden te Pan-Ionium, een gemeenschappelijk heiligdom met een' tempel voor Neptunus, nabij kaap Mycăle op de landtong tegenover Samos. Alleen Milete, ten behoeve van welke rijke stad Cyrus eene uitzondering had gemaakt door het verbond, met Croesus gesloten, te vernieuwen, liet zich in die vergadering niet vertegenwoordigen. Daarentegen lieten de Aeoliërs den Ioniërs weten, dat zij van zins waren hen te volgen, waarheen zij hen zouden voeren. Dit verhoogde den moed der Ioniërs, die terstond besloten, gemeenschappelijk met de Aeoliërs de hulp van Sparta in te roepen en zich tot krachtigen tegenweer toerustten. Dan, Sparta was er niet toe te bewegen hulp te verleenen. Het eenigste, wat deze staat ten gunste der volkplantingen deed, was, dat hij Cyrus te Sardes liet verklaren, dat, zoo hij eenige Grieksche stad aantastte, de Spartanen dit niet ongewroken zouden laten. Op deze verklaring gaf Cyrus, zoo als verhaald wordt, hooghartig bescheid. Voor 't oogenblik liet Cyrus de Ioniërs aan hun lot over en nam den terugtogt aan. Weldra werd hij echter gedwongen een' opstand der Lydiërs te laten dempen. Tevens droeg hij aan een paar zijner veldheeren de taak op, de Grieksche volkplantingen en de volkeren van Klein-Azië te bedwingen. Harpagus voleindde dit werk. Zelf had de koning nog op den terugtogt Phrygië onderworpen, terwijl Cilicië, dat zijne zelfstandigheid tegen Lydië had gehandhaafd, zich haastte de opper-

heerschappij der Perzen te erkennen. Hierom verwierf het de gunst, nimmer door een' Perzisch satraap, maar steeds door een' inheemsch vorst bestuurd te worden (1). Van sommige steden van Klein-Azië weken de burgers uit en stichtten elders eene volkplanting. Na de onderwerping sloeg Bias van Priene, toen de Ioniërs desniettemin te Pan-Ionium waren bijeengekomen, voor, dat zij allen, dit voorbeeld volgende, zich naar Sardinië inschepen en hier eene nieuwe vaderstad stichten zouden. Maar de voorslag vond geen' bijval.

Tien jaren na de onderwerping van Lydië werd ook Babylonië in den val van dit rijk betrokken. Den tusschentijd had Cyrus gebruikt om de Bactriërs en anderen onder 't juk te brengen (2). Toen werd Babylon ingenomen en viel het geheele rijk in de handen des veroveraars (zie boven, blz. 49). Met Babylonië moesten, naar 't schijnt, ook de wingewesten van dit rijk de opperheerschappij van Perzië erkennen, waaronder Phoenicië en Syrië de voornaamste waren. Dit volgt zoowel uit Xenophons optelling van de volkeren, door Cyrus ten ondergebracht, als het in Herodotus kan liggen, die Cambyses laat zeggen, dat de Phoeniciërs zich vrijwillig aan de Perzen hadden onderworpen. Ook wordt het min of meer bekrachtigd door het *boek Ezra*, waar het kustland Phoenicië als een bestanddeel van 't Perzische rijk voorkomt (3). Eindelijk moest ook Cyprus de oppermagt van Perzië erkennen (4).

Inmiddels zaten de Joden nog steeds aan de rivieren van Babel en weenden, als zij aan Sion dachten. Zij hadden hunne harpen aan de wilgen gehangen en zeiden, droef te moede: »indien ik u vergete, o Jeruzalem, zoo vergete mijne regterhand zichzelve. O dochter Babels, welgelukzalig zal hij zijn, die uwe kinderkens grijpen en aan de steenrotsen verpletteren zal." Uit die treurige herinneringen wekte hen het optreden van Cyrus. In hem zagen zij hun aanstaanden bevrijder. »De Heer zegt van Kores, zoo spreekt een profeet, Hij is mijn herder, en zal al mijn welgevallen volbrengen, zeggende ook tot Jeruzalem, word gebouwd, en tot den tempel, word gegrond. Waak op, waak op, trek uwe sterkte aan, o Sion; trek uwe sierlijke kleederen aan, o Jeruzalem, gij heilige stad. Schud uit het stof, maak u op, zit neder, o Jeruzalem, maak

(1) Xenophon, *Cyropaed.* VII, I, 2, 16. — (2) Herod. I, 177, 178. — (3) Xenophon, *Cyropaed.* I, 1, 4. Herod. III, 19. Ezra III, 7. — Omtrent Phoenicië stemmen niet allen met het boven gezegde in. Dahlmann, *Forschungen auf dem Gebiete der Geschichte*, II, blz. 151 vlg., schrijft de onderwerping van dit land aan Cambyses toe. — (4) Herod. III, 19. Xenophon t. a. p., VII, 4, 1.

u los van de banden uwes hals, gij gevangene dochter Sions. Want zoo zegt de Heer: »»Gijlieden zijt om niet verkocht, gij zult ook zonder geld gelost worden" (1). Deze gunstige vooruitzigten werden bewaarheid. In 't eerste jaar zijner regering over Babylonië liet Cyrus, naar de Heilige Schrift, eene stem uitgaan en sprak: »Wie is onder uliedcn van al zijn volk. Zijn God zij met hem, en hij trekke op naar Jeruzalem, en bouwe het huis des Heeren" (2). Met dit eerste jaar moet (zie boven, blz. 49) 538 of liever 536 bedoeld zijn (3). Wij zijn heden niet meer in staat na te gaan, welke beweeggronden Cyrus tot het nemen van dit besluit geleid of welke mannen daarop invloed gehad hebben. Slechts kan men in 't algemeen opmerken, dat Cyrus hier aan zijne gewoonte getrouw bleef, daar hij zich jegens overwonnen vorsten en volkeren, b. v. jegens Astyages en Croesus, steeds zachtmoedig betoonde. Genoeg, hij gaf aan die Joden, die het wilden, verlof, naar hun land terug te keeren, ten einde Jeruzalems tempel te herbouwen en onder Perzische opperheerschappij het land der vaderen te bewonen. Niet alle onderdanen van het vroegere rijk Juda maakten intusschen van de vergunning gebruik. Velen verkozen de waterbeeken van Babylon boven de vijgeboomen van het oude vaderland. Zij, »in wie God echter den geest wekte" om uit te gaan, gelijk het boek Ezra zegt, waren alle van het rijk Juda. Geen spoor is er, dat er van de inwoners van het voormalige rijk der tien stammen mede zijn teruggekeerd, hoewel Ewald geneigd is te meenen, dat zij zichzelve toch wel niet geheel van den togt zullen uitgesloten hebben (4). Voor hem, die alleen op zekere gronden bouwt, verdwijnt dus van nu aan het volk van het rijk der 10 stammen uit de geschiedenis (5). De naam Israëlieten wordt door dien der Joden verdrongen.

Het is aan geen' twijfel onderhevig, dat zij, die uittogen, tot den kern der natie behoorden. Het waren die lieden, welke van begeerte brandden om den bodem van hun vaderland weder te betreden en 't heiligdom hunner vaderen op nieuw voor hunne oogen te zien verrijzen; alleen zij, die niet tegen de groote moeijelijkheden

(1) Jezaia XLIV, 28. LII, 1—3. Vgl. boven, blz. 42, Noot 2. — (2) II Kronieken XXXVI, 22, 23. Ezra I, 1—3. — (3) Rutgers, blz. 112, 141. Ewald IV, blz. 81. Bertheau in 't *Kurzgefasst. Lexicon. Die Bücher der Chronik*, blz. 432. — (4) Ewald, *Geschichte des Volkes Israël*, IV, blz. 99 vlg. — (5) Vgl. Ewald t. a. p., die het gevoelen van hen, die, gelijk de Groot, *Voorlez. over de geschied. der opvoeding* enz., 2e druk, II, blz. 64, 65, meenen, dat er overblijfselen van het volk van 't oude Israël in Assyrië teruggevonden zijn, weerspreekt.

opzagen, welke hen wachtten. Vooral bevonden er zich vele priesters onder. 't Geheele getal beliep omstreeks 50,000. Aan 't hoofd der onderneming stond Zerubbabel, een afstammeling van David. Naauwelijks waren de Joden in het land hunner vaderen aangekomen, waarvan zij evenwel slechts een klein deel, Jeruzalem en eenige plaatsen ten noorden van die stad, bezetteden, of het eerste werk, waaraan zij de hand sloegen, was de tempelbouw. Cyrus zelf nam hieraan een werkdadig aandeel door hun, die heengingen, de kostbare vaten, eens door Nebukadnezar uit den tempel geroofd, ter hand te stellen. Maar weldra kwam hij tot een ander gevoelen en verbood het voortzetten van den arbeid, toen er twisten ontstonden tusschen de teruggekeerde Joden en de Samaritanen (zie boven, blz. 110). Toen deze hoorden, dat de »kinderen der gevangenis" begonnen waren het heiligdom weder op te rigten, kwamen zij tot hen en zeiden: »Laat ons met u bouwen, want wij zullen uwen God zoeken, gelijk gij" (1). Maar de kinderen der gevangenis waren te trotsch op de trouw, waarmede zij den God van hun volk getrouw gebleven waren, op de rampen, om Zijnentwege doorgestaan, dan dat zij zich met deze Israëlieten van onzuiveren stam wilden gelijkstellen. Dus wezen zij het heusche aanbod van de hand. Uit wrok over dien smaad legden de Samaritanen den Joden allerlei hindernissen in den weg en wisten, door 't omkoopen van sommige van 's konings raadslieden, ten laatste zooveel uit te werken, dat het heilige werk moest gestaakt worden. Hadden velen onder de ouden van dagen, terwijl de menigte juichte, bij de grondlegging van dit tweede huis van Jehova luide geweend, gedachtig aan de heerlijkheid van het eerste, dat zij nog gezien hadden en dat niet stond geëvenaard te worden, thans was er grond voor allen om te jammeren. Eerst in 516 werd de tempel voltooid (2) en nog veel later, nadat nieuwe scharen Joden in 459 onder Ezra en in 444 onder Nehemia uit Babylonië en aangrenzende streken naar Palaestina getrokken waren, werden de poorten en muren van het oude Jeruzalem hersteld (3).

Over den laatsten krijgstogt van Cyrus en zijn' dood in 529 zijn de berigten tegenstrijdig. Volgens Herodotus sneuvelde hij in een' oorlog tegen de Massageten, een volk, waarschijnlijk met de Scythen verwant, aan de Jaxartes, dat toen door de koningin

(1) Ezra IV, 1, 2. — (2) Ezra VI, 15 vlg. Ewald IV, blz. 126. — (3) Ewald IV, blz. 155, 167—172.

Tomyris beheerscht werd. Dit berigt, met vele kleuren opgesierd, schijnt Herodotus onder de vele verhalen, welke omtrent het einde van Cyrus' leven in omloop waren, het geloofwaardigste (1). Reeds Strabo ontkent ten stelligste, dat iemand van de vele schrijvers, die den togt van Cyrus tegen de Massageten te boek gesteld hebben, de waarheid naauwkeurig heeft vermeld (2). Ten opzigte van de overige verhalen bewaart Herodotus het stilzwijgen. Toch staan ons uit andere bronnen sommige van die afwijkende getuigenissen ten dienste. Een hiervan vindt men bij Diodorus, die o. a. in zooverre van Herodotus verschilt, dat hij Tomyris den gevangen genomen Cyrus aan 't kruis laat slaan; twee andere bij Justinus en bij Polyaenus, een' schrijver uit de 2de eeuw n. C., die, hoezeer ook in vele bijzonderheden van Herodotus afwijkende, den koning der Perzen eenstemmig met hem in den slag laten omkomen (3). Daarentegen leest men bij Ctesias een geheel tegenovergesteld verhaal. Volgens hem werd Cyrus op eene onderneming tegen de Dyrbaeërs, een volk, dat op de grensscheiding van Indië en Bactrië woonde, in een overigens voorspoedigen oorlog door een' werpspies getroffen en stierf drie dagen na 't bekomen dier wonde (4). Dit berigt, dat eenvoudig is en zich aan geene overdrijving hoegenaamd schuldig maakt, verdient boven alle andere de voorkeur. Ctesias vermeldt verder, dat Cyrus' zoon Cambyses het lijk zijns vaders naar Persis zond, opdat het daar ter aarde besteld mogt worden. Hier, te Pasargada, de oude hoofdstad en residentie van Perzië's koningen, in de nabijheid van het oude Persepolis (men weet niet regt waar), rustte het in der daad nog in lateren tijd. Zóó vindt de getuigenis van Ctesias eene natuurlijke bekrachtiging in een feit, dat voor geene tegenspraak vatbaar is. Dáár, te Pasargada, den ouden zetel der Achaemeniden, lag in een fraaijen aanleg het ligchaam van den beroemden telg uit dat huis, door magi bewaakt, in een vierkant gebouw, door digtgetakte boomen overschaduwd, in welks nabijheid heldervlietende bronnen ruischten. Het opschrift van 't graf luidde: »o mensch, ik ben Cyrus, die

---

(1) Herod. I, 201—214. — (2) Strabo, p. 435, 439 (Lib. XI, cap. 6, § 2; cap. 8, § 5, 6). — (3) Diod. II, 44, 2. Justin. I, 8. Polyaeni *Strategematum* VIII, 28. — (4) Ctesias, *Pers.* 6, 7, 8, 9 (Ed. Müller, p. 47). Voor dit berigt verklaren zich o. a. St. Croix, *Examen crit. des anc. hist. d'Alex.*, p. 424, 425. Bähr op Herod. I, 214, I, blz. 471 en Duncker II, blz. 525. — Zie over den naam en de woonplaats van 't volk, waartegen Cyrus 't laatst oorloogde, Ctesias, Ed. Müller, p. 61, 62.

het rijk der Perzen heb gegrond en beheerscher van Azië ben geweest. Benijd mij dus dit gedenkteeken niet", of volgens een' ander aldus: »Hier lig ik, Cyrus, de koning der koningen" (1).

Deze grafschriften, die den grooten veroveraar sprekende invoeren, behelzen geene al te uitbundige lofspraak. Cyrus was in waarheid de beheerscher van Azië. Zijne veroveringen stelden die van Assyrië, Babylonië, Aegypte verre op den achtergrond. Hij moet een dier zeldzame mannen geweest zijn, wier leven en bedrijf met onuitwischbare sporen in de wereldgeschiedenis zijn afgedrukt en die door de volkeren als bijzondere werktuigen Gods beschouwd worden. In dit licht schildert hem een van Israëls profeten: »Alzoo zegt de Heer tot zijn' gezalfde, tot Kores, wiens regterhand ik vat, om de volkeren voor zijn aangezigt neder te werpen, en ik zal de lendenen der koningen ontbinden, om voor zijn aangezigt de deuren te openen, en de poorten zullen niet gesloten worden. Ik zal voor uw aangezigt gaan, en ik zal de kromme wegen regt maken; de koperen deuren zal ik verbreken, en de ijzeren grendels zal ik in stukken slaan. En ik zal u geven de schatten, die in de duisternis zijn en de verborgene rijkdommen" (2). Boezemt ons dit beeld, door den profeet ontworpen, eerbied voor den krachtigen man in, zoo treffen wij in andere oude schrijvers plaatsen aan, waaruit 's mans karaktertrekken zóó tot ons komen, dat wij ons om zijne zachte hoedanigheden tot hem getrokken voelen. Herodotus en andere schrijvers verzekeren, dat de Perzen, Cyrus, Cambyses en Darius onder elkander vergelijkende, Cyrus, omdat hij zacht geregeerd en hun alles goeds verschaft had, vader noemden (3). Darius was van meening, dat niemand zich verdienstelijker jegens de Perzen had gemaakt dan Cyrus (4).

Gedurende de drie dagen, die Cyrus' dood voorafgingen, had hij, volgens Ctesias, nog gelegenheid zijne uiterste wilsbeschikkingen te maken. Zijn oudsten zoon Cambyses benoemde hij tot zijn' opvolger, den jongsten tot landvoogd van Bactrië, van Carmanië en van het land der Parthen. De naam van dien tweeden zoon is Bartja, gelijk ons 't opschrift van Bisoetoen leert, welke aanwijzing des te hooger is te schatten, omdat men, bij 't inzien der oude schrijvers, niet zou weten, hoe hem te noemen, daar Herodotus hem Smerdis, Ctesias Tanyo-

---

(1) Strabo, p. 621 (Lib. XV, cap. III, § 7). Plin., *Hist. Natur.* Ed. Sillig, VI, cap. 16, § 116. Arrian., *Anabas.* Ed. Müller, VI, 29. Plut. *Alexand.*, 69. — (2) Jezaia XLV, 1—3. Zie boven, blz. 47, Noot 2. — (3) Herod. III, 89. Xenophon, *Cyrop.* VIII, 8, 1. Diod. IX, 24; 3. — (4) Herod. III, 160.

xarces, Xenophon Tanaoxares, Justinus Mergis noemt (1). Slechts als veroveraar drukte CAMBYSES de voetstappen zijns vaders. Niet lang had hij nog op den troon gezeten, of hij greep den koning van Aegypte aan. De gronden, die boven op 't voetspoor van Herodotus voor dien togt zijn opgegeven, zijn van weinig gewigt. Dahlmann, die deze opmerking maakt, is van oordeel, dat Cambyses bij zijne onderneming niet alleen Aegypte, maar ook Phoenicië en Cyprus op 't oog had, ja, dat de beide laatstgenoemde landen eigenlijk de aanleiding tot den oorlog opleverden (2). Gelooft men hem — en er is veel aannemelijks in Dahlmanns redeuering, — dan was het dit, gevoegd bij de veroveringszucht van Azië's beheerscher en bij den wrok over de hulp, door Amasis aan Croesus beloofd, wat Cambyses bewoog zijn leger den togt te doen ondernemen. Tegen Phoenicië viel evenwel niet te strijden, vermits het zich, welligt, zoo als Dahlmann meent, uit vrees van anders Amasis te moeten bestrijden, vrijwillig onderwierp. Ook de verovering van Aegypte kostte niet veel moeite. Het eeuwen heugende rijk viel met éénen veldslag. Eens had zijne magt op veel hechter grondslagen gerust dan die van eenig rijk in Azië; maar de kracht van 't volk was sinds lang gebroken, en de middelen, die Aegypte's koningen sinds ruim eene eeuw hadden aangewend, vreemde krijgsbenden en bevordering van handel en zeevaart, waren niet in staat geweest eene herleving tot stand te brengen. De koningen uit de beide laatste huizen waren in vele opzigten vreemdelingen in hun eigen land.

Nadat Aegypte voor de Perzische krijgsmagt had moeten bukken, onderwierpen zich de Afrikaansche volksstammen, welke ten westen van Aegypte aan de kust woonden en tot hiertoe aan dit rijk gehoorzaamd hadden, alsmede Cyrene vrijwillig. Van zijn voornemen om Carthago te gaan beoorlogen moest de koning afzien, omdat de Phoeniciërs, zonder wier zeemagt hij dit niet vermogt, weigerden hunne vloot tot een' aanval tegen eene hunner volkplantingen te leenen. Een togt van eene afdeeling van Cambyses' leger naar de oase van Ammonium, beroemd door den tempel van Jupiter Ammon, mislukte geheel en al; de troepen kwamen gezamenlijk in de woestijn om. Niet beter slaagde eene onderneming van het hoofdleger, waarbij de koning zelf tegenwoordig was en die de verovering van het land der langlevende Aethiopiërs ten doel had. Na groot verlies van

(1) Herod., b. v. III, 30. Ctes., *Pers.* 8. Xenophon, *Cyrop.* VIII, 7, 11. Just. I, 9. — (2) Dahlmann, *Forschungen*, II, blz. 148—154.

menschen, keerde hij uit gebrek aan leeftogt naar Aegypte terug.

Cambyses was in den vollen zin des woords een despoot. Verbitterd over den tegenstand, dien Memphis, na den slag van Pelusium, beproefd had, liet hij de dochter van Psammenitus met andere aanzienlijke maagden in slavinnen-kleederen water dragen en twee duizend jonge Aegyptenaren, onder welke zich de zoon van dien koning bevond, ter dood brengen. Bij zijne terugkomst van den Aethiopischen veldtogt vond hij Memphis in volle vreugde. In woede ontstoken over feesten, die met der daad ter eere van een nieuwgevonden apis gevierd werden, maar die, naar hij meende, ten doel hadden hem wegens het geleden verlies te honen, doodde hij den apis met het zwaard, liet de priesters geesselen en vele menschen ombrengen. Van dit oogenblik af gaf hij zoozeer aan zijne luimen en hartstogten, die door onmatigheid in het drinken nog verergerden, toe, dat men hem vaak voor half waanzinnig moest houden. Om eene nietsbeteekenende reden liet hij twaalf van de aanzienlijkste Perzen levend begraven, in dier voege dat zij slechts met het hoofd boven den grond uitstaken. Croesus, die hem op de gevaren van een dergelijk gedrag wees, ontkwam ter naauwernood aan een' pijl, dien de wreedaard op hem afschoot. Eens vroeg hij zijn' vertrouweling Prexaspes, wat de Perzen van hem zeiden. »Zij prijzen u voor 't overige zeer," antwoordde deze vrijmoedig, »maar vinden, dat gij te veel van wijn houdt." »Zie zelf," hervatte de koning, »of de Perzen, wanneer zij meenen, dat ik niet bij mijne zinnen ben, gelijk hebben, of niet," en doorschoot den zoon des hovelings, die niet ver van hen in den voorhof van 't paleis stond. Op de vraag, of hij ooit te voren zulk een' schutter gezien had, stamelde de slaafsche Prexaspes: »ik geloof, o heer, dat de god zelf zoo behendig niet weet te treffen." Om deze en meer andere dergelijke daden, die niet alle verdicht of overdreven zullen zijn, zeiden de Perzen, dat Cyrus een vader, Cambyses een heer of heerscher geweest was.

Ook tegen zijne eigene familie woedde Cambyses. Eene zijner zusters doodde hij met een' schop, en zijn' broeder liet hij ombrengen. De laatstgenoemde euveldaad wordt op zeer verschillende wijzen verhaald. Het is evenwel de moeite niet waard na te gaan, in hoeverre deze verhalen in bijzonderheden van elkander afwijken (1), daar eensdeels het opschrift van Bisoetoen het geloofwaardigste berigt dienaangaande

(1) Herod. III, 30. Ctes., *Pers.* 10, 11. Ed. Müller, p. 48. Justin. I, 9.

mededeelt, anderdeels de oude schrijvers in de hoofdzaak alle met dit opschrift overeenstemmen. De broeder, dien ik bedoel, is de bovengenoemde Bartja (zie blz. 154). Omtrent hem nu meldt het opschrift van Bisoetoen het volgende: »Kabuija (Cambyses) doodde Bartja en er was geen erfgenaam van het rijk. Later ging Kabuija naar Aegypte. Toen Kabuija naar Aegypte ging, werd het rijk goddeloos, en booze daden namen in Perzië, Medië en de andere gewesten toe. Nu was er een man, een magus, Gumâta genoemd, deze stond op. Hij loog tot het rijk: »ik ben Bartja, een zoon van Khurush (Cyrus), een broeder van Kabuija. Hierop werd het geheele rijk oproerig tegen Kabuija en ging tot hem over, zoowel Perzië als Medië en de andere landen. Gumata de magus ontrukte Kabuija de heerschappij; hij deed naar zijne begeerte, hij was koning."

Het gewigtigste, dat wij uit deze getuigenis van Darius leeren, is de bepaling van het tijdstip van den moord, die n. l. den krijgstogt tegen Psammenitus voorafgaat, alsmede die van den opstand van den magus, welke nog vóór den dood van Cambyses plaats greep, vermits dit juist de punten zijn, waarin de ouden elkander tegenspreken. Deze of eene hieraan gelijke toedragt der zaak openbaarde Cambyses, volgens Herodotus, aan zijn hof, toen hij, op de terugreis naar Perzië, zichzelven, bij het te paard stijgen, eene doodelijke wonde had toegebracht, waaraan hij kort daarna stierf. In dit laatste gesprek dan deelde Cambyses den hovelingen mede, dat hij zijn' broeder uit achterdocht had laten vermoorden en dat de magus, wien hij als opzigter van zijn paleis had achtergelaten, met diens broeder het rijk in opstand gebracht had (hem was op den terugtogt een bode te gemoet gekomen, die hem dit van Bartja had verhaald). »Stervend, zoo eindigde de aanspraak, roep ik de koninklijke goden aan en beveel u allen, Perzen, maar inzonderheid den Achaemeniden, die hier tegenwoordig zijn, aan, niet te dulden, dat de heerschappij door die magi weder op de Mediërs overgaat."

Cambyses dan was òf op deze òf op eene andere wijze omgekomen (1): 't opschrift van Bisoetoen zegt alleen »uit overgrooten toorn over het oproer." De man, die thans het rijk beheerschte, was de in 't opschrift genoemde magus, die èn hier èn, met eene kleine wijziging, ook bij Justinus Gumata (bij Ctesias Sphendadâtes)

(1) Herod. III, 61—66. Ctes., *Pers.* 12, 13.

heet. Hij was de broeder van den opzigter van 't paleis, van wien Cambyses in zijne laatste woorden gewag had gemaakt. Deze opzigter, tevens magus, bij Herodotus Patizeithes, bij Justinus Oropastes genoemd (1), was het, die Gumata, daar hij Bartja in 't uiterlijk zeer geleek, op den troon plaatste. Door vrijstelling van alle schattingen en van alle krijgsdienst voor drie jaren wist de nieuwe koning, die den naam van Cambyses' gedooden broeder voerde, zich eenige maanden lang staande te houden. Doch eindelijk vereenigden zich zeven der aanzienlijkste Perzen, de hoofden der zeven stammen meent Duncker (zie boven, blz. 142), om aan deze tusschenregering een einde te maken. In den beginne waren er, volgens Herodotus, onder de getuigen van Cambyses' laatste uren geweest, die aan de waarheid van 's konings woorden getwijfeld en gedacht hadden, dat hij dit slechts had gezegd om zeker te zijn, dat de oproerling de wraak niet zou ontgaan. Maar toen de gewaande Bartja (Smerdis) nimmer uitging en geen' van de aanzienlijkste Perzen tot zich toeliet, kreeg men achterdocht (2). Alzoo overtuigd van de waarheid van Cambyses' gezegde, beramen de zeven een' aanslag tegen 't leven der beide gebroeders. Vanwaar zij die overtuiging hadden is niet zeker. Uit eene plaats van Herodotus mag men opmaken, dat Darius den togt naar Aegypte medegedeed en dus bij Cambyses' sterfbed tegenwoordig kan geweest zijn, op eene andere plaats verschaft Otanes zich door eene list zekerheid (3). In allen gevalle wist Darius, blijkens het opschrift, hoe het met de zaak stond. In vele punten, b. v. in de namen der zamengezworenen, stemt Herodotus op merkwaardige wijze met het opschrift van Bisoetoen overeen. Ook bij Ctesias zijn er zeven mannen. Volgens het opschrift ging de daad van Darius, den zoon van Hystaspes, het hoofd der Pasargaden, volgens Herodotus bovenal van Otanes, maar mede, voor een niet gering gedeelte, van Darius uit. Het is mogelijk, dat in de eerstgenoemde bron het aandeel van Darius eenigszins ten koste van de verdienste der overigen vergroot is. De plaats, hierop betrekkelijk, is in hoofdzaak: »Er was geen man, noch een Mediër, noch een Pers, noch een ander van onzen stam (der Achaemeniden), die dezen Gumāta van de heerschappij beroofde; het rijk vreesde hem zeer; niemand waagde het iets tegen Gumāta te doen, totdat ik kwam. Toen

(1) Herod. III, 61. Ctes. 10. Just. I, 9. Justinus keert eigenlijk de zaak om, daar hij Oropastes, niet Cometes koning maakt. — (2) Herod. III, 66—68. — (3) Herod. III, 139, 68 vlg.

vereerde ik Ahoeramazda (zie boven, blz. 135), en Ahoeramazda verleende mij hulp. Sikthauwatish is een burg in Nisaea (een gewest, beroemd door zijne voortreffelijke weiden voor paarden, Diod. XVII, 110), eene provincie van Medië; dáár doodde ik met getrouwe mannen dezen Gumata den magus. Bij mij waren (hier volgen de namen van het zestal). Op den tienden van de maand Bagajadish was het, dat ik dezen Gumata velde en hen, die zijne voornaamste aanhangers waren. Ahoeramazda stelde mij in 't bezit der heerschappij, door de genade van Ahoeramazda werd ik koning. Dit heb ik gedaan; ik heb gezorgd, dat Gumata de magus ons dit volk niet ontrukte; de regering, die ons huis ontrukt was, deze bracht ik terug. — Ik herstelde het rijk gelukkig, Perzië, Mediē en de andere provinciën, gelijk weleer."

Bij Herodotus is de wijze, waarop de omkeering geschiedt, veel uitvoeriger te boek gesteld. Ik onthoud mij van de uiteenzetting der omstandigheden, waaronder de plotselinge aanval op de beide magi en hun moord hier of bij Ctesias voorkomt, en druk er nog alleen op, dat zoowel Herodotus als Ctesias vermeldt, dat de Perzen, na met de daad van het zevental bekend te zijn geworden, elken magus, dien zij aantroffen, doodden en alleen door het invallen van den nacht in hun voornemen om hen allen uit te roeijen verhinderd werden. De dag, waarop dit gebeurde, was in 't vervolg de grootste feestdag voor de Perzen en heette *magophonia* (moord der magi) (1).

Thans werd een der zamengezworenen, DARĪUS (521—485), koning. Deze verheffing van een' der hoofdbewerkers van den val der magi wordt bij Herodotus voorafgegaan door een lang onderhoud der zeven mannen over den regeringsvorm, die in Perzië zal ingevoerd worden, en over de vraag, wie van de zeven koning zal zijn. Verder zal, bij hem en bij Ctesias, Darius de kroon eigenlijk aan eene list van zijn' stalmeester te danken gehad hebben. Gelijk wij zagen, leest men in het opschrift van Bisoetoen niets van dit alles, maar aanvaardt Darius de regering krachtens het erfregt, als de eerste koning van de tweede linie van 't huis der Achaemeniden, want met Cambyses en Bartja, die geen van beiden kinderen nalieten, was de eerste linie uitgestorven. Om zich op den troon te bevestigen, stelde Darius zich in 't bezit van het serail van Gumata en verhief Atossa, Cyrus' dochter en Cambyses' volle

(1) Herod. III, 74—79. Ctes., *Pers.* c. 15, p. 49.

zuster, die in de laatste dagen eene van Gumata's gemalinnen was geweest, tot den rang van eerste echtgenoote. Het eerste, wat hij na zijne troonsbeklimming deed, was in een paar afschrikwekkende voorbeelden te toonen, dat de tijd der willekeur voorbij was en dat hij ten volle heer wilde zijn. Een dergenen, in wie hij een zoodanig voorbeeld stelde, was Oroetes, satraap van Lydië en Ionië, die ook Phrygië aan zich had getrokken en Polycrates (zie boven, blz. 84) had laten kruisigen, van zins zijnde Samos eveneens te vermeesteren. Maar eer hij dit plan kon volvoeren, liet Darius hem om deze en andere euveldaden door zijne eigene lijfwacht dooden. Een tweede, die hetzelfde lot onderging, omdat hij den koning in twee van diens dienaren gehoond had, was een van de zeven zamengezworenen, doch werd ook hierom niet ontzien. Van gevaarlijker aard dan deze pogingen van verzet waren eenige opstanden, die in 't begin van Darius' regering in verschillende streken van het rijk losbarstten.

De eerste dier opstanden is die van Babylonië. Gedurende de regering der magi en tijdens de verwarring van den eerstvolgenden tijd hadden de Babyloniërs zich, eerst in 't geheim, op allerlei wijze tot hardnekkigen tegenweer toegerust en vielen vervolgens openlijk van het Perzische rijk af. Een man, die zich voor een' zoon van Nabonitus (zie blz. 47) uitgaf, Natitabira geheeten, stelde zich aan 't hoofd en liet zich onder den naam van Nebukadnezar den tweede tot koning van Babylonië uitroepen. Onder de maatregelen, door de Babyloniërs genomen, die een vertwijfelden tegenstand deden verwachten, was er een, dat elk al zijne vrouwen, met uitzondering van zijne moeder en verder van eene, die het brood moest gereed maken, om hals bracht, opdat het koren niet te spoedig opgeteerd werd. Darius trok onmiddellijk al zijne troepen bijeen en sloeg, na het leger der opstandelingen een paar malen op de vlugt gedreven te hebben, het beleg voor de stad. Maar alle list en geweld stuitten op de sterkte der stad en op de waakzaamheid der bezetting af. Zoo weinig telden de Babyloniërs de tegenwoordigheid van 's konings leger, dat zij, op de tinnen der muren klimmende en dansende, Darius en diens leger bespotteden en een hunner den Perzen toeriep: »Waarom staat gij daar en gaat gij niet heen?" Reeds lag de koning negentien maanden voor Babylon en waren, als op het sein dier stad, Susiana, Medië, het land der Parthen, Persis, kortom het gansche rijk tegen den koning opgestaan, toen Zopyrus, een zoon van Megabyzus, een' der

zeven, voor Darius verscheen en hem met zijn voornemen bekend maakte om de stad door eene list te doen bukken. De list slaagde. Zóó werd Babylonië, volgens Herodotus, alleen door de daad van Zopyrus in 518 op nieuw een wingewest van Perzië (1). Het opschrift van Bisoetoen weet niets van die daad en zegt eenvoudig: »ik (Darius) veroverde Babylon, nam Natitabira, die zich Nebukadnezar noemde, gevangen en doodde hem te Babylon." Hoe streng de maatregelen ook waren, die de koning verder tegen de stad en hare inwoners nam, zij waren niet streng genoeg om een tweeden opstand te voorkomen, waarvan het opschrift van Bisoetoen gewag maakt, doch die snel onderdrukt werd. Met even gunstigen uitslag bedwong Darius Medië en de overige landen, die opgestaan waren, waar zich insgelijks mannen als heerschers hadden opgeworpen, die voorgaven van vroegere koningen, b. v. van Cyaxares, af te stammen.

Na de oproeren gedempt en het eiland Samos aan zijn rijk gebracht te hebben, trachtte Darius ook de veroveringen, waardoor zijne beide voorgangers de Perzen tot het heerschende volk in Azië hadden gemaakt, voort te zetten. Als de eerste Aziaat, die ons werelddeel beoorloogde, trok hij over den Bospŏrus naar Europa. De togt rigtte zich tegen de Scythen, die ten noorden van de Zwarte Zee woonden. Tot voorwendsel van de ontzaggelijke onderneming diende de inval, tijdens Cyaxares door de Scythen in Medië gedaan. Herodotus geeft eene uitvoerige beschrijving van den togt. Intusschen staat het vast, dat de gebeurtenis zelve, hoewel ter naauwernood een' menschenleeftijd vóór de geboorte van dien geschiedschrijver voorgevallen, zoozeer door de overlevering is opgesierd, dat zij eer naar een wonder, dan naar een historisch feit gelijkt. Het moet als volstrekt onmogelijk aangemerkt worden, dat een leger van honderdduizenden manschappen in ruim zestig dagen den weg van de omstreek van den mond van den Donau tot de Wolga heen en terug aflegt; dat de koning in die onherbergzame oorden een' winter met zijn leger doorbracht of in opene steppen, zonder houtgewas, bruggen bouwde. Toch wordt dit alles berigt. Om deze mythische tint van 't verhaal (2) vergenoeg ik mij met de mededee-

(1) Herod. III, 153—158. Polyaen. VII, 12. Just. I. 9. Vgl. Duncker II, blz. 460, Noot 1 en 563, Noot 1. — (2) Herod. IV, 1, 83—102, 118—142. V, 1, 2, 12—21, 23. Ook Ctes. *Pers.* c. 16, 17 maakt in 't kort melding van den krijgstogt tegen de Scythen, die bij hem nog ongunstiger afloopt dan bij Herodotus. Vgl. Dahlmann, *Forschungen*, II, blz. 159—164; Krafft in Pauly II, blz. 863, i. v. *Darius* en Loebell, blz. 392—396.

ling van den uitslag der onderneming, zooals die door Herodotus te boek gesteld is, vermits deze met latere gebeurtenissen zamenhangt.

Die uitslag was deze. Niet ver van den mond van den Ister had Darius, toen hij het land der Scythen binnendrong, eene schipbrug over de rivier laten slaan en de bewaking dier brug aan de tyrannen der Grieksche steden van Klein-Azië en aangrenzende streken, die hem met hunne scheepsmagt bijstonden, opgedragen. Doch zoodra de koning, met de Scythen, die steeds terugtrokken, niet slaags kunnende geraken, tot den terugtogt had besloten, kwamen de Scythen hem voor en bereikten de brug eerder dan hij. De zestig dagen, tot welke Darius den pligt der bewaking beperkt had, waren verstreken. Daarom trachtten de Scythen de aanvoerders der Grieken te overreden de brug af te breken en naar hun vaderland terug te keeren, daar hij, die tot dusverre hun heer was geweest, in 't vervolg niemand meer eenig nadeel zou kunnen toebrengen. Hierop ried Miltiades, een zoon van Cimon, uit Athene, beheerscher van de Thracische Chersonesus, de Grieken dringend, aan deze oproeping gehoor te verleenen en de gelegenheid om hunne onafhankelijkheid te herwinnen niet ongebruikt te laten. Maar Histiaeus van Milete was van een tegenovergesteld gevoelen. Hij bracht zijnen stamgenooten onder 't oog, dat met den ondergang van Perzië's opperheerschappij ook de magt, die zij over hunne medeburgers uitoefenden, te niet ging. Zijn gevoelen werd door allen, behalve door Miltiades, gedeeld, weshalve zij bleven, totdat Darius met het overschot van zijn leger tot hen terugkeerde. Zoo vruchteloos liep de grootsche onderneming af, en niet beter slaagde de veldheer Megabyzus, wien de koning achterliet om Thracië en Macedonië te onderwerpen, in zijne taak. Ook hij spoedde zich weldra naar Perzië terug, na weinig meer uitgewerkt te hebben dan dat de Perzen vasten voet in Thracië kregen.

Inmiddels was Cyrene (zie blz. 155) weder van het Perzische rijk afgevallen. Daar alzoo Darius' plannen aan de Zwarte Zee en in Afrika voor geene verwezenlijking vatbaar schenen, maakte hij aanstalten om de fortuin in 't Oosten en in andere streken van 't Westen te beproeven. Eer hij evenwel met zijne benden op marsch ging, stelde hij een naauwkeurig onderzoek in 't werk naar de landen, welke hij van zins was aan te tasten. Een Carisch zeeman, met name Scylax, zakte op diens bevel den Indus af en keerde door de Roode Zee terug. Door de ervaring van dezen voorgelicht, maakte Darius hierop een gedeelte van Indië cijnsbaar. Vooral was 's konings blik

op de Grieken gevestigd. Reeds vroeger was Samos veroverd; thans werden ook Lemnos en Imbros vermeesterd. Dus gehoorzaamden reeds vele Grieken aan het Perzische rijk en werd hun hoofdland meer en meer omklemd. Twee Sidonische schepen werden op last des konings uitgerust om de Grieksche wateren en kusten te onderzoeken. Den Perzen, die dit bevel uitvoerden, werd Democedes, een Grieksch geneesheer, die in Perzische gevangenschap verkeerde, als gids medegegeven. Alles scheen alzoo aan te duiden, dat de naastvolgende tijd eene botsing zou aanschouwen tusschen het rijk, waaraan reeds zoovele Grieken onderworpen waren, en de nog onafhankelijk geblevene stamgenooten van dien naam, toen een onverwachte opstand de reeds smeulende brandstof in ligtelaaije vlam deed uitbarsten en den schok onvermijdelijk maakte.

De bovengenoemde Griek Histiaeus had tot belooning voor de bewezene dienst van den koning eene landstreek aan de kust van Thracië, door Megabyzus onderworpen, gekregen. Hier, in een oord vol rijke goudmijnen, niet ver van den mond van de Strymon, wilde Histiaeus eene volkplanting stichten en begon met het bouwen eener stad. Door Megabyzus opmerkzaam gemaakt op de gevaren, die er voor Perzië's magt uit konden ontstaan, indien een listige Griek zich buiten 't bereik van dezen staat een onafhankelijk gebied verschaffe, riep Darius hem, onder den schijn van bijzondere onderscheiding, tot zich te Susa en hield hem dáár bij zich, als om zijn raadsman en dischgenoot te zijn. Eerst na geruimen tijd werd het Histiaeus duidelijk, hoe eigenlijk de gezindheid van zijn' vorst jegens hem was. Toen was hem elk middel, dat zich aan zijne verbeelding voordeed om deze onverdragelijke gevangenschap te doen eindigen, welkom. Bij zijn vertrek naar Thracië had hij, met goedvinden van Darius, zijn' schoonzoon (1) en neef Aristagoras met het bewind over Milete, waarvan hijzelf landvoogd bleef, belast. Tot Aristagoras kwamen kort daarna een aantal lieden van 't eiland Naxos, door eene omwenteling vandaar verdreven, en vroegen hem om een leger, ten einde met geweld naar hun vaderland terug te keeren. Darius, hierover geraadpleegd, keurde den voorslag goed en rustte eene talrijke vloot uit. Maar eer de schepen het eiland bereikten, kreeg de bevelhebber der vloot, Megabates, twist met Aristagoras, het hoofd der onderneming, en verried, uit wrok over eene vernedering, die deze hem liet ondergaan, aan de bewoners van Naxos, wat hun boven 't hoofd hing. Dit gaf hun gelegenheid

(1) Dit schijnt γαμβρὸς hier te beteekenen.

hunne hoofdstad in staat van behoorlijke tegenweer te brengen, en toen Aristagoras kwam opdagen, werd hij zoo wèl ontvangen, dat hij zich, na maanden lang voor de stad gelegen te hebben, uit gebrek aan geld genoodzaakt zag het beleg op te breken. Wat stond hem nu te wachten? De onderwerping niet alleen van Naxos, maar van alle Cycladen had hij zich voorgespiegeld, en de uitkomst liet hem slechts 't vooruitzigt op 't verlies zijner schatten en op de ongenade des konings. In die droevige stemming over den mislukten aanval verraste hem een slaaf van Histiaeus, wien het gedwongen verblijf te Susa sinds lang verdroot. De slaaf bracht hem vanwege zijn' meester de aansporing om de Ioniërs tot opstand tegen den koning te brengen. Nu had Aristagoras in zijn' neteligen toestand een' uitweg gevonden. Na kort beraad viel hij openlijk van den koning af. Hiermede had ook Histiaeus zijn doel bereikt, daar Darius hem, op zijn verzoek, eenigen tijd later naar Ionië afzond om door zijn persoonlijken invloed den opstand te helpen dempen. Het viel niet te betwijfelen, of Aristagoras kon op de ondersteuning der bevolking van de Grieksche steden in Klein-Azië rekenen. Ten einde hiervan des te zekerder te zijn, deed hij afstand van de tyrannie en stelde den bewoners van Milete voor, eene volksregering in te voeren. Hetzelfde deed hij in de overige steden door overal de tyrannen te verdrijven. Langs dezen weg slaagde Aristagoras geheel naar wensch: binnen kort was, omstreeks 500 v. C., geheel Ionië, benevens Aeolis en vele eilanden, in vollen opstand. Thans begaf Aristagoras zich in persoon naar Sparta om de hulp van dezen krachtigen staat in te roepen. Doch de verre afstand schrikte de Spartanen af, en hij moest zich onverrigter zake verwijderen. Te Athene, waar Aristagoras hetzelfde verzoek deed, werd hem door de volksvergadering bereidvaardig hulp beloofd, want, zegt Herodotus, »het schijnt gemakkelijker de menigte dan één man te misleiden: den koning van Sparta, Cleomenes, had Aristagoras niet kunnen bedriegen, de 30,000 Atheners wel," een gezegde, dat Niebuhr bestrijdt, die van oordeel is, dat er niet meer wijsheid is bij de aristocratie dan bij de democratie, maar de betere ontvangst van Aristagoras te Athene hieruit verklaart, dat in eene volksvergadering een beroep op edele gevoelens meer weerklank vindt dan bij oligarchen (1). Ruim was intusschen de toegezegde ondersteuning niet: zij bestond slechts uit twintig oorlogschepen.

---

(1) Herod. V, 97. — Niebühr, *Vorträge über alte Geschichte*, I, blz. 379.

Ephesus werd de plaats, waar de opgestane bondgenooten hunne magt bijeentrokken. Meer en meer bleek het, dat zij hoofdzakelijk op hunne eigene krachten moesten steunen. Behalve de twintig vaartuigen van Athene, waarbij Eretria, op Euboea, uit eigen beweging vijf voegde, konden zij nog slechts rekenen op den bijstand van Cyprus, dat terzelfder tijd voor 't grootste gedeelte van Perzië afviel. Weldra ging Aristagoras tot den aanvallenden oorlog over. Hij zond een leger op Sardes af, dat de stad zonder slag of stoot innam, daar de bezetting, hoewel vrij sterk, in de vaste burgt terugtrok. Een toeval belette, dat zij werd uitgeplunderd. De meeste huizen waren van riet; eenige waren wel van klinkers, maar hadden rieten daken. Toen een soldaat er een had in brand gestoken, sloeg de vlam aanstonds van 't eene huis tot het andere over en verteerde de gansche stad. Dit verbitterde de Lydiërs, die zich nu gezamenlijk met de Perzen tegen de Ioniërs te weer stelden, welke zich haastten naar Ephesus terug te trekken. Kort daarna had er bij die stad een veldslag plaats, waarin de bondgenooten verslagen werden. 't Ergste was, dat de Atheners nu voor goed hunne handen van de zaak der Ioniërs aftrokken. Wel vonden deze eenige vergoeding voor dit verlies in de deelneming aan 't oproer van een aantal steden aan den Hellespont, de Propontis en den Bosporus, zoo als Byzantium, Cyzicus en andere, alsmede hierin, dat het grootste deel van Carië de wapens tegen Perzië opvatte; maar de Perzen bedwongen daarentegen Cyprus en Aeolis weder. Aristagoras voorzag geen goed einde en week, hen, die hij tot den opstand had aangespoord, laf hartig in den steek latende, naar Thracië, waar hij kort daarna omkwam. De laatste poging tot verzet, die de Grieken aanwendden, was de zeeslag bij het eiland Lade, vlak voor Milete gelegen. Doch ook hier versloeg hen de overmagt der Perzen, geholpen door 't verraad van een gedeelte der Grieksche vloot en door gebrek aan eenheid van plan bij de bondgenooten. Vervolgens werd Milete ingenomen en verwoest, terwijl de overige steden van Ionië en Carië allengs mede voor den Perzischen koning moesten bukken. In 494 was de opstand gedempt. Een even droevig einde als de opstand, door hem verwekt, had Histiaeus zelf. Ongeveer op 'tzelfde tijdstip als Aristagoras Klein-Azië verliet, kwam Histiaeus, door Darius afgezonden, om de orde te herstellen, te Sardes. Maar Artaphernes, Darius' broeder en landvoogd van Sardes, bejegende hem met wantrouwen en voegde hem toe: »zoo staat het met de zaak, Histiaeus, gij hebt de schoen

genaaid, die Aristagoras heeft aangetrokken." Dit gezegde noopte Histiaeus tot de vlugt. Eerst begaf hij zich naar Chios; later beproefde hij te Milete toegelaten te worden. Doch deze stad, blijde van Aristagoras bevrijd te zijn, verlangde de kennismaking met den ouden tyran niet te hervatten, en sloot de poorten voor hem. Zóó verstooten, zwierf hij een tijdlang op zee rond, totdat hij bij een' zijner strooptogten door de Perzen gegrepen en op bevel van Artaphernes te Sardes aan 't kruis genageld werd. Darius betreurde het, dat hij niet levend voor zijn aangezigt was gebracht, waarschijnlijk van zins geweest zijnde hem te sparen.

Niet tevreden met het dempen van 't oproer, besloot Darius niet alleen alle eilanden der Aegeïsche zee te onderwerpen, maar ook het Europesche Griekenland tot een Perzisch wingewest te vernederen (1). Dit voornemen veroorzaakte langdurige en verderfelijke oorlogen, welke tot de geschiedenis van Griekenland behooren en later zullen verhaald worden. Thans zullen wij, in plaats van ons daarmede bezig te houden, een' blik werpen op dat, wat, niet minder dan zijne krijgsdaden, Darius' roem gegrond heeft, op de regeling van de binnenlandsche aangelegenheden des rijks. Door deze nieuwe inrigting, welke de lange duur zijner regering hem vergunde niet slechts te vestigen, maar ook te bevestigen en vast te doen wortelen, is hij de tweede stichter van een rijk geworden, welks wedergade de aarde nog niet aanschouwd had en dat na hem ander-

(1) Bronnen: Herod. I, 133, 136, 188, 192. II, 149. III, 97, 89—95, 117, 128. IV, 39. V, 49—52. VI, 42, 48. VII, 2—4, 83, 99, 118—120, 187. IX, 80—82. Xenoph. *Cyropaed.* I, 3, 2. VIII, 1, 6. 2, 3. 5, 21. 6. 8, 17, 26. *Oecon* 4. *Anabas.* Ed. Hertlein, I, 1, 1—3, 7, 8. I, 2 tot het einde; over 't geheel I, 2—IV. III, 5, 16. VI, 4. 8. Hell. III, 4, 25. Ctes. *Pers.* 57—61. Arrian. *Anabas.* II, 8, p. 73. Curt. Ruf. *de gestis Alexandri.* Ed. Mützell. III, 3, § 24. 9, § 2. VIII, 5, § 6. Ephorus bij Diod. XIV, 11. Diod. XIV, 19—31, 80. XVII, 77. Strabo, p. 450, 451 (Lib. XI, cap. 14, § 9, 11); p. 625 (Lib. XV, cap. 3, § 19) en p. 624 (ibid. § 18). Deinon en Ctes. bij *Athen. Deipnosoph.* Ed. Schweigh., p. 146 (Lib. IV, cap. 10). Nicolaus Damasc. in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller, III, p. 406. Plut. *Artax.* 1, 2, 3, 5—13, 18, 20, 23. Esther IV, 11. Brisson, *de regio Persarum principatu* in de *opera minora*, Lib. I, XV, XVI, XVII, XXVII, XXVIII, LXXXVII, CXIV en elders in het 1ste en het 3de deel, waar ook enkele plaatsen der ouden, hier niet aangevoerd, te vinden zijn. Pauly VI, 2, blz. 1528, i.v. *Syennesis* Lepsius, *Chronol.*, blz. 349—355. Grote, *History of Greece*, IX, blz. 1—120. Loebell, blz. 398—413. Duncker II, blz. 592—647. Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, I, p. 435 vlg.

halve eeuw lang den tijd kon trotseren. De tijd dier regeling is niet anders dan bij benadering te bepalen; maar dat hij vóór 502 valt toont Herodotus, waar hij zegt, dat den Ioniërs vóór den opstand eene niet veel zwaarder schatting werd opgelegd dan vóór dien tijd (1). Bij de groote uitgestrektheid, die Perzië allengs had verkregen, was het natuurlijk, dat de koning een' hoofdzetel midden in het rijk verlangde te hebben, daar Pasargada te ver naar 't Oosten lag. Reeds Cambyses had Susa tot residentie gekozen (2), en Darius bleef bij die keuze. Eene van de redenen, waarom dit geschiedde, was dat de bewoners van Susiana nimmer een zelfstandig volk geweest waren en van nature niet geneigd tot groote daden (3). Dezelfde schrijver, die dit berigt, verhaalt, dat elk koning van Perzië zich op de burgt van Susa eene bijzondere woning bouwde, eensdeels als aandenken aan zijne regering, anderdeels ter bewaring der door hem geheven schattingen (4). Behalve Susa dienden ook Persepolis, Babylon en Ecbatana van tijd tot tijd tot residentie des konings. Cyrus had te Pasargada zijn paleis. Niet ver vandaar, te Persepolis, verrees een nieuw paleis voor Darius, welks bouwvallen schier de eenigste overblijfselen van de oud-Perzische bouwkunst zijn en een gezigt opleveren, niet ongelijk aan dat van de puinhoopen van Babylon en Ninivé. Deze burg van Persepolis was door een driedubbelen muur omgeven, waarvan de eerste zestien el hoog en van tinnen voorzien was, de tweede eens zoo hoog. De derde was vierkant en zestig el hoog, bestond uit de hardste soort van steen, zoodat hij voor de eeuwigheid gebouwd scheen, en had aan elken kant koperen poorten (5). Op eenigen afstand van dezen burg, dien Diodorus beschrijft, liet Darius bovendien nog twee paleizen en wat verder naar Ecbatana heen zijne begraafplaats bouwen. Hoewel Susa, gelijk boven gezegd is en uit Herodotus blijkt, de gewone residentie der Perzische koningen, althans van Darius en van zijne naaste opvolgers, was, zoo verwisselden zij dien zetel des zomers gedurende eenige maanden, wegens de drukkende hitte van Susiana, met het koele Ecbatana, en brachten welligt een gedeelte van den winter te Babylon, de lente hoofdzakelijk te Susa door (6).

Was Cyrus reeds begonnen sommige vormen van het despotismus

(1) Herod. VI, 42. — (2) Herod. V, 49 vlg. — (3) Strabo, p. 619 (Lib. XV, cap. 3, § 2). — (4) *Ibid.*, p. 625 (§ 21). — (5) Diodor. XVII, 71. — (6) Xenophon, *Anabas.* Ed. Hertlein III, 5, 15. Vgl. *Cyropaed.* VIII, 6, 22. Nehemia I, 1. Esther I, 2.

in te voeren, Darius breidde het personeel van zijnen stoet tot in 't oneindige uit en stelde een tot in de kleinste bijzonderheden uitgewerkt hofceremoniëel vast, waaraan niemand zich mogt onttrekken. Slechts enkele trekken daarvan kunnen hier eene plaats vinden. Tegenover den koning gold ieder als slaaf; van zijnen wenk hing aller leven of dood af. Opdat de indruk, dien zijn persoon moest maken, des te sterker was, vertoonde hij zich hoogst zelden. Onaangediend voor hem te verschijnen werd als eene zware misdaad aangemerkt. Zij, die in 't paleis des konings, dat men, zoo als nog heden ten dage bij de Ottomannische Turken, »de poort" noemde, werden toegelaten, moesten zich voor hem, als voor een god, in 't stof werpen. De tafel des konings was met de uitgezochtste en uit de verste streken met opzet bijeengebrachte levensmiddelen bezet; vijftien duizend menschen werden dagelijks aan 't hof gespijzigd. Zijn harem bevatte honderden vrouwen, van welke eene, b. v. onder Darius Atossa, steeds den rang van eerste gemalin bekleedde. Waarheen de koning ook trok, overal vergezelde hem de talrijke hofstoet, de harem en de lijfwacht. Zijne reizen deed de koning in een digten wagen. Hem volgde dan eene onafzienbare reeks kameelen en wagens, met muilezels bespannen, die zoowel vele andere zaken medevoerden als inzonderheid drinkwater uit de Choaspes, eene rivier nabij Susa, in zilveren vaatwerk.

Het spreekt vanzelf, dat de Perzen tegenover de onderworpen volkeren als beheerschers stonden. Zij alleen brachten niets aan de schatkist op, en zoovaak de koning binnen de grenzen van Persis kwam, liet hij aan alle bewoners van 't land geld uitdeelen. Uit de Perzen werden de raadslieden der kroon, de hovelingen, de veldheeren en zij, die het bestuur der wingewesten in handen hadden, genomen. Zij, die de hoogste gunst genoten, werden door de benaming »verwanten" of »dischgenooten" des konings van de overigen onderscheiden. Anderen kregen verschillende sieradiën ten geschenke of een gedeelte der spijzen van 's konings tafel. Sommigen werden eene of meer steden tot hun onderhoud aangewezen. De keerzijde vormden geduchte straffen, waaraan zij het meest blootstonden, die den despoot het naast omgaven.

De onderworpene volkeren voelden den druk der Perzische opperheerschappij vooral in twee opzigten: zij waren gehouden schatting op te brengen en soldaten voor het leger te leveren. De regelmatige verdeeling dier lasten is 't werk van Darius en eene van de hoofdverdiensten zijner regering. Hij verdeelde het geheele rijk in

twintig satrapiën, zoo geheeten naar de satrapen of landvoogden. Aan het hoofd van iedere satrapie stond een satraap, haar militair en burgerlijk hoofd, die er dezelfde magt uitoefende als de koning in het gansche rijk. Dikwijls waren het de broeders of verwanten des konings, die met dit ambt werden bekleed, steeds mannen uit de aanzienlijkste familiën. Hun ter zijde stonden koninklijke schrijvers, terwijl het toezigt op hen gehouden werd door bezoeken van den koning zelven of van diens gemagtigden. De voornaamste taak, den satrapen opgedragen, was het heffen der schattingen en het handhaven van 's konings oppermagt. Voor 't overige mogt elke landstreek en elke stad zichzelve regeren, gelijk het haar goed dacht. Zóó vinden wij hier van tyrannen, dáár van inheemsche vorsten gewag gemaakt. Zwaar waren de lasten, die op de gewesten drukten. Tot op den tijd van Darius was de hoegrootheid der schattingen, welke elk gewest had op te brengen, niet bepaald geweest. Darius verdeelde ze regelmatig over alle provinciën en wel in den vorm eener grondbelasting. De jaarlijksche inkomsten, die de schatkist uit deze belasting trok, beliepen omstreeks 14,000 Euboeïsche talenten, d. i. meer dan 30,000,000 gl. Geen wonder dat Darius door de Grieken de kramer geheeten werd. En buiten deze vaste schattingen waren er nog andere. Voor 't gebruik der sluizen moest tol betaald worden. Voor de behoeften van 't hof moest elk gewest een aanzienlijk deel van zijne voortbrengselen afstaan. Reisde de koning of werden de troepen verplaatst, zulks geschiedde ten laste der provinciën.

Was er aan de eischen van 't hof voldaan, dan moest men aan de hooge vorderingen der satrapen te gemoet komen, die niet nalieten de aan 't hof heerschende weelde zooveel mogelijk na te volgen. De satraap van Babylonië begrootte de waarde van 'tgeen zijn gewest hem elken dag opbracht op een schepel zilver. Hij had eene stoeterij van 800 hengsten en 16000 merriën en zooveel Indische honden, dat vier dorpen, om voor 't onderhoud dier dieren te kunnen zorgen, van alle belastingen vrijgesteld waren. Ook moesten de provinciën de troepen, die ter harer bewaking dienden, van het noodige voorzien. Den kern van 't leger maakten de Perzen uit, eene krijgshaftige natie bij uitnemendheid; maar elk gewest leverde, in tijd van oorlog, zijn contingent voor 't leger. Ieder volk verscheen dan, naar 't voorvaderlijk gebruik gekleed en uitgedoscht, weshalve in een Perzisch leger de grootste verscheidenheid van kleederdragt en wapenrusting viel op te merken. De

bewoners van de kusten der Middellandsche Zee, inzonderheid de Phoeniciërs, moesten schepen leveren en ter zee dienen.

Vervulden de wingewesten de verpligtingen, hun opgelegd, dan hadden zij verder niets te duchten. Hunne nationaliteit, hunne godsdienst, hunne gewoonten werden, gelijk dit veelal in de oudheid het geval was, ontzien. Zelfs werden er maatregelen tot bevordering hunner welvaart genomen. De koning plagt de satrapen, in wier gewesten de inwoners talrijk en de akkers goed bebouwd waren of de boomen in goeden toestand verkeerden, te beloonen. Wel was het een voorschrift der Zend-Avesta, voor de bebouwing der akkers, voor de boschteelt en voor de vermeerdering van 't menschelijk geslacht te zorgen; maar ook met het oog op hun welbegrepen eigenbelang moesten de koningen alle middelen goedkeuren, die den bloei der provinciën konden bevorderen. Handel en verkeer werden gemakkelijker gemaakt door de groote heirbanen, waarmede Darius het gansche rijk liet doorsnijden, en de allerwege aangelegde vestingen, van voldoende garnizoenen voorzien, waakten voor de veiligheid. In 't belang van den handel moet het ook geweest zijn, dat Darius het werk, door Necho met ijver begonnen, maar op de waarschuwende stem van 't orakel gestaakt (zie boven, blz. 82), weder opnam en gelukkig ten einde bracht. Hij wist de zwarigheden, die zich aan de volvoering van zijn plan in den weg stelden, te overwinnen, en leidde het kanaal van 't Bittere Meer naar de Roode Zee. Zoo was hij de schepper van den waterweg tusschen de Roode en de Middellandsche Zee. Wat ook Aristoteles, Diodorus en Strabo (1) mogen zeggen, dit is een feit, want Herodotus getuigt (2), dat die gemeenschap ter zijner tijd bestond, en nog heden vindt men in de nabijheid van het Bittere Meer overblijfselen van een standbeeld en fragmenten van spijkerschrift op blokken van rood graniet, waarop de naam van Darius te lezen staat.

Hoeveel ook Darius' verordeningen tot bevordering van orde en regel in het rijk mogen toegebracht hebben, men kan geenszins naar waarheid verzekeren, dat hij het doel, dat hij min of meer moet beoogd hebben, de volstrekte eenheid van den staat, heeft bereikt. Ook na hem bleef het Perzische rijk een geheel, uit onderling zeer verschillende en toevallig bijeengevoegde bestanddeelen tezamengesteld,

---

(1) Arist. *Meteorol.* (Bekker) I, 14, p. 352, 6. Diod. I, 33. Strabo, p. 683 (Lib. XVII, cap. 1, § 25). — (2) Herod. II, 158. IV, 39.

door geen anderen hefboom dan door vrees en schrik geregeerd en in beweging gebracht. Deze massa los tezamenhangende staten kwam nu in botsing met Griekenland. Had Darius vroeger het voornemen opgevat om veroveringen in 't Westen te maken, al zal hij nog wel tot geen vast plan gekomen zijn, na de onderwerping der Klein-Aziatische Grieken stond dit althans bij hem op den voorgrond, dat de Europesche Grieken onderworpen of van den aardbodem verdelgd moesten worden. Wat, hij de magtige alleenheerscher, aan wiens voeten geheel Azië geknield lag, zou zich ongestraft laten tergen door eenige nietsbeteekenende kleine staten, die ieder in 't bijzonder ten hoogste eenige duizenden krijgslieden te velde konden brengen, die in voortdurende oneenigheden tegen elkander over stonden, en welker bannelingen bij hem, den grooten koning, steun kwamen zoeken! Zóó ontbrandde de oorlog, die langer dan eene eeuw duurde en de hoofdoorzaak van den val van Perzië werd.

Zoolang de oorlog van den kant der Perzen aanvallend gevoerd werd, vorderden de veldtogten, met zulke onmetelijk groote legers ondernomen, sommen gelds en contingenten van manschappen, welke de kracht der volkeren, waaruit het rijk bestond, moesten vernietigen. Hierbij kwam voor de gewesten, welke aan den reisweg lagen, de verpligting om de doortrekkende troepen te onderhouden. De Grieksche staten, die deze ramp trof, werden daardoor tot de diepste armoede gebracht, zoodat de betoonde gastvrijheid hun op 't verlies van al hunne have kwam te staan. Men berekende, dat de verpleging van 't Perzische leger, waarmede Xerxes tegen Griekenland optrok, hun elken dag 400 talenten (ongeveer een millioen) kostte. Wanneer het uur van den maaltijd daar was, hadden de gastheeren genoeg te doen; doch wanneer de gasten, die zij onthaalden, goed gevoed waren en den nacht bij hen hadden doorgebracht, gingen zij heen en namen alles, wat draagbaar was, mede. Zeer juist was het gezegde van Megacreon van Abdera tot zijne landslieden, dat zij allen naar de tempels moesten snellen en de goden danken, dat Xerxes niet gewoon was elken dag tweemaal een' maaltijd te houden. Tegen zulke offers was de kracht der onderworpen gewesten op den duur niet bestand. De vele lasten, hun in gewone tijden opgelegd; de willekeur der satrapen; het verlies van hunne onafhankelijkheid, dit alles was reeds buitendien drukkend genoeg en deed hunne welvaart afnemen. Hoe zeer zij zonken blijkt hieruit voldoende, dat de meeste dezer landstreken uit de hand van den eenen veroveraar in die van den anderen overgegaan en nimmer

weder zelfstandige staten geworden zijn, slechts enkele, na den val van 't Perzische rijk, weder een kortstondig bestaan hebben gekend.

Ware nu de aanval geslaagd en Griekenland bezweken, dan was het de vraag geweest, of het loon aan de schier bovenmenschelijke krachtsinspanning beantwoordde. Doch het tegendeel greep plaats. Die ontzaggelijke legers, die geduchte vloten, van heinde en verre bijeengebracht, werden door eene minderheid, vaak door een handvol volks geslagen: zij keerden, bij herhaling met smaad overladen, naar Azië terug. De Perzen, die militaire natie bij uitnemendheid, moesten het geloof aan hunne eigene onweerstaanbaarheid opgeven en zich tot zelfverdediging beperken. Zóó en door nog eene andere, beneden aan te voeren, oorzaak kwamen zij er toe om, onder hunne laatste koningen, eenige duizenden Grieksche huurtroepen in dienst te nemen, die weldra den kern van 't leger vormden en, mits bezoldigd wordende, voor elk tegen elk, dus ook voor den koning van Perzië tegen de Grieken, streden. Zij werden het weldra, op wie men, voor het bieden van tegenstand, alleen kon vertrouwen. Hoe kon het anders? De contingenten der wingewesten, welke zich door eene diepe klove van de Perzen gescheiden voelden, namen gewoonlijk in 't begin van den slag de vlugt. Bij hen bestond geene belangstelling in de voortduring van het rijk; zoodra de vrees voor de Perzen geweken was, waren zij even bereidvaardig om elken overwinnaar te gehoorzamen als den Pers, die immers ook een vreemdeling was.

Maar de oorzaken van 't verval en van den ondergang van Perzië zijn niet alleen buiten, maar ook binnen in het rijk zelf te zoeken. Te dezen opzigte onderscheid ik er hoofdzakelijk twee: het zedenbederf aan 't hof, gevoegd bij de verwijfdheid van 't volk, en de opstanden der satrapen. Het ligt in den aard van den harem, dat hij de koningen naar ligchaam en ziel bederft en de schouwplaats wordt van allerlei listen en intrigues. Eene menigte van honderden vrouwen zonder geregelde bezigheden moest het wel tot hare voornaamste taak maken, naar de hoogste gunst van den despoot te staan, invloed op zijn' wil uit te oefenen en dien te behouden. Elke dier vrouwen had een groot aantal mededingsters te verdringen, vele hadden zonen te plaatsen. Inzonderheid heerschte er vaak een onedele wedijver tusschen 's konings eerste gemalinnen en de koningin-moeder, die zooveel aanzien genoot, dat zij, althans bij groote feesten, met den koning, hoewel hij doorgaans geheel alleen at, en wel boven hem, aan tafel zat. Hoe noodlottig de harem

werkte behoeft geen breedvoerig betoog. Van alle opvolgers van Darius — van wier optelling ik mij onthoud, zoowel omdat ik ze elders heb genoemd, als omdat er geene opmerkenswaardige daden van ieder in 't bijzonder zijn te vermelden — van al die opvolgers, zeg ik, zijn verreweg de meeste dwingelanden of slaven hunner zinnelijke begeerlijkheden. Gelijk het doorgaans gaat, verbreidde zich de verbastering, van het hof uitgaande, trapsgewijze over het gansche volk. »La corruption, leest men bij Laurent (1), dépassa les murs du sérail et gagna la nation entière."

Oorspronkelijk waren de Perzen een krachtig en gehard volk. Wil men uit een paar verhalen, door Herodotus geboekt (2), ook al niet afleiden, dat niemand hunner van de krijgsdienst vrij was, zoo volgt er toch uit, dat de meerderheid van 't volk, inzonderheid van de hoogste standen, tot het staande leger behoorde. Strabo beweert, dat de Perzen van hun twintigste tot hun vijftigste jaar dienden. Vooral muntten zij uit als ruiters, op hunne Nisaeïsche hengsten gezeten en prachtig ten strijde uitgedoscht. Naast deze instelling stond eene andere, even geschikt om een heilzamen invloed op 't karakter en op de zeden van het volk uit te oefenen. Het was die, waarbij de opvoeding van de Perzische jeugd geregeld was. Verschillende oude schrijvers vermelden, dat de knapen aan de poorten van 't paleis des konings werden opgevoed, waar zij allerlei deugden leerden en niets onbehoorlijks zagen. Daarbij leerden zij te paard rijden, met de spies werpen, het boogschieten en het jagen. Matigheid, gehoorzaamheid en waarheidsliefde waren de deugden, die hun bovenal werden ingeprent. Doch een der schrijvers, bij wie men dit leest, Xenophon (ongeveer 360 v. C. gestorven), verhaalt op eene andere plaats, dat, zoo als de Perzen te zijner tijd in andere opzigten van hunne vorige gewoonten waren afgeweken, dit eveneens bij de opvoeding had plaats gegrepen, want dat de oefening in 't paardrijden was weggevallen en de knapen ten hove konden zien, hoe het regt verdraaid werd (3). Reeds vóór hem had Herodotus opgemerkt, dat geen volk vreemde zeden zoo gretig nabootste als de Perzen en deze bewering met voorbeelden gestaafd (4). De Perzen der vijfde eeuw waren beminnaars van opschik, welriekende zalf en blanketsel. In den zomer gebruikten zij zonneschermen, in den winter hand-

(1) Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, I, p. 463. — (2) Herod. IV, 84. VII, 38, 39. — (3) Xenoph. *Cyrop.* VIII, 8, 13 en verder het geheele hoofdstuk. — (4) Herod. I, 135.

schoenen. Naar dezelfde mate nam de weelde in 't huisraad en aan den disch toe: ook aan den wijn verslaafden zij zich gaarne. Ten tijde van Cyrus mogten de Perzen elken dag slechts eens eten, ten einde het overige gedeelte van den tijd aan ligchaamsoefeningen te wijden: ook hunne nakomelingen hielden maar één' maaltijd, doch hij duurde den ganschen dag. Trokken de aanzienlijke Perzen te velde, zoo volgde hen een stoet, op verkleinde schaal gelijk aan dien der koningen, en konden zij alleen in tenten, met goud en zilver versierd, vernachten. Behoeft men zich, na dit alles, met verwondering af te vragen, waarom het ruwe oorlogswerk bij voorkeur aan de huurbenden werd overgelaten?

Ook de opstanden der satrapen heb ik als eene der oorzaken van den ondergang van 't rijk genoemd. De Perzen, hoe aanzienlijk ook, waren slaven van den despoot. Werd nu een hunner aan 't hoofd van eene satrapie geplaatst en zóó, somtijds op verren afstand van 't hof, behoudens zijne ondergeschiktheid aan den koning, met de volle oppermagt binnen de grenzen van zijn gewest bekleed, dan behoorde er veel zelfbeheersching toe om aan de lokstem tot geheele onafhankelijkheid, die in den aard van de betrekking zelve lag, te weerstaan. Hoe zwakker de vorst was, hoe veelvuldiger en dreigender de oorlogen, die hij te voeren had, des te gevaarlijker werd de verzoeking. Vandaar, dat reeds onder de regering van Darius' tweeden opvolger de geschiedenis een' dergelijken opstand heeft aan te wijzen, die, onder de volgende koningen, door eene menigte anderen achtervolgd wordt. Ik bespaar mijnen lezers het verhaal dier oproeren, waarvan ik elders gesproken heb, maar merk alleen op, dat sinds het voorbeeld van den satraap Megabyzus, waarop ik zoo even doelde, die zelf zijn' monarch de voorwaarden ter verzoening voorschreef, het niet te verwonderen is, dat er zoo menig oproer kwam. Alleen ten opzigte van een' dier opstanden maak ik eene uitzondering. Het is die van Cyrus, die tegen zijn' broeder ARTAXERXES II MNEMON, den geheugenvaste, opstond, welken ik zal beschrijven. De vader der beide gebroeders, DARIUS II NOTHUS (de onechte), bekleedde Cyrus, een paar jaren vóór zijnen dood, met het opperbevel over de gezamenlijke krijgsmagt van Voor-Azië, en benoemde hem tevens tot satraap over Lydië, Groot-Phrygië en Cappadocië, terwijl Tissaphernes alleen de satrapie van Ionië behield (1). Tissaphernes, die vroeger ook het opperbevelhebberschap

(1) Xenoph. *Anabas.* I, 9, 7. Hell. I, 4, 3. Ctes. *Pers.* 52.

over de troepen gehad, maar dit op de klagten der Spartanen, wien hij de hulp, hun tot het voeren van den Peloponnesischen oorlog beloofd, niet had verleend, verloren had, was, uit hoofde van deze vermindering zijner magt, met wrok tegen Cyrus vervuld. Ras vond hij eene gelegenheid om dien te voldoen. Cyrus, die door gaven van ligchaam en ziel zoozeer uitmuntte, dat hij naar 't oordeel van allen, die hem kenden, na den eersten Cyrus de waardigste was om de kroon te dragen, ging nog bij 't leven zijns vaders met het plan om, na hem den troon te beklimmen. Ook Parysatis, die hem meer beminde dan haren oudsten zoon Artaxerxes, had dit gaarne gezien. Te dien einde zocht zij Darius, gedurende zijne laatste ziekte, te overtuigen, dat hij Cyrus, den eersten zijner zonen, die na zijne troonsbeklimming was geboren, tot zijn' opvolger moest benoemen. Hetzelfde was vroeger om geene andere reden met Xerxes, Darius' zoon, gebeurd (1). Dan zij slaagde niet in hare pogingen, en Artaxerxes werd Darius' opvolger. De nieuwe opperheer, door 't gebeurde reeds tegen zijn' broeder vooringenomen, leende, kort na den dood zijns vaders, gretig het oor aan Tissaphernes, toen deze Cyrus van een' aanslag op 's konings leven beschuldigde. Terstond liet hij hem in hechtenis nemen en zich niet dan met moeite door Parysatis van zijn voornemen afbrengen, om hem uit den weg te ruimen. Wat er van die aanklagt is moet onbeslist blijven: alleen Justinus draagt ze als waarheid voor (2).

Naar zijne satrapie teruggekeerd, zon Cyrus op wraak. Allen, die met eene zending van wege den koning tot hem kwamen, nam hij zóó voor zich in, dat zij, met meer toegenegenheid jegens hem dan jegens Artaxerxes bezield, terugkeerden. Eveneens won hij de liefde der inheemsche krijgsbenden, die hij in dienst had, in hooge mate. Inmiddels verzuimde hij geene gelegenheid om zijne strijdkrachten te versterken en zijne soldaten te oefenen. Onder voorwendsel van zich tegen de aanslagen van Tissaphernes te hoeden, van wien de Ionische steden, uitgezonderd Milete, waren afgevallen om tot Cyrus over te gaan, beval Cyrus de bevelhebbers der bezettingen van al zijne steden om zooveel Grieken uit de Peloponnesus als zij konden in soldij te nemen. Met hetzelfde doel sloot hij verdragen met een aantal Grieken, die troepen voor hem moesten werven. In weerwil van deze en andere toerustingen vatte Artaxerxes geen' argwaan tegen zijn'

(1) Plut. *de frat. amore* 18. Just. II, 10. — (2) Just. V, 11.

broeder op: het heette, dat zij alle tegen Tissaphernes, met wien Cyrus overhoop lag, waren gerigt. En oorlogen tusschen satrapen waren iets zeer gewoons in Perzië.

In 't begin van 401 toog Cyrus uit Sardes op marsch. Tot dien tijd toe had hij, om Artaxerxes des te beter te misleiden, Milete door een gedeelte van zijn leger en van zijne vloot laten belegeren. Nu moest er een andere schijngrond bedacht worden. Daarom werd er uitgestrooid, dat de togt de Pisidiërs gold, een ruw bergvolk, die nimmer geheelenal door de Perzen onderworpen waren en dikwijls invallen op 't gebied van Cyrus deden. Alleen de Spartaan Clearchus, een van de bevelhebbers van het beroemde korps Grieken, ongeveer 13000 man groot, die als huurtroepen in Cyrus' leger dienden, was in 't geheim. Gelijk de overige bevelhebbers voerde hij 't bevel over dat gedeelte van de Grieksche troepen, dat hijzelf had geworven en dat voor een groot gedeelte uit Peloponnesiërs bestond. Hoewel de manschappen van dit korps voor soldij dienden, behoorden zij geenszins tot de zoodanigen, die uit geldgebrek hiertoe waren overgegaan. De meesten waren vrij bemiddelde lieden, die door den grooten naam van Cyrus' deugden, gevoegd bij de hoop op buit, er toe gekomen waren hunne ouders, vrouwen en kinderen te verlaten, om de gevaren van den oorlog te gaan trotseren. Onverhinderd trok Cyrus door Lydië, Phrygië, Lycaonië, Cappadocië en Cilicië naar Thapsacus aan den Euphraat. Zelfs de smalle en steile bergpas ten noorden van Tarsus, de Cilicische poort geheeten, die door een' muur, met poorten voorzien, doorsneden werd en, indien iemand het wilde beletten, voor elk leger ontoegankelijk was, stond voor Cyrus open, daar Syennesis, met welken naam de vorsten van Cilicië steeds aangeduid worden, de bezetting van den bergpas had teruggetrokken. Bij Xenophon gebeurt dit, omdat de vorst van Cilicië allen tegenstand voor vruchteloos houdt, omdat eene afdeeling van Cyrus' leger, langs een' anderen pas getrokken, hem in den rug bedreigde. Diodorus echter laat niet onduidelijk bespeuren, dat Syennesis, een man van listigen aard, dubbel spel speelde en meende zich tegen elke kans der fortuin, hoe zij ook uitviel, in zekerheid te moeten stellen. Hoe dit zij, Cyrus vond ook dáár geen beletsel en evenmin op den verderen marsch tot Thapsacus, want alle punten, voor verdediging geschikt, werden onbezet gelaten.

Te Thapsacus gekomen, kon Cyrus het ware oogmerk van zijn' togt niet langer verborgen houden. Reeds vroeger, te Tarsus,

hadden de Grieken, nu men Pisidië, zonder eenige vijandelijkheid te plegen, voorbijgetrokken was, bespeurd, dat zij misleid waren. Verbitterd over dit bedrog en opziende tegen de moeijelijkheden van den togt door 't binnenland, nog verzwaard door den strijd tegen zoovele volkeren, die hun te wachten stond, weigerden zij verder te trekken, zeggende niet aangenomen te zijn om tegen den koning van Perzië te velde te trekken. Dat de togt dezen gold was een vermoeden. Maar op 't voorbeeld van Clearchus' afdeeling, hiertoe door haren aanvoerder opgewekt, verklaarden zich de krijgslieden bereid om voort te rukken, toen Cyrus, hen op nieuw misleidende, had gezegd, dat hij van zins was een zekeren satraap van Syrië aan te grijpen. Wat de soldaten reeds toen gedacht hadden, werd hun nu, te Thapsacus, als waarheid aangekondigd, dat Cyrus' broeder de bedoelde persoon, Babylon het oord was, waarheen men trok. Voor de tweede maal openbaarde zich, op deze woorden, de ontevredenheid des legers, doch in mindere mate dan te Tarsus, en de belofte van hooger soldij deed ze geheel en al bedaren. Nu trok Cyrus over den Euphraat en zette den marsch langs den linkeroever dier rivier tot de grenzen van Babylonië voort. Hier kwamen overloopers van den grooten koning, wier woorden door oogenschijnlijke teekens bevestigd werden, Cyrus berigten, dat zijn broeder tegen hem oprukte en niet verre meer was. Het was de waarheid. Zoodra Tissaphernes had gezien, dat het beleg van Milete werd opgebroken en dat er toerustingen getroffen waren, grooter dan een krijgstogt tegen de Pisidiërs vereischte, was hij in persoon naar den koning gereisd, die zich nu terstond in staat van tegenweer had gesteld. Dit lezen wij bij Xenophon en het is geloofwaardiger dan wat Diodorus verhaalt, die de verdienste der aangifte aan Pharnabazus toeschrijft, welke de kennis der zaak wederom aan Alcibiades te danken zal hebben gehad (1). Zoo spoedig als Cyrus verwacht had, verscheen het leger des konings intusschen niet. Doch een paar dagen later kwam het opdagen en ras ontbrandde de strijd.

In den beginne lachte de fortuin Cyrus toe. De Grieken, die tegenover den linkervleugel van 's vijands leger geplaatst waren, hieven weldra hun krijgsgeschreeuw aan en rukten eerst langzaam, toen met den stormpas op de Perzen aan. Deze wachtten hen niet af, maar ijlden, met uitzondering van Tissaphernes' afdeeling, in

(1) Xenoph. *Anabas.* I, 2, 4; II, 3, 19. Diod. XIV, 11.

wilde vlugt vandaar. Terwijl de Grieken hen ijverig vervolgden, verkeerde de kans van den ganschen oorlog door 't geen aan den anderen kant geschiedde. Reeds werd Cyrus door de zijnen als koning vereerd en was uitermate verheugd over de aanvankelijke zege, toen hij zag, dat Artaxerxes, die over eene ontzaggelijke meerderheid aan manschappen had te beschikken, zich gereed maakte om met zijn' regtervleugel de vijanden in te sluiten. Ten einde dit te voorkomen, stormt hij met zijne lijfwacht voorwaarts, tast het centrum van zijn' broeder, waarin deze zich persoonlijk bevond, aan, breekt door de lijfwacht van Artaxerxes heen en doodt, naar men zegt, met eigen hand haren aanvoerder. Doordien nu Cyrus' ruiters, hunnen opperbevelhebber met slechts weinigen, »zijne dischgenooten" geheeten, alleen latende, de lijfwacht achtervolgen, komen de beide broeders plotseling in elkanders onmiddellijke tegenwoordigheid. Het eerst bespeurt Cyrus den anderen. »Ik zie den man", roept hij. Nu kan hij, die tot dusverre veel zelfbeheersching aan den dag heeft gelegd, zich niet langer bedwingen. Terstond rijdt hij op Artaxerxes, die nog talrijke scharen bij zich heeft, los en wondt hem met zijn' werpspies. De wonde, die Ctesias de geschiedschrijver later genas, was echter niet zwaar; zij verhinderde den koning zelfs niet om aan 't gevecht, dat nu begon, deel te nemen. Dit duurde niet lang. Binnen kort lag Cyrus, van zijn paard geworpen en geveld, dood ter neder, en zijne getrouwen rondom hem.

Op bevel des konings en, zoo als Plutarchus schrijft (1), volgens een zeker gebruik bij de Perzen, werden Cyrus 't hoofd en de regterhand afgehouwen. Zóó eindigde de slag van Cunaxa, maar met hem geenszins de rampen van de Grieken, die Cyrus gediend hadden. Zoodra zij van den dood huns aanvoerders onderrigt waren, begrepen zij, zoowel als Ariaeus, de bevelhebber van Cyrus' Aziatische benden, met het plegen van vijandelijkheden te moeten ophouden en alleen aan een' veiligen terugkeer te moeten denken. Daar intusschen hunne legerplaats door 's konings troepen uitgeplunderd was, terwijl zij met het vervolgen van een gedeelte van dat leger bezig geweest waren, vonden zij zich van alles beroofd en zagen in de eerste plaats naar levensmiddelen uit. Daarom kwam hun een wapenstilstand, die hun van wege den koning werd aangeboden, zeer gelégen. Eene der voorwaarden hiervan was, dat zij naar eene streek zouden gevoerd worden, waar levensmiddelen

(1) Plut. *Artaxerx.* 13.

te krijgen waren. Dit geschiedde. Terwijl zij hier vertoefden, kwam Tissaphernes met eenige andere aanzienlijke mannen hun voorstellen, of hij hen naar hun vaderland zou terugvoeren. Hij deed het voorkomen, alsof de wensch om de Grieken te redden bij hem uit belangstelling ontsproot in 't lot van hen, wier vaderland zoo digt bij zijne satrapie lag, en alsof hij niet dan met moeite van den koning vergunning had verworven om aan dat verlangen te voldoen.

De Grieken namen het gunstige aanbod volvaardig aan, en 't gesloten verdrag werd van weerszijden bezworen. Eenige weken daarna keerde Tissaphernes met een groot leger tot hen terug, den schijn aannemende, alsof ook hij den terugtogt naar Ionië aannam, en stelde zich als gids aan hun hoofd. Met hem en de zijnen trokken de duizenden Aziaten, die mede 't leger van Cyrus gevormd hadden, vooruit, terwijl de Grieken onder Clearchus en de overige hoofden volgden. In plaats echter van den weg huiswaarts regtstreeks in te slaan, voerde Tissaphernes hen dieper landwaarts in, en toen zij bij de Zabatas (thans de groote Zab), een' bijstroom van den Tigris nabij de grensscheiding tusschen Assyrië en Medië, gekomen waren, kregen de Grieken een sterk sprekend bewijs van 'tgeen Tissaphernes tegen hen in 't schild voerde. Sinds het begin van den gemeenschappelijken togt hadden zij de opregtheid van hun' leidsman voortdurend gewantrouwd, zonder evenwel klaarblijkelijke bewijzen van trouweloosheid te bekomen. Om dien toestand, waaruit ligt een openbare oorlog kon ontstaan, te doen ophouden, begaf Clearchus zich tot Tissaphernes, en trachtte, door ronde taal, het wederkeerig wantrouwen weg te nemen. Tissaphernes betuigde, niets dan goeds jegens de Grieken in den zin te hebben en bood Clearchus uit eigen beweging aan, hem, indien hij met de andere bevelhebbers en hoplieden (lochagen) terug wilde keeren, de namen dergenen mede te deelen, die hem argwaan tegen de plannen der Grieken hadden ingeboezemd.

Clearchus liep in den val, hetzij uit verblinding en ingenomenheid met Tissaphernes' in schijn welwillende taal, hetzij doordien hij innig overtuigd was van de onmogelijkheid om, zonder Tissaphernes' medewerking, behouden naar 't vaderland terug te keeren. Op aandrang van Clearchus ging hijzelf, benevens vier bevelhebbers en twintig hoplieden, onder geleide van een paar honderd soldaten, den satraap den volgenden dag in zijne tent bezoeken. Te vergeefs hadden vele krijgslieden, die het vroegere wantrouwen nog niet konden afleggen, hen gewaarschuwd en hun

de overgroote onvoorzigtigheid van den stap, dien zij deden, onder 't oog gebracht. Toen zij de tent van Tissaphernes bereikt hadden, werd er een purperen vlag van den top dier tent geheschen, die het teeken gaf, ten welken einde zij dáár genoodigd waren. De vijf opperhoofden werden, in ketenen geklonken, naar 't hof van Artaxerxes gezonden, waar vier hunner, overeenkomstig den wensch der koningin Statīra, eene van Artaxerxes' gemalinnen, werden omgebracht, en de vijfde eenigen tijd later een dergelijk lot ondervond. Inmiddels had Tissaphernes de lochagen en de overige manschappen laten neerhouwen, en zoo niet een der soldaten, hoewel gewond, had weten te ontkomen, waren de in de legerplaats achtergeblevene Grieken welligt een prooi van 'tzelfde verraad geworden.

Hoewel dit nu het geval niet was, heerschte er onder de Grieken zware bekommering. Zij bedachten, dat zij aan alle kanten door vijandelijke stammen en steden omringd waren, dat niemand hun levensmiddelen zou willen verschaffen, dat zij op verren afstand van hun land waren, ingesloten door bergen en rivieren, die zij niet bij magte waren over te trekken, zonder aanvoerders en gidsen, verstoken van ruiterij. Doffe zwaarmoedigheid overmande allen. Weinigen nuttigden den avondmaaltijd, weinigen staken vuur aan; ieder strekte zich, om de nachtrust te genieten, uit, waar hij juist was, doch niemand kon van droefheid en van verlangen naar zijne landgenooten, ouders, echtgenooten en kinderen slapen. Gelukkig bevond zich in het leger een Athener, Xenophon genoemd, die noch met eenig bevel was bekleed, noch soldaat was, maar Cyrus als vrijwilliger gevolgd was. Hij was het, die te midden van de algemeene onverschilligheid, het eerst het nemen van krachtige maatregelen aanried. Zoo werden er naast de overgeblevene opperbevelhebbers andere, onder welke ook Xenophon, benoemd en nieuwe lochagen aangesteld. Voorts verbrandde men de tenten, pakwagens en verdere bagaadje, en toog op marsch, om het vaderland op te zoeken.

Deze marsch der 10,000 Grieken, door Xenophon zelven in zijn merkwaardig geschrift »Anabasis (optogt)" (1) uitvoerig te boek gesteld, rigtte zich langs den linkeroever van den Tigris door Armenië op Trapezus. Vandaar werd de togt deels over land, door Paphlagonië en Bithynië, deels te water langs de kusten dier landen tot den Hellespont voortgezet. Deze straat stak het overschot

(1) Het boek heet, met het oog op den togt uit het lager liggende Klein-Azie naar het hoogere Midden-Azië »Anabasis", maar omvat evenzeer den terugtogt (κατάβασις).

der beroemde schaar, 6000 man groot, over; maar om kort daarna naar Klein-Azië terug te keeren en zich te Pergamus in dienst van de Spartanen, die er de Perzen beoorloogden, te begeven. Onnoemelijk waren de zwarigheden, die zich schier tegen elke schrede aankantten en die de Grieken te overwinnen hadden: aanvallen der Perzen en van vele barbaarsche volkeren, wildernissen en woestijnen, snelvlietende rivieren zonder bruggen en steile gebergten, koude en honger. Dit alles kwam hun heldenmoed te boven. Dus bewezen zij, gelijk Plutarchus zegt, dat de magt van Perzië niets anders was dan een hoop goud, weelde, pracht en ijdele pralerij (1). Voor Xenophon werden, hoewel hij slechts een der aanvoerders, niet de opperbevelhebber was, de moeijelijkheden nog verdubbeld, doordien hij, als de hoofdbewerker van den togt, bij herhaling met de ontevredenheid, de moedeloosheid en de losbandigheid der schaar te strijden had. Zoodra de zesduizend bij het leger der Spartanen ingelijfd waren, scheidde Xenophon zich in 't begin van 399 van zijne togtgenooten af, om later in landelijke rust de werken, die met den terugtogt zijn' naam vereeuwigd hebben, op te stellen.

Onder de omstandigheden, waardoor de Grieken op hun' marsch begunstigd werden, behoort ongetwijfeld deze genoemd te worden, dat Tissaphernes van verdere vervolging afzag en zich, kort na den op zijn' last gepleegden moord, naar de voormalige satrapie van Cyrus, thans de zijne, terugspoedde. Inmiddels had Parysatis hem nimmer zijn aandeel aan den val van Cyrus vergeven, en toen hij later den koning redenen tot ontevredenheid gaf, wist zij van dezen een bevel om hem te dooden magtig te worden, waaraan zonder aarzelen gevolg werd gegeven.

Bovenstaand verhaal doet ons den ellendigen toestand van het Perzische hof en rijk als in een' spiegel aanschouwen. Aan 't hof heerscht willekeur en barbaarsche wreedheid: dáár is niemands leven, zelfs niet dat van den hoogstgeplaatste, een oogenblik veilig voor de grillen van den koning, van de koningin-moeder of van eene der begunstigde gemalinnen. Hoevele moorden werden er gedurende de regering van slechts éénen koning gepleegd, hoevele menschen liet b. v. Artaxerxes III Ochus alleen niet uit den weg ruimen! Zóó was het aan 't hof, en in het rijk zag het er niet veel beter uit. De geschiedenis van den terugtogt leert ook dit: midden in 't rijk stieten de Grieken op bergvolkeren, zooals op de

(1) Plut. *Artax.* 20.

Carduchen, die den koning niet gehoorzaamden. Vele satrapen gedroegen zich als onafhankelijke vorsten, b. v. die van Armenië, die een verdrag met de Grieken sloot, waarbij hij zich verbond hen, op zekere voorwaarden, ongehinderd door zijn gebied te laten trekken en hen van levensmiddelen te voorzien. Dergelijke trekken doen de onmagt der regering bemerken. En toch erkenden deze en andere satrapen nog de oppermagt des konings, en wilden hunne satrapiën, althans in naam, als bestanddeelen van 't rijk aangemerkt hebben. Anders was het met sommige andere gewesten gesteld. Aegypte viel, na Xerxes, tweemaal af, en wist zich, na het tweede oproer, langer dan zestig jaren als een zelfstandige staat te handhaven, totdat Artaxerxes III het weder onderwierp. Gelijk Aegypte wierpen ook Phoenicië, Cyprus en andere landen een tijdlang het juk af, en alleen aan 't verraad van Mentor en anderen alsmede aan de krachtige inspanning van Grieksche hulptroepen had Artaxerxes het te danken, dat de genoemde landstreken, hoewel slechts voor kort, weder aan Perzië werden toegevoegd. De eenigste van Darius' I opvolgers, die vrij was van de grove gebreken, welke zijne voorgangers zoozeer ontsierden, was Darius III Codomannus. Maar den eerenaam van een' wakker koning verdiende hij evenmin als de overigen, en toen reeds in het tweede jaar zijner regering de krachten van Griekenland, vereenigd met die van Macedonië, zich vijandig tegenover hem stelden, vond hij de zijne op verre na er niet tegen bestand. Dus ging het Perzische rijk in 330 te gronde.

§ 12.

Griekenland (1).

Een algemeene naam voor geheel Griekenland wordt bij den oudsten

(1) Bronnen: Homer. *Iliad.* II, 683. XVI, 233 vlg. *Odyss.* XIV, 327. Pind. Ed. Boekh, *Pyth.* I, 62. *Olymp.* I, 14, 70—88. Herod. I, 16, 82, 146, 150, 171, 174. II, 49, 54, 55. III, 1, 2, 106. IV, 147. V, 58, 97. VI, 38. VII, 99, 176. VIII, 46, 48. IX, 97. Thuc. I, 3, 34, 38. V, 11. VI, 2, 4. Ephori *fragm.* 10, 15, 87 in Müller, *Fragm. Hist. Graec.* I, p. 235 vlg. Arist. *Meteor.* I, 14. *Polit.* V, 10. Apollod. *Biblioth.*, Ed. Heyne I, 7. II, 1, 7, 8. III, 1—4, 14. Strabo, p. 266 (VII, cap. 7, § 1); 370, 381 (IX, cap. 5, § 6 en 23); 392, 413 (X, cap. 2, § 17; cap. 4, § 17); 489, 498, 530, 531 (XII, cap. 8, § 2; XIII, cap. 1, § 3, cap. 3, § 3); 541, 542, 544, 546 (XIV, cap. 1, § 3, 4, 15, 21); 706 (XVII, cap. 3, § 14 vlg.). Diod. I, 7, 8. IV, 37, 73. V, 15—17. 61. XI, 68, 76. Just. XVIII, 4—7. Polyaen. VIII, 35. Pausan., Ed. Didot, II, 13, 18. III, 1. IV, 3. V, 3, 4, 13. VI, 21. VII, 4. VIII, 14. K. O. Müller, *Geschichten Hellen. Stämme und Städte*, I, *Orchomenos und die Minyer*, blz. 106 vlg. II, *die Dorier*, Erste Abtheil., blz. 35—66. Krafft in Pauly II, blz. 171 vlg., i. v. *Carthago.* Rein in Pauly II, blz. 503 vlg., i. v. *colonia.*

schrijver van dit volk, Homerus, niet gevonden. De Grieken heeten bij hem nu eens Achajen, dan weer Danaërs of Argiven. Hellas was aanvankelijk eene stad en gebied in Thessalië, vervolgens dat landschap zelf, later 't geheel. Graecia, Griekenland, is een naam, ontleend aan het volk, dat oudtijds in de omstreken van Dodona in Epirus woonde, hetwelk hem wederom droeg naar Graecus, een' zoon van Zeus en Deucalions dochter Pandora (1).

Het land der Grieken is door de natuur niet bijzonder begunstigd. In zijne bergen vond men weinig metalen, slechts ijzer en koper in die van Euboea, zilver in 't gebergte Laurium in Attica en ijzer in de Taygetus. Voor de veeteelt was het land uitermate geschikt, minder voor den landbouw uit hoofde van de vele bergen, waarmede het doorsneden was, welker hellingen echter den wijnbouw, die in geheel Hellas nijvere handen vond, zeer in de hand werkten. Daarentegen maakten de vele en toegankelijke zeekusten, rijk in golven, baaijen, zeeën en havens, dat Griekenland voor veelvuldig verkeer, handel en scheepvaart uitermate gunstig gelegen was.

Gelijk de bergen, stond ook het steenachtige van den grond den landbouw in den weg. Onder de graansoorten was alleen gerst, onder de houtsoorten de eik, de plataan en de olijfboom de hoofdprodukten van den grond. Daarbij komt, dat er weinige groote rivieren in Griekenland zijn en dat zij des zomers veelal geheel of gedeeltelijk uitdroogen. Dit verschijnsel hangt met het klimaat tezamen. Gedurende den zomer regent het er bijna nimmer, des te meer in de lente en den herfst. Over 't geheel biedt welligt geen land zooveel verscheidenheid van klimaat aan: het wisselt naar de gesteldheid van den bodem af. Aan de oostkust is de hitte des zomers zeer sterk en wordt slechts getemperd door de nabijheid der zee en door de winden, die ten minste des morgens en des avonds van den zeekant eenige koelte aanbrengen. Intusschen is de luchtsgesteldheid van Griekenland, in 't algemeen genomen, gelijk Herodotus

---

Preller, *ibid.*, blz. 1190 vlg., i. v. *Dodona.* Matthiae en Pauly in Pauly III, blz. 926 vlg., i v. *Graecia.* Walz in Pauly V, blz. 1309 vlg., i. v. *Pelops.* Forbiger in Pauly VI, 2, blz. 1541, i. v. *Syracusae.* Nieb., *Vorträge über Alte Geschichte*, herausgegeb. von M. Nieb, I, blz. 202—241 vlg., 300 vlg. II, 112—127. Movers, *Untersuch. über die Religion der Phönizier.* Nassau, blz. 37, 43, 44, 63, 95. Schoemann, *Antiq. Jur. Publ. Graec.*, p. 36 vlg., 53 vlg.; *Alterthüm.* I, blz. 5—18, 66; II, blz. 290 vlg. Grote, *Hist. of Greece*, Newyork V, blz. 204—239. VII, blz. 118 vlg. X, blz. 391 vlg. Duncker I, blz. 306 vlg. III, 1—8; 219 vlg. — (1) Hesiod. *fragm.* 20. Ed. Lehrs. Arist. *Meteorol.* Ed. Imman. Bekker, I, 14.

reeds opmerkte, eene der gelukkigste van den ganschen aardbodem. »Wel was, zegt dezelfde schrijver, in Griekenland de armoede van oudsher te huis; maar de deugd, de dochter der wijsheid en der krachtige wet, kwam er bij, waardoor Griekenland zich zoowel tegen de armoede als tegen de overheersching beschutte" (1).

De vroegste geschiedenis der Grieken is duister en fabelachtig. De eenigste van de bewaard gebleven oude geschiedschrijvers, die dit onderwerp aanroert, is Herodotus; doch hij berigt slechts ter loops het eene of andere, naar het valt, en is er verre van daan een goed sluitend geheel te willen geven. Andere bijzonderheden vindt men bij Strabo, die ze grootendeels van Ephŏrus heeft, een' geschiedschrijver uit de 4de eeuw v. C., die geheel verloren is gegaan. Thucydides spreekt slechts in 't algemeen over de oudste tijden. Alzoo berusten de verhalen over die vroege eeuwen op niets dan op overleveringen, bij dichters of logographen geboekt, waarin zonder twijfel een historische kern verscholen ligt, doch die uitermate moeijelijk te onderkennen is. Uit dien hoofde zullen wij dit mythische tijdperk, dat zich vrij verre uitstrekt, slechts kort behandelen, ten einde de ruimte, die ter onzer beschikking staat, des te beter voor de eigenlijke geschiedenis te kunnen open houden.

De ouden meenden, dat de eerste bewoners van Griekenland, gelijk elders, door de kracht van de verwarmende zonnestralen uit den schoot der aarde waren opgekomen, en noemden hen »autochthonen". De wetenschap schenkt op haar tegenwoordig standpunt aan dergelijke beweringen geen geloof meer, en neemt aan, dat Griekenland zijne vroegste bevolking uit Azië heeft gekregen. In welken tijd de eerste scharen dier bevolking uit dat werelddeel naar Griekenland zijn getrokken, is niet meer uit te vorschen; doch dat zij tot het Kaukasische ras behooren, wordt als zeker gesteld. De Grieken zelve noemen de vroegste bewoners van hun land Pelasgen, onder welken algemeenen naam eene menigte bijzondere stammen, als de Cariërs, de Lelegiërs, de Thraciërs, kunnen begrepen zijn. De Pelasgen vestigden zich voornamelijk in Thessalië en in de Peloponnesus. Zeus was hunne nationale godheid, en Dodōna, in Epirus, het oord, waar de tempel van dien god gevonden werd. Als natuurgod was hem de eik gewijd, welks eetbare vrucht voor 't eerste voedsel, dat de mensch ooit nuttigde, doorging. Te Dodona was ook het oudste orakel van Griekenland. De voorspel-

(1) Herod. VII, 102.

lingen geschiedden er niet door woorden, maar door teekens. In het ruischen van den wind in de toppen van den heiligen eik, aan welks voet eene bron ontsproot, hoorde men Zeus' stemme. De priesters, die het geluid van den wind verklaarden, heetten Selloi; zij wieschen hunne voeten niet, en de grond was hunne legerstede. Buiten de priesters waren er ook priesteressen, alle oude vrouwen, die, òf omdat zij grijs waren, òf omdat zij uit de vlugt van de heilige duiven, welke in den eik nestelden, de toekomst voorzeiden, met den naam πελειαὶ (grijze duiven) genoemd werden, doch daarom geenszins, gelijk men wel eens gemeend heeft, duiven waren. Langen tijd genoot het orakel van Dodona groot aanzien; maar later, toen Epirus niet meer in naauwe betrekking tot Hellas stond, kwam het in verval en moest den voorrang aan Delphi afstaan.

Oude overleveringen spreken van volkplantingen, in overouden tijd in Griekenland aangelegd. Cadmus, een zoon van Agenor, koning van Tyrus, werd door zijn' vader uitgezonden om zijne zuster Europa, die door Jupiter geschaakt was, op te zoeken. Te Delphi wordt hem gelast, Europa niet langer te zoeken, maar eene zekere koe te volgen en op de plek, waar zij zich zal nederleggen, eene stad te stichten. Hij gehoorzaamt en bouwt den burg Cadmea, aan welks voet later Thebe ontstond. Danaus, een zoon van Belus en broeder van Aegyptus, vlugtte met zijne vijftig dochters uit Aegypte naar Argos, en werd er vriendelijk opgenomen. Hem volgden de vijftig zonen van Aegyptus, die, tegen den zin van Danaus, zijne dochters wilden huwen. Hij gaf aan hun verlangen toe, maar stelde aan elke zijner dochters een' dolk ter hand om haren man in den eersten nacht te vermoorden. Alle volvoerden de bloedige daad, met uitzondering van Hypermnestra, die haren echtgenoot Lynceus spaarde. De naam Peloponnesus wordt afgeleid van Pelops, een' zoon van Tantalus, koning van Mysië, Lydië of Phrygië — de overlevering scheidt deze landen niet scherp vaneen, — die van Poseidon, wiens lieveling hij was, een gouden wagen met gevleugelde paarden kreeg, welke hem over de baren der zee naar Pisa, in Elis, voerden, waar koning Oenomaus heerschte, naar de hand van wiens dochter Hippodamia hij stond. Reeds vele van hen, die naar dezelfde eer hadden gedongen, had Oenomaus gedood, omdat zij de voorwaarde, door hem gesteld, hem in den wedren te overwinnen, niet hadden kunnen vervullen. Pelops, die 's konings wagenmenner Myrtilus had omgekocht om diens wagen te doen breken, waardoor Oenomaus omkwam, behaalde de zege, en verwierf, met de hand

van Hippodamia, de heerschappij over Elis, waarbij vervolgens andere streken van de Peloponnesus kwamen. Als vierde volkplanter wordt veelal Cecrops genoemd, die uit Aegypte naar Attica zal getrokken zijn en er door het bouwen van den burg Cecropia den grond gelegd hebben tot de stad Athene. Maar dat hij een vreemdeling was en uit Aegypte kwam is eene vinding van lateren tijd. Bij geen' der oude schrijvers wordt hij zoo geheeten, en de overlevering kent hem slechts als autochthon, als Griek.

Wat de drie overigen aangaat, zoo wordt heden ten dage vrij algemeen aangenomen, dat zij geene historische personen geweest zijn, en dat de overleveringen, als welker hoofdpersonen zij voorkomen, volstrekt niet doelen op volkplantingen, uit Aziö of uit Aegypte naar Griekenland gevoerd. Daarmede is echter niet geloochend, dat het Oosten eenigen invloed op Griekenlands aloude beschaving heeft uitgeoefend. Naar alle waarschijnlijkheid is, gelijk wij boven zagen, de eerste bevolking van dit land vandaar uitgegaan; zonder eenigen twijfel zijn vele van de Grieksche eilanden en een deel der kust van 't vasteland een tijdlang door Phoeniciërs bewoond geweest, en onder 'tgeen de Grieken van Azië hebben overgenomen, behoort buiten tegenspraak, om niet meer te noemen, het letterschrift geteld te worden. »Wanneer ook de geheele overlevering van eene voorgewende volkplanting van Cadmus in Boeotië in mythische duisternis gehuld blijft, zegt Alexander von Humboldt, desniettemin is het zeker, dat de Grieken het letterschrift, dat zij lang »Phoenicische teekens" noemden, door het handelsverkeer der Ioniërs met de Phoeniciërs kregen. Het overbrengen der Phoenicische teekens werd het voertuig der edelste verovering, die de Grieken op 't gebied van 't verstand en 't gevoel, van den nadenkenden geest en de scheppende verbeeldingskracht gemaakt en die zij, als eene onvergankelijke weldaad, aan de verste nakomelingschap nagelaten hebben" (1).

Op den Pelasgischen tijd volgt die der Hellenen. De naam der Pelasgen verdween, en de Hellenen waren sinds het heerschende volk in Griekenland. Beide volkeren moeten voor leden van denzelfden stam gehouden worden (2). Dit blijkt hieruit, dat Herodotus en Strabo sommige van de stammen der Hellenen tot het volk der Pelasgen brengen (3). Het onderscheid tusschen de vroegere en de

(1) Von Humboldt, *Kosmos*, II, blz. 160 vlg. — (2) Herod. I, 56. VII, 95. Strabo, p. 183 (Lib. V, cap. 2, § 4). — (3) Het tegendeel beweert Rückert,

latere tijden komt alleen hierop neer, dat de naam Hellenen, die zich voorheen beperkte tot de bewoners van Zuidelijk Thessalië of Phthiotis, destijds Hellas geheeten, later de algemeene naam voor het gansche volk werd. De verwantschap van den naam Hellenen met dien der Sellen of Hellen, de bovengenoemde priesters, is niet te miskennen. De naam van het nu heerschende volk werd afgeleid van Hellen, een' zoon van Deucalion, die het landschap Hellas eens had beheerscht en bij den grooten zondvloed alleen met zijne gemalin Pyrrha bewaard was gebleven.

Gelijk Deucalion voor den stamvader van 't Grieksche volk gold en dit van diens zoon zijn' naam ontleende, zoo kregen wederom de vier hoofdstammen van het volk hunne namen van Hellens zonen en kleinzonen: Achaeërs, Ioniërs, Aeoliërs, Doriërs. Het spreekt vanzelf, dat de stamvaders, van welke de overlevering de namen dier stammen afleidt, voor mythische personificatiën der stammen, geenszins voor echte personen te houden zijn.

Van alle overleveringen, waaruit datgene, wat men de vroegste geschiedenis der Grieken noemt, bestaat, zijn die over den Argonautentogt, den krijg der zeven vorsten tegen Thebe en den Trojaanschen oorlog de meest bekende. Ik acht het overbodig, deze verhalen, welke vaak met meer uitvoerigheid dan in historische werken vereischt wordt, uitgesponnen worden, hier in te lasschen, en vergenoeg mij met te wijzen op eenige van de voornaamste bronnen, waaruit zij geput worden (1). Dat wij den gang van den Trojaanschen oorlog en de lotgevallen der Grieksche helden, die hem voerden, hoofdzakelijk kennen uit de beide heldendichten van Griekenlands vermaardsten dichter Homerus, de Ilias en de Odyssea, zal wel niet opzettelijk behoeven verzekerd te worden. Na hem hebben andere dichters, over welke Duncker breedvoerig handelt (2), dezelfde overlevering bezongen.

Geen van Griekenlands geslachten uit die oude eeuwen was vermaarder dan dat van Danaus. De kleinzoon van diens dochter Hypermnestra was Acrisius, koning van Argos, wiens dochter Danae zich met Zeus verbond en Perseus, die later de Medusa doodde,

---

Lehrbuch der Weltgeschichte in organischer Darstellung, I, blz. 255, 256, een werk, dat mij niet sterk voldaan heeft, hetgeen ik meen te moeten opmerken, opdat niemand wane, dat het aanhalen van een' boek altijd gelijkstaat met het prijzen. — (1) Pindar. Ed. Boeckh, *Pyth.* 4. Apollod. *Biblioth.* Ed. Heyne, III, 6. Pausan. (een schrijver uit de 2de eeuw n. C.) Ed. Dindorf, II, 20, 5; IX, 5, 12. — (2) Duncker III, blz. 173—195.

ter wereld bracht. Perseus was weder de grootvader van Alcmene, uit wier verbindtenis met Zeus Heracles of Hercules ontsproot. Daar Zeus zich eens den eed had laten ontvallen, dat hij, die op den dag geboren werd, waarop, naar hij meende, Hercules het levenslicht zou aanschouwen, over alle nakomelingen van Perseus zou heerschen, wist Hera of Juno te bewerken, dat op dien dag Eurystheus, een zoon van Sthenelus (een' zoon van Perseus), ter wereld kwam. Zoo werd Hercules aan zijn' geslachtsgenoot Eurystheus ondergeschikt, en moest op diens last een aantal daden verrigten, die in de werken der dichters en prozaschrijvers vóór Herodotus verstrooid, maar eerst in lateren tijd, waarschijnlijk door de Alexandrijnen, tot het ronde getal van twaalf gebracht zijn (1). Wat de voorvader door de list van Hera verloren had, de heerschappij over Peloponnesus, zochten de nakomelingen later met geweld te vermeesteren. Dit verlangen levert de aanleiding op tot de zoo genoemde terugkomst (liever komst) van de drie gebroeders, die, in engeren zin, de Heracliden geheeten worden en die over de Doriërs heerschten. Hunne namen zijn Temenus, Cresphontes en Aristodemus. De heerschappij der Heracliden over de Doriërs dagteekende van Hercules' zoon Hyllus, wien Aegimius, koning der Doriërs, die destijds ten zuiden van den Olympus woonden, ter belooning van eene dienst, hem door Hercules bewezen, een derde gedeelte van het land der Doriërs had afgestaan. De beide andere deelen kwamen aan Aegimius' zonen, Dymas en Pamphylus.

Uit de zooeven aangeduide streek nu, hunne vroegere woonplaats, trokken de Doriërs, onder aanvoering van Hyllus' drie achterkleinzonen, na vele vergeefsche pogingen hunner voorvaderen, tegen de nakomelingen van Pelops op, om hun de Peloponnesus te ontrukken. Op aanwijzing van 't orakel van Delphi »om den drieoogige tot gids te nemen" voegden de Heracliden zich den Aetoliër Oxylus als wegwijzer toe, die òf zelf éénoogig zijnde te paard zat, òf op een éénoogigen muilezel reed. Binnen kort waren zij, na allen tegenstand overwonnen te hebben, meester van de Peloponnesus; maar Dymas en Pamphylus kwamen bij den inval om. Het lot besliste, welk deel van 't veroverde land elk der Heracliden zoude toebehooren.* Temenus bekwam Argos, dat zich niet tot de landstreek van dien naam beperkte, maar zich verre naar 't Oosten en

(1) Apoll. II, 2, 1. 4, 1—4 en 6—8. Homer. *Iliad.* XIX, 98—130 en elders. Vgl. Mezger in Pauly III, blz. 1154 vlg., i. v. *Hercules.*

Noorden uitstrekte; aan Cresphontes viel Messenië ten deel, en Laconië kwam òf, volgens de gemeene overlevering, terstond aan de zonen van Aristodemus, Procles en Eurysthenes, wier vader vóór of onmiddellijk na den overtogt gevallen was, òf, naar de te Sparta heerschende traditie, eerst aan Aristodemus, en na diens dood aan diens beide zonen (1). Aan Oxylus vergunden de gebroeders, Elis in bezit te nemen. Alleen Arcadië behield zijne oude bevolking van Pelasgische afkomst. In geene streek van de Peloponnesus gelukte het de voormalige bewoners, de Achaeërs, zich staande te houden, behalve in het landschap in 't Noorden, dat van nu aan naar hen den naam Achaje droeg. Al de andere gewesten van het schiereiland kwamen met der tijd allengs in 't bezit der Doriërs. Hoewel het feit — dat de stam der Doriërs in een niet meer met zekerheid te bepalen tijd, doch stellig na den Trojaanschen oorlog, uit de streken, die zij 't naast vóór dien tijd bewoond hadden, naar de Peloponnesus getogen zijn en ze vermeesterd hebben — niet mag betwijfeld worden, is dit ook het eenigste, wat van dien togt historisch vast te houden is. Al hetgeen omtrent de omstandigheden der verovering verhaald wordt behoort der mythe.

De togt der Heracliden is niet de eenigste groote beweging, die eene belangrijke omkeering in Griekenland te weeg bracht. Ongeveer gelijktijdig met dien togt verhuisden eene menigte andere volksmassa's, b. v. de Thessaliërs, welke van Epirus naar het land trokken, dat sedert die verplaatsing hun' naam droeg. Als een van de gewigtigste gevolgen van de verovering van 't schiereiland door de Heracliden kan men de vele koloniën der Grieken aanmerken. Wel wist een gedeelte van de vroegere bevolking van de Peloponnesus zijne onafhankelijkheid te bewaren; wel moest een ander gedeelte zich aan de heerschappij der Doriërs onderwerpen; maar niet gering was het getal van hen, die uitweken en zich op de eilanden van de Aegeïsche Zee vestigden of verder naar 't Oosten, naar Azië, trokken. Waren er ook reeds vóór dien tijd, hier of daar, enkele volkplantingen door Grieken aangelegd, de latere koloniën werden op zooveel ruimer schaal gesticht, dat zij de vorige geheel en al in de schaduw stelden.

De algemeene oorzaken, waaruit de bijna ontelbare Grieksche koloniën voortkwamen, waren: oorlogen tusschen de onderscheidene stammen, overbevolking, staatspartijschappen, handelsbelangen, on-

(1) Apoll. II, 8, 2. Pausan. III, 1, 6. Herod. VI, 52. IV, 147.

gelijke huwelijken. Slechts kinderen uit huwelijken, op wettige wijze door hen, die in den vollen zin des woords burgers waren, aangegaan, hadden het burgerregt. In alle Grieksche steden, waar jongelingen waren, uit verbindtenissen van burgers met vreemde vrouwen gesproten, hadden zij te kiezen tusschen eene vijandige behandeling of uitwijking. Verkozen zij het laatste, zoo verschafte men hun de middelen om zich in te schepen en eene nieuwe woonplaats op te zoeken. Dan ik keer terug tot de boven bedoelde volkplantingen. Onder de leiding van Neleus, den tweeden zoon van Codrus, den laatsten koning van Athene, stak eene schare volks naar Klein-Azië over en legde er den grond tot de stad Milete. Van Milete ging de stichting van Myus uit. In Lydië werden Ephesus, Colophon en andere steden gesticht; ook Samos en Chios bevolkte men. Zóó verrees op de Westkust van Klein-Azië eene rij steden, door den stam der Ioniërs gegrondvest of veroverd.

Ten Noorden van de Ioniërs vestigden zich scharen Aeoliërs (1). Zij bevolkten Lesbos, en stichtten onderscheidene steden, als Mytilene, Cyme en Smyrna, dat later Ionisch werd. Uit de beide eerstgenoemde steden kwamen weder andere koloniën voort. Ook de Doriërs, door wier inval de Ioniërs en de Aeoliërs verpligt waren geworden aan gene zijde van de zee hun heil te zoeken, volgden het voorbeeld der beide andere stammen, en grondvestten ten zuiden van 't gebied der Ioniërs een aantal steden. Zoo hadden Cnidus en Halicarnassus haren oorsprong aan de Doriërs te danken, en werden de eilanden Rhodus en Creta door hen bevolkt.

De Westkust van Klein-Azië, waarheen de Grieken zich, gelijk wij zagen, bij voorkeur rigtten, was eene landstreek, die op vele voorregten kon bogen. De heldere lucht, het milde klimaat, de groote vruchtbaarheid van den bodem, eene voldoende hoeveelheid water, alles liep tezamen om haar tot een aangenaam verblijf te maken. Een officier verhaalde den beroemden Niebühr, den schrijver der Romeinsche geschiedenis, dat hij, van Sicilië naar de Peloponnesus overgestoken zijnde, hier eene veel rijker natuur dan ginds gevonden had; maar dat hij, toen hij later Ionië bezocht, had bespeurd, dat geen land ter wereld met de heerlijkheid van deze oorden kon vergeleken worden. Deze kuststreken nu werden zoo geheel Grieksch, dat men ze met de namen »Aeölis, Ionia, Doris" aanduidde. De band, die de Grieksche

(1) Over de benaming »Aeoliërs" zal ik beneden nader spreken ter plaatse, waar ik op de verdeeling der Grieken in stammen terugkom.

koloniën met het moederland of met de moederstad verbond, was geen andere dan die der piëteit of vereering, niet ongelijk aan de betrekking tusschen ouders en minderjarige kinderen. Eene andere verhouding, b. v. van verpligte afhankelijkheid, bestond er niet. Deze verhouding openbaarde zich hierin, dat de zeden, burgerlijke instellingen en godsdienstige plegtigheden der koloniën doorgaans gelijk waren aan die van de staten, die ze gesticht hadden. Zij blijkt verder uit de gewoonte der volkplantingen om het hoofd der stichting goddelijke eer te bewijzen. Openbare vijandelijkheden tusschen moederstad en dochter werden steeds als iets schandelijks aangemerkt, dat zich slechts in enkele gevallen liet verontschuldigen. Het spreekt echter vanzelf, dat de pligt der piëteit dan vaak uit het oog verloren werd, wanneer de stichting der kolonie meer uit verdeeldheid dan uit onderling overleg van de bevolking der moederstad was voortgesproten.

Enkele uitzonderingen komen op den algemeenen regel voor. Er wordt bij de ouden b. v. van koloniën gesproken, die eene zekere schatting aan hare moedersteden betaalden en hare hoogste overheden van deze kregen. Verder vindt men melding gemaakt van eene bijzondere soort van volkplantingen, *cleruchiën* geheeten (van κλῆρος, het door 't lot toegedeelde stuk grond), welke voortdurend in de naauwste betrekking tot den moederstaat stonden. De volkplantingen, welke dezen naam droegen, werden veelal in veroverde streken aangelegd, en diegene, welke ons eenigermate bekend zijn, zijn de Atheensche, sinds 't begin der 5de eeuw gesticht. Ook andere staten zullen echter, naar men meent, cleruchiën gehad hebben. Wat dergelijke koloniën van de andere onderscheidt is, dat hare bewoners in de regten en lasten, die aan 't burgerregt van den moederstaat (Athene) onafscheidelijk verbonden waren, bleven deelen, doch dat zij tevens eene burgerlijke gemeente uitmaakten, die, gelijk aangeduid is, ten strengste afhankelijk bleef van dien moederstaat. Uit Athene werden den cleruchiën priesters en overheden gezonden; de besluiten van hare volksvergaderingen moesten te Athene bekrachtigd worden; Atheensche opzigters kwamen vaak een bezoek brengen om het oog over alles te laten gaan, en de moederstaat Athene liet het zich welgevallen schatting van hare dochters te trekken (1).

Op hare beurt werden de koloniën in Klein-Azië vruchtbare moe-

(1) Böckh, *die Staatshaushaltung der Athener*, Zweite Ausgabe, I, blz. 555—566; 704; II, blz. 703. Schoemann, *Griech. Alterthüm.* II, blz. 84 vlg.

ders van talrijke volkplantingen; alleen Milete zal er vijf en zeventig hebben gesticht (1). Bedenkt men hierbij, dat ook Griekenland zelf er in andere streken vele aanlegde, dan begrijpt men ligt, dat de kusten van de Zwarte Zee, van den Bospŏrus, de Propontis en den Hellespont er niet minder mede bedekt waren dan die van Thracië, Macedonië, Italië en vele andere landen. Gelijk de Grieken de Phoeniciërs uit de Aegeïsche Zee verdrongen, zoo stichtten zij op menig ander, verder gelegen eiland, b. v. op Sicilië, een aantal steden.

In plaats van eene dorre optelling van de namen dier volkplantingen of eene geschiedenis dier steden hier in te lasschen, volge liever een enkel woord over eene van de voornaamste onder Griekenlands koloniën, n. l. over Syracuse. Zij werd in 735 v. C. door Archias uit Corinthe gesticht op het kleine eiland Ortygia, digt onder den wal gelegen. De volkplanters onderwierpen de inheemsche bewoners der streek, en werden zelve de grondbezitters of de aanzienlijke stand. Snel was de wasdom der stad: in den oorlog met de Perzen maakte haar hoofd, Gelo, stout op de heerschappij, die Syracuse over een groot gedeelte van Sicilië uitoefende, aanspraak op 't opperbevelhebberschap der Grieken (2). Ten tijde van hare grootste uitgestrektheid, onder Dionysius I, bestond zij uit vijf steden, door een grooten muur omgeven: *Nasos* (het eiland) *Ortygia*, waar de havens waren; *Achradina*, dat de schoonste gebouwen bevatte; *Tyche* (toeval, naar een' tempel, aan de godin van dien naam gewijd), het volkrijkste gedeelte; *Neapŏlis* (nieuwe stad), dat het laatst gesticht was, en *Epipŏlae*, aan de noord-westzijde, eene steile en ontoegankelijke hoogte, waar men de *Latomiae* of *lautumiae* (steengroeven) vond, waarin de gevangenen, in eene onmetelijke diepte, aan alle wisseling van koude en hitte blootstonden. Bekend is de veelvuldige verandering van regeringsvorm, die in deze stad plaats greep. Na het bestuur der aanzienlijken kwamen de tyrannen of, zooals Niebühr ze noemt, koningen (3) Gelo, Hiero, Thrasybulus. De val van Gelo's huis bracht op 't gansche eiland eene omkeering teweeg. In schier alle steden van Sicilië hadden zich tyrannen opgeworpen, die op den steun van Syracuse's beheerscher bouwden.

---

(1) Seneca, *consol. ad Helv.* c. 6. — (2) Herod. VII, 158. — (3) Niebühr, *Vorträge über alte Geschichte*, herausgegeben von M. Niebuhr, II, blz. 125, wat in strijd is o. a. met het »Marmor Parium", eene kroniek, door een' onbekende op 't eiland Paros vervaardigd, afgedrukt en met aanteekeningen voorzien door Müller in het Eerste Deel van de *Fragm. Hist. Graec.* Zie aldaar blz. 550.

Deze werden nu allerwege verdreven, overal zag men een meer of minder democratischen regeringsvorm ingevoerd, en de steden, die voorheen onder Syracuse hadden gestaan, herkregen hare onafhankelijkheid. Gedurende den tijd dier volksregering had Syracuse de Atheners te bestrijden, wier aanvallen het echter, zoo als beneden zal aangetoond worden, gelukkig te keer ging. Naauwelijks was deze vijand in 413 voor goed verslagen, of Syracuse had er een' tweeden te bekampen, die zich niet zoo spoedig liet verwijderen.

Die tweede vijand was Carthago. Ieder weet, dat deze stad door Tyrus gesticht is. Wanneer? dit is eene andere vraag. Ik zie geene reden om af te wijken van 't gevoelen, op grond van vele overeenstemmende getuigenissen van onderscheidene geloofwaardige schrijvers door Movers (1) voorgestaan, die de stichting omstreeks 't jaar 814 stelt. Het is te betreuren, dat, gelijk het verloren gaan van Sicilië's geschiedschrijvers ons niet in de gelegenheid stelt omtrent veel, wat dit eiland betreft, eene zekere en volledige kennis te erlangen, zoo ook de geschiedenis van Carthago in vele opzigten een gesloten boek voor ons is, omdat de oude schrijvers ze slechts ter loops aanroeren. Alleen Justinus meldt het eene en andere van de vroegste lotgevallen van Carthago. Alle andere oude schrijvers deelen eerst van 't oogenblik af, dat Carthago met Sicilië of Rome in betrekking komt, iets over dezen staat mede. Evenmin als het mogelijk is eene aaneengeschakelde geschiedenis van Carthago te leveren, kan men zich een helder begrip van zijn staatsbestuur vormen. Aan 't hoofd van den staat vindt men *suffeten*, aan koningen of consuls gelijk te achten, die uit eenige weinige aanzienlijke huizen gekozen werden. Nepos zegt, dat er telkens twee te gelijk waren, hetgeen niet onwaarschijnlijk is; maar dat zij jaarlijks aftraden, zoo als hij er bijvoegt, wordt betwijfeld. Het hoogste regeringsligchaam was de *senaat*, vermoedelijk uit driehonderd leden bestaande, waaruit weder een kleinere raad van dertig en een andere van tien personen gevormd werden, die beide meermalen in de historie voorkomen. Aristoteles schijnt den senaat, welken Polybius en Livius bedoelen, met een enkel woord aan te duiden; daarentegen maakt hij opzettelijk gewag van een anderen raad of geregtshof, uit honderd of liever uit honderd vier leden

(1) Movers, *das Phönizische Alterthum*, II, blz 150—157. Anderen anders Zie b. v. Niebühr, *Vorträge über Röm. Geschichte*, von Isler, II, blz. 1. Haakh in Pauly II, blz. 1013, i. v. *Dido*. Grote, *Hist. of Greece*, III, blz. 346. Duncker I, blz. 327, Noot.

tezamengesteld, alsmede van zekere comité's van vijf personen, die hij *pentarchieën* noemt, en welker leden zoowel zichzelve als de honderdmannen, welke volgens den schrijver het hoogste collegie in den staat waren, kozen. Deze berigten, hoewel bij schrijvers van gezag geboekt, zijn zoo moeijelijk met elkander in overeenstemming te brengen, dat men, in weerwil van de moeite, door geleerden uit lateren tijd aan dit onderwerp besteed, niets anders kan zeggen, dan dat de inrigting van Carthago's staatsbestuur ons zoo goed als onbekend is. Slechts dit kunnen wij uit de aangehaalde plaatsen opmaken, dat Carthago eene republiek van oligarchisch karakter was, daar de overheidspersonen alleen uit de rijksten, mits zij niet verstoken waren van persoonlijke verdiensten, gekozen werden, zonder dat daarom het volk van alle aandeel aan de regering werd uitgesloten. Intusschen roemen de ouden, Aristoteles en Polybius, die dit staatsbestuur beter dan wij moeten gekend hebben, het als zeer voortreffelijk (1). Ten aanzien van de godsdienst der Carthagers is schier niets anders met zekerheid te vermelden, dan dat zij veel overeenkomst had met die der Phoeniciërs.

Gedurende de eerste eeuwen van zijn bestaan onttrok Carthago zich aan de afhankelijkheid van de Afrikaansche stamvorsten en maakte langzamerhand de meeste vorsten en steden langs de geheele kust der Middellandsche Zee, van den Atlantischen Oceaan tot »de altaren der Philaeni" (2), nabij de groote Syrtis, òf tot afhankelijke bondgenooten òf schatpligtig. Doch de kern van den staat bestond in het eigenlijk Carthaagsch gebied rondom de hoofdstad. De in de nabijheid rondzwervende Numidiërs verschaften Carthago tegen soldij eene voortreffelijke ruiterij, gelijk zijne legers over 't geheel grootendeels uit huurtroepen bestonden. Weldra verhief het zich door bloeijenden land- en zeehandel, en legde, behalve in Afrika zelf, eene reeks koloniën aan op Corsica, Sardinië, Sicilië, op de Balearische eilanden en in Spanje. Zelfs hielden de zuilen van

---

(1) Arist. *Polit.* Ed. Bekker, II, 11. Polyb. Ed. Schweighaüser, VI, 51; X, 18. Liv. XXX, 16. Nepos, Ed. Nipperdey, *Hann.* 7. Movers, *das Phön. Alterthum*, I, blz. 488—507. Krafft in Pauly II, blz. 171 vlg., i v. *Carthago.* Hoe moeijelijk het is eene naauwkeurige schets van dezen staatsvorm te geven, blijke hieruit: Op eene andere plaats noemt Aristoteles (*Polit.* V, 12) Carthago een democratischen staat; men weet niet, of de honderdmannen wel hetzelfde collegie zijn als dat van de honderd vier; Grote, *History of Greece*, New-York, X, blz. 389, meent, dat bij Aristoteles de senaat, waarover Polybius en Livius spreken, niet voorkomt, enz. — (2) Zie over die plek en de oorzaak van den naam Sall. Jug. 79.

Hercules de Carthagers niet tegen; maar strekten zich hunne zeetogten tot de westkust van Afrika en Brittannië uit. Zoo traden zij eerst in 't spoor der Phoeniciërs, en namen vervolgens ten deele hunne plaats in, want deze schijnen hun sedert de 6de eeuw zoowel Spanje als het westelijk gedeelte der Middellandsche Zee te hebben overgelaten. Van al deze ondernemingen was vooral Mago, die in de 6de eeuw leefde, de bewerker. Daarenboven dreven de Carthagers, door middel van karavanen, een uitgebreiden landhandel in de schatten van Arabië en Indië, welke zich door Afrika's woestijnen tot Aegypte uitstrekte.

Omtrent één punt, in dit vlugtig overzigt van Carthago's toenemenden wasdom aangeroerd, moet ik mij eenige uitbreiding veroorloven. Het is de vestiging op Sicilië. De eerste poging tot die vestiging had in 480 plaats. Ephorus verhaalt, wat Dahlmann niet gelooft, maar Grote voor waar houdt, dat Xerxes een verbond met Carthago sloot, waarbij een gelijktijdige aanval op Griekenland en op Sicilië werd vastgesteld. Al werd een zoodanig verbond in der daad gesloten, dan was de aanleiding, dat de tyran Terillus, uit Himera verdreven door Thero, tyran van Agrigentum, de hulp der Carthagers inriep. Deze verschenen, maar Gelo van Syracuse, Thero's bondgenoot, bracht hun in de nabijheid van die stad eene geduchte nederlaag toe en stak hunne vloot in brand. Gaat men op de getallen af, door de oude schrijvers opgegeven, zoo moet men dezen slag voor een' van de grootste houden, die ooit geleverd zijn. Doch het is moeijelijk aan te nemen, dat Syracuse en Carthago toen reeds zulke groote legers te velde brachten, weshalve dit evenmin als historisch zeker moet aangemerkt worden, als dat de slag op den dag van de zege van Salamis (Herodotus) of op dien van de nederlaag bij de Thermopylae (Diodorus) plaats greep. Intusschen was de indruk, dien de nederlaag bij Himera op de Carthagers maakte, zoo groot, dat zij terstond om vrede verzochten en, na dien verworven te hebben, gedurende de eerstvolgende zeventig jaren geen' inval weder op het eiland beproefden (1). Maar sinds 410 v. C. hervatteden de Carthagers de vijandelijkheden en voerden twee eeuwen lang, tot het einde van den tweeden Punischen oorlog, een aanvallenden oorlog

(1) Ephorus *fragm.* 111 bij Müller, *Fragm. Hist. Graec.* I, p. 264. Herod. VII, 165—167. Diod. XI, 1, 20—24, 26. Dahlmann, *Forschungen*, II, blz. 185 vlg. Nieb., *Vorträge über Alte Geschichte* von Niebühr II, blz. 123 vlg. Grote, *History* V, blz. 221, Noot 1.

op Sicilië. Ik ben niet van zins in een breed betoog te treden van alle bijzonderheden, welke die lange reeks van oorlogen opleverde. Het zij genoeg het hoofdbeloop er van te schetsen. Binnen eenige jaren veroverden de Carthagers de geheele zuid-westelijke kust van Sicilië; maar de pest, die bij herhaling in hun leger uitbrak, en de krachtige tegenweer van Dionysius, die zich in 405 als tyran te Syracuse had opgeworpen, stuitten meer dan eens hun zegevierenden togt. Bovendien werden zij vaak door gevaarlijke oproeren der Libyërs in hunne ondernemingen belemmerd. Nogtans bezaten zij, bij den dood van Dionysius I, een vrij uitgestrekt gebied op Sicilië, dat zij gedurende de woelingen, welke op diens dood volgden, nog aanmerkelijk vergrootten. En hoewel de nederlaag bij de Crimissus, hun in 340 door Timoleon toegebracht, hen noodzaakte de vijandelijkheden vooreerst te staken, was de vrede, in dat jaar gesloten, voordeeliger dan zij hadden kunnen hopen: al het gebied ten westen van de Halycus werd den Carthagers toegekend; alles, wat ten oosten van die rivier lag, moest als Grieksch en geheel onafhankelijk aangemerkt worden. Nieuwe oorlogen ontstonden er met Agathocles, die zich niet tot zelfverdediging bepaalde, maar meer dan eens naar Afrika overstak en de stad Carthago zelve bedreïgde. Maar nadat zijn leger in 305 bij Tunes verslagen en hij zestien jaren later overleden was, zochten de Carthagers weder partij te trekken van de verwarring, die allerwege op Sicilië heerschte, en hadden hun einddoel, beheerschers van 't gansche eiland te worden, bijna bereikt, toen eerst Pyrrhus van Epirus, later Rome zich tegen hen aankantte en de gang van den eersten Punischen oorlog hen eindelijk noodzaakte van alle verdere plannen op Sicilië af te zien (1).

»Mythische gebeurtenissen aan eene vaste jaartelling te willen verbinden wordt thans vrij algemeen voor onverstandig gehouden", zegt Müller (2). Natuurlijk, want de mythe rekent volgens geslachten, en de duur dier genealogiën wordt naar willekeur vastgesteld. Daarom zoekt men ook te vergeefs naar een vasten bodem bij de oude schrijvers, die men bij 't verhalen dier gebeurte-

---

(1) Zie over die oorlogen tusschen Carthago en Syracuse Diod. XIII, 43, 44, 54— het einde. XIV, 41—77, 95 vlg. XV, 15—17. XVI, 77—82. XIX, 102— XX, 79 en Plut. *Timoleon.* Vgl. Krafft in Pauly II, blz. 161 vlg., i. v. *Carthago* en Grote, *History of Greece* X, blz. 404— het einde. XI, 1—197. XII, blz. 393—452. — (2) Müller, *Geschichten Hellen. Stämme und Städte*, III (*Doriër*, II), blz. 483. Vgl. Niebühr, *Vorträge über Alte Geschichte*, I, blz. 310.

nissen te gronde legt. Herodotus, Thucydides, het »Marmor Parium" (zie boven, blz. 192, Noot 3) en alle andere bronnen verschillen in de tijdsbepaling der hoofdgebeurtenissen zoozeer van elkander, dat men b. v. voor den Trojaanschen oorlog kan kiezen tusschen 1330 en 1130, als de beide uiterste opgaven. Eveneens is het gesteld met den tijd, waarin de terugtogt der Heracliden gesteld wordt. Uit dien hoofde heb ik, in 't bovenstaande beknopt overzigt van Griekenlands oudste historie, geene poging gedaan om den tijd aan te wijzen, waarin de gebeurtenissen zijn voorgevallen, en alleen de orde, waarin zij elkander opvolgden, in 't oog gehouden. Dit alleen kan op vrij goeden grond beweerd worden, dat de terugtogt der Heracliden omtrent 1000 v. C. plaats greep. Het eerste zekere jaar toch van Griekenlands geschiedenis is 776, toen Lycurgus van Sparta en Iphitus van Elis, een nakomeling van Oxylus, den god een gemeenschappelijk offer te Olympia aanboden. Vóór Lycurgus telt de genealogie der Spartaansche koningen drie tot zes geslachten. Berekent men deze op twee honderd jaren, zoo komt men tot het bedoelde resultaat. Daar nu Eratosthenes den val van Troje in 1183, den togt van Neleus in 1043 en den inval der Heracliden tachtig jaren na de verovering van Ilium stelt, neemt hij aan, dat Neleus' kolonie zestig jaren na den inval der Heracliden gesticht is. Trekt men van het tijdstip dezer onderneming, d. i. van 1000, zestig jaar af, dan kan het begin van de verhuizing der Ioniërs naar Klein-Azië omtrent 950 v. C. plaats gegrepen hebben (1).

§ 13.

De Grieken van den historischen tijd in 't algemeen (2).

Met de vermeestering van de Peloponnesus door de Doriërs begint in Griekenlands geschiedenis de historische tijd. Doch wat de oud-

(1) Duncker III, blz. 195—206, 230, 241, Noot 8. — (2) Bronnen: Herod. VIII, 65. Thuc. II, 38. Arist. *Polit.* Ed. Schneider III, 5. 10; IV, 8; V, 4. 8. Problem. XIV, 2. Ed. Bekker. II, p. 909. Aeschin., *de falsa legat.* in *Orat. Attici*, Ed. Bekker III, p. 422, § 121 vlg.; in Ctesiphont. *ibid.*, p. 507, § 120 vlg. Demosth. *adv. Polyclet.*, p. 1207 (Ed. Dindorf IV, p. 1231); *adv. Phorm.*

heid ons daaromtrent heeft overgeleverd is, tot op het begin der Perzische oorlogen, nog zoo weinig zamenhangend en onvolledig, daarenboven nog zoo met mythen ineengevlochten, dat vooreerst nog aan geene eigenlijke historie kan gedacht worden. Hetgeen intusschen berigt wordt is voldoende om ons eenigermate in staat te stellen, een tafereel te ontwerpen van hetgeen allen Grieken gemeen was.

Het eerste punt, dat opmerking verdient, is dat de stammen der Grieken sedert den tijd van de komst der Heracliden scherp van elkander gescheiden zijn. Waren de Achaeërs voorheen het hoofdvolk geweest, thans komen zij zoozeer op den achtergrond, dat Strabo hen onder de Aeoliërs rekent (1). Alzoo bleven er drie hoofdstammen over, die zich door hunne tongvallen, welke ook schrijftalen waren, onderscheidden: de Ioniërs, de Doriërs en de Aeoliërs. Tot de Ioniërs behoorden de bewoners van Attica, het meerendeel der bevolking van Euboea en van de Cycladen, benevens de volkplanters op de kust van Lydië en Carië, alsmede op de eilanden Samos en Chios. Tot de Doriërs behoorden de Spartanen, de heerschende bevolking van Argos, Sicyon, Phlius,

---

p. 918, 5 (Ed. Dind. III, p. 950, 951). Polyb. IV, 38. Strabo, Ed. Didot, p. 359 vlg. (IX, cap. 3, § 4, 7, 10). Diod. Sic. XVI, 26. Plut. *Lycurg.* 22; *Sympos.* II, *Quaest.* V, 2; VIII, *Quaest.* IV, 1; *de Pyth. oracul.* 21, 22, 24, 25; *de defectu oracul.* 51; *de anima* VI, 2 (*Moralia*, Ed. Tauchn. VI, p. 331, 332). Pausan. I, 38. V, 4, 8—10. VI, 15. X, 7, 8, 24, 37. Just. XXIV, 6. Diogen. Laërt. Ed. Cobet I, 55, 72. *Schol. op Pind. Olymp.* V, 8, 14 in Pind. Ed. Böckh II, 1, p. 119, 120. *Schol. op Eurip. Phoen.* v. 230 (Ed. Barnes.). Böckh, *Corp. Inscript. Graec.* I, p. 808. Tittmann, *Bund der Amphict.* Müller in Pauly I, blz. 422 vlg., i. v. *Amphictyonie;* Preller in Pauly II, blz. 900 vlg., i. v. *Delphi;* id. in Pauly III, i. v. *Eleusinia*, blz. 83 vlg. en V, blz. 311 vlg. Krause in Pauly IV, blz. 310 vlg., i. v. *Isthmia;* Westermann in Pauly V, blz. 522 vlg., i. v. *Nemea;* Krause en Oettinger, *ibid.*, blz. 899 vlg., i. v. *Olympia* en *Olympias;* Krause in Pauly VI, 1, blz. 332 vlg. Heeren, *Griech. Staatsverfassungen* in de *Ideen* etc., III, Abtheil. 1, blz. 232 vlg. Nägelsbach, *die nachhomer. Theologie*, blz. 180—189, 397—401. Hüllmann, *Handelsgeschichte der Griechen*, blz. 16, 146 vlg., 153. Plasz, *die Tyrannis in ihren beiden Perioden bei den alten Griechen*, I, blz. 117—131. Böckh, *Staatshaushalt. der Athener*, 2e Ausg., I, blz. 60 vlg., 108—127. Gerlach, *Hist. Stud.*, blz. 1—47, *der Bund der Amphict.* K. F. Hermann, *Lehrb. der griech. Antiq.* I (1841), blz. 52, 53; III, blz. 10, 11, 226, 227. Nassau, blz. 49, 50. Grote, *Hist. of Greece*, II, blz. 241 vlg. IV, 55 vlg. Duncker III, blz. 329 vlg., 545—550, 593—605; IV, 37—40, 283—292. Schoemann, *Griech. Alterthüm.* I, blz. 92 vlg., 527 vlg. II, blz. 37—68, 78—86, 276—287, 336—358. — Scherer, *Geschichte des Welthandels*, I, was wel onder mijn bereik, maar heeft mij geene bouwstoffen verstrekt. — (1) Strabo, p. 286 (VIII, cap. 1, § 2).

Corinthe, Troezen, Epidaurus en van het eiland Aegina, buiten de Peloponnesus Megaris en de tetrapolis (viersteden), in 't landschap Doris bij den Parnassus gelegen; verder het meerendeel der Sporaden en een groot gedeelte van de kust van Carië met de naburige eilanden, eindelijk het voornaamste deel van Creta. De overige bewoners van Griekenland en van de Grieksche eilanden werden onder den naam Aeoliërs, dien Homerus nog niet kent, zamengevat. Tusschen hen bestond noch die naauwe verwantschap, noch die overeenkomst in tongval, welke èn bij de Doriërs èn bij de Ioniërs valt op te merken. Om die reden zal men dien stam, met het oog op zijne verschillende bestanddeelen, »Aeoliërs, d. i. de vermengden, de bonten" geheeten hebben. Het is niet onwaarschijnlijk, dat die naam, gelijk Duncker meent, uit de behoefte ontstaan is om de koloniën, op de noordwestkust van Klein-Azië gelegen, een gemeenschappelijk kenmerk te geven, hetwelk de naburige Ioniërs en Doriërs reeds hadden, en dat de naam van genen is overgegaan op die bewoners van eigenlijk Griekenland, welke niet tot een' van de beide andere hoofdstammen behoorden (1).

In den voorhistorischen tijd was de heerschende staatsvorm in Griekenland het koningschap. Na den inval der Heracliden kwam hierin eene groote verandering. Bijna alle koningrijken van den heldentijd werden vernietigd, en overal verrezen staten met republikeinsche regeringsvormen. Het getal dezer staten was zeer groot, hun omvang zeer klein, want zelfs de grootste besloegen slechts weinige vierkante mijlen. Groot moet de verscheidenheid van regeringsvorm in deze menigte van staten geweest zijn; maar daar het werk van Aristoteles, waarin hij meer dan honderd vijftig dier regeringsvormen zoowel van Grieken als van barbaren had beschreven, verloren is gegaan, bepaalt zich onze kennis dienaangaande hoofdzakelijk tot die van de grootste staten, waarop wij beneden terugkomen. Voor zoover wij kunnen nagaan, zijn de algemeene trekken van de republikeinsche staatsregeling, die bijna elke Grieksche staat iets vroeger of later kreeg, een opperhoofd, hetwelk de uitvoerende magt bezat, een beraadslagende senaat en eene wetgevende volksvergadering, of althans een dier ligchamen. Doch niet in eens, maar trapsgewijze greep de overgang van 't koningschap tot de republiek plaats. De lezers van Homerus' gedichten

(1) Niebühr, *Vorträge von* M. Nieb., I, blz. 286. Schoemann, *Griech. Alterthüm.* I, blz. 87, 88. Duncker III, blz. 551—557.

zullen zich herinneren, dat het koningschap, dat hij schildert, zeer beperkt was: de koning was slechts de eerste onder zijne gelijken, en die gelijken waren de hoofden der aanzienlijke geslachten. De eerste wijziging nu was, dat de koninklijke waardigheid werd afgeschaft en vervangen door eene oligarchie, waarbij de magt, die de koning had gehad, in handen der aanzienlijken kwam.

Eene van de oorzaken dier verwisseling is, volgens Polybius (1), hierin gelegen, dat de koningen, op de magt, bij erfenis gekregen, steunende, zich onderdrukking en gewelddadigheden veroorloofden en zóó aanleiding gaven tot oproerige bewegingen, die aan hunne magt een einde maakten. Het valt niet te betwijfelen, dat dit in sommige staten de oorzaak zal geweest zijn, maar voor alle staten kan zij niet gelden. Zoo gemakkelijk het intusschen is andere bij gissing te vinden, even onmogelijk is het, op grond van bevoegde getuigen, aan te wijzen, aan welke oorzaken de overgang tot den oligarchischen regeringsvorm in andere staten is toe te schrijven.

Eer men verder gaat, herinnere men zich, zoovaak men aan een' Griekschen of Romeinschen staat denkt, dat tusschen de staten van den nieuweren tijd en die der oudheid dit hoofdonderscheid heerscht, dat in de eersten de staat ten behoeve van de burgers, in de laatsten de burgers ten behoeve van den staat bestaan en alleen leven om diens doeleinden te bevorderen. Dus is, in de oudheid, de staat onbeperkt gebieder over 't leven en de bezittingen der bijzondere personen. Elk burger moet hem als krijgsman dienen en ten zijnen behoeve alle lasten, die hem worden opgelegd, gewillig dragen. De staat kan hem dwingen zijne kinderen, indien zij te zwak schijnen om later ter bevordering van zijne belangen mede te werken, te dooden of te vondeling te leggen. Daarentegen heeft de burger volledig aandeel aan 't staatsleven. Hij slijt zijne dagen in de openbare of bijzondere staatsvergaderingen; hij mag zijn deel verlangen van alle bezittingen van den staat; hij kan, indien zijne eigene middelen hiervoor niet voldoende zijn, levensonderhoud van den staat vorderen. In een zoo gesloten geheel kunnen vreemdelingen eigenlijk niet toegelaten worden. Worden zij geduld, dan vormen zij eene klasse op zichzelf, en zijn van alle burgerregten uitgesloten. Eerst na verloop van vele jaren kunnen hunne nakomelingen, indien zij geheel ingeburgerd zijn, als leden van den staat aangemerkt worden (1).

---

(1) Hoewel 't maken van vergelijkingen tusschen vroegere en latere eeuwen niet

Vraagt men, wie die aanzienlijken waren, die, na de afschaffing der koninklijke waardigheid, de beheerschers van den staat werden, dan dient men zich vooraf te binnen te brengen, dat de bevolking in de oude staten uit geheel andere bestanddeelen bestond dan in de hedendaagsche. In alle staten van Griekenland vormden de burgers, in den vollen zin des woords, eene kleine minderheid. Het waren in de staten, waarin zich eene vreemde schaar had gedrongen, diegenen, welke in den tijd der volksverhuizingen door verovering in 't bezit gekomen waren der streken, waar zij nu de burgers bij uitnemendheid werden. De betrekking, waarin de overige bewoners der Grieksche staten tot die veroveraars of dien heerschenden stand stonden, was tweeledig. Zij, die, als bewoners van 't platte land, in tegenstelling met de hoofdstad, doorgaans περίοικοι (rondomwonenden) genoemd worden, waren persoonlijk vrij en hadden het regt om grond te bezitten, maar moesten schatting betalen en in de staatsburgerlijke lasten deelen. Anderen daarentegen, van grondbezit verstoken, waren hoorigen of lijfeigenen van de overwinnaars, wier akkers zij in vredestijd bebouwen en die zij, zoodra er een oorlog te voeren was, als wapendragers in 't veld volgen moesten. Onder de geslachten van eigenlijke burgers, die de staatsburgerlijke regten bij uitsluiting bezaten, waren steeds sommige, die geacht werden boven de overige te staan. Het waren de familiën van hen, die aan meerder grondbezit dit paarden, dat zij hun' stamboom tot Hercules of een' ander sterveling van goddelijke afkomst opvoerden, òf van hen, die, bij de verovering der landstreek, aan 't hoofd gestaan hadden, òf eindelijk van diegenen, welke als ruiters dienden. Doch uit de namen, welke die bevoorregte stand bij de Grieken droeg, ziet men, dat het niet alleen de afkomst of de dienst als ruiter was, welke tot die onderscheiding voerden, maar dat evenzeer het bezit van groote rijkdommen den weg tot de oligarchie baande (1).

In de 7de eeuw v. C. neemt men in de meeste staten van Griekenland een' geest van verzet tegen de oligarchie waar. Polybius schrijft dit verschijnsel aan dezelfde algemeene oorzaak toe als den val van 't koningschap: de zonen, die van hunne jeugd af met

---

tot het plan van dit werk behoort, heb ik gemeend hier met een woord eene uitzondering op dien regel te moeten maken, en verwijs verder naar Robert von Mohl, *Encyklopädie der Staatswissenschaften*, 1859, blz. 105, 318 vlg. — (1) Arist. *Polit.* IV, 13. Schoemann, *Alterthüm.* I, blz. 127 vlg.

dezelfde eerbewijzen bejegend waren als hunne vaders, zonder dat zij met de zwarigheden des levens te worstelen gehad hadden, gaven zich aan allerlei ondeugden over en verloren de achting hunner onderdanen (1). Het spreekt echter vanzelf, dat hier en daar ook andere oorzaken moeten medegewerkt hebben. Er zal twist en oneenigheid tusschen de oligarchen zelve ontstaan zijn; de oligarchie kan door oorlogen of verliezen zoozeer verzwakt zijn, dat zij zich gedrongen gevoeld heeft sommigen, die minder aanzienlijk geacht werden, in haar midden op te nemen. De gevolgen van den tegenstand, dien de oligarchie te verduren had, waren niet overal dezelfde. In vele staten sloten de partijen, die met elkander overhoop lagen, eene overeenkomst en benoemden een' wetgever, om langs dien weg alle aanleiding tot verdere geschillen weg te nemen. Elders kwam men overeen uit eigen beweging één' man met de hoogste magt te bekleeden. Dergelijke opperhoofden noemde men »aesymneten", d. i. lieden, die aan elk, hetgeen de billijkheid eischt, toekennen (2). Zij bekleedden hun ambt òf levenslang òf gedurende een zekeren tijd en konden, wanneer die tijd verstreken was, tot het afleggen van rekenschap gedwongen worden. Doch een krachtiger werktuig om de oligarchie ten val te brengen was de »tyrannis". Dit werd zoowel aangewend, wanneer de andere middelen om tot verzoening te komen geen doel troffen, als in geval de partijen te vijandig tegen elkander over stonden dan dat er aan gemeenschappelijk overleg kon gedacht worden.

Het woord *tyran* komt niet vóór de 7de eeuw v. C. in de letterkunde der Grieken voor. Het eerst werd het gebruikt ten tijde van den dichter Archilochus, die in 't midden dier eeuw leefde. Vele pogingen zijn aangewend om het uit het Grieksch af te leiden. Daar deze echter bijna niemand voldoen, merk ik alleen op, dat het, volgens Böckh's meening, van den volksnaam »Tyrrhenus" is af te leiden en van de Aziatische Grieken afkomstig is, die het aan de taal der Lydiërs of Phrygiërs zullen ontleend hebben (3). Let men op de beteekenis van 't woord, die zich in den loop der tijden heeft ontwikkeld, dan is een tyran een man, die 't volstrekt gezag

(1) Arist. *Polit.* V, 3. Polyb. VI, 8. — (2) Het woord is zamengesteld uit *αἶσα* (billijk aandeel) en *νέμειν* (verdeelen). — (3) *Scholiën* op het *argum. van den Oedipus rex van* Sophocles bij Dindorf. *Scholia* op Sophocles II, p. 12. *Schol.* op Aeschyl. *Prometh.* 224 in *tragoed.* Ed. Stanleius I, p. 56. Zie het vers, waarin het woord voorkomt, bij Plut. *de animi tranquillit.*, c. 10. Böckh, *Corpus Inscript. Graec.* II, p. 808, Nr. 3438. Plasz, *die Tyrannis bei den alten Griechen*, 2e Ausgabe, I, blz. 123 vlg.

aan zich trok in een' staat, welke vroeger een gemeenebest geweest was (1). Gesteld ook, dat de oorsprong zijner magt hierin te zoeken is, dat eene magtige partij in den staat hem aan haar hoofd gesteld heeft, zoo heeft zij dit nimmer met dit doel gedaan, dat hij eene zoo uitgestrekte magt uitoefende, als een tyran met der daad had, noch dat hij ze voor zijn leven behield. Naar gelang van de omstandigheden en van zijn eigen karakter oefent de tyran zijne magt met harde willekeur uit of hult ze in zachte vormen. Hij is, zelfs wanneer hij de staatsregeling, die tot dusverre bestond, in stand laat, de bewerker en leidsman van alles, wat geschiedt. Hij wordt door niemand tot verantwoording geroepen, behoudt zijn gezag levenslang en laat het veelal aan zijne nakomelingen na.

Tot het wezen van een' tyran behoort volstrekt niet, dat hij, gelijk zij veelal waren, welke in lateren tijd, sinds de 5de eeuw v. C., bij de Grieken dien naam droegen, een dwingeland is, die alleen naar grillen en luimen te werk gaat en geen' eerbied voor de regten zijner medemenschen heeft. In tegendeel, hij kan, in den vollen zin des woords, een edel mensch zijn; maar behoeft het niet te wezen. Veelal was de tyrannis een overgang tot de democratie. Gelijk wij doornstruiken rondom de jonge boomen zetten, om ze te beschutten, zegt Niebühr (2), zoo dienden de tyrannen om het volk tegen de oligarchen te beschermen. Nergens schoot zij bij de Grieken dieper wortel: het langst duurde die der Orthagoriden te Sicyon, n. l. honderd jaren; dan die der Cypseliden te Corinthe, welke zich omstreeks zeventig jaren staande hield (3).

Sedert den tijd, dat er allerwege in Griekenland tyrannen optraden, ontwikkelde zich bij dit volk meer en meer eene veelzijdige geestbeschaving, zoodat zij weldra in kunsten en wetenschappen elk volk der oudheid verre voorbijstreefden. Beneden zal het de plaats zijn om na te gaan, tot welke hoogte zij het hierin brachten. Thans letten wij op de oorzaken dezer ontwikkeling. De voornaamste hiervan zijn voorzeker eensdeels de gelukkige aanleg des volks, zijn fijn kunstgevoel en zucht voor geestbeschaving; de milde luchtstreek, waaronder het leefde, benevens de vele en toegankelijke zeekusten, rijk in golven, baaijen, zeeën en havens, veelvuldig verkeer, handel en scheepvaart begunstigende; de gemeenschappe-

---

(1) Nepos, *Milt.* c. 8. — (2) Nieb., *Vorträge*, Ed. M. Niebühr, I, blz. 334. — (3) Schoen. *Alterthüm.* I, blz. 165. Duncker IV, blz. 9, 31, 35, 50. Grote III, blz. 32 vlg., 39 vlg.

lijke taal. Anderdeels zijn het diegene, welke tevens den band der nationale eenheid tusschen de verschillende stammen en staten onderhielden. Eenheid, als staat, kenden de Grieken nimmer; doch uitdrukkingen, bij hen in zwang, als »de gemeenschappelijke gebruiken der Grieken", bewijzen, dat zij, hoezeer en hoe vaak ook onderling verdeeld, zich tegenover de barbaren als één volk, als één geheel dachten. Van deze eenheid nu zijn, behalve de taal, als de voornaamste oorzaken aan te merken:

1°. De gemeenschappelijke godsdienst. Even als bij de Aziatische volkeren en bij de Aegyptenaren was de godsdienst der Grieken oorspronkelijk natuurdienst. Zij vereerden en aanbaden in hunne goden de krachten en verschijnselen der natuur: den blaauwen hemel, het licht, de winden, den vruchtbaar makenden regen, de rivieren en bronnen, den donder en bliksem. Op dien trap bleef de godsdienst echter niet lang staan. Weldra stelde men zich de goden als wezens voor met een menschelijk voorkomen, maar, in tegenstelling met de menschen, begaafd met eene ziel, onafscheidbaar van 't ligchaam. Maar de goden staan niet zoo hoog boven de menschen, dat zij niet tusschenbeide met hen omgaan en zich in hunne aangelegenheden mengen. Welke goden het waren, die men bovenal te vereeren had; welke begrippen men zich omtrent hen, hunne eigenschappen en werkkring te vormen had, daaromtrent heerschte veel verscheidenheid van opvatting in verschillende tijden en op verschillende plaatsen. In zooverre over deze en andere punten eene algemeene denkwijze heerschte, had men ze te danken aan de dichters, inzonderheid aan Homerus en Hesiodus, die de verspreide voorstellingen tot een zeker geheel verwerkten, en naast de dichters aan 't orakel van Delphi. Tot het wezen der goden behoort, dat zij onsterfelijk, alwetend en almagtig zijn; maar op dien regel komen zeer vele uitzonderingen voor. Onder de zedelijke eigenschappen, hun toegeschreven, staat de regtvaardigheid bovenaan, doch wordt geenszins de algemeene menschenliefde gerekend. Ook worden de goden niet als heilig gedacht, daar zij eensdeels feilbaar zijn, anderszins zoo bezorgd voor hunne majesteit, dat zij den mensch, wien eene meer dan gewone mate van geluk te beurt valt, benijden en hem in 't ongeluk zoeken te storten. De magt der goden strekt zich zeer verre uit. Al hebben zij de wereld niet geschapen, zij besturen ze toch en houden haar in stand; zij beschikken over het lot der volkeren en individuën; zij zijn de bron, waaruit al het goede en slechte voor de menschen

ontspruit. Daarentegen misten de Grieken het geloof aan eene Voorzienigheid, die volgens een vast plan de wereld bestuurde en de lotgevallen der volkeren als waterbeeken leidde. Wel zijn de menschen ten deele werktuigen in de hand der goden; maar veel doen zij ook buiten hun toedoen, zelfs buiten of tegen hun' wil.

Het getal van de goden der Grieken was eindeloos. Zij hadden in de eerste plaats natuurgodheden, als Gea, de aarde; Helios, de zon; Selene, de maan. Verder komen die goden in aanmerking, welke, hoewel oorspronkelijk personificatiën van de krachten der natuur, in den historischen tijd als in geene betrekking tot de natuur staande, maar als levende wezens, die gelijk menschen dachten en handelden, voorgesteld werden. Dit zijn deels de onderaardsche goden, b. v. Hades en Persephone; deels de hemelsche of oppergoden. Onder de laatsten staat het twaalftal bovenaan, dat allen Grieken gemeen schijnt geweest te zijn en dat zij meenden bovenal te moeten vereeren. Het was aldus tezamengesteld: Zeus en Hera, Poseidon en Demeter, Apollo en Artemis, Ares en Aphrodite, Hermes en Athene, Hephaestus en Hestia. Ik reken het overbodig over elk dezer goden, over hunne lotgevallen, daden en bijnamen te spreken, daar dit alles den meesten mijner lezers bekend zal zijn en hij, bij wien zulks niet het geval is, zich uit de leerboeken der mythologie die kennis gemakkelijk kan verschaffen. In de derde plaats noem ik de halfgoden of heroën, deels menschen, uit goden gesproten, deels menschen, die goddelijke eer waardig geacht werden, en ten laatste de menschelijke driften en hartstogten, welke, als door hoogere magten ingeplant, eveneens onder het getal der goden waren opgenomen. Boven alle goden, zelfs boven Zeus, staat de *μοῖρα*, het fatum of noodlot, eene onpersoonlijke godheid. Ook hier openbaart zich echter het weifelende van de denkwijze der Grieken over alles, wat de godsdienst betreft. Menige plaats toch kan uit oude schrijvers aangevoerd worden om te bewijzen, dat het noodlot vaak als een werktuig in de hand van Zeus werd voorgesteld.

De godsdienst stond, naar de meening der Grieken, in naauwe betrekking tot den staat. Bij elke openbare beraadslaging of staatsverrigting moesten de goden aangeroepen worden. Elk verdrag, dat de staat sloot, behoefde de goddelijke wijding. Gemeenschappelijke godsdienstplegtigheden hechtten de leden van denzelfden staat of stam aaneen. Evenzeer als in 't staatsleven deed zich in 't huiselijk leven der Grieken de invloed van de godsdienst kennen, wat

hier evenwel niet kan betoogd worden. De vereering der goden geschiedde hoofdzakelijk door offers en gebeden. Ten aanzien van de vraag over 't geloof der Grieken omtrent den toestand der ziel na den dood is er geen voldoende grond om te verzekeren, dat de leer van de onsterfelijkheid der ziel een volksbegrip bij hen was. Met den dood — zoo had Homerus geleerd en zoo dacht de meerderheid — hield de mensch op als een zichzelf bewust individu te bestaan en werd eene schim. Een eigenlijke priesterstand, die de kennis der goddelijke dingen bij uitnemendheid bezat of voorwendde te bezitten en als middelaar tusschen de goden en de menschen optrad, was den Grieken onbekend. Ieder, wien dit goed dacht, kon offeren of andere godsdienstige handelingen verrigten, en alleen hij, die dit in een' tempel of ander heiligdom wilde doen, moest zich tot een' priester wenden. Daarom stond in elken tempel een priester aan 't hoofd van de eeredienst (1).

2°. De nationale spelen, die onder de enkele stammen een edelen wedijver voor de ontwikkeling der krachten van 't ligchaam en later ook van den geest opwekten. Gedurende de viering dier spelen werd alle burgeroorlog gestaakt. De voornaamste dezer spelen waren de *Olympische*, de *Pythische*, de *Isthmische* en de *Nemeïsche*, en onder deze vier waren wederom de Olympische verreweg de vermaardste. Deze werden alle vier jaar te Olympia, in Elis, ter eere van Zeus gevierd. Olympia was minder eene stad dan eene vereeniging van tempels en altaren, worstelperken, renen loopbanen, in een lommerrijk landschap. De tempel van Zeus lag in de Altis, een heilig bosch van wilde olijfboomen. De gevel van 't heiligdom werd door eene dubbele rij van zuilen gesteund. Het beeld van den god was uit goud en elpenbeen vervaardigd en, hoewel zittende voorgesteld, zoo hoog, dat het bijna tot het tempelgewelf reikte. Het was het meesterstuk van Phidias, vooral het gelaat, waarin hij de uitdrukking had verzinnelijkt van *Ilias* I, 528: »Saturnus' zoon wenkte; op 't hoofd van den onsterfelijken koning bewogen zich de lokken, en de Olympus daverde". In Griekenlands besten tijd waren het de spelen, die de plaats roem en leven schonken. Om de vier jaren werden zij gevierd; zij begonnen met de eerste volle maan na den zomerzonnestand en duurden doorgaans vijf dagen. De oorsprong der spelen ligt in 't grijze duister.

(1) Nägelsbach, *die nachhomerische Theologie des griechischen Volksglaubens*, 1857. Schoemann, *Alterthüm.* II, blz. 115 vlg., 365 vlg.

Slechts zooveel staat vast, dat Iphitus, koning van Elis, en Lycurgus van Sparta ze, sedert 776 v. C., bij vernieuwing instelden (1). Zoodra de herauten den tijd der viering bekend gemaakt hadden, stroomde al wat Griek was van heinde en verre, uit de steden van Beneden-Italië en Sicilië zoowel als uit de naderbij gelegen streken, naar de vlakte van Olympia. Niemand mogt aan eenigen wedstrijd deelnemen, dan die van Grieksche afkomst, vrijgeboren en in 't volle bezit van het burgerregt was. Zij, die de eer van den strijd waardig gekeurd werden, moesten zweren, dat zij geene lage kunstgreep zouden aanwenden of eenig bedrog plegen. Met zonsopgang namen de spelen een begin Nadat de offerbeesten geslagt en de rook ten hemel gestegen was, vroeg de Hellenen-regter (of regters), die met de leiding der spelen belast was (waren), of iemand onder de duizenden en tienduizenden, die de hoogten rondom de bane bezetteden, een' van de mededingers naar de prijzen van onvrije afkomst, van diefstal of van eenige andere misdaad kon overtuigen. Werd er eene aanklagt gedaan, zoo besliste hij terstond over de toelating of uitsluiting van den beschuldigde. Vervolgens gaf de trompet het sein. Hardloopen, worstelen, vuistvechten, 't werpen met de schijf of de werpspies, wedrennen waren de voorgeschrevene oefeningen, de eene vroeger, de andere later ingevoerd. Moeijelijk was de strijd in de drukkende zomerhitte; tien volle maanden had de voorbereiding gevorderd. Maar welk eene eer was ook den overwinnaar beschoren! De bloem van Griekenland was getuige van den kamp. Men vond er staatsmannen, helden, wijsgeeren, dichters, redenaars, kunstenaars en verder alle lieden van eenige beteekenis als toeschouwers. Ook barbaren en slaven waren niet uitgesloten. Getrouwde vrouwen mogten ze niet, maagden wel bijwonen. Deze allen zagen den strijd, bewonderden den moed der kampenden en benijdden hunne zege. Hier koos men partij voor den een', daar voor een' ander. Het oog der toeschouwers hing aan elke beweging van Griekenlands rappe of sterke zonen. Kreten van bewondering of smart gaven lucht aan de hevige gewaarwordingen, die de belangstellende aandacht bezielden.

Was de kamp geëindigd, dan zette de Hellenen-regter den overwinnaars voor aller oog den olijfkrans op 't hoofd, die hun tevens

(1) Plut., *Lycurg.* 1, 23. Paus. V, 4. Athen. XIV, p. 635. Vgl. Duncker, III, blz. 352, Noot. Schoemann, *Griech. Alterthüm.*. II, blz. 46 vlg.

het regt gaf zichzelven ter eere een standbeeld te Olympia te doen zetten. Dan stierf wel eens een vader uit overmaat van vreugde, dat zijn zoon te Olympia had overwonnen. Van vrienden en verwanten, van de afgevaardigden hunner geboorteplaats en hunne landslieden omstuwd, begaven de overwinnaars zich naar een daartoe bestemden heuvel om Zeus met plegtige offerhanden te danken. Dan weergalmde het allerwege van toejuiching en gezang. Op het offer volgde een feestmaal

Grooter nog waren de eerbewijzen, waarmede de overwinnaar bij zijn' terugkeer naar 't vaderland bejegend werd. De staat prees zich gelukkig, wien het mogt gebeuren, dat een zijner burgers den wild olijfkrans verwierf en meende met hem gezegevierd te hebben. Door zijne medeburgers ingehaald, keerde hij in triumf op een' wagen, met vier witte paarden bespannen, naar zijne woonplaats terug. Niet de poort reed hij binnen: voor hem, als te groot om den weg van gewone menschen te volgen, brak men een deel der muren af, ten einde aan te duiden, dat eene stad, die zulke burgers bezit, geene muren ter harer bescherming behoeft. Zóó ging de stoet naar den tempel van den hoofdgod, waarin de olijfkrans werd neergelegd. Ook aan duurzame onderscheidingen ontbrak het niet. Meestal werd hun de *proëdrie*, d. i. het regt om bij de openbare spelen op de voorste banken te zitten, toegekend. Te Athene ontving de overwinnaar, sinds Solon's tijd, eene aanzienlijke som gelds, 500 drachmen, en werd gedurende zijne verdere levensjaren op kosten van den staat onderhouden. Te Sparta had hij het voorregt in den veldslag 't naast bij den koning geplaatst te worden. Ook elders dan in de Altis, b. v. in zijne woonplaats, verrezen standbeelden ter eere van den overwinnaar. Daar allen, die van Grieksche afkomst waren, te Olympia bij de spelen vertegenwoordigd werden, vonden ook anderen, dan zij, die naar den prijs dongen, hier eene geschikte gelegenheid om met hunne werken, voor 't publiek bestemd, op te treden. Zóó zal Herodotus er een gedeelte zijner geschiedenis voorgelezen, dichters er hunne verzen voorgedragen, redenaars hunne redevoeringen uitgesproken hebben.

Dit was voor de Grieken Olympia, dit waren de Olympische spelen. Hier offerde men ter eere van den god des hemels in naam van geheel Griekenland, wat, niet minder dan de spelen, het hoofddoel van de feesten was. Hier verkeerde de Doriër met den Ioniër, de bewoner der volkplanting met den Griek uit het moederland.

Hier hoorde men de tongvallen der verschillende stamspraken in drukke wisseling dooreen. Hier werd het bewustzijn der onderlinge volkseenheid regt levendig en de nationale trots, door de liederen, die Pindarus ter verheerlijking van de overwinnaars ontboezemde, gevoed.

Na de Olympische spelen stonden de Pythische 't meest in aanzien. Zij werden in de vlakte van Crissa, aan den voet van den Parnassus, eerst om de acht, sedert het begin der 6de eeuw v. C. om de vier jaren gehouden. Oorspronkelijk bestonden zij alleen in 't zingen van lofzangen ter eere van Apollo onder begeleiding van de citer. Later, bij de vernieuwing in de 6de eeuw, werden er kampstrijden in 't worstelen en wedrennen bijgevoegd. Den eersten rang nam echter, gelijk te Olympia het hardloopen, zoo hier de zang en het citerspel in. Ook op de Pythische spelen liet geheel Griekenland zich door afgevaardigden vertegenwoordigen. Onmiddellijk na den afloop van den wedstrijd kreeg de overwinnaar, wat op alle vier spelen geschiedde, een' palmtak en iets later, bij de plegtige bekrooning, een' lauwerkrans, als 't eigenlijke loon der zege. Tevens was het hem veroorloofd zijn standbeeld in de vlakte bij Crissa te plaatsen.

Veel overeenkomst met de Pythische spelen hebben de Isthmische en de Nemeïsche, die, althans in den historischen tijd, om de twee jaar, de eerste bij Corinthe ter eere van Poseidon (Neptunus), de laatste in het dal Neměa, in Argolis, plaats hadden. Als belooning werd hier een krans van eppenloof uitgereikt.

2. De *orakels*. Hieronder verstonden de Grieken de vermeende uitspraken hunner goden, door den mond van priesters of priesteressen hun medegedeeld. De beroemdste waren dat te Dodōna, waarover boven is gesproken, hetwelk na den tijd van Alexander den groote niet vaak meer genoemd wordt, en dat te Delphi. Dit heette het *Pythische* en was aan Apollo geheiligd. Men leidt dien naam af van den draak *Pytho*, dien Apollo, volgens de overlevering, doodde en die zóó moet heeten naar den ouden naam van de landstreek, waarin Delphi lag. Anderen meenen, dat de bijnaam van Apollo »Pythius" en die van 't orakel »het Pythische" ontleend is aan den ouden naam der stad »Pytho", welke van een Grieksch werkwoord komt, dat vragen beteekent (*πυθέσθαι*), en alzoo de plaats aanduidt, waar men den god ondervraagt (1). De tempel

(1) Homer. *Ilias* IX, 405. Strabo, p. 321 (Lib. VIII, cap. 6, § 14) en 360 (Lib. IX, cap. 3, § 5). Duncker III, blz. 326, Noot 1. Schoemann, *Opuscul. Acad.* I, p. 341 en *Alterthüm.* II, blz. 43.

was op de helling van den Parnassus gebouwd, waartegen de stad lag, en was opgevuld met eene menigte kostbare geschenken in goud en zilver, die van de dankbaarheid van vorsten en volkeren getuigden. In het ontoegankelijk gedeelte van dien tempel, het heilige der heiligen, kwam eene bergholte uit, waaruit koude dampen opstegen, waardoor de geest van hem, wien zij bevingen, verbijsterd en vervoerd werd. Boven die opening in den grond stond een gouden drievoet, waarop de priesteres, *Pythia* geheeten, zich plaatste. Eerst was dit altijd eene maagd in den bloei der jaren, later eene vrouw, die boven de vijftig was. Ten tijde van Plutarchus nam men voor deze dienst eene boerendochter van deftige afkomst en weinig ontwikkeling. Niet dan na zich zorgvuldig gereinigd en uit de bron Cassötis gedronken te hebben, beklom de Pythia, met lauriertakken in den mond, den zetel. Dan kreeg zij, door de dampen bedwelmd, kramptrekkingen en liet, althans doorgaans, onzamenhangende woorden hooren.

Gewigtige staatsaangelegenheden werden niet beslist, eer men het orakel om raad had gevraagd. Ook lieten velen er zich de toekomst voorspellen, in welk geval Apollo's antwoorden, gelijk in den aard der zaak ligt, veelal duister en raadselachtig waren. Een geruimen tijd werkten deze orakels zeer weldadig, daar zij in hagchelijke omstandigheden goeden raad gaven en aan de wetten een hooger aanzien verleenden, zoolang n. l. mannen van doorzigt, in 't belang des vaderlands, antwoorden lieten geven, die 's lands heil-bedoelden. Maar ten laatste verloren zij hun' invloed, toen zij door hebzuchtige priesters misbruikt werden, die voor geld de voorspellingen naar den zin der vragers inrigtten. Ook schroomden deze tusschenbeide niet kunstgrepen te bezigen en dubbelzinnige antwoorden te geven, wanneer zij zich anders niet wisten te redden. Van den invloed van 't orakel te Delphi zullen later bewijzen genoeg voorkomen.

3. De *mysteriën*, d. i. geheime godsdienstplegtigheden, alleen voor ingewijden toegankelijk, welker hoofdgodheden Demeter (Ceres), Persephone (Proserpina) en Dionysus (Bacchus) waren. De beroemdste zetel der mysteriën was te *Eleusis*, in Attica, naar welker voorbeeld in meer dan een' staat dergelijke geheime plegtigheden gevierd werden, die men eveneens Eleusinia of Eleusinische mysteriën noemde. Tot de mysteriën te Eleusis zelf, eene belangrijke aangelegenheid, die van staatswege werd bestuurd, werden, althans sedert de 5de eeuw v. C., alle Grieken, mits zij aan geene

zware misdaden schuldig waren, toegelaten. Er waren verschillende graden van ingewijden, die men achtereenvolgens moest doorloopen. Allen, die er aan deelnamen, was de stipste geheimhouding van hetgeen er voorviel opgelegd. Het is dus geenszins te verwonderen, dat onze kennis omtrent de mysteriën hoogst gebrekkig is en dat er reeds vroeg meer gissingen dan zekere berigten dienaangaande in omloop waren. Het weinige, dat wij met zekerheid weten, komt hoofdzakelijk hierop neder. De oorzaak van de groote waarde, die de Grieken aan de Eleusiniën hechtten, is hierin gelegen, dat zij den ingewijden hoop gaven op een leven na den dood en hen met de leer van de onsterfelijkheid der ziel en van eene vergelding na dit leven vertrouwd maakten. Des te hooger moesten de mysteriën in de schatting der ingewijden aangeschreven staan, omdat de volksgodsdienst der Grieken niets bevatte, wat hun, met betrekking tot dit punt, rust kon verschaffen. De mysteriën werden onderscheiden in de groote, die in den herfst, en in de kleine, die in de lente gevierd werden. Eene zinnebeeldige voorstelling van de schaking van Persephone, van Demeter's omdolingen, van de bruiloft van Pluto en Persephone, enz., waaraan de ingewijden zelve een werkdadig aandeel namen, was het voornaamste, waarmede zij, die de mysteriën vierden, bezig gehouden werden. Voor 't overige bestond de viering in afwasschingen, offers, vasten, optogten langs den heiligen weg van Athene naar Eleusis, met of zonder fakkellicht. Op dit alles volgden de geheime plegtigheden in 't binnenste gedeelte van den tempel te Eleusis. Dáár toonde en verklaarde de opperpriester de heilige dingen. De ingewijden daalden zelve in de onderwereld, in het verborgen gedeelte van 't heiligdom, neer. Men zag er de tooneelen met al de verschrikkingen van 't schimmenrijk; men hoorde er het doffe geluid der pauken en allerlei vreemde geluiden. Doch plotseling kwam een lichtstraal uit den duisteren nacht te voorschijn, die den ingewijden een' blik gunde op de vromen, die met den myrtenkrans op 't hoofd in de zalige oorden vertoefden.

4. De *amphictyoniën*, met welk woord, dat eigenlijk rondomwonenden beteekent, de vereenigingen van afgevaardigden uit Grieksche staten, in de nabijheid van een gemeenschappelijk heiligdom gelegen, worden aangeduid, welke hier op vastgestelde tijden bijeenkomsten hielden. De beroemdste aller amphictyoniën was die van Delphi, volgens de overlevering gesticht door Amphictyon, een' zoon van Deucalion. Doch behalve deze bestonden er vele andere

dergelijke vereenigingen van volkeren, die de godsdienstige vereering van dezelfde godheid met elkander gemeen hadden of door stamverwantschap of gelijkheid van belangen aan elkander verbonden waren. Daar wij intusschen van de meeste amphictyoniën niet veel meer weten dan dat zij bestonden, zal alleen die van Delphi, waarvan ons nog het meeste bekend is, ons een oogenblik bezig houden. Haar voornaamste heiligdom was de tempel van Apollo te Delphi; een tweede die van Demeter te Anthela, nabij de Thermopylae. Doorgaans kwamen de afgevaardigden in de lente bij Delphi, in den herfst bij de Thermopylae bijeen (1). De Pythische amphictyonie bestond, naar alle waarschijnlijkheid, uit deze twaalf volksstammen: de Thessaliërs*, de Boeotiërs, de Doriërs, de Ioniërs, de Perrhäbiërs*, de Magneten*, de Locriërs, de Oetaeërs*, de Achaeërs* uit Phthiotis, de Maliërs*, de Phocensen, de Dolopen*, van welke zeven (met een * geteekend) hunne woonplaatsen in Thessalië hadden, gelijk dit in den voorhistorischen tijd ook het geval was met de Boeotiërs en de Doriërs. Men ziet aldus, dat niet alle Grieksche staten leden der vereeniging waren. Het doel van de verbindtenis der amphictyonen was, in den historischen tijd, den bondstempel te beschermen, diens schatten te bewaren en de leiding der Pythische feesten. Hun eed: geene stad van 't bondgenootschap te verwoesten, van geenen staat, noch in vrede, noch in oorlog, het drinkwater af te leiden; hem, die tegen deze bepalingen handelde, als gemeenschappelijk vijand te behandelen. Groot schijnt de invloed en 't gezag van dit ligchaam geweest te zijn, inzonderheid sedert den heiligen oorlog, dien het in 't begin der 6de eeuw v. C. tegen de haven van Crissa, Cirrha geheeten, nabij Delphi en digt aan zee gelegen, voerde. De inwoners dier stad hadden zich menige gewelddadigheid tegen hen, die bedevaarten naar den tempel deden, veroorloofd, hen, in strijd met een vroeger uitgevaardigd gebod, tollen laten betalen en hen uitgeplunderd; ook hadden zij landerijen van den tempel bebouwd. Daarom verklaarden de amphictyonen hun, op aansporing van Solon, Athene's afgevaardigde, den oorlog, namen Cirrha in en verwoestten het, terwijl zij het gebied der stad aan Apollo wijdden en de inwoners als slaven verkochtten. Tevens zwoeren zij, noch zelve de heilige landerijen

(1) Dit gebeurde evenwel niet altijd; zij kwamen ook wel tweemaal 's jaars te Anthela bijeen. Zie Hyperidis *oratio funebris*, Ed. Cobet, v. 100, 101. Vgl. Böckh, *Corp. Inscript.* I, 808. Schoemann, *Griech. Alterthüm.* II, blz. 33, Noot 1.

van den god ooit te zullen bebouwen, noch dit van anderen te zullen gedoogen. Van dezen tijd af rees het aanzien der amphictyonen zeer, hoewel het in lateren tijd zeer moet gedaald zijn, toen Demosthenes zeide, dat de raad der amphictyonen niet meer invloed op het leven der Grieken had dan de schaduw van een' ezel (1).

5. De *handel*. Weinige landen zijn er, welker ligging zoo gunstig is voor handel en scheepvaart, als Griekenland. Het vasteland was van drie kanten door de zee omgeven en rijk in golven en baaijen; talrijke eilanden lagen er om toe. Maar er was meer, dat de inwoners van Griekenland uitlokte om zich met zeevaart en handel bezig te houden. Hun land lag in de nabijheid van streken, rijk in voortbrengselen van allerlei aard, en zelf bracht het datgene, wat zij tot onderhoud behoefden, niet in voldoende mate voort. Uit hoofde van onze geringe kennis omtrent den handel van andere staten van 't eigenlijke Griekenland, beperk ik mij tot het mededeelen van eenige bijzonderheden, rakende dien van Athene.

Hetgeen zoo even van de geschikte ligging van Griekenland gezegd is is bij uitnemendheid van toepassing op Athene. Hoewel geen eiland, had het alle voordeelen, die een eiland van zijne ligging kan trekken, b. v. goede havens, die de schepen met elken wind konden binnen loopen. Daarenboven kon het van de landzijde gemakkelijk toevoer krijgen. Voor zoover niet oorlog of zeerooverij een' stilstand in den handel teweeg brachten, stonden den Atheners vreemde waren even goed ten dienste als de voortbrengsels van eigen land. Het gewigtigste buitenlandsch artikel voor Athene was koren. Hiervan had het een ruimen toevoer noodig, daar de bodem van Attica slechts $\frac{2}{3}$ ongeveer voortbracht van hetgeen het in 't geheel behoefde. De streken, waaruit het werd aangevoerd, waren vooral Pontus, de Thracische Chersonesus, Syrië, Aegypte en Sicilië. Vooral het graan uit Pontus werd op hoogen prijs gesteld, want de ondervinding had de Grieken geleerd, dat het koren uit de noordelijke landen langer kon bewaard worden dan dat, hetwelk van warmere streken kwam. Ten behoeve van den uitvoer van koren uit dat land sloot Athene eens met een' Scythisch vorst een verdrag, waarbij aan de Atheensche kooplieden, behalve de voorrang in 't aankoopen en bevrachten, de vrije uitvoer, en wederkeerig aan de onderdanen van dien vorst, vrijheid

---

(1) Demosthen. *de pace* (Ed. Ruediger, edit. 3a) § 26 met de Noot.

van tol en het Atheensche burgerregt toegestaan werden (1). Het gevaarlijkste voor het verkeer met Pontus was de straat tusschen Byzantium en Chalcedon. Hier viel dan ook menige lading, naar Athene bestemd, in handen van de bewoners dier steden, tuk op dergelijken buit. Daar Athene den invoer van $\frac{1}{3}$ van hetgeen het aan graan verbruikte niet konde missen, had men goedgevonden de vrijheid van handel door wetsbepalingen te beperken. Geen Atheensch koopman mogt elders dan in Attica koren invoeren. Elk schip, dat met koren eene der havens van Athene binnen liep, moest ten minste $\frac{2}{3}$ van zijne lading te Athene te koop bieden. Om den woekerhandel tegen te gaan, verbood de wet het opkoopen van groote hoeveelheden.

Nevens graan was timmerhout een belangrijk handelsartikel, dat uit Thracië en Macedonië gehaald werd. Vandaar bekwam men ook slaven, zouten visch, pik, wol, huiden. Uit Phrygië en Milete kwamen tapijten en wol. Fijne wijnen trok men hoofdzakelijk van de eilanden der Aegeïsche Zee, van Chios en Lesbos, van Thasus, Cos en andere. Bovendien werd nog eene menigte van andere handelswaren, die niet alle opgeteld kunnen worden, uit de meest verschillende streken te Athene aangevoerd. »Wat Sicilië aangenaams heeft," zegt Xenophon of wie de schrijver van het beneden aangehaalde boek mag zijn, wat Italië, Cyprus, Aegypte, Lydië, Pontus of de Peloponnesus bevat, dat alles verzamelt Athene door zijne heerschappij ter zee binnen zijne muren" (2).

Tegenover dien overvloedigen invoer had Attica slechts weinige artikels van eigen' bodem in ruiling aan te bieden, bovenal wijn, olie, vijgen en honig. Vooral de drie laatste waren om hunne uitstekende hoedanigheid zeer gezocht. Ook de veeteelt en vischvangst leverden artikels van uitvoer. Bovendien gaven de Atheners waren, die zij van elders haalden, in ruiling. Hiertoe behooren de boven genoemde fijne wijnen, als ook leder, linnen, metaal en wol, die zij als grondstoffen inruilden en later, verwerkt, weder verkochten. Men ziet dus, dat, al moest de zeehandel van Griekenland, of liever van Athene, voor dien van Phoenicië onderdoen, hij toch niet zoo weinig beteekende, dat hij geene opzettelijke melding zou verdienen. De landhandel schijnt grootendeels bij het bezoeken

(1) Demosthen. *adv. Lept.* p. 466 (Ed. Dindorf II, p. 499, 500). — (2) (Xenoph.) Ed. Schneider, *de rep. Athen.* 2, 7. Vgl. over den schrijver Bähr in Pauly VI, II, blz. 2795, i. v. *Xenophon* en Schneider in de aangeh. editie VI, blz. 88 vlg

der nationale feesten plaats gegrepen te hebben, en wij gaan dien voorbij.

§ 14.

Griekenland (1).

In Griekenland was niet elk landschap een staat. Vele gewesten, zoo als Arcadië, Boeotië, enz., bevatteden zoovele zelfstandige staten, als zij steden met haar gebied hadden. Toch bestond er in die gewesten veelal de eene of andere band, die de steden aan elkander hechtte. Of er was eene onder de steden, magtiger dan de andere, welke eene zekere heerschappij over deze uitoefende, b. v. Thebe over de steden van Boeotië, al was ze ook niet bepaald omschreven, noch duurzaam. Of de steden van één landschap, hetzij alle, hetzij een zeker aantal, waren met elkander in een verbond vereenigd, dat de handhaving der onderlinge eendragt bedoelde. Dit was b. v. in den historischen tijd het geval met de twaalf steden van Achaje. Naauw was eene dergelijke verbindtenis niet, want elke stad behield de vrije beschikking over haren regeringsvorm en over alles, wat haar in 't bijzonder betrof; zij kon zich, wanneer er oorlogen tusschen andere staten van Griekenland ontstonden, aan die partij aansluiten, waaraan zij zelve wilde.

---

(1) Bronnen: Herod. I, 82. III, 148. VI, 52, 56—58, 85. VII, 3, 234. IX, 8, 10, 11, 28, 76. Thuc. I, 87, 131, 144. III, 16. IV, 80. V, 34, 36, VIII, 5, 12. (Xenoph) Ed. Schneider, *de Republ. Laced.* I, 5. VIII, 4, 5. X, 2, 7. XIII, 5, 10. XV, 2, 5, 7. *Hell.* II, 2 en 4. III, 1 en 3. IV, 2. Arist., *Pol.* Ed. Schneider II, 6 en 7. III, 1 en 9. V, 5 en 6. Polyb. VI, 45. Ephorus bij Strabo, Ed. Müller et Dübner, p. 313 (Lib VIII, cap. 5, § 4). Strabo, p. 310 en 311 (ibid. cap 4, § 10). Diod. XV, 66. Plut. *Lycurg.* 4, 9, 12, 13, 15, 17—19, 25, 26, 28. *Cleom.* 2, 10, 23. *Agis*, 5, 10, 11. *Lysand.* 17. *Ages.* 1, 3, 15. *Institut. Lacon.*, no. 41 (Ed Didot). Paus. III, 5, 2. 11, 2 en 20. IV, 6, 18 en 23. Philochori, *fragm.* 55 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller I, p. 393. Athen. XIII, p. 556 (Ed. Schweigh. tom. V, p. 5); XIV, p. 635 en 657 (*ibid.* p. 305). Pollux, *Onomasticon*, Ed. Imm. Bekker III, 48. VIII, 40. Harpocration, Ed. Imm. Bekker in v. *καὶ γὰρ τὸ μηδένα* etc. Müller, *Gesch. Hell. Stämme und Städte* III (*Doriër* II), blz. 33 vlg., 44 vlg., 75—129, 205 vlg., 273—316, 411. Nieb. *Vorträge* I, blz. 310—325. Westermann in Pauly III, blz. 3 vlg., i. v. 'Εκκλησια; blz. 168, 169, i. v. *Ephorus;* blz. 1115 vlg., i. v. *Helotae.* V, blz. 1348, i. v. *Perioikoi.* C. Fuchs in Pauly VI, 1, blz. 1338 vlg., i. v. *Sparta* (*Geschichte*). Böckh, *Staatshaushalt.* I, blz. 445. Schoemann, *Griech. Alterthüm.* I, blz. 191—246; 256—279. II, blz. 68 vlg., 101 vlg. Duncker III, blz. 360—414, vooral 410, Noot en 436, Noot, IV, blz. 376—398.

Boven alle Grieksche staten muntten weldra Sparta en Athene uit, niet door omvang van grondgebied of vruchtbaarheid van den bodem, maar door de degelijkheid hunner burgers, eene heilzame werking hunner staatsregeling.

Sparta had (zie boven, blz. 189) na de Dorische volksverhuizing altijd twee koningen tegelijk, één uit het geslacht der *Proclīden* en één uit de *Agiden* (naar *Agis*, den zoon van Eurysthenes). De inwoners zelve waren verschillend in oorsprong en toestand: 1°. de eigenlijke *Spartanen*, voor verreweg 't grootste gedeelte nakomelingen der Doriërs en uitsluitend burgers der hoofdstad, als de heerschende klasse; 2°. de *Perioiken* (rondomwonenden) — ook wel Lacedaemoniërs genoemd, welken naam zij met de Spartanen gemeen hebben, — hoofdzakelijk afstammelingen van de vroegere bewoners der landstreek, de *Achaeërs* (1); zij waren landbewoners, die persoonlijke vrijheid genoten, maar schatting betaalden; 3°. de *Heloten* of lijfeigenen van den staat, meestal nakomelingen van de vroegere Achaeïsche landbewoners (2), welke het land bebouwden en den Spartanen dienstbaar waren. De naam wordt gewoonlijk afgeleid van de zeestad Helos, in 't zuiden van Laconië, die, na den inval der Doriërs, 't laatst moet onderworpen zijn en vanwaar de naam Heloten, naar men wil, op allen, die lijfeigenen waren of werden, is overgegaan. Met meer regt leidt men, naar veler meening, 't woord van een Grieksch werkwoord af, dat »nemen" beteekent, in welk geval »Heloten" (ἑάλωτες=εἵλωτες) »de gevangen genomenen" beduidt (3).

Eerst Lycurgus' wetgeving gaf aan Sparta dat eigenaardig kenmerk, waardoor het zich in de geschiedenis van alle andere staten en volken onderscheidt. Eene geschiedenis van hetgeen den persoon van Lycurgus betreft bestaat niet. Volgens Herodotus is hij een Agide, volgens anderen een Proclide. Even als over Lycurgus' leven loopen de berigten over zijn' tijd zeer uiteen. Zoo maakt Xenophon hem tot een' tijdgenoot van den inval der Heracliden. Wat

(1) Vgl. Grote, *Hist. of Greece*, II, blz. 370 vlg. — (2) Stellig zegt dit Athenaeus VI, blz. 265 (Ed. Schweigh. tom. II, p. 515). — (3) *Schol. op Plat. Alcib.* I, no. 112 (Ed. Imm. Bekker, tom. IX, *Schol.*, p. 63) en Apostol. VI, 59, in 't *Corpus paroemiograph. Graec.* Ed. Leutsch II, p. 379. Uit deze beide plaatsen, die doorgaans aangehaald worden ter staving van 't laatstgemelde gevoelen blijkt echter niets, dan dat de oorsprong van den naam in de stad Helos te zoeken is, dat die naam vervolgens ook op andere lijfeigenen is overgegaan en dat de beteekenis van 't woord is: »in den oorlog gevangen genomenen". Vgl. nog Müller, *Gesch. Hell. Stämme* III (*Doriër* II), blz. 33 vlg.

men nu ook van die verschillende berigten moge aannemen of verwerpen, dit moet vastgehouden worden, dat er één Lycurgus, niet meer wetgevers van dien naam, te Sparta is geweest en dat zijn leeftijd in de laatste helft der 9de eeuw v. C. valt. Het laatste berust vooral op 't gezag van Thucydides (1). Terwijl ik de overlevering omtrent het leven des wetgevers, die 't meest gevolgd wordt, als bekend veronderstel, druk ik alleen hierop, dat bij alle schrijvers dit op den voorgrond staat, dat in de dagen van Lycurgus de grootste verwarring te Sparta bestond. De Spartanen hadden zeer slechte wetten of leefden in wetteloosheid, en de bevolking was in partijen verdeeld. Ten einde aan den verwarden toestand van Sparta een einde te maken, nam Lycurgus, hiertoe opgewekt door het Delphisch orakel, de taak op zich zijnen medeburgers wetten te geven.

Het doel van Lycurgus' geheele wetgeving, die oorspronkelijk alleen op Sparta en zijn naasten omtrek betrekking had, was één: de handhaving der onafhankelijkheid van den staat. Om dit te verwezenlijken, moesten de burgers, ieder in 't bijzonder, het belang van den staat boven hun eigenbelang stellen; zij mogten door geene weelde bedorven, door geene vreemde zeden besmet worden. Vanhier eene strenge levenswijze en afgeslotenheid naar buiten.

Het kan hier de vraag niet zijn, of alles, wat op Lycurgus' naam doorgaat, met der daad door hem is ingevoerd. Genoeg zij het te weten, dat bijna de geheele oudheid hem eenstemmig al die instellingen en wetten toeschrijft, welke, ten deele op de oud-Dorische zeden berustende, den staat een zoo bijzonder karakter gaven. In de eerste plaats vermeld ik de wet over de verdeeling van 't land. Plutarchus en Polybius berigten, dat Lycurgus, om eene van de oorzaken der verdeeldheden weg te nemen, al het land in een zeker aantal gelijke stukken verdeelde, waarvan de Spartanen 4500, 6000 of 9000, de Lacedaemoniërs 30,000 bekwamen, die niet vervreemd, noch gedeeld mogten worden (2). Er is geen grond genoeg om te betwijfelen, dat Lycurgus dezen maatregel heeft genomen, al is het

---

(1) Herod. I, 65. VII, 204. Vgl. Paus. III, 1, 2, 7, 16. Plut. *Lycurg.* 2. (Xenophon), Ed. Schneider, *de republ. Lacedaem.* 10. Suidas, Ed. Bernhardy, i. v. Λυκοῦργος. Thucyd. I, 18. — (2) Dit zegt mede Heraclid. Pont. II, 7 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller II, p. 211. (Zie over de vraag, of Heraclid. in der daad de schrijver is, de Editie van Schneidewin, die ik niet kon raadplegen, en Grote, *Hist. of Greece*, II, blz. 414, Noot). Ook haalt men het uit Plut. *Instit. Lacon.*, no. 22 (Ed. Didot).

moeijelijk aan te nemen, dat de opgegeven getallen juist zijn en nog moeijelijker te gelooven, dat daardoor eene voortdurende gelijkheid van vermogen bewerkt werd. Vóór de verovering van Messenië kan dat van de perioiken niet gesloten zijn geweest. Vanhier, dat in onze eeuw tegen dit punt zeer vele bedenkingen zijn geopperd en Grote het geheel en al verwerpt. Een van de hoofdgronden, waarop dit gevoelen van Grote berust, is het stilzwijgen van Herodotus, Thucydides en andere schrijvers over eene dergelijke verdeeling. Verder beroept hij zich op verschillende historische getuigenissen, die aantoonen, dat bij de Spartanen, ook na Lycurgus, eene groote ongelijkheid van vermogen bestond. Dit was in der daad het geval. Hierom en om de onzekerheid van 't berigt zelf, dat veel te beknopt is dan dat wij ons den aard der verdeeling en hare geheele strekking regt helder kunnen voorstellen en dat op vele vragen het antwoord schuldig blijft, laat ik de vraag over de geloofwaardigheid van 't feit in 't midden. Eene zekere gelijkheid kan in allen gevalle nog lang na de wetgeving van Lycurgus te Sparta hebben bestaan. Het werd te Sparta voor schandelijk gehouden grond te verkoopen. Het was er de gewoonte, zijne bezittingen slechts aan één erfgenaam na te laten. De overige leden der familie deelden alleen in 't genot van de inkomsten der goederen. Over het uithuwen van erfdochters velde de koning de eindbeslissing. Het regt om bij testament vrij over het zijne te beschikken werd eerst veel later door Epitadeus ingevoerd.

Maar hoezeer dit en meer, dat ik konde aanhalen, doet zien, dat de meerdere of mindere gelijkheid, die oorspronkelijk te Sparta moet bestaan hebben, niet binnen weinige jaren geheel kan verdwenen zijn, is het van den anderen kant ligt te begrijpen, dat dáár, gelijk elders, de dingen hun gewonen gang moesten gaan. Waren ook de stukken grond van elke familie even groot, zoo kunnen zij niet alle evenveel opgebracht hebben. Nimmer had er in de overige bezittingen, b. v. in het vee, gelijkheid plaats gegrepen. Wien bevreemdt het dan, dat onder de schrijvers van lateren tijd Thucydides van rijke en arme Spartanen spreekt, of dat Aristoteles de ongelijkheid van vermogen te Sparta als eene staatsramp voorstelt (1)?

(1) Plut. *Lycurg.* 8 en *Instit. Lacon.* VIII, p. 252. Polyb. VI, 45 en *reliquiae*, Ed. Didot VI, 45 en 48. Herod. VI, 57. Thuc. I, 6. Arist. *Polit.* II, 6. V, 6. Müller, *Hell. Stämme* III (*Doriër* II), p. 47, 190 vlg. Hermann, *Lehrb. der griech. Antiquit.* I, blz. 76 vlg. Von Raumer, *Vorles. über die alte Geschichte*, I, blz. 322 vlg. Grote, *Hist. of Greece*, II, blz. 393—415. Duno-

Het is dus niet te denken, dat Lycurgus beproefd hebbe de armen rijk en de rijken arm te maken. En is het zijn doel geweest, zoo heeft hij het toch niet bereikt. Doch armen en rijken legde hij denzelfden dwang op, door hen aan dezelfde levenswijze, ligchaamsoefeningen, kleeding, moeiten, volharding en onderdanigheid te gewennen. — De mannen aten in openbare gebouwen aan gemeenschappelijke tafels, *sussitia* of *phiditia* (1), waartoe ieder zijne bijdrage leveren moest. Elk Spartaan, die den ouderdom van twintig jaren bereikt had, moest, als soldaat, hieraan deel nemen. Deed hij het niet of hield hij zijne bijdrage terug, dan kon hij de voordeelen, die 't volle burgerregt gaf, niet genieten. Van hun zevende jaar af werden de knapen in openbare gebouwen opgevoed. Het doel der opvoeding bepaalde zich tot deze hoofdpunten: versterking der ligchaamskrachten; het gewennen aan pijn, aan stipte gehoorzaamheid, aan ontzag voor den ouderdom; het streven naar kortheid van uitdrukking (*Laconisch gezegde*); opscherping van 't gezond verstand. Oefening in den wapenhandel, muziek en zang, benevens het in 't geheugen prenten der krijgsliederen waren de middelen om de verwezenlijking van dit doel te bevorderen. De opvoeding der meisjes moet op dezelfde wijze als die der jongens bij de wet geregeld geweest zijn (2); maar vele bijzonderheden zijn ons daaromtrent niet bekend. Wel weten wij, dat zij in 't openbaar vrijer konden leven dan de maagden in andere Grieksche staten. Hoewel de jongelingen tot hun dertigste jaar in de opvoedings-gestichten moesten vertoeven, konden zij wel vroeger een huwelijk aangaan, maar geene eigene huishouding oprigten.

Gelijk al het overige, maakte de wet ook het huwelijk tot een middel in handen van den staat. Van dit standpunt alleen laat zich de groote vrijheid verklaren, die in 't onderling verkeer van gehuwde personen plaats greep. Beperking van 't burgerregt en openlijke bespotting waren het deel van den man, die den ongehuwden staat boven het huwelijk verkoos of zich te laat in den echt begaf. Zóó aan de regels eener strenge krijgstucht gebonden, mogten de Spartanen schier geene gemeenschap met vreemdelingen houden. Geen Spartaan beneden de zestig jaren — zoo lang was

ker III, blz. 366—370. Tegen Grote is Schoemann opgetreden in een geschrift, getiteld: *de Spartanis homoeis*, dat mij niet onder 't oog is gekomen. — (1) Schoem. *Griech. Alterthüm.* I, blz. 272, Noot 5. — (2) (Xenophon), *de republ. Lacedaem.* I, 4.

men dienstpligtig — kon, zonder uitdrukkelijke vergunning der ephoren, het land verlaten. Vreemdelingen, die Sparta bezochten, werden zorgvuldig gadegeslagen, en zoodra hunne tegenwoordigheid den ephoren niet raadzaam scheen, geweerd of slechts zoo kort mogelijk geduld. Zoo ver strekte zich echter de afgeslotenheid niet uit, dat Sparta nimmer aan vreemdelingen gastvrijheid verleende. Integendeel, vaak treft men, bij 't lezen der geschiedschrijvers, sporen van een zeer druk bezoek aan, ook van beroemde mannen uit het buitenland. Uit hetzelfde beginsel, waaraan het bemoeijelijken der gemeenschap met vreemdelingen is toe te schrijven, ontsproot de bepaling, die althans in de vijfde eeuw nog streng gehandhaafd werd (1), dat geen Spartaan goud- of zilvergeld mogt bezitten. Van Lycurgus kan dit verbod niet wel uitgegaan zijn, daar het vaststaat, dat tot den leeftijd van Croesus goud en zilver in geheel Griekenland tot de zeldzaamheden behoorden (2). Dat hij het ijzeren geld in Sparta heeft ingevoerd, behoeft daarentegen niet in twijfel getrokken te worden, daar dit metaal tot de voortbrengselen des lands behoorde. — De wetten zelve, waarvan ik den hoofdinhoud heb medegedeeld, waren niet beschreven: in korte rijmen gingen zij van mond tot mond, om zoo des te dieper in 't geheugen der burgers geprent te worden. Ook dit had Lycurgus verordend, zegt de overlevering.

Zoo zeer de oudheid zich beijverd heeft alle verordeningen en instellingen der Spartanen op rekening van Lycurgus te stellen, even weinig gewaagt zij van het aandeel, dat hij aan de vernieuwing der Olympische spelen had, waarop boven gewezen is. Meer vindt men bij de oude schrijvers opgeteekend omtrent Sparta's regering, zoo als Lycurgus die, in overeenstemming met den vroegeren toestand, schijnt geregeld te hebben. De onderscheidene staatsmagten waren wederkeerig door elkander beperkt. De klem der regering was bij den raad der ouden (*gerousia*), uit 28 leden bestaande, die ten minste 60 jaar oud moesten zijn en door het volk voor hun leven gekozen werden. De wijze van verkiezing, door Aristoteles (3) kinderachtig genoemd, staat aldus bij Plutarchus beschreven: Wanneer het volk bijeengekomen was, werden eenige uitgelezene mannen in een vertrek, nabij de vergaderplaats gelegen, opgesloten, vanwaar zij noch iemand konden zien, noch gezien worden, maar wel in staat waren de stemmen der vergaderden te hooren. Dan

(1) Een voorbeeld hiervan vindt men bij Plut. *Lysander* 19. — (2) Böckh, *Staatshaushalt. der Athener*, I, blz. 6 vlg., 771 vlg. — (3) Arist. *Polit.* II, 6.

doorliepen zij, die naar de eer stonden om lid van den senaat te worden, een voor een, naar eene volgorde, door het lot bepaald, zwijgend de vergaderplaats. Naarmate men den een of den ander meer of minder genegen was, gaf men zijne gezindheid door luider of zwakker toejuiching te kennen. Bij wien het geroep het sterkst geweest was, teekenden de opgeslotene mannen aan, die zelve niets wisten van de orde, waarin de candidaten op elkander volgden (1). Zoo was de benoeming tot lid van den raad de belooning voor hem, die een onberispelijk leven geleid en zich de grootste verdiensten jegens den staat verworven had. In lateren tijd schijnen er bij de keuze der geronten misbruiken ingeslopen en die waardigheid in een klein getal aanzienlijke familiën zoo goed als erfelijk geworden te zijn. De werkkring van den raad was zeer belangrijk. Hij beraadslaagde over alle gewigtige staatsaangelegenheden, en nam voorloopige besluiten over diegene, waarin de volksvergadering de eindbeslissing toekwam. Als geregtshof velde hij in 't hoogste ressort vonnis over misdaden, waarop de dood of de eerloosverklaring stond. De leden van den raad hadden aan niemand rekenschap van hunne daden en woorden te geven.

Voorzitters van den raad waren de beide koningen; beurtelings of tezamen, dit blijkt niet; doch elk hunner had niet meer dan ééne stem (2). De kroon was erfelijk volgens 't regt van eerstgeboorte. Echter ging de zoon, geboren tijdens zijn vader koning was, vóór hen, die vroeger ter wereld gekomen waren. Bij geschillen over de troonsopvolging besliste de volksvergadering. Gelijk de magt der koningen in 't binnenlandsch bewind gering was, zoo was hunne regtsspraak tot eenige familiezaken beperkt, b. v. wanneer het de vraag gold, met wien eene erfdochter, die niet vóór den dood haars vaders verloofd was, zou trouwen. Daarentegen hadden zij het hoogste gezag als opperpriester en als aanvoerders in den oorlog. Zoodra zij als veldheeren, door hunne lijfwacht omstuwd, de grenzen waren overgetrokken, geboden zij met onbeperkte magt over leven en dood. Evenwel was het krijgsgezag scherp van de staatsmagt gescheiden. Wel kon de koning, te velde staande, voorloopige overeenkomsten aangaan, maar zonder bijzondere volmagt geene verdragen sluiten of bepalen, hoedanig het lot

---

(1) Plut. *Lycurg.* 26. — (2) Dit volgt uit Thuc. I, 20, met wien Herod. VI, 57 en Lucian. *Harmonid.* 3 in strijd zijn.

van veroverde steden zou zijn. — Maandelijks zwoeren de koningen overeenkomstig de wetten te zullen regeren, waarvoor het volk hun, bij monde van de ephoren, instandhouding der koninklijke waardigheid beloofde. De inkomsten der koningen waren ruim, doch behoeven hier niet in bijzonderheden nagegaan te worden.

Toen Lycurgus, eer hij zich met de taak der wetgeving belastte, den god van Delphi raadpleegde, kreeg hij van 't orakel eene rhetra (wet) (1) ten antwoord, die de hoofdtrekken der staatsregeling bevatte en ongeveer aldus luidde: »Stel de gerousia met de vorsten in, roep van tijd tot tijd het volk tezamen, stel hier voor en raad af; het volk hebbe vergadering en magt" (2). Overeenkomstig dien last ging op de volksvergadering een gedeelte van de wetgevende magt over. Zij had het regt de besluiten van de gerousia, hare voorstellen over wetten, over oorlog en vrede enz. goed te keuren of te verwerpen, de geronten of leden van den raad te benoemen, geschillen over de troonsopvolging te beslissen (3). Later, ten tijde van den eersten Messenischen oorlog, werd de magt der volksvergadering nog beperkt door de woorden, die de koningen Theopompus en Polydorus aan bovenstaande rhetra toevoegden, waardoor het aan de geronten en de koningen veroorloofd werd, een wetsontwerp terug te nemen, waarin het volk veranderingen wilde maken (»wanneer het eene scheeve meening omhelsde") (4). Niemand mogt in de vergadering het woord voeren dan de koningen, de geronten en later de ephoren. Aan vreemde gezanten kon hiertoe vergunning gegeven worden. Slechts door toestemmend of afkeurend geroep gaf de vergadering hare meening te kennen, wat, naar men meent, volgt uit de wijze, waarop het volk, bij de verkiezing van raadsleden (zie boven) van zijn gevoelen deed blijken. Somtijds liet de voorzitter, wanneer hem de zienswijze van de vergadering niet voldoende gebleken was of als hij dit

---

(1) Vgl. over de beteekenis van dit woord Schömann, *Griech. Alterthüm.* I, blz. 223. — (2) Plut. *Lycurg.* 6. Vgl. de verklaringen van Müller, *Hell. Stämme* III (*Doriër*) II, blz. 85. Duncker III, blz. 358 en Urlichs in *Rhein. Museum für Philol.* VI (1848), blz. 231 vlg. — Dat de vergaderingen bij het invallen der volle maan gehouden werden, zegt de *Scholiast* op Thuc. I, 67. Zie Thuc. Ed. Haase, *Schol.*, p. 26. — (3) Zie de verstrooide plaatsen der ouden, waaruit dit alles volgt, bij Müller t. a. p., blz. 88. — Uit Herod. VI, 56 leide men niet af, dat de koning den oorlog kon verklaren, aan wien hij wilde, maar dat hij, wanneer eens de oorlog verklaard was, het leger kon voeren, werwaarts hij wilde. — (4) Plut. *Lycurg.* 6. Vgl. Urlichs in *Rhein. Museum für Phil.* VI (1848) blz. 232. Müller, *Hell. Stämme* III, blz. 85.

om andere redenen doelmatig achtte, de lieden, naarmate zij voor of tegen stemden, naar deze of gene zijde der vergaderplaats gaan.

Elk Spartaan, den ouderdom van 30 jaren bereikt hebbende, had het regt aan de vergadering deel te nemen en te stemmen, mits hij aan de voorschriften der wet ten opzigte van de levenswijze der volwassenen, de opvoeding der kinderen, enz. voldeed. De Spartanen toch waren, bij uitsluiting, de burgers van den staat. Zij waren, gelijk alle Doriërs, verdeeld in drie phylen of stammen, de Hylleis, Dymanes en Pamphyli, die weder hunne onderafdeelingen hadden, *oben* geheeten, men weet niet hoeveel. Bij de oude schrijvers wordt bovendien nog eene enkele maal gewag gemaakt van eene klasse Spartanen, die weinig of geen deel aan 't burgerregt had. Omtrent deze en andere bijzonderheden verwijs ik naar de leerboeken over de Grieksche oudheden.

Eveneens waren de perioiken van de volksvergaderingen, gelijk van alle staatsambten uitgesloten. Het eerste is wel eens, zonder grond, als twijfelachtig aangemerkt. Maar Ephorus zegt, dat zij schatpligtig waren en het burgerregt misten; ook weten wij van elders, dat de koning eene geregelde belasting van hen trok (1). Toch was hun toestand dragelijk. Zij genoten persoonlijke vrijheid en konden naar welgevallen over hun vermogen beschikken. Landbouw, handel en handwerken waren hunne bezigheden, in tegenstelling met de Spartanen, die allen handenarbeid, uitgezonderd den wapenhandel, versmaadden. Daarentegen rustte op hen, evenzeer als op de Spartanen, de eervolle last der krijgsdienst. Zelfs vindt men voorbeelden van perioiken, die als zwaargewapenden in de rijen der Spartanen medestreden. Men hechte dus niet te veel geloof aan eene plaats van den redenaar Isocrates (laatste helft van de 5de eeuw v. C.), volgens wien hun lot weinig beter dan dat van slaven of lijfeigenen geweest ware (2). Moest de overweging, dat zij, in vergelijking met de perioiken, »weinigen tegenover velen" (3) waren; die de Spartanen drong, onder elkander een gesloten en op zichzelf staand geheel te vormen, hen er niet als van zelf toe brengen, deze talrijke volksklasse met eene zekere gematigdheid te behandelen, die zij den Heloten ontzeiden?

Ook bij de Heloten vergeleken, waren de Spartanen »weinigen

(1) Ephorus bij Strabo, p. 313 (Lib. VIII, cap. 5, § 4). Plato, *Alcib.* I, p. 123 (Ed. Imm. Bekker). (Xenoph.), *de rep. Laced.* XV, 3. — (2) Isocrates, *Panathen.* § 194 vlg., p. 270 (*Orator Attici*, Ed. Imm. Bekker II, blz. 366). — (3) Thuc. IV, 126.

tegenover velen". Daarom waren deze lijfeigenen, die, volgens Xenophon, het genoegen niet kunnen ontveinzen, waarmede zij een' Spartaan levend zouden verslinden, of, die, zoo als Aristoteles zegt (1), steeds naar eene gelegenheid uitzagen om partij te trekken van de rampen, die den staat mogten treffen, voor de Spartanen een voorwerp van aanhoudende bezorgdheid. Jaarlijks moest een aantal Spartaansche jongelingen, op last der ephoren, de taak der *κρυπτεία* (d. i. verberging) op zich nemen. Hun werd opgedragen, ieder op zichzelf, onverzeld, den ganschen winter door, het platte land af te loopen, zich gedurende den dag verborgen te houden en, zoo ongemerkt mogelijk, het gedrag en de houding der Heloten te bespieden. Wanneer zij verdachte personen aantroffen, gaven zij hen aan of ruimden ze terstond, zonder opzien te baren, 's nachts door sluipmoord uit den weg. Zóó opgevat (2), is de *κρυπτεία* wel geene groote jagt op de Heloten, maar toch eene instelling, die de Heloten onder aanhoudende angst en schrik deed leven. Dit stelselmatig bespieden, deze telken jare hernieuwde sluipmoord verstrekte den Spartanen tevens tot een krachtig middel om de jeugd aan de ontberingen en listen van den oorlog te gewennen. Nog dwong men de Heloten van tijd tot tijd gemeene liederen te zingen, gemeene dansen uit te voeren en zich een' roes te drinken om den zonen der edele Spartanen eene heilzame verachting voor dit lage ras van menschen in te boezemen.

Doch letten wij op hun staatsregterlijken toestand. De Heloten, zegt Ephorus (3), waren lijfeigenen van den staat. Deze stond hen ten gebruike af aan de burgers, welke hen noch mogten vrijlaten, noch verkoopen, noch dooden. Zij woonden op de dorpen of op de goederen der heeren, wier grond zij bebouwden en wien zij een bepaald gedeelte van de vruchten des lands moesten opbrengen, dat niet verhoogd mogt worden. Wat zij bovendien verdienden was het hunne. Zóó stond het met de meerderheid der Heloten, terwijl anderen te Sparta en in andere steden huiselijken slavenarbeid verrigtten. Hadden de burgers slechts het vruchtgebruik van de Heloten, de staat als hun eigenaar had over hen de vrije beschikking. Hij gebruikte hen in oorlogstijd om òf als ligtgewapenden mede te

(1) Xenophon *Hell.* III, 3, 6. Aristot. *Polit.* II, 6. — (2) Plut. *Lycurg.* 28. Plato, *Leg.* p. 633 en 760 vlg. Het woord *κρυπτὸι* zelf, waaruit afgeleid wordt, dat Plato de boven omschreven instelling op 't oog heeft, staat p. 763 (Ed. Imm. Bekker, tom. VIII, p. 213). Heracl. Pont. II, 4, in de *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller II, p. 210. — (3) Ephorus bij Strabo, t. a. p.

vechten, òf allerlei diensten te velde, b. v. 't opwerpen van schansen, te verrigten. Werden zij, bij uitzondering, geroepen om in de gelederen der zwaargewapenden mede te strijden, dan werden zij veelal tot belooning vrijgelaten (1).

Ziedaar een overzigt van Lycurgus' wetgeving en van den toestand der verschillende klassen van Sparta's bevolking gedurende den historischen tijd. Ik herhaal hier, wat boven reeds is gezegd, dat de oudheid alle verordeningen, te Sparta bestaande, tot Lycurgus opvoert. Uit dien hoofde is het hoogst moeijelijk, zoo niet onmogelijk, van elke instelling of gewoonte, die men beschrijft, den tijd te vermelden, waarin zij werd ingevoerd of heerschte. Naar 't mij voorkomt, is Duncker daarin te ver gegaan, die b. v., op geen ander gezag dan op dat van Diogen. Laërt. I, 68, vele wijzigingen in den regeringsvorm aan Chilo toeschrijft. Ook elders, b. v. waar hij over de bevoegdheid van den raad te Athene spreekt, schijnt dezelfde aanmerking tegen dien schrijver gemaakt te kunnen worden. Thans heb ik nog te gewagen van eene vierde staatsmagt, het collegie der ephoren, dat, naar men op vrij zekere gronden aanneemt, eerst na den tijd van Lycurgus is ontstaan.

Geheel zeker is dit evenwel niet (2): terwijl Herodotus en Xenophon, om van anderen te zwijgen, meenen, dat de oorsprong van dit ambt bij Lycurgus te zoeken is, beweren andere schrijvers van niet minder gezag, dat Theopompus en Polydorus het ingesteld hebben. De laatste bewering schijnt de voorkeur te verdienen. Mogen er vóór den leeftijd dezer koningen te Sparta, even als in andere Dorische staten, ook al overheidspersonen van dien naam (ephoren=opzieners) geweest zijn, het collegie der ephoren, als tegenwigt tegen het koningschap en de gerousia, is eene staatsmagt, Sparta, zoo als het na Lycurgus was, uitsluitend eigen. Dit collegie nu moet wel door de koningen Theopompus en Polydorus, tijdgenooten van den eersten Messenischen oorlog, zijn ingesteld. Vooreerst prijkte het staatszegel, dat zich in lateren tijd in handen der ephoren bevond, met de beeldtenis van koning Polydorus (3). Ver-

(1) Over de verschillende soorten van vrijgelatenen bij de Spartanen zie men Müller, *Hell. Stämme* III (*Doriër* II), blz. 45, 46. Schoemann, *Griech. Alterth.* I, blz. 199 vlg. — (2) Herod. I, 65. (Xenoph.) *de republ. Laced.* VIII, 3 met de noot van Schneider. — Het andere bij Plat. *Leg.* III, p. 692 (Ed. Imm. Bekker VIII, p. 51), waar de namen der koningen evenwel niet genoemd worden. Arist. *Pol.* V, 9, 1. Plut. *Lycurg.* 7. *Cleom.* 10. Cic. *de republ.* II, 33; *de leg.* III, 7. — (3) Paus. III, 11 (10).

der is het juist de Messenische oorlog, die de instelling van dit ambt noodzakelijk maakte. Immers meldt Plutarchus, in 't leven van Cleomenes, dat gedurende dien Messenischen oorlog, den eersten, dien de Spartanen op vrij verren afstand van de hoofdstad voerden, de koningen, zelve vaak lang afwezig moetende zijn, eenige hunner vrienden benoemden om hunne plaats zoowel bij de regtspraak als anderszins te bekleeden, en dat die plaatsvervangers ephoren genoemd werden. Dit collegie, althans volgens de meeste schrijvers (1) uit vijf personen bestaande, werd dus in den beginne slechts met een tijdelijk doel ingesteld; maar langzamerhand werd het een vast regeringsligchaam en breidde zijne magt meer en meer uit. Ook schijnt het, dat de jaarlijksche verkiezing der ephoren — men weet niet sinds wanneer — in lateren tijd niet meer door de koningen geschiedde. Nog ten tijde van den tweeden Messenischen oorlog benoemden de koningen hen (2); doch wie het later deed, kan niet stellig uitgemaakt worden. Uit de twee plaatsen, waarin Aristoteles de wijze van benoeming bespreekt, welke hij, even als die der geronten (zie blz. 220), kinderachtig noemt, blijkt slechts, dat er eene keuze plaats had en dat het ephoraat voor alle Spartanen openstond. Vaak werden zelfs arme lieden met dit ambt bekleed. Groot moet in allen gevalle de invloed der volksvergadering op die keuze geweest zijn, want steeds worden zij als de beschermers van 't volk tegen de koningen voorgesteld (3).

Men vindt bij de oude schrijvers slechts eene vlugtige aanwijzing omtrent de uitbreiding van de magt der ephoren. Zij zeggen ons, dat Asteropus die magt het eerst vergroot en dat Chilo de ephoren den koningen ter zijde gesteld heeft (4). De leeftijd van den eerstgenoemde is onzeker; Chilo, een van de zeven wijzen, leefde in 't begin der 6de eeuw v. C. Maar al verzwijgen de ouden, waarin de veranderingen, door die mannen ingevoerd, eigenlijk bestaan hebben, toch ontbreekt het ons niet aan bewijzen om aan te toonen, hoever het gezag der ephoren zich in den historischen tijd uitstrekte. Zij oefenden toezigt over alle ambtenaren, konden hen ieder oogen-

(1) Zie de uitzonderingen bij Westermann in Pauly III, blz. 168, i. v. *Ephorus*. — (2) Plut. *Apophthegm. Lacon.* p. 217 (Ed. Didot I, blz. 265). Vgl. Urlichs, *über die lykurg. Rhetren* in *Rhein. Museum für Philol.* VI (1848), blz. 225 vlg. — (3) Arist. *Polit.* Ed. Schneider II, 6 (14—16). IV, 7 (5). Vgl. behalve de meermalen aangehaalde schrijvers Urlichs, *über die Lycurg. Rhetren* in *Rhein. Mus. für Philol.* VI (1848), blz. 221 vlg. — (4) Plut. *Cleom.* 10. Diogen. Laërt. I, 68. (Ed. Cobet, p. 17).

blik noodzaken zich voor hen te verantwoorden, ja hun boete opleggen, hen in hun ambt schorsen en op leven en dood voor een geregtshof dagen, waarvan zijzelve met de koningen (of den koning) en de geronten leden waren. In dit opzigt had de koning niets boven andere dienaren van den staat vooruit, dan dat hij eerst, na driemalen gedaagd te zijn, voor de ephoren behoefde te verschijnen. In dringende gevallen namen de ephoren den koning somtijds op eigen gezag in hechtenis (1).

Dan behoorde het tot de bevoegdheid der ephoren, de volksvergadering bijeen te roepen en te laten stemmen. Niet alleen het binnenlandsche staatsbeheer, maar ook de zorg voor de buitenlandsche aangelegenheden berustte in hunne handen. Als gevolmagtigden der volksvergadering onderhandelden zij met gezanten van vreemde staten en hadden op 't verklaren van oorlog en 't aangaan van verdragen een beslissenden invloed. In tijd van oorlog gelastten zij, dat er legers op de been werden gebracht, waarheen deze trekken moesten en wie ze zoude aanvoeren. Daarenboven vergezelden twee uit hun midden den koning op elken veldtogt om hem als raadslieden ter zijde te staan.

Zoo groot was het gezag, dat de ephoren met der daad uitoefenden. Niets was er, waarover het zich niet uitstrekte, want het kenmerkende van hun ambt was de onschendbaarheid der wetten te handhaven en er op toe te zien, dat de koningen en het volk niet van den regten weg afweken, dat de jeugd niet bedorven, de ouderen niet met vreemde zeden besmet, de Heloten niet gevaarlijk werden. Inzonderheid moesten zij ter beperking van de magt der koningen dienen. »Dan regeert een vorst goed," schreef Agesilaus, toen men hem uit Azië terugriep, »wanneer hij door de wetten en de ephoren geregeerd wordt" (2). Dit gezegde verklaart, waarom de koning voor de ephoren opstond, de ephoren niet voor den koning (3). De voorzitter van 't collegie was *eponymus*, d. i. naar hem noemde men het jaar. Niet zonder reden vergelijkt Aristoteles hunne magt met die van een' alleenheerscher.

Lycurgus is de eigenlijke stichter van den staat Sparta. Door zijne instellingen vormde hij een eenvoudig, matig en krijgshaftig volk, welks diep ontzag voor eigene wetten Sparta gedurende vier

(1) Onwaar is het, dat dit, gelijk Nepos, *Paus.* 3 zegt, elk der ephoren vrijstond. Zie Thuc. I, 131. Uit Xenoph. *Hell.* II, 3 (34) schijnt veeleer te blijken, dat er bij gewigtige maatregelen eenstemmigheid van 't collegie vereischt werd. — (2) Plut. *Apophthegm. Lacon.*, no. 41 (Ed. Didot I, p. 257). — (3) (Xenoph.), *de Republ. Laced.* XV, 6. *Schol.* op Thuc. I, 86 (Ed. Haase, *Schol.* p. 30).

eeuwen magtig maakte: teregt noemt Simonides dezen staat »den mannenbedwinger" (1). Maar duur werd die kracht, waarover het volk beschikte, gekocht. Duizenden perioiken en heloten met hunne familiën, hoewel Grieken gelijk de Spartanen zelve, werden voor immer tot afhankelijkheid, tot drukkende dienstbaarheid gedwongen om Sparta magtig te maken en te doen blijven. En welke offers vergde de wetgeving van de heerschende klasse zelve. Er was voor den Spartaan geen huiselijk leven, geen zelfstandig leven in eigen kring. De staat doodde zijne kinderen of voedde ze op. Het doel van 't huwelijk was alleen een krachtig menschenras voort te brengen: aan dat doel werd alles dienstbaar gemaakt. De ontwikkeling van menige kracht des menschelijken geestes werd geheel verwaarloosd: kunsten en wetenschappen bleven den Spartanen grootendeels vreemd. De mensch en zijn geheele aanleg en ontwikkeling ging onder in den dapperen en gehardden staatsburger.

De krijgszuchtige geest der Spartanen voerde hen tot bestrijding der naburen. Twee oorlogen ontstonden er achtereenvolgens tusschen hen en de Messeniërs. Dat zij gevoerd zijn getuigen de fragmenten der liederen van Tyrtaeus, een' tijdgenoot dezer oorlogen. Maar zoo als de ouden, vooral Pausanias, ze beschrijven, dragen zij zoozeer het karakter der mythe, dat ik mijne lezers niet, ten koste van de waarheid, met een uitvoerig verhaal dezer verdichtselen wil ophouden. De overlevering maakt Aristomenes bij den eenen tot den held van den eersten, bij den anderen tot dien van den tweeden oorlog. Het einde van den eersten oorlog bezingt Tyrtaeus aldus: »door onzen koning, den vriend der goden, Theopompus, hebben wij het uitgestrekte Messene veroverd, dat geschikt is zoowel voor akkerbouw als voor houtteelt. Negentien jaren hebben de lansdragers, de vaders onzer vaderen, om dit land gestreden en met onwrikbaren moed alle bezwaren verduurd. In het twintigste lieten de Messeniërs de vruchtbare akkers in den steek en vlugtten van de hooge bergen van Ithome" (2). Bijna het geheele land werd omstreeks 710 onderworpen. De Messeniërs, die niet uitweken, werden Heloten. Tyrtaeus beschrijft hun' toestand aldus: »als ezels gingen zij onder zware lasten gebogen en moesten de helft der jaarlijksche opbrengst van hun land afstaan" (3). Deze vernedering bewerkte eenigen tijd later eenen opstand.

In dien tweeden oorlog onderscheidde zich de aanvoerder der

(1) Plut. *Agesil.* 1. — (2) Tyrtaei, *fragm.* 5 in *poëtae lyrici graeci.* Ed. Bergk, p. 318. — (3) *Ibid.*

Messeniërs Aristomĕnes, wiens daden en lotgevallen later in vele gedichten verheerlijkt werden. Door de Arcadiërs en andere naburige volkeren bijgestaan, bracht hij den Spartanen aanmerkelijke nadeelen toe. Door de vijanden in 't naauw gebracht en onder elkander verdeeld, namen deze tot buitengewone middelen de toevlugt. Op aanwijzing van 't Delphisch orakel ontboden zij een' raadsman uit Athene. Zóó kwam Tyrtaeus (1). Het gelukte den zanger de stormen der binnenlandsche tweedragt te doen bedaren; zijne krijgsliederen ontvlamden de voor muziek en zang zoo gevoelige Spartaansche jeugd en brachten eene geheele omkeering te weeg. Vele Messeniërs weken, omstreeks 630, uit; zij, die bleven, werden Heloten. Slechts de bewoners der kuststeden maakte men tot perioiken (2).

In het tijdsverloop tusschen de beide Messenische oorlogen had Sparta zijn gebied ook aan een anderen kant, met name ten koste van Arcadië en Argos, uitgebreid. En na den tweeden Messenischen oorlog rustten de wapens der Lacedaemoniërs evenmin. 't Gevolg van dien langdurigen kampstrijd was, dat Sparta sedert omtrent het midden der 6de eeuw v. C. het geheele Zuiden van de Peloponnesus, omstreeks twee vijfde deelen van 't geheel, in zijn bezit had. En weldra werd de voorrang van Sparta door de overige staten van de Peloponnesus zoo volmondig erkend, dat het ongeveer sinds denzelfden tijd aan 't hoofd stond van een verbond, dat uit Corinthe, Phlius, Troezen, Epidaurus en Mycene, uit Tegĕa en het meerendeel der steden van Arcadië, uit Elis, Megara en het eiland Aegina bestond. Het is niet mogelijk veel over het ontstaan van dit verbond en over de verdragen, met elken dier staten in 't bijzonder aangegaan, te zeggen. In Arcadië was Tegea, na een hardnekkigen oorlog met Sparta, hierin voorgegaan. Bij vele van de overige staten was vrees voor afhankelijkheid van Argos, eens den eersten staat der Peloponnesus, de drijfveer geweest om zich bij Sparta aan te sluiten. Eindelijk waren er andere, die deze gelegenheid hadden aangrepen om zich, met behulp van Sparta, van de heerschappij van alleenheerschers te ontslaan. Zóó kwam Sparta allengs aan de spits van een verbond, *symmachie*, dat, met uitzondering van Argos en Achaje, de

(1) Men neemt thans aan, dat het verhaal, hetwelk Tyrtaeus tot een gebrekkigen schoolmeester maakt (Paus. IV, 15. Just. III, 5), eene vinding is van lateren tijd. Vgl. Teuffel in Pauly VI, II, blz. 2278 i. v. en Duncker III, blz. 431, Noot 2. — (2) Paus. III, 3, 4. IV, 23.

geheele Peloponnesus tot één ligchaam vereenigde, zoo dikwerf er gemeenschappelijke aangelegenheden waren, die dit vereischten. Te Sparta werden de bijeenkomsten der bondgenooten gehouden; Sparta riep ze bijeen om over de gemeenschappelijke aangelegenheden te beraadslagen of om, in dringende gevallen, terstond te velde te trekken; Sparta's koning of aanvoerder was opperbevelhebber van 't leger der bondgenooten; kortom, aan Sparta werd de hoogste leiding, de *hegemŏnie*, overgelaten (1).

§ 15.

Athene (2).

Athene, volgens de overlevering door Cecrops gesticht, werd in 't eerst door koningen geregeerd. Aan een' dezer, Theseus, die vóór den inval der Heracliden leefde, schrijft men de vereeniging van alle kleine staten van Attica tot een gemeenschappelijk ligchaam toe. Van denzelfden tijd dagteekent zich eene splitsing van Attica's bevolking, gelijk in andere Ionische staten, in vier *phylen* of stammen: Geleonten, Hopleten, Argadeis en Aegikoreis, welker namen door oude schrijvers tot vier zonen van Ion teruggebracht worden (3). Andere oude schrijvers vatten deze termen als gemeene zelfstandige naamwoorden op en willen, dat zij ontleend zijn aan de verschillende beroepsbezigheden van de vier stammen (4). Intusschen zijn

---

(1) Zie over de symmachie Herod. I, 65 vlg. V, 92. Thuc. I 10, 18, 119, 125, 141. Xenoph. *Hell.* V, 2 (20). Paus. III, 7. VIII, 39. Müller, *Hell. Stämme* II (*Doriër* I), blz. 178. Schoem. *Griech. Alterthüm.* II, blz. 86 vlg. Duncker III, blz. 422, 423. IV, blz. 414—448. — (2) Herod. I, 59—64. II, 180. V, 55, 56, 62—94. Thuc. II, 15. VI, 54—59. Plut. *Thes.* 24. *Solon* 1, 8—10, 12—17, 20—22, 24, 25, 29—31. Arist. *Polit.* Ed. Schneider II, 2, 9. Isocrat. *de bigis*, p. 351 (*Orator. Attici.* Ed. Imm. Bekker II, p. 507. Paus. I, 40 (5). III, 4. Diogen. Laërt. Ed. Cobet I, 46—48. Just. II, 7, 8. Polyaen. I, 18 en 21. Gell. *Noct. Attic.* VI, 17. Heraclides Pont. I, 4 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller II, p. 203. Pherecyd. *Fragm.* 110 in *Fragm. Hist. Graec.* I, p. 98. Pollux *Onomast.* Ed. Imm. Bekker III, 55. Harpocration c. 156, 197 (tom. I, p. 95, 120). *Etymol. Magn.* p. 124, 50 (Ed. Sylburg, p. 113). Ideler, *Handbuch der Chronologie* I, blz. 266 vlg. Ulrici, *Geschichte der Hell. Poësie* I, blz. 237 vlg., 248, 252. Hüllmann, *Handelsgeschichte der Griechen*, blz. 57 vlg. Böckh, *Staatshaushalt.* I, blz. 52, 65, 196, 445 vlg., 697 vlg. Plasz, *die Tyrannis*, I, blz. 186—211. Pahl in Pauly I, blz. 960 vlg., i. v. *Attica.* Duncker IV, 57, 157 vlg., 178 vlg., 295—327, 340—354, 448—482. Grote III, blz. 95 vlg. IV, blz. 102—181. Schoemann, *die Verfassungsgeschichte Athen's*, blz. 17, 18. — (3) Herod. V, 66. Pollux VIII, 109. — (4) Strabo, p. 329 (Lib. VIII, cap. 7, § 1). Plut. *Sol.* 23.

de berigten dezer schrijvers noch op zichzelve voldoende, noch stemmen in alle opzigten met elkander overeen, gelijk er ook onder de geleerden van lateren tijd veel verschil van meening op dit punt bestaat.

Het kan aan geen' twijfel onderhevig zijn, dat de naam »hopleten" zwaargewapende krijgslieden, dat »argadeis" arbeiders (landbouwers of handwerkslieden) beduidt, en dat »aegikoreis" slechts geitenherders kunnen zijn. Moeijelijker is het, de beteekenis van den naam »geleonten" op te geven: gissingen zijn hier in overvloed; zekerheid ontbreekt. Dit schijnt in allen gevalle vast te staan, dat elke der vier phylen haren naam droeg naar 't beroep, dat het meerendeel van hen uitoefende, die tot haar behoorden, en dat de verdeeling van den bodem en de woonplaats hiermede in verband stond. Zóó zal het bergachtigste gedeelte van Attica, als bijzonder geschikt voor de veeteelt, de woonplaats van de phyle der Aegikoreis geweest zijn. De onderafdeelingen der phylen heetten phratriën. Verder vond men in iedere phyle deze drie standen: *eupatriden*, d. i. welgeborenen of aanzienlijken; *geomoren*, grondeigenaars en landbouwers; *demiurgen*, handwerkslieden, die voor loon werkten (1).

De laatste van Athene's koningen was Codrus, die in den kamp tegen de Hellas binnendringende Doriërs, welke Megaris reeds hadden vermeesterd, naar de uitspraak van het Delphisch orakel, zich voor zijn vaderland opofferde. Sedert stond Athene onder *archonten*, die echter in de eerstvolgende eeuwen ook nog wel koningen genoemd werden. Eerst kwam er één archon voor zijn leven, die echter tot het geven van verantwoording kon opgeroepen worden. Een paar eeuwen lang bleef het ambt van archon erfelijk in het geslacht van Codrus, wiens zoon Medon dit eerst bekleedde. Sinds 752 stelde men er één voor tien jaren aan. Omstreeks veertig jaren later werd bepaald, dat de archon niet langer een der nakomelingen van Codrus zou zijn, zoodat elk eupatride dit voortaan kon worden. Eindelijk werden er van 683 af negen archonten tegelijk en slechts voor één jaar gekozen. De drie eersten hadden ieder een afzonderlijken titel: de eerste, *eponymus*, d. i. naar wien

(1) Vgl. over de phylen enz. Pollux VIII, 109 (Ed. Imm. Bekker, p. 347). Böckh, *Corpus Inscript. Graec.* II, p. 928 vlg., no. 3665. Pauly I, blz. 960 vlg., i. v. *Attica*. Westermann in Pauly V, blz. 1593 vlg., i. v. *phylae*. Hermann, *Lehrb. der griech. Antiq.* I, blz. 206—220. Duncker III, blz. 511 vlg. Schoemann, *die Verfassungsgeschichte Athen's kritisch geprüft*, blz. 4 vlg. en *Griech. Alterthüm.* I, blz. 319 vlg. en vooral Plasz, *die Tyrannis bei den alten Griechen.* Aanhangsel op Deel I, blz. 376 vlg.

men het jaar noemde, heette *archon;* de naam van den tweeden was *basileus*, d. i. koning, dewijl hij, gelijk vroeger de koningen, hoofdzakelijk de godsdienstige aangelegenheden leidde; de derde droeg naar zijne ambtsbezigheden den titel *polemarchus*, d. i. krijgsbevelhebber. De zes overigen, die men thesmotheten (eigenlijk: zij, die het regt vaststellen) noemde, vormden een geregtshof, en hadden het oppertoezigt over de wetten (1).

Al die wijzigingen in den regeringsvorm strekten alleen den eupatriden tot voordeel. Zij bezaten alle magt en spoedig ook allen rijkdom. Naarmate de kracht der eenhoofdige regering afnam, wies het gezag der eupatriden en verarmden de overige standen. Vele der geomoren werden van grondbezitters pachters en moesten een gedeelte (2) van de opbrengst der akkers aan hunne heeren afstaan. Anderen werden als slaven verkocht of zagen zich genoodzaakt hunne kinderen te verkoopen. De leiding van den staat was in handen der aanzienlijken; geene anderen dan eupatriden waren regters en priesters; tot hen moest zich dus, bij elke moeijelijkheid, ieder burger wenden, te meer omdat er geene geschreven wetten bestonden. De onderdrukking, welke deze bevoorregte stand zich dien ten gevolge zoo ligt veroorloofde, deed dikwerf gevaarlijke onlusten ontstaan. Om er een einde aan te maken, verzocht men Draco, die in 621 waarschijnlijk archon (3) was, strafwetten, in verband met de godsdienst, op te stellen. Maar deze wetten waren zoo streng, dat zij als met bloed geschreven schenen. Gevraagd zijnde, waarom hij op de meeste misdaden den dood stelde, moet Draco geantwoord hebben, omdat de kleine euveldaden naar zijne meening den dood verdienden en hij voor de groote geene zwaarder straf kende. Mogen deze wetten de willekeur der regters ook al eenigermate paal en perk gesteld hebben, - zoo scheen het toch veeleer het doel van den wetgever om een' dam tegen de dreigende

---

(1) Zie over de archonten: Lycurg. *contra Leocraten*, p. 158 in *Oratores Attici*, Ed. Imm. Bekker III, blz. 257. Pollux VIII, 89—91. Ed. Bekker, p. 342 vlg. Dion. Halicarn. *Antiquit. Rom.* I, 71. Paus. IV, 5 (4); 13 (7). VII, 2 (1). Heraclid. Pont. I, 3 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller II, p. 208. Nicol. Damascen. *fragm.* 51 in *Fragm.* III, p. 386. Böckh, *Corp. Inscript. Graec.* II, p. 316. Pauly I, blz. 962 vlg., i. v. *Attica.* Schoem. *Antiquit. Jur. Publ. Graec.*, p. 168. Hermann, *Lehrb. der Griech. Antiquit.* I, blz. 226 vlg. Duncker III, blz. 222, 510, 522 vlg. — (2) Een hoeveelste; zie Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 643, Noot en Schoemann, *Alterthüm.* I, blz. 325, Noot, tegen wie Nieb., *Vorträge*, I, blz. 345 overstaat. — (3) Paus. IX, 36 (8). — Den hoofdinhoud van Draco's wetgeving vindt men bij Westermann in Pauly II, i. v. *Draco*, blz. 1261 vlg.

democratie op te werpen. In allen gevalle trok de staat bijna geen nut van Draco's wetten, want zij brachten geene verbetering in de staatsregeling of in de onderlinge betrekking der standen en konden, wanneer er iets misdreven was, om hare strengheid, veelal niet toegepast worden.

Attica's bevolking stond, gelijk een schrijver uit onzen tijd zegt, verstomd over de hardheid harer wetten. Op deze stemming bouwde Cylon, een vermogend Eupatride, die zich door eene zege in de Olympische spelen beroemd had gemaakt en met de dochter van een' tyran uit Megara getrouwd was, zijne plannen. Bij de hand over hand toenemende verwarring besloot hij — wanneer is onzeker; men neemt doorgaans het jaar 612 aan — zich tot alleenheerscher op te werpen. Op eene uitspraak van het Delphisch orakel steunende, overviel hij met zijne aanhangers en een aantal gewapende lieden, hem door zijn' schoonvader gezonden, gedurende de viering der Olympische spelen, de burgt van Athene en 't gelukte hem ze bij verrassing in te nemen. Maar hij had den geest zijner landgenooten niet genoeg doorgrond en zijne krachten slecht berekend. Op 't gerucht van hetgeen gebeurd was, snelde alles te wapen. Cylon kon van de rots, waarop de burg gebouwd was, de landlieden van alle kanten zien toeloopen. Wel behoefde hij niet te vreezen, dat de burgt stormenderhand werd ingenomen; maar hij had zich natuurlijk voor geen langdurig beleg kunnen toerusten. Het meerendeel der boeren liep weldra uiteen; doch nu namen de archonten, die destijds nog met de leiding der voornaamste staatszaken belast waren, de taak van de insluiting op zich. Toen er gebrek kwam aan water en levensmiddelen, vlugtte Cylon (1) met zijn' broeder, terwijl zijne aanhangers, voor zoover zij niet van honger omgekomen waren, zich als smeekelingen bij de altaren der goden neerzetteden. Hun gelastte de eerste archon Megacles, uit het magtige en aanzienlijke huis der Alcmaeoniden, met goedvinden zijner ambtgenooten, op te staan, terwijl hun de verzekering werd gegeven, dat hun geen leed zoude geschieden. Maar ter naauwernood had de uitgehongerde schaar de burgt verlaten en was op ongewijden grond gekomen, of de belegeraars doodden de meesten, sommigen zelfs bij de altaren der goden (2).—

(1) Onjuist Nieb., *Vorträge* I, blz. 340: »Cylon ward von den Siegern ermordet". Wel staat dit bij Suidas, Ed. Bernhardy II, p. 451, i. v. Κυλώνειον ἄγος; maar Thuc.'s getuigenis weerlegt het. — (2) Thuc. I, 126, wiens verhaal ik

Eene zware misdaad was bedreven: eene plegtige belofte, in naam van den staat gedaan, verbroken; de altaren der goden waren met bloed bezoedeld. Zelfs eene eeuw later is nog de euveldaad der Alcmaeoniden te Athene niet vergeten. Genoeg om te doen gevoelen, dat in den tijd, waarin zij plaats greep, de indruk, door haar achtergelaten, de gemoederen geweldig schokte.

Moeijelijk waren voorwaar de tijdsomstandigheden. Cylons schoonvader deed Athene den oorlog aan, veroverde het eiland Salamis en verdeelde het onder volkplanters uit Megara. In besmettelijke ziekten, in vreeselijke en ongewone verschijnselen zag men den toorn der goden wegens de gepleegde heiligschennis. Op dit tijdstip trad SOLON op. Als nakomeling van Codrus, behoorde hij tot een van Athene's beroemdste geslachten. Wat meer is, hij muntte door wijsheid, deugd en ondervinding zoozeer boven de meeste zijner tijdgenooten uit, dat hij zijne plaats onder de zeven wijzen met eere bekleedt. Afgemat door den langdurigen oorlog met Megara, kondigden de Atheners eene verordening af, welke elk met den dood bedreigde, die ooit weder de snaar van 't hernemen van Salamis aanroerde. Toch besloot Solon, in edele verontwaardiging over de schande zijner vaderstad, op het hervatten der vijandelijkheden aan te dringen. Om de straf, bij de wet bepaald, te ontgaan, dekte hij zich met een voorgewenden waanzin en zorgde, dat het gerucht hiervan door de stad verbreid werd. Den indruk kennende, dien verzen op het gemoed, inzonderheid van jongelingen, plegen te maken, verscheen hij eens op de markt en droeg ten aanhooren van eene groote schare volks eene elegie, door hem opgesteld en »Salamis" getiteld, voor. Het slot luidde: »Op, laat ons naar Salamis gaan en om het vurig gewenschte eiland strijden, de zware schande afwerpende (1). Groot was de geestdrift, door hem verwekt. Vijfhonderd burgers volgden hem vrijwillig; de stad Salamis werd bij verrassing ingenomen, en het eiland kwam weder onder de magt van Athene. Wel ging het eenigen tijd daarna weder verloren; maar toen de twistende partijen, na lang geoorloogd te hebben, zich op de Spartanen, als scheidsregters, beriepen, wezen deze het eiland aan de Atheners toe.

Zóó wist Solon den verdoofden moed zijner medeburgers te ont-

---

volg, waar Herodotus V, 71 of Plut. *Solon* 12 van hem afwijken. Vgl. o. a. Plasz, *die Tyrannis* enz., I, blz. 179 vlg. en over het jaar zoowel dezen als Duncker IV, blz. 54, Noot 3. — (1) *Poëtae lyrici graeci*, Ed. Bergk, 2*a* Edit. *Solon Fragm.* 3, p. 334.

vlammen en den smaad, Athene aangedaan, uit te delgen. Ten einde verder de stad te vrijwaren voor de gevolgen der gepleegde heiligschennis, trad hij ten tweeden male op en haalde hen, die zich aan de daad schuldig gemaakt en zich den haat des volks op den hals gehaald hadden, over, zich vrijwillig voor eene buitengewone regtbank van driehonderd aanzienlijke burgers te stellen. Te vergeefs beriepen de beschuldigden er zich op, dat de draad, dien de aanhangers van Cylon om 't standbeeld van Minerva gewonden en dien zij, bij 't verlaten van de burgt, vastgehouden hadden, gebroken was, ten bewijze dat de godin aan hun verzoek om bescherming niet wilde voldoen, — de verontschuldiging werd afgewezen, en zij moesten als ballingen het land verlaten, terwijl de ligchamen der reeds overleden moordenaars opgegraven werden en over de grenzen gebracht. Intusschen was de ballingschap niet van zeer langen duur. Nu moesten stad en land nog gereinigd worden. Zieners, om zoenoffers voor de bloedschuld roepende, hielden de stad in eene koortsachtige spanning. Daar men de gewone zuiveringsplegtigheden niet toereikend achtte, liet men, op eene onbepaalde aanwijzing van het orakel te Delphi, uit Creta den beroemden Epimenides komen. Hij was, naar men voorgaf, de zoon eener nymf, dien men nimmer zag eten en dien de nymfen van voedsel voorzagen. In zijne jeugd in eene grot ingeslapen, bleef hij zeven en vijftig jaren achtereen in dien toestand. Dit zijn slechts enkele staaltjes van de vele bijzonderheden, waarmede de overlevering 't leven van dezen man heeft opgesierd. Epimenides sloot zich naauw bij Solon aan, en door de gunst, waarin hij bij de goden stond, en de plegtigheden, die hij ter reiniging verordende, herstelde hij de gemoedsrust der Atheners. Een van de maatregelen, die hij nam, was, dat hij van den heuvel van Mars zwarte en witte schapen, waarheen zij wilden, liet afloopen. Dienaars, die de dieren volgden, letteden op de plek, waar een hunner ging liggen, en overal, waar dit gebeurde, rigtte men altaren op en offerde het beest niet aan dezen of genen god, maar aan hem, wien het toekwam. Dergelijke altaren heetten »naamlooze altaren" of »altaren der onbekende goden(1)".

Belangrijke diensten hadden Solon en Epimenides bewezen. Maar zwaar drukte nog hetzelfde juk op de schouders van 't volk. Meer

(1) Diogen. Laërt. Ed. Cobet. I, 109—115. Plut. *Solon* 12 en *Septem Sapient. convivium* 14 (Ed. Didot I, blz. 187). Vgl. Suidas, Ed. Bernh. I, blz. 435, i. v. Ἐπιμενίδης en Schoem. *Griech. Alterthüm.* II, blz. 322.

en meer kreeg de strijd der hartstogten een staatkundig karakter. Attica's bevolking was in drie staatspartijen verdeeld, die alle eene andere staatsregeling verlangden: de *pediaeërs*, d. i. bewoners der vlakte, de rijke grondeigenaars, die hunne oude voorregten en magt zochten te behouden en den oligarchischen regeringsvorm voorstonden; de *diacriërs*, d. i. bewoners van het gebergte, boeren en herders, de armste en geringste lieden, welke eene afdoende verbetering van hun' toestand en daarom een volksbewind verlangden; de *paraliërs*, d. i. bewoners der kusten, die zich met handel, scheepvaart en handwerken onledig hielden; deze bewandelden den middelweg en helden tot eene regering over, uit de beide genoemde grondvormen zamengesteld. Eene tweede bron van de gevaren, die den staat bedreigden, was de dagelijks wijder wordende klove tusschen armen en rijken. Op de akkers van alle boeren, die nog niet tot het laagste peil, tot den slavenstand, gezonken waren, verrezen, naar de eenvoudige vormen dier tijden, de schuldzuilen der schuldeischers, d. i. steenen pilaren, waarop de naam van hem, die 't geld had voorgeschoten, en de grootte der som gegrift waren (1).

Ten einde nu den strijd tusschen de partijen bij te leggen en de gebreken van den staat uit den weg te ruimen, wendden eenige van de verstandigste mannen zich tot Solon, ziende dat hij noch in de onderdrukking der Eupatriden, noch in de armoede der overigen deelde. Hijzelf had ook het zijne gedaan, opdat de aandacht op hem gevestigd werd. Onder zijne gedichten is er een, waarin hij de handelwijze der aanzienlijken met zwarte kleuren schildert, den druk der armen betreurt en aantoont, dat alleen van eene nieuwe wetgeving heil voor den staat te wachten is. »Naar den wil van Zeus, zingt hij, en van de zalige goden zal onze stad nimmer te gronde gaan. Maar de inwoners, door hebzucht verleid, trachten in hun onverstand zelve haar te verderven. De leidslieden des volks zijn onregtvaardig van zin. Door gewelddadigheden vermeerderen zij hunne rijkdommen. Onheelbare wonden zijn er reeds geslagen; de stad gaat met rassche schreden de slavernij te gemoet, die den strijd zal doen uitbreken. Van de armen zijn velen verkocht en smadelijk geboeid naar het buitenland gezonden. Het ongeluk sluipt elk huis binnen en treft ook hen, die

(1) Vele dier zuilen zijn in onzen tijd gevonden. Vgl. Böckh, *Staatshaush*, I, blz. 180, Noot *b*.

zich in de echtkoets en in den diepsten hoek verschuilen. Dit aan de Atheners te verkondigen, dwingt mij mijn gemoed. Slechte wetten berokkenen de stad eindeloos lijden; goede wetten ordenen en regelen alles: zij slingeren den band om den voet des misdadigers, zij maken het ruwe pad effen en de euveldaad krachteloos; zij buigen het kromme regt en nemen de tweespalt weg" (1).

Het stond slechts aan Solon om, wanneer hij het wilde, alleenheerscher te worden. Daar hij echter de rol van middelaar verkoos, werd hij in 594 tot archon gekozen, met volmagt om »vredesstichter te zijn en de daartoe noodige wetten te geven." Hiermede werd geene verbetering van den algemeenen toestand bedoeld; alleen het vinden van een middel om de drukkende ongelijkheid van vermogen tegen te gaan, was zijne taak. Aller verlangen te bevredigen was onmogelijk. »Van alle kanten aangezet, zegt Solon zelf, was ik als een wolf te midden van vele honden. Had ik willen doen wat òf de eene òf de andere partij begeerde, de stad ware van vele mannen beroofd" (2). Hij sloeg den middelweg in. — De maatregel, dien hij nam, heet *seisachtheia*, verligting der lasten. Alle op persoonlijke borgstelling berustende schuldbrieven der armere schuldenaars werden vernietigd, en zij, die in 't buitenland in slavernij verkeerden (vermoedelijk door den staat) vrijgekocht (3). Vervolgens zette hij den muntvoet lager, zoodat uit 75 oude (Euboeïsche) drachmen 100 nieuwe (Attische) geslagen werden. Dus verhoogde hij de waarde van 't bestaande geld, en hielp de schuldenaars, die nog in staat waren iets te betalen, dewijl de schulden slechts naar den ouden muntvoet behoefden en met nieuw geld konden betaald worden. Wie een talent van den ouden stempel, een Euboeïsch talent, schuldig was, kon volstaan met een nieuw of Attisch talent te betalen. Om de schuldenaars in staat te stellen, het overige af te doen, werd de rente van de gelden, tot 594 opgenomen, verminderd. Een middellijk gevolg dezer bepalingen moet geweest zijn, dat de schuldzuilen van de akkers weggenomen werden, wat Solon zich beroemt te hebben gedaan (4). Opdat eindelijk de ongeregtigheden van vorige dagen nimmer weder mogten keeren, verordende Solon, dat niemand van nu aan op persoonlijke borgstelling schulden mogt maken. Een' Athener als slaaf te verkoopen, was voortaan op doodstraf

---

(1) *Poëtae lyrici graeci*, Ed. Bergk, 2a Edit., p. 331 vlg. *Solon. fragm.* 4. Het bovenstaande is slechts een uittreksel. — (2) *Ibid. fragm.* 37, p. 351. — (3) *Ibid. fragm.* 36, p. 351. — (4) *Ibid.*

verboden. Philochorus leert ons nog, dat de staat bij deze gelegenheid alle niet betaalde boeten vrijschold. Eindelijk sloot eene amnestie (vergeten en vergeven) de rij der maatregelen, waarvan slechts zij werden uitgesloten, die om halsmisdaden in ballingschap verkeerden (1). Dit is alzoo de inhoud der seisachtheia, voor zoover die uit Plutarchus' leven van Solon en uit de gedichten van Solon zelven is op te maken. Nog moet evenwel opgemerkt worden, dat Plutarchus geen onderscheid maakt tusschen de schuldenaars, die niets, en hen, welke nog iets bezaten, terwijl de berigten der overige schrijvers te kort zijn om er veel uit te kunnen trekken. Wil men nu niet, dat Solon, door alle schuldbrieven voor vervallen te verklaren, zich aan eene verregaande schending van verkregen regten schuldig maakte, dan dient men zich aan het bovenstaande te houden, wat in de oudheid, volgens Plutarchus, het gevoelen der minderheid, thans dat der meerderheid is. Bovendien is er te Athene geen spoor van opschudding, na de afkondiging der seisachtheia, wat, gelijk Plato stelt, volstrekt had moeten gebeuren, indien de maatregel zoo doortastend geweest ware, als sommigen stellen (2).

Eerst behaagde de seisachtheia niemand: den rijken had Solon te veel, den armen te weinig gedaan. Maar weldra kwamen de Atheners tot inkeer en zagen het doelmatige van Solons bepalingen in. Toen benoemden zij hem tot wetgever, niet het eene ter zijner beschikking stellende, het andere uitzonderende, maar met onbeperkte magt om alles, wat hem goed dacht, in te voeren, te wijzigen of af te schaffen. Waarschijnlijk, doch niet zeker is het, dat intusschen het jaar van Solons archonschap was verstreken. Hoeveel tijd hij noodig gehad heeft om de taak, die hij op zich had genomen, te volbrengen, wordt niet gemeld. Ziedaar een overzigt van Athene's staatsregeling en van Solons voornaamste instellingen.

De grondstelling, waarvan hij uitging, was, dat in den staat alle burgers over 't geheel aan elkander gelijk moeten zijn; doch

---

(1) Philoch. *fragm.* 57 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller I, p. 393, 394. Plut. *Solon* 19. — (2) Plut. *Solon* 15. Diogen. Laërt. Ed. Cobet I, 45. Heraclid. Pont. I, 5 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller II, p. 208. Xenoph. *Memor.* I, 2 (62). Plato, *Leg.* III, p. 684 (Ed. Imm. Bekker VIII, p. 29, 30). Vgl. von Raumer, *Vorlesungen über die Alte Geschichte* I, blz. 346. Westermann in Pauly VI, 1, blz. 922, 923 i. v. Hermann, *Lehrbuch* I, blz. 235. Schoem. *Griech. Alterthüm.* I, blz. 330. Böckh, *Metrol. Untersuch über Gewichte* enz., blz. 114 vlg., 276 vlg. *Staatshaush.* I, blz. 181. II, blz. 362 vlg. Grote III, blz. 98 vlg. Schoem. *Verfassungsgeschichte*, blz. 20 vlg. Duncker IV, blz. 178 vlg.

dat ieders staatsburgerlijke regten en pligten in verhouding behooren te staan niet tot de geboorte, maar tot den grondeigendom. Ook was hij van oordeel, dat alleen bij eene vrije en gelijkmatige ontwikkeling van alle krachten des menschen voor het welzijn en den roem eens volks in der daad kan gezorgd worden. Wat hij van zichzelven getuigde: »steeds veel aanleerende word ik oud" (1) gold, naar hij meende, ook voor zijn volk.

Van oudsher bevatte Attica drie soorten van bewoners: burgers, slaven en metoiken. Voor burgers, in den vollen zin des woords, golden alleen zij, die uit een wettig huwelijk van een' Athener met eene burgeres gesproten waren; doch ook zij, die slechts van vaderszijde Atheners waren, werden niet van het genot der staatsburgerlijke regten uitgesloten. *Metoiken* zijn vreemdelingen, die zich in Attica met der woon hebben neergezet; zij waren persoonlijk vrij, maar namen geen deel aan het staatsbestuur. Hun getal was te Athene tamelijk groot uit hoofde van de voordeelen van de ligging der stad en van de vele verstrooijingen, die het leven er aanbood. Intusschen werden zij steeds als vreemdelingen aangemerkt: zij mogten geene grondeigenaars worden en moesten zich elk een' burger tot προστάτης, patroon, kiezen, die als een middelaar was tusschen hen en den staat. Jaarlijks betaalden zij eene kleine som, elk hoofd van een gezin twaalf drachmen aan den staat, die hun daarvoor de vrijheid schonk handel te drijven of een handwerk uit te oefenen. Bij openbare feesten moesten zij zich zekere diensten, als het dragen van zonneschermen, waterkruiken, enz. getroosten. In oorlogstijd dienden zij zoowel als zwaargewapenden in het landleger als op de vloot. Metoiken, die zich bijzonder verdienstelijk jegens den staat hadden gemaakt, kon een besluit der volksvergadering van de op hen rustende verpligtingen ontslaan. Zij droegen den naam *isoteleis*, d. i. gelijke staatslasten dragende. Alsdan behoefden zij geen' patroon, betaalden geene schatting en konden grondeigenaars worden. Maar, gelijk hun naam aanduidt, deelden zij in de lasten, den burgers opgelegd, zonder echter een werkdadig aandeel aan de staatsburgerlijke regten te hebben. — Slaven had men te Athene in grooten getale. Zij waren door koop het eigendom van den staat of van bijzondere personen geworden en behoorden niet, gelijk te Sparta en elders, bij den grond, daar in Attica geene vroegere bevolking door een' later binnengedrongen veroverenden stam onderworpen was.

(1) Plut. *Solon* 31.

Solon opende de reeks zijner hervormingen met eene verdeeling der burgers volgens hun vermogen in vier klassen: *a. pentakosiomedimnen*, burgers, die jaarlijks ten minste 500 maten (*medimnen* voor drooge, *metreten* voor natte waren) (1) koren, wijn of olie van eigen grond inoogstten; *b. triakosiomedimnen*, burgers met een inkomen van 300 maten, die twee paarden konden onderhouden, ook *hippeis*, d. i. ruiters, genoemd, omdat hun vermogen hen tot de dienst bij de ruiterij verpligtte; *c. zeugīten*, voor wie 200 of 150 maten de geringste maatstaf was; *thēten*, d. i. loontrekkende arbeiders, die minder bezittingen hadden. De naam »zeugiten" komt van ζεῦγος, span, omdat zij voor den landbouw een span muilezels, paarden of ossen moesten houden. Dat zij 200 maten moesten inoogsten, zeggen de ouden; de andere opgaaf, die van 150 maten, is eene gissing van Böckh, door velen aangenomen en wordt uit eene wet, bij Demosthenes bewaard, afgeleid (2).

Men ziet, dat Solon bij de indeeling in klassen alleen grondbezit tot maatstaf nam. Al diegenen, welke dit misten, ook indien zij voor 't overige verre van arm waren, behoorden tot de vierde klasse. Doch groot zal het getal van dergelijke lieden niet geweest zijn: wie tot den welvarenden stand behoorde was ook grondeigenaar. Geene andere dan de burgers der drie eerste klassen waren tot geregelde krijgsdienst als ruiters of zwaargewapenden verpligt. Daarentegen werden ook de overheden, onder welke de leden van den raad mede begrepen worden, slechts uit dezelfde klassen, maar de hoogste overheden, de archonten, alleen uit de pentakosiomedimnen gekozen. De burgers der 4de klasse dienden alleen als ligtgewapenden; zij hadden het regt in de volksvergadering mede te stemmen en als regters in de regtbanken der gezworenen zitting te nemen. Tot maatstaf voor de belastingen diende de indeeling in klassen niet. Over 't geheel schijnen te Athene vóór den Peloponnesischen oorlog weinig of geene belastingen geheven te zijn. Is het eene enkele maal geschied, dan betaalden de theten in allen

(1) De gemiddelde waarde van een' medimnus of metretes was eene drachme, d. i. omstreeks 45 ct. Böckh, *Staatshaushalt.* I, blz. 19. Duncker IV, blz. 192. Schoem. *Griech. Alterthüm* I, blz. 435. Zie over de grootte dier maten Böckh, t. a. p., blz. 130 vlg., 137 vlg. — (2) Plut. *Solon* 18. Arist. *Polit.* II, 9 (4). *Ibid. Fragm.* 9 en 10 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller II, p. 108. Pollux VIII, 129, 130. Demosth. *contra Macart.* p. 1067 vlg. (Ed. Bekker, tom. IV, p. 1172, c. 70). Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 645 vlg., wiens boven aangehaalde meening niet gedeeld wordt door Grote III, blz. 117, 119, Noot. Grote wordt wederom bestreden door Schoem., *Verfassungsgesch.*, blz. 22 vlg.

gevalle niet mede, en tot het dragen van de gewone staatslasten, b. v. van leiturgiën, die o. a. in het leveren en uitrusten van oorlogschepen bestonden, waren alleen de drie eerste klassen gehouden. Veel weet men over dit onderwerp niet, doch dit staat tamelijk vast, dat de eerste belasting op 't vermogen te Athene in 't jaar 428 v. C. werd uitgeschreven (1).

Het oppergezag berustte bij de volksvergadering, alzoo in den boezem van het geheele volk, alwaar over wetten, oorlog en vrede, over punten rakende de godsdienst, over de keus der ambtenaren beslist, van het geldelijk beheer rekenschap afgelegd en gevonnisd werd over misdaden tegen den staat. Dat Solon de eindbeslissing in deze en andere aangelegenheden, die vroeger het uitsluitend deel der eupatriden was geweest, aan 't geheele volk opdroeg, weten wij; maar dit is ook ongeveer het eenigste, wat te dien aanzien ter onzer kennis is gekomen. Zelf zegt Solon: »ik gaf het volk zooveel magt als noodig was" (2). Hetgeen hier nu verder omtrent de volksvergadering wordt gezegd ziet niet zoo zeer op den tijd, die onmiddellijk op Solon volgt, als wel op het tijdperk van Athene's bloei in 't algemeen. Onze bronnen stellen ons hier niet in staat zulke naauwkeurige berigten te geven als wenschelijk is, om eene juiste kennis te verkrijgen. Hoofdzakelijk wordt datgene, wat men van deze punten weet, uit de geschriften der redenaars getrokken, die geen onderscheid maken tusschen den tijd van Solon en dien na hem. Enkele wijzigingen, in dit of in andere takken van 't staatsbestuur ingevoerd, vermeld ik later op hare plaats. — Doorgaans hadden de vergaderingen viermaal in de maand of liever in de prytanie, d. i. in een tijdsbestek van 35 à 36 dagen, plaats (3) en werden onder gebed en offerhanden geopend. Bovendien werden er van tijd tot tijd buitengewone vergaderingen gehouden. Ieder burger had den toegang en het regt het woord te voeren, voor zoover hij zich dit niet door overtreding der wetten onwaardig had gemaakt. Eerst was de president (ἐπιστάτης) der *prytanen* (zie beneden) voorzitter der vergadering. Later — men vermoedt omstreeks sinds 375 v. C. — werden er negen *proëdri* bij loting aangesteld, van welke een voorzitter werd van den raad en

(1) Zie over het bovenstaande Plut. *Solon* 18. Arist. 1. Thuc. III, 19. Pollux VIII, 130. Böckh, *Staatshaushalt.* I, 650, 659 vlg. Westermann in Pauly II, blz. 244 vlg., i. v. *census.* Schoem. *Griech. Alterthüm.* I, blz. 457 vlg. — (2) *Poëtae lyrici Graeci*, Ed. Bergk, p. 336, *Solon fragm.* 5. — (3) Duncker IV, blz. 200 en 453 neemt aan, dat er tot Clisthenes *jaarlijks*, niet maandelijks vier, en na hem tien vergaderingen in 't jaar werden gehouden.

van de volksvergadering. In enkele gevallen zaten ook de archonten mede voor. Nadat het praeadvies van den raad over de aan de orde zijnde zaak was voorgelezen, gaf de voorzitter het woord aan wie het verlangde. Maar deze onderwerpen waren het niet alleen, waarover men beraadslaagde: ieder, die het regt had om te spreken, was ook bevoegd een voorstel aan 't oordeel der vergadering te onderwerpen, mits hij geen tweemaal hetzelfde punt behandelde. De wijze van stemming was het opsteken der handen, indien het de belangen van den staat in 't algemeen betrof; maar wanneer die van bijzondere personen op 't spel stonden, b. v. in regtsgedingen, geschiedde de stemming door steentjes en moest het voorstel, om als aangenomen te kunnen beschouwd worden, eene meerderheid van 6000 stemmen hebben.

Met betrekking tot de onderwerpen, waarover de vergadering beraadslaagde, vergenoege men zich, ter aanvulling van het bovenstaande, met de volgende bijzonderheden. De wetgevende magt was eigenlijk niet in handen van de volksvergadering, maar wanneer deze eene wijziging of aanvulling der bestaande wetten noodig achtte, benoemde zij eene commissie, de *nomotheten* of wetgevers, aan welke zij de taak opdroeg om wetten te maken. Doch niet altijd hield zich de vergadering aan deze bepaling. Hoe meer de kracht der democratie toenam, des te vaker matigde de volksvergadering zich het regt aan om zelve, evenals over eenig ander voorstel, zoo ook over een wetsontwerp de eindbeslissing te nemen en op die wijze de volle wetgevende magt uit te oefenen. — Bij de verkiezing van overheden en ambtenaren gaf het volk, gelijk boven is aangeduid, door het opsteken der handen zijn besluit te kennen. Ook oefende de volksvergadering toezigt op de wijze, waarop de overheden en ambtenaren zich van hunne pligten kweten. Als regtbank eindelijk trad de volksvergadering dan op, wanneer iemand van eene misdaad was beticht, die langs den gewonen weg voor geene vervolging vatbaar scheen, wat intusschen slechts zelden geschiedde (1).

---

(1) Het voert tot niets, wanneer men hier, gelijk bij meer dergelijke punten, eenvoudig de plaatsen der ouden opgeeft, waarop het aangevoerde steunt, zonder in een uitvoerig betoog te treden Thuc. VI, 14. Arist. *Pol.* II, 9 (4) en Poll. VIII, 85 vlg, 95 en 101 zijn een paar van de voornaamste. Wie zich eene voldoende kennis van deze onderwerpen wil verschaffen, leze Westermann in Pauly III, blz. 3 vlg., i. v. *ἐκκλησία*. Schoemann, *Antiquit. Jur. Publ.* p. 219—235 en *Griech. Alterthüm.* I, blz. 381—402. Hermann, *Lehrb. der Antiq.* I, blz. 285—299. Böckh, *Staatshaushalt.* I, blz. 325 vlg.

Wilde Solon, dat het democratisch beginsel in het staatsbestuur werd vertegenwoordigd, van den anderen kant legde hij het schip van den staat aan twee ankers, die het tegen de stormvlagen der volkswoelingen moesten beveiligen. Het eene dier ankers was de raad van 400 leden, honderd uit elke phyle, ten minste 30 jaren oud en telkens voor één jaar, waarschijnlijk door het volk, gekozen, die zitting namen, nadat de heliasten (zie beneden) vooraf een onderzoek naar hunne afkomst en wandel hadden ingesteld. Dit ligchaam, door Solon ingesteld, was het hoogste regeringscollegie en hield dagelijks, behalve op de feestdagen, zitting. De raad had inzonderheid de zaken, welke aan het volk voorgesteld zouden worden, vooraf te overwegen. Doch hij had ook een' eigen werkkring, in zooverre als hij met het toezigt over alle ambtenaren en over de verschillende takken van 't bewind, bovenal over alles, wat de finantiën betrof, was belast. Alle besluiten, die hij in de laatste hoedanigheid, als zelfstandig collegie, nam, golden slechts voor één jaar. Een deel, sedert Clisthenes bepaaldelijk het tiende, de *prytanen*, had bij afwisseling de hoofdleiding der aangelegenheden en werd op kosten van den staat onderhouden. De tijd, gedurende welken een tiende deel der senatoren aan 't hoofd van den staat stond, heette prytanie, en bevatte in gewone jaren 35 of 36, in schrikkeljaren 38 of 39 dagen. Elken dag werd een der prytanen door het lot tot ἐπιστάτης (voorzitter) benoemd. Hij bewaarde de sleutels der schatkist en het staatszegel en was — men vermoedt tot omstreeks 375 v. C. — voorzitter zoowel van de volksvergadering als van den raad. Na dien tijd werd dit de taak van een' der proëdri (zie boven) (1).

Het tweede behoedmiddel was de *areopagus* (heuvel van Mars). Reeds in de oudheid was men het oneens over de vraag, of Solon den areopagus had ingesteld, dan of hij van vroegeren oorsprong was. Hoe dit zij, het was sinds den tijd van dezen wetgever het eerwaardigste en gewigtigste ligchaam van den staat, een geregtshof, waarin de jaarlijks aftredende archonten, hoewel eerst na een gestreng onderzoek naar hunnen wandel, werden opgenomen en voor

(1) Plut. *Solon* 19. Xenoph. *Mem.* I, 2 (35); *de republ. Athen.* III, 2. Poll. VIII, 88, 95, 93. Westermann in Pauly VI, 1, blz 166, i v. *Prytanis* en blz. 992, i. v. *Senatus.* Hermann I, blz. 277 vlg., 331. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 207—220, 251, 327. Duncker IV, blz. 195 vlg., 207, 470 vlg. Schoem. *Antiq.* p. 210—218; *Griech. Alterthüm.* I, blz. 373 vlg., 406.

hun leven zitting namen. Dus bestond het geheel uit pentakosiomedimnen. De heiligheid van het oord, waar het hof zijne zittingen hield, de verhevenheid hunner taak en de hooge ernst hunner pligten moesten, zoo als Isocrates zegt, ook hen, die van nature minder goed waren, tot betere menschen maken. De areopagus hield zijne zittingen op den heuvel, waarnaar het hof den naam droeg, in de nabijheid van het heiligdom van den god des oorlogs. Aan den voet van dien heuvel lagen de altaren der wraakgodinnen. Dit, gevoegd bij den grijzen oorsprong van 't geregtshof, gaf het eene godsdienstige wijding. Zijne voornaamste taak was te vonnissen over moord met voorbedachten rade en over sommige andere misdaden, waarop de dood stond, als vergiftiging en brandstichting. Het geregt werd onder indrukwekkende vormen en onder de open lucht gehouden: onder één dak met den moordenaar te vertoeven, dit zou den aanklager en de regters zelve bezoedelen. Solon breidde den werkkring van den areopagus aanmerkelijk uit door hem het toezigt op te dragen over de staatsgodsdienst, de zeden, de werkzaamheid, de bedrijven en opvoeding der burgers, alsmede over de naauwkeurige handhaving der wetten. Eindelijk had de areopagus het regt alle besluiten van den raad en van de volksvergadering te vernietigen, die hem òf gevaarlijk voor den staat òf in strijd met de wetten schenen. Zóó maakte Solon den areopagus, naar Plutarchus' getuigenis, tot »opziener over den ganschen staat en tot den wachter der wetten." De magt van dit collegie was uitgebreid en onbeperkt. Slechts aan de goden en aan hun geweten verantwoordelijk, hadden de areopagieten geen' aanklager af te wachten, maar stelden op eigen gezag, waar het hun goed scheen, een onderzoek in. Zij alleen bekleedden hun ambt levenslang. »Zoo lang gij dit heiligdom (den raad der areopagieten) naar behooren eert, zult gij een bolwerk voor het land hebben, gelijk er elders geen is", zingt Aeschylus (1).

De areopagus was niet het eenigste geregtshof te Athene. Andere regtbanken waren die der *epheten* (vermoedelijk aanwijzers van het regt), uit 51 leden bestaande (2), door Draco ingesteld, en die der *heliasten*, zoo geheeten naar de plaats, waar het vergaderde, de *heliaea*, waarschijnlijk sedert Clisthenes uit 6000 burgers of gezworenen bestaande, die den ouderdom van dertig jaren hadden be-

(1) Aeschyl. Ed. Godofred. Hermann, *Eumenid.* 695 vlg. — (2) Philoch. *fragm.* 58 (*Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller I, p. 394) schijnt den areopagus met het hof der epheten te verwarren.

reikt. Het eerste diende voor criminele zaken, als manslag, en had den basileus tot voorzitter. De 6000 heliasten waren in tien afdeelingen van 500 gesplitst, zoodat er 1000 overbleven om de plaats van afwezigen, indien dit vereischt werd, te vervangen. Naar het gewigt der zaken, die behandeld werden, zaten òf slechts eenige honderden van de regters, òf eene gansche afdeeling, òf sommige afdeelingen tezamen. Tot de hoven der heliasten, waarin de thesmotheten voorzitters waren, kon men zich in hooger beroep wenden, hoewel zij niet alleen hoven van appel waren (1).

Nog ten tijde van Cylon hadden de archonten, naar de getuigenis van Thucydides (2), de leiding van de meeste staatsaangelegenheden in handen. Hunne magt schijnt vooreerst niet anders beperkt geworden te zijn dan in zooverre als er van de vonnissen, die zij velden, hooger beroep kon geschieden op de heliasten. De archon was en bleef de president der republiek; alle wetten en verordeningen werden op zijn' naam uitgevaardigd; als regter zat hij in alle zaken, die het familie- en erfregt betroffen. De archon basileus sprak regt in alles, wat met de godsdienst van staat in betrekking stond, en was dus voorzitter in de regtbank der epheten en in den areopagus. De polemarchus had het bestuur der krijgszaken en was opperbevelhebber van 't leger; ook had hij de regtspraak in de processen der metoiken en der isoteleis. De zes thesmotheten eindelijk namen als regters zitting, zoovaak er civiele of criminele zaken te behandelen waren, die niet tot de bevoegdheid van een anderen regter of regtbank behoorden; daarom bekleedden zij het voorzitterschap bij de hoven der heliasten. Ter verduidelijking vroeg ik hierbij, dat met de uitdrukking »zat als regter" of »sprak regt" bedoeld wordt, dat de genoemde persoon (of personen) de aanklagt hoorde, het regtsgeding instruëerde en bij de behandeling van 't proces voorzitter was (3).

---

(1) Zie over den areopagus enz. Isocrat. *Areopag.* c. 14—18, p. 142 in *Oratores Attici.* Ed. Bekker. Philochori *fragm.* 141 *b* in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller I, p. 407. Plut. *Solon* 18. Pollux VIII, 87, 88, 125. Krause in Pauly I, blz. 700 vlg., i. v. *Areopagus.* Westermann in Pauly III, blz. 166, i. v. *ἐφέται*; IV, blz. 366—371, i. v. *judicia.* Hermann I, blz. 232 vlg., 240 vlg. Schoem. *Antiquit. Jur. Publ.* blz. 262—302; *Griech. Alterthüm.* I, blz. 334, 468—500. *Verfassungsgeschichte Athen's*, blz. 36—53. Duncker III, blz. 519 vlg. IV, blz. 152, 153, 205—208, 213 vlg., 232, 233, 251, 474 vlg. — (2) Thuc. I, 126. — (3) Demosthen. *contra Macart.* p. 1076 (Ed. Imm. Bekker, tom. IV, 3, blz. 1181). Plut. t. a. p. (noot 1). Pollux VIII, 85—91. Harpocrat., i. v. *polemarchos.* Suidas, i. v. *archon.* Böckh, *Staatshaushalt.* I, blz. 291, 466, 474, 499, 697.

Solons wetgeving bepaalde zich niet tot het burgerlijk en strafregt. Veeleer omvatte zij 't geheele staatsleven en alle maatschappelijke betrekkingen. Eenige dier wetten mogen hier nog eene plaats vinden. Elk burger, die bij oproer geen partij koos, verloor het burgerregt. Om de handwerken achting te verschaffen, gelijk Plutarchus zegt, verbood hij iemand wegens zijn bedrijf te beschimpen en schreef voor, dat onbemiddelde ouders hunne kinderen een ambacht moesten laten leeren. Verzuimden de eersten dit, dan ontsloeg hij de zonen van de algemeene verpligting om hunne bejaarde ouders te onderhouden. Ten einde het getal der handwerkslieden te vermeerderen, veroorloofde hij het burgerregt te verleenen aan alle metoiken, die zich met hun geheele huisgezin te Athene hadden gevestigd, in geval zij gekomen waren om een bedrijf uit te oefenen. Den areopagus werd opgedragen van onbemiddelde burgers te vorderen, dat zij aantoonden, welk middel van bestaan zij hadden (1), en hen, die een ambacht verstonden en toch ledig liepen, tot werkzaamheid te dwingen. Men had te wrange vruchten geplukt van de armoede, de dochter van de ledigheid, dan dat de staat zich niet geregtigd mogt achten deze met alle kracht tegen te gaan. Daar Attica ter naauwernood zooveel graan voortbracht als het behoefde, werd de uitvoer van koren en van andere voortbrengsels, met uitzondering van olie en vijgen (2), verboden. Andere wetten hadden betrekking op het huwelijk en het leven der vrouwen. Daaronder was er eene, die gelastte, dat geene vrouw 's nachts het huis mogt verlaten, tenzij op een' wagen en onder geleide van een' slaaf, die eene fakkel droeg.

Ten opzigte van de opvoeding verordende de wetgever, dat ieder burger zijn' zoon in de muziek en de gymnastiek liet onderrigten. De doodstraf, door Draco op moord gesteld, liet hij in wezen, maar zoolang het vonnis niet was geveld, kon de misdadiger, door uit eigen beweging in ballingschap te gaan, zich voor de uitvoering van het vonnis vrijwaren. In de overige bepalingen van Draco's wetten

---

Pahl in Pauly I, blz. 962, 963, i. v. *Attica*. Hermann I, blz. 237, 308 vlg. Grote III, blz. 130, Noot. Schoem. *Griech. Alterthüm.* I, blz. 412. *Staatsverfass.* t. a. p., inzonderheid blz. 40 over de plaats van Suidas. — (1) Herod. II, 177 wil, dat Solon van Amasis de wet overnam, waarbij hij, die niet kon aanwijzen, welk middel van bestaan hij had, des doods schuldig werd verklaard. — Duncker IV, blz. 229, Noot 2 trekt de waarheid dezer bewering in twijfel. — (2) Plut. *Solon* 24. Böckh, *Staatshaushalt.* I, blz. 60 vlg., waar de schrijver aantoont, dat de naam »sycophant" niet zamenhangt met een verbod van uitvoer van vijgen. —

werd veel verzacht. Eindelijk, om nog iets te noemen (1) en te toonen, dat er geen punt was, dat Solons wetgeving ontging, hij is het hoogstwaarschijnlijk, die het burgerlijk jaar in overeenstemming bracht met het zonnejaar, of met andere woorden, hij verbeterde den kalender door zes maanden op dertig en de zes andere op negen en twintig dagen en alzoo het jaar op 354 dagen te stellen. Om dit maanjaar met den loop der zon te doen overeenstemmen, moesten aan de acht jaren drie schrikkelmaanden van dertig dagen toegevoegd worden.

Toen Solon zijne moeijelijke taak had volbracht en het getal der houten tafels (2), die de wetten bevatteden, volledig was, mogt hij met regt uitroepen: »ik heb niet te vergeefs gearbeid en een werk tot stand gebracht, dat ik niet had durven hopen" (3). Wel had hij niet de beste wetten aan de Atheners gegeven, maar de beste, die zij zouden aangenomen hebben (4). »Allen in groote dingen te behagen is moeijelijk", dit was zijn troost, toen er dagelijks lieden tot hem kwamen met lof of berisping, met voorslagen van wijziging of aanvrage om verklaring; dit gaf hem heul, toen »zij, die hem voorheen hunne vreugde noemden, hem, als een' vijand, met vertoornden blik aanzagen" (5). Niet, dat hij zijne wetten tegen den loop der tijden bestand en voor de eeuwigheid bestemd achtte. Zelf heeft hij, indien de anecdote, die Plutarchus (6) verhaalt, waar is, erkend, dat de wetten met den tijd medegaan en naar den geest der eeuw veranderd moeten worden. Doch die eindelooze aanmerkingen moede en hopende, dat zijne medeburgers zich gedurende zijne afwezigheid aan zijne wetten zouden gewennen, verliet hij Athene voor tien jaren. Dit offer eener vrijwillige ballingschap bracht hij echter niet aan zijn vaderland, voordat de senaat en de thesmotheten hadden gezworen, dat zij aan zijne wetten verbindende kracht voor dit tijdsbestek waarborgden (7). De laatsten beloofden, hoofd voor hoofd, dat zij, indien zij eene zijner

(1) Wie meer wetten van Solon verlangt te kennen zie Böckh, *Staatshaush.* op verschillende plaatsen en Duncker IV, blz. 225 vlg. — (2) Zie over de benamingen dier tafels Plut. *Solon* 25 en Schoem. *Griech. Alterthüm.* I, blz. 331, Noot 1. — (3) *Poëtae lyrici Graeci*, Ed. Bergk, Edit. 2*a*, p. 349 (*Solon. fragm.* 35). — (4) Plut. *Solon* 15. — (5) Plut. *Solon* 16, 25. — (6) Plut. *Sept. Sapient. conviv.* p. 152 A (Ed. Didot I, p. 180). — (7) Tegenover Herod. I, 29 en Plut. *Solon* 25 op 't einde heeft Plut.'s gezegde (in 't begin van 't genoemde caput), dat Solon aan zijne wetten voor 100 jaren verbindende kracht wenschte toegekend te zien, weinig te beteekenen.

wetten schonden, een levensgroot standbeeld van goud aan Delphi zouden schenken.

Hoewel Solon zich door zijne wetgeving duurzame verdiensten jegens den staat had verworven, scheen het niet, dat de staat bestemd was er in de eerste halve eeuw vele vruchten van te plukken. Men had de voortreffelijkheid der wetten nog niet ondervonden; de aanzienlijken meenden, dat er te veel regten aan hunne medeburgers, deze, dat er hun te weinig afgestaan waren. Nog bij het leven van Solon ontstonden te Athene op nieuw hevige twisten tusschen de drie bovengenoemde staatspartijen. Wat zij eigenlijk verlangden, wordt niet gemeld. Slechts dit weten wij, dat zij vol verbittering tegen elkander over stonden. De Alcmaeonide Megăcles was het hoofd der paraliërs; Lycurgus de aanvoerder der pediaceërs; Pisistratus, die van Neleus, Codrus' zoon, afstamde en met Solon verwant en bevriend was, die der diacriërs. Even sluw als koen, minzaam en hulpvaardig jegens zijne minderen, welbespraakt en edel van denkwijze, voor zoover zijne eerzucht niet in 't spel was, wist hij naast de deugden, die hem sierden, ook die te huichelen, welke hem ontbraken. Zijne tuinen en boomgaarden stonden voor ieder open: elk kon er ten allen tijde binnentreden en er uit nemen, wat hij verkoos (1). Solon doorzag hem. De gevaren, die den staat dreigden, voorziende, zocht hij hem door persoonlijke overreding van zijne eerzuchtige plannen af te brengen. Te vergeefs. Zijne vermaningen vonden noch bij Pisistratus, noch bij de hoofden der beide andere partijen weerklank. Bij het volk schijnt hij ook zijn' invloed grootendeels verloren te hebben. Geen wonder: hij was oud geworden en lang afwezig geweest. Overal bejegende men hem met achting; doch om zijne woorden bekommerde men zich niet veel meer. »Gij ziet op de tong en op 's mans bedriegelijke woorden, zingt hij, maar slaat geen acht op het werk, dat hij voorheeft" (2).

Solons voorspelling werd bewaarheid. Eens ging het (560) in de volksvergadering tusschen Pisistratus en Megacles vrij hevig toe. Kort daarna verscheen Pisistratus op zijn' wagen gewond op de markt; ook de muilezels bloedden. Nu verhaalt hij, dat hij op weg naar zijn landgoed door zijne tegenstanders was aangevallen, en verzoekt eene lijfwacht ter zijner bescherming. De senaat was

---

(1) Theopompi *fragm.* 147 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller I, p. 303. — (2) Solon *fragm.* 11, Ed. Bergk, p. 338.

op zijne hand, en het volk sidderde op de gedachte, dat het door dien aanslag der aanzienlijken van zijn hoofd had kunnen beroofd worden. Terstond wordt eene volksvergadering gehouden, en Pisistratus krijgt vergunning zich door eene lijfwacht van vijftig knodsdragers te laten vergezellen. Te vergeefs had Solon zich tegen den voorslag verzet: de aanzienlijken zwegen of verwijderden zich uit de vergadering. Aan het getal van vijftig hield Pisistratus zich niet gebonden, en toen hij zich sterk genoeg achtte, vermeesterde hij de burgt. Megacles en Pisistratus zochten hun heil in de vlugt. Alleen Solon bleef met woord en daad weerstand bieden. »Uit de wolken, zong hij, valt de sneeuw en hagel met geweld neder; op den verblindenden bliksem volgt de donder. De stad wordt door groote mannen in 't verderf gestort. Door zijn onverstand is het volk reeds de slaaf van een' alleenheerscher geworden. Den hoog verhevene tegen te houden is niet gemakkelijk; thans moet men op alles gevat zijn" (1). Maar hij kon hetgeen gebeurd was niet ongedaan maken. Pisistratus was tyran te Athene, en Solon stierf in 559 òf te Athene òf op Cyprus (2).

Pisistratus behield de oppermagt niet zeer lang. Weldra vereenigden de beide partijen zich tegen hem, en hij moest wijken. Maar toen Megacles na een vijftal jaren op nieuw met Lycurgus overhoop lag, keerde Pisistratus, nu door een tweede huwelijk met eene dochter van Megacles met dezen bevriend, terug en werd wederom tyran. Volgens Herodotus had Pisistratus' terugkeer op deze wijze plaats. Men plaatste eene reusachtige en schoone vrouw, Phye, bijna vier el lang (3), eene verwante van Pisistratus (4), in volle wapenrusting op een' wagen. Zij reed de stad binnen, terwijl herauten haar voorgingen, roepende: »neemt, o Atheners, Pisistratus welwillend op, dien Athene onder alle menschen 't hoogst vereert en naar hare burgt voert". De Atheners, Phye voor Minerva zelve aanziende, aanbaden haar en vergunden Pisistratus den toegang tot de stad. Herodotus verwondert zich, dat de Atheners, die voor het beschaafdste volk der wereld doorgingen, zich door eene zoo plompe list om den tuin lieten leiden. Doch ruim eene halve eeuw later betwijfelde niemand te Athene, dat de god Pan

(1) *Ibid. fragm.* 10. — (2) Het eerste staat in Plut. *Solon* 32, het laatste bij Diogen. Laërt. Ed. Cobet I, 62 (p. 15). Dat hij nog lang na 560 in 't leven bleef, zoo als Heraclides Ponticus bij Plut. schrijft, is niet zeer geloofwaardig. Zie boven, blz. 146, 147. — (3) Over de lengtemaat bij de Grieken zie men Böckh, *Metrologische Untersuchungen*, blz. 198 vlg. — (4) Walz, *Rhet. Graec.* III, p. 76.

den bode Phidippides op weg naar Sparta was verschenen, en de verschijning van de gewaande Athene beantwoordde aan den wensch van 't volk (1). Nogmaals verdreven, werd Pisistratus, na eene elfjarige ballingschap, voor de derde maal alleenheerscher en bleef dit tot zijnen dood in 527. Wanneer hij voor de derde maal aan 't roer van den staat kwam, is niet wel uit te maken, daar de tijdrekening hier hare eigenaardige zwarigheden heeft. Aristoteles meldt, dat Pisistratus van de 33 jaren 17 geregeerd heeft en tweemaal in ballingschap is gegaan, en uit Herodotus leert men, dat de tweede ballingschap 11 jaren duurde, waaruit natuurlijk volgt, dat de eerste slechts 5 jaren aanhield (2). Doch dit, alsmede het jaar 560, als het begin der alleenheerschappij, en dat van den dood van Pisistratus is alles, wat vaststaat. Aan berekeningen van de drie tijdperken der tyrannie ontbreekt het niet (3); maar geene kan op voldoende zekerheid bogen, die van Duncker evenmin als eenige andere, omdat zij in verband wordt gebracht met den oorlog van Cyrus tegen Croesus, waarvan de tijd (zie boven) eveneens op gissingen steunt.

Geweld van wapens had Pisistratus voor de derde maal de oppermagt verschaft. Het is dus niet vreemd, dat hij begreep thans de teugels wat strakker te moeten houden dan vroeger. De Alcmaeoniden hadden zich uit eigen beweging verwijderd. Van andere aanzienlijke familiën, die hij niet te zeer vertrouwde, nam hij gijzelaars en liet hen op Naxos, dat hij veroverd had, zorgvuldig bewaken. De soldaten, aan wier spits hij was teruggekeerd, hield hij in dienst, trok de opbrengst van Attica's zilvermijnen aan zich en legde zijne medeburgers eene grondbelasting van een twintigste van de voortbrengselen des lands op (4). Over 't geheel kenmerkte zijne alleenheerschappij zich intusschen door gematigdheid en achting voor de wet. De leiding der staatsaangelegenheden was in zijne handen; ook droeg hij er zorg voor, dat steeds een zijner zonen onder de archonten was. Voor 't overige liet hij de wetten van Solon in volle kracht bestaan. Den akkerbouw deed hij herleven en achtte kunsten en wetenschappen hoog. Hij was de eerste, die eene boekerij bijeenbracht en voor 't publiek

---

(1) Duncker IV, blz. 313. — (2) Herod. I, 62. Arist. *Polit.* V, 9 (23). — (3) Clinton, *Fasti Hell.* II, p. 252 vlg *Appendix* 2. Duncker IV, blz. 314, Noot 2. Plasz, *die Tyrannis bei den Griechen*, 2te Ausgabe, I, blz. 190 vlg. — (4) Thuc. VI, 54. Vgl. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 443, 444. Grote IV, blz. 108, Noot 2 en Duncker IV, blz. 318, Noot 4.

openstelde. Inzonderheid wordt door de oudheid de zorg geroemd, waarmede hij en zijne zonen de liederen van Homerus lieten verzamelen en in orde brengen, uit vrees dat de rhapsoden deze oude gedichten mogten verminken of vervalschen (1).

Op gelijke wijze als zijn vader regeerde Hippias, de oudste zoon van Pisistratus (2). Hij stond echter aan zijnen broeder Hipparchus, welligt ook aan zijn anderen broeder Thessalus, alsmede aan zijne ten deele reeds volwassen zonen zooveel invloed toe, dat zelden juist hij alleen, veelal de Pisistratïden gemeenschappelijk als de beheerschers van den staat worden genoemd. In 't algemeen werkten en heerschten zij in den geest huns vaders, totdat er in 514 eene gebeurtenis plaats greep, die eene groote verandering te weeg bragt. Aristogiton, een man, die tot den aanzienlijken stand behoorde, had voor Harmodius, een' zeer schoon jongeling, eene genegenheid opgevat, die bij de Grieken niet zelden een onzedelijk karakter aannam. Ook Hipparchus zocht eene zekere verbindtenis met Harmodius aan te knoopen, die zich echter hiertoe ongenegen betoonde en Aristogiton met de aanvraag bekend maakte. Verbitterd over de weigering, liet Hipparchus op een' feestdag Harmodius' zuster uitnoodigen om eene plaats in te nemen onder de rij van maagden, die bij den plegtigen optogt korven droegen. Toen zij kwam, werd zij, als die eere onwaardig, afgewezen, even alsof zij niet was ontboden. Had Aristogiton reeds vroeger met het plan omgegaan de tyrannen uit den weg te ruimen, thans neemt hij met Harmodius het onherroepelijk besluit om die daad te volbrengen. In de zamenzwering, die zij smeden, worden slechts weinige personen opgenomen, omdat zij er op rekenden, dat zij, indien slechts het begin aan hunne verwachting beantwoordde, op den bijstand van alle burgers staat konden maken. Op den feestdag der groote Panathenaeën moest, naar 't beraamde plan, de daad gepleegd worden, dewijl de burgers dan gewapend een' optogt plagten te houden.

Terwijl Hipparchus, door een' droom verontrust, op den morgen van den vastgestelden dag de droomuitleggers raadpleegde, was Hippias reeds bezig buiten de stad, in den Ceramicus, den plegtigen optogt te regelen. Naauwelijks waren Aristogiton en Harmodius hier ver-

(1) Ulrici, *Geschichte der Hell. Dichtkunst*, I, blz. 237 vlg., 248, 252, 282, waar de bewijsplaatsen worden aangehaald. — (2) Thuc. I, 20. VI, 54, 55. Vgl. de noten in de Editie van Poppo III, 4, blz. 192 vlg.

schenen, of zij zagen een' der zaamgezworenen vertrouwelijk met Hippias spreken. Vreezende, dat de aanslag verraden was, wilden zij, eer zij gevat werden, althans Hipparchus dooden. Zij spoedden zich naar de stad terug, ontmoetten hem, dien zij zochten, door de lijfwacht omstuwd, en doorstaken hem. Harmodius werd op staanden voet door de lijfwacht geveld, Aristogiton kort daarna gegrepen en ter dood gebracht (1). Op de tijding van 't gebeurde nam Hippias snelberaden zijne maatregelen. Met groote tegenwoordigheid van geest wendde hij zich — zooals Thucydides zich uitdrukt »niet op hetgeen geschied was, maar op de zwaargewapenden lettende" (2) — tot deze scharen, en gebood haar de wapens neer te leggen en zich naar eene plek, die hij met den vinger aanwees, te begeven, alsof hij iets te zeggen had. Terwijl zijne soldaten de lansen en schilden opnamen, liet hij al diegenen, welke hem verdacht waren of dolken bij zich droegen, in hechtenis nemen.

Uit persoonlijke beweegredenen was de moord van Hipparchus voortgekomen. Desniettegenstaande werden Harmodius en Aristogiton weldra als volkshelden gevierd en hunne nagedachtenis in hooge eer gehouden. Voor hen werden koperen standbeelden opgerigt; naar hen mogten geene slaven genoemd worden, en bij gastmalen werden zij in feestliederen herdacht (3). Welligt vielen hun deze en andere eerbewijzen ten deel, omdat hunne daad, hoewel Hippias zich nog een tijdlang staande hield, een' schok aan de alleenheerschappij toebracht, die haren val na zich sleepte. Sinds den dag toch, waarop zijn broeder onder den dolk des moordenaars was bezweken, veranderde het karakter van Hippias: hij werd argwanend en wreed. Thans werd de heerschappij van den tyran drukkend en velen verlieten het land. Hippias begon naar steun in 't buitenland om te zien. Hij, een Athener, ontzag zich niet zijne dochter ten huwelijk te geven aan den zoon van Hippŏclus, beheerscher van Lampsăcus, die bij Darius veel invloed had. Hoe meer de achting van Hippias te Athene afnam, des te meer zelfvertrouwen kregen de Alcmaeoniden, die, in weerwil van de ballingschap, waarin zij verkeerden, hun aanzien bij de Grieken wisten staande te houden. Zij namen, daar het hun niet aan schatten

(1) Het spreekt vanzelf, dat hier op enkele afwijkingen, b. v. bij Justin. II, 9, die Hipparchus o. a. Diocles noemt, bij Heraclid. Ponticus in de *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller II, p. 209 of bij anderen niet nader kan gelet worden. — (2) Thuc. VI, 58. — (3) Paus. I, 8 (5). Gell. *Noct. Attic.* IX, 2. Athen. XV, c. 47—50, p. 693 vlg. (Ed. Schweigh. tom. V, p. 529 vlg.).

ontbrak, voor eene niet zeer groote som gelds van de Amphictyonen den bouw van den tempel te Delphi over, die vóór geruimen tijd was afgebrand (1), en lieten dien prachtiger dan hij geweest was, met een' gevel van Parisch marmer, optrekken. Tot alle steden der Hellenen — het zijn de woorden van Pindarus — kwam het berigt van die burgers, die het huis van Apollo zóó bouwden, dat het verdiende in oogenschouw te worden genomen" (2). Zóó wonnen de Alcmaeoniden de priesters van Delphi voor hunne belangen. Zoo als de Atheners verhaalden, kochten zij bovendien de Pythia om. Zoo vaak van wege Sparta, in naam van den staat of van een' bijzonder persoon, eene vraag tot den god werd gerigt, klonk steeds het antwoord: »bevrijd Athene" (3). Dit werkte. Hoewel de Spartanen door gastvriendschap met de Pisistratiden verbonden waren, zonden zij eene bende krijgsvolk naar Attica, en toen deze verslagen werd, een grooter leger onder hun' koning Cleomenes, waarbij de Alcmaeonide Clisthenes, Megacles' zoon, zich met een aantal vlugtelingen aansloot Weldra moesten de Pisistratiden het open veld ruimen en trokken terug naar de burgt, die rijkelijk van al het noodige was voorzien. Hier werden zij door Clisthenes en de Atheners belegerd, want de Spartanen keerden spoedig naar hun vaderland terug. Nu had het beleg van langen adem kunnen worden, indien niet de kinderen van Hippias bij eene poging, om hen buiten Attica in veiligheid te brengen, den belegeraars in handen waren gevallen. Ten einde hen terug te krijgen knoopte Hippias onderhandelingen aan, die met een verdrag werden besloten, waarbij hij zich verbond het land binnen vijf dagen te verlaten. Hij begaf zich (510) met de zijnen naar Sigeum en later naar het hof van den koning der Perzen.

Tegelijk met het herkrijgen der vrijheid ontstonden er te Athene weder nieuwe verdeeldheden. Tegen Clisthenes trad Isagoras, die door de aanzienlijken werd bijgestaan, vijandig op. Hetzij uit gevoel van billijkheid, hetzij om zich tegen Isagoras te kunnen staande houden, Clisthenes verliet de zijde der aanzienlijken en sloeg een' weg in, die in lijnregten strijd was met de oligarchie. De taak, die hij op zich nam, was de ontwikkeling van het democratisch beginsel, in Solons wetgeving gelegen. Wat de ouden over Clisthenes te boek

(1) Men hoede zich te gelooven, wat bij Philochorus, *fragm.* 70 (*Fragm. Hist. Graec.* I, p. 395) staat, dat de tempel van Delphi door de Pisistratiden was afgebrand. — (2) Pind. Ed. Böckh, *Pyth.* VII, 9. — (3) Herod. V, 63, 90.

hebben gesteld is zeer onbepaald uitgedrukt, weshalve wij ons met eenige algemeene opgaven omtrent de maatregelen, door hem genomen, moeten vergenoegen. In de eerste plaats vernemen wij, dat hij in plaats van de vier bestaande phylen er tien instelde, die naar inheemsche heroën genoemd werden. Deze verdeelde hij weder in *demen* of kleinere afdeelingen, naar men veelal uit eene veel besproken plaats van Herodotus (1) afleidt, ten getale van tien voor elke phyle, zoodat hun getal in 't geheel honderd bedroeg. Stellig is het, dat er later 174 demen waren (2). Verder werd het getal der *naucrariën*, waarin de phylen van ouds gesplitst waren, van 48 tot 50 gebracht (3). Uit de nieuwe verdeeling vloeide voort, dat het getal van de leden van den raad tot 500 aangroeide; jaarlijks werden te dien einde uit elke dezer phylen 50 burgers gekozen (4).

Hoewel Isagoras voor 't jaar 508 tot eerste archon was verkozen (5), kon hij zich niet tegen Clisthenes handhaven, wien de volksgunst in ruime mate ten deel was gevallen. Daarom wendde hij zich met verzoek om ondersteuning tot koning Cleomenes van Sparta. Clomenes zond een' heraut naar Athene, die den last overbracht om hen, die onder den vloek der goden gebukt gingen, te verdrijven. Dit zag op den moord van Cylon, waaraan Clisthenes' voorvader, niet hijzelf, schuldig was. Clisthenes wachtte de komst van Cleomenes' leger niet af; hij verliet het land. Desniettemin rukten de Spartanen de stad binnen. Zevenhonderd familiën werden op aanwijzing van Isagoras verbannen; maar toen Cleomenes ook den raad ontbinden en de hoogste magt aan 300 mannen van Isagoras' partij wilde opdragen, ontstond er een algemeene opstand. Toen bezetteden Isagoras en Cleomenes met hunne aanhangers de burgt. Reeds op den derden dag ontzonk den Spartanen de moed, en zij trokken af, door Isagoras vergezeld. Maar een paar jaren later keerden zij onder aanvoering van de beide koningen, Cleo-

---

(1) Herod. V, 69. Vgl. Ross, *die Demen von Attika.* Grotefend in Pauly I, blz. 944, i. v. *Attica.* Westermann, *ibid.* II, blz. 951 vlg., i. v. Δῆμοι. Duncker IV, blz. 450 vlg. Schoemann, *Antiquit.*, p. 200 vlg.; *Griech. Alterthüm.* I, blz. 367 vlg; *Die Verfassungsgeschichte Athen's*, blz 61 vlg. — Tegen hen allen staat Grote, IV, blz. 132 over. — Hermann, *Antiq.* I, blz. 245 vlg. helt ook tot de boven aangestipte meening over. — (2) Polemo bij Strabo, p. 340 (IX, cap. 1, § 16). — (3) Clidemus bij Photius, Ed. Hermann, i. v. *ναυκραρία.* Zie over de *naucrariën* inzonderheid Westermann in Pauly V, blz. 425 vlg., i. v. *naucraria.* Böckh, *Staatshaushalt.* I, blz. 358 vlg. en 708, 709, Noot. — (4) Men zie verder boven, blz. 243. — (5) Marmor Parium ep. 46 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Muller I, p. 549.

menes en Demaratus, weder en poogden Isagoras gewapenderhand terug te voeren. Het leger bestond dezen keer niet uit Spartanen alleen, maar uit bewoners van de gansche Peloponnesus, terwijl de Boeotiërs, volgens afspraak, van den tegenovergestelden kant tegen Athene aanrukten. De Atheners trokken het Peloponnesische leger, den geduchtsten vijand, te gemoet. Reeds was men op 't punt om bij Eleusis handgemeen te worden, toen de Corinthiërs, bedenkende dat zij geene regtvaardige daad ondernamen, den Atheners den rug toekeerden en aftrokken. Hetzelfde deden Demaratus en het meerendeel der troepen, zoodat Cleomenes, hoewel vol verbittering tegen zijn' ambtgenoot, hem moest volgen. Nu versloegen de Atheners zonder moeite de Boeotiërs. Het beginsel der volksregering zegevierde.

Noch de Boeotiërs, noch de Spartanen konden het over zich verkrijgen den smaad, hun aangedaan, ongewroken te laten. De eersten vroegen op raad van 't orakel te Delphi hunne naaste buren, d. i., naar hunne meening, het eiland Aegina om hulp. De bewoners van Aegina toonden zich bereid; zij scheepten zich in en verwoestten de kust van Attica. Eer de Atheners hiervoor wraak konden nemen, moesten zij op nieuw op tegenweer bedacht zijn tegen Sparta, dat niet kon rusten, eer de democratie te Athene ten val was gebracht. Herodotus (1) verhaalt, dat de Spartanen kort na hun laatsten togt de list hadden vernomen, die de Alcmaeoniden met de Pythia hadden aangewend. Hierover waren zij ontstemd geweest, eensdeels omdat zij mannen, door gastvriendschap met hen verbonden, verdreven, anderdeels omdat de Atheners, uit dankbaarheid voor deze dienst, Cleomenes uit hun land verjaagd hadden. Nu bedachten de Spartanen, dat het volk van Attica, indien het eene volksregering behield, hen in magt zoude evenaren, doch, indien het onder alleenheerschers stond, zwak zoude worden en gereed om zich te onderwerpen. Dit overwegende, ontboden zij Hippias uit Sigeum tot zich. Tevens werd er eene vergadering van de bondgenooten te Sparta belegd. Tot hen zeide de woordvoerder der Spartanen, dat zij bekenden verkeerd te hebben gehandeld, toen zij de Pisistratiden uit hun vaderland verdreven; dat zij thans voorsloegen Hippias gewapenderhand in zijne heerschappij te herstellen. Hierop vatte Sosicles, de afgevaardigde van Corinthe, het woord op. »Het is, zeide hij, alsof de aarde boven den hemel werd verheven, alsof de menschen

(1) Herod. V, 90.

in de zee en de visschen op aarde woonden, wanneer gij, Spartanen, u gereed maakt tyrannen naar de steden van Griekenland terug te voeren. Schijnt het den Spartanen goed, dat de steden onder alleenheerschers staan, dan moeten zij beginnen met er een' over henzelve aan te stellen." Bij de stemming bleek het, dat alle staten van de Peloponnesus, uitgenomen Sparta, het gevoelen van Corinthe deelden en niet van zins waren tegen eenigen staat van Griekenland geweld te plegen. Hiermede liep de zaak af.

De beknoptheid van hetgeen de ouden omirent Clisthenes verhalen maakt, dat het van vele democratische instellingen, in lateren tijd te Athene bestaande, moeijelijk te zeggen is, of zij van hem haren oorsprong ontleenen, dan wel van latere dagteekening zijn. Stellig is het echter, dat hij te Athene het *ostracismus* invoerde, eene volksbeslissing, zoo geheeten naar de *scherven*, waarop men de namen van hen grifte, die tyrannen moesten worden.

Omstreeks in het midden van het Attische jaar moest tot de volksvergadering de vraag gerigt worden, of er grond bestond voor het houden van een geregt, ostracismus geheeten. Indien de meerderheid van 't volk bevestigend antwoordde, dan werd op den bepaalden dag de vergaderplaats in tienen verdeeld. De stemming geschiedde in 't geheim en naar phylen. Elk burger zette den naam van hem, dien hij voor den staat gevaarlijk achtte, op eene scherf. De negen archonten en de raad leidden de vergadering. Bleek het, bij de telling der stemmen, dat ten minste 6000 burgers aan de stemming deel hadden genomen, dan moest hij, op wien de meeste stemmen waren uitgebracht, binnen 10 dagen voor 10, later voor 5 jaren het land verlaten. Het doel dezer instelling scheen geen ander dan dit: te hoog in aanzien stijgende mannen gedurende eenigen tijd uit den staat te verwijderen op eene wijze, die noch onteerend, noch met verbeurdverklaring van goederen verbonden was. In der daad was het ostracismus evenwel geenszins, gelijk men veelal meent, een middel om alzoo de vrije staatsregeling ten steun te verstrekken en de alleenheerschappij af te weren. Veeleer strekte het, in tijden, wanneer twee onder elkander oneenige partijen elkander het hoogste bewind in den staat betwistten, om de binnenlandsche rust te herstellen, doordien het volk de beslissing werd gelaten, welke partij haar hoofd moest verliezen en zich alzoo als de zwakste zien kenmerken. Wel was zulk eene verbanning onbillijk; maar zij voorkwam de gruwelen van een' burgeroorlog en trof, in plaats van duizenden, slechts één. En hoe

zacht en menschelijk was voor dien eenen de verbanning in vergelijking met de wijze, waarop zij vroeger werden behandeld, die in een' burgeroorlog het onderspit dolven. Van nu aan waren willekeurige verbanningen, gelijk er nog ten tijde van Isagoras plaats vonden, onmogelijk (1).

De taak, die Clisthenes op zich nam en voleindde, is duidelijk: hij bracht de staatsregeling van Solon tot verdere ontwikkeling, vergrootte de magt der democratie en vestigde ze op een vasten grondslag. Hoe ver die ontwikkeling onder hem ging, hierover zijn de geleerden het niet geheel eens. Voorzeker behoort, behalve het bovenstaande, de regeling van 't getal der prytanen en ongetwijfeld ook die der heliasten (zie blz. 244) tot de veranderingen, door Clisthenes ingevoerd. Iets anders is het, of hij het is, van wien de benoeming der archonten en andere dienaren van den staat bij het lot, in plaats van bij stemming, is uitgegaan. Het staat vast, dat in 't jaar 490 de archonten op deze wijze gekozen werden (2). Nu wil, om van Grote niet te spreken, die deze wijziging aan Pericles toeschrijft, Duncker, dat Aristides, Schoemann, dat Clisthenes ze zal hebben ingevoerd. De gronden, die Duncker voor zijne meening aanvoert, wegen, naar 't mij toeschijnt, niet tegen die van den laatsten op. De uitdrukkelijke getuigenis van Herodotus wordt door die van Demetrius van Phalerum bij Plutarchus bekrachtigd, een' geloofwaardiger zegsman dan Idomeneus, die een gevoelen, hiermede in strijd, voorstaat, dat Plutarchus ter zelfder plaats vermeldt (3). Is het alzoo reeds op zichzelf waarschijnlijk, dat Clisthenes ook op deze wijze den invloed der aristocratie zocht te verminderen, dit wordt nog waarschijnlijker, wanneer wij overwegen, dat hij, met hetzelfde doel, in overeenstemming met Solons bepaling (zie blz. 246), eene

---

(1) Arist. *Polit.* III, 13 (Ed. Bekker). Philochori *fragm.* 79*b* in Müller, *Fragm. Hist. Graec.* I, p. 396, 397. Plut. *Arist.* 7. Aelian. *Var. Hist.* XIII, 24. Vgl. Lugebil, *über das Wesen* etc. *des Ostrakismos in Athen.* in *Jahrbücher für class. Philol.* Von Fleckeisen IV, *Supplem.* Erstes Heft, 1861, blz. 119 vlg., en zie over een geschilpunt betrekkelijk de 6000 stemmen Lugebil t. a. p., alsmede Westermann in Pauly V, blz. 1019, i. v. *ostracismus;* Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 325, 326 en Grote IV, blz. 150—163. Duncker IV, blz. 479 vlg. — (2) Herod. VI, 109. — (3) Plut. *Arist.* 1. Vgl. Plut. *Pericles* 9 en zie over Plutarchus' zegsmannen Haug, *die Quellen Plutarchs*, blz. 44, 46 en Schoemann, *Verfassungsgeschichte*, blz. 72. Zie verder Schoemann t. a. p., blz. 68 vlg. en *Alterthüm.* I, blz. 338 vlg. Grote IV, blz. 148, noot 2. Duncker IV, blz. 474, 475, noot 5. Hermann, *Antiquit.* I, blz. 248. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 659.

menigte metoiken als burgers in zijne nieuwe phylen opnam (1). Eindelijk volgt zoowel uit het boven opgeteekende (zie blz. 245) als uit de maatregelen, die Clisthenes over 't geheel nam, dat van zijn' tijd af de werkkring der archonten en het gezag van den areopagus, al was het niet door bepaalde wetten, aanmerkelijk werden beperkt.

§ 16.

De Perzische oorlogen (2).

De ontwikkeling van de kiemen, in Solons wetgeving gelegen, door Clisthenes droeg rijpe vruchten. »De bloei van Athene nam toe, zegt Herodotus, en niet alleen uit hun voorbeeld blijkt het, welk eene voortreffelijke zaak de gelijkheid van regten is. Want zoolang de Atheners onder tyrannen stonden, waren zij niet magtiger in den oorlog dan eenig rondomwonend volk. Maar ter naauwernood waren zij van de tyrannen bevrijd, of Athene werd de voornaamste van Griekenlands staten. Zoolang zij voor een' heer werkten, hadden zij weinig ijver; doch zoodra zij hunne vrijheid hadden herkregen, legde zich elk met inspanning op de hem toevertrouwde taak toe, omdat hij zóó 't best voor zichzelf zorgde". Eveneens merkt Pausanias op, dat de democratie de magt der Atheners aanmerkelijk heeft doen toenemen, doordien zij alle overige Grieken in inzigt overtroffen en hunne wetten naauwgezet naleefden (3).

Die meerdere kracht zou hun uitnemend te stade komen. Had Darius reeds vóór den togt tegen de Scythen, om aan de wenschen

---

(1) Arist. *Polit.* III, 1 (10). — Zóó wordt de plaats, die velen echter als bedorven aanmerken, veelal verklaard. — (2) Von Spruner XIV en XXIV. Herod. III, 133 vlg. V, 25, 30, 96. VI, 49 vlg., 73, 102—120, 132—136. VII, 1—7, 32, 56, 132, 133, 138, 145—172, 175, 177, 202—207, 228. VIII, 1—6, 40, 41, 49—55, 65, 70, 71—76, 78—83, 93, 97—108, 111, 112, 121, 140—144. IX, 6—12, 13, 19, 70, 102, 105, 106. Thucyd. I, 14, 69, 89. III, 56. Aristotel. *fragm.* 61 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller II, p. 125. Demosth. in Timoth. p. 1204 (Ed. Imm. Bekker IV, blz. 1311). Diodor. XI, 4, 14, 28, 37. Nepos, *Themist.* 1. Plut. *Them.* 1—7, 9—12, 17, 21. Cimon 8. Arist. 2—5, 7, 8, 10, 25. *Compar. Arist. cum Catone* 1. *An seni sit gerenda* etc. c. 12, p. 790. *Praecepta reipubl. gerendae* c. 11, p. 805. Paus. I, 18 (3); 32 (4). Böckh, *über die Laurischen Silberbergwerke in den Abhandl. der hist.-phil.-klasse der Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1814—1815, blz. 111 vlg., 117 vlg. Böckh, *Staatshaushalt.* I, blz. 156, 367, 583. Duncker IV, blz. 644—839. Grote IV, blz. 311—378. V, 1—203. Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité, Deux. Édit.* II, blz. 175 vlg. — (3) Herod. V, 78. Paus. IV, 35 (5).

zijner gemalin te voldoen, die gaarne door Grieksche slavinnen bediend wilde zijn, aan een' krijgstogt tegen Griekenland gedacht en te dien einde dit land door Perzen laten omzeilen (zie blz. 165), thans, na de onderwerping der Aziatische Grieken, was hij vastbesloten Griekenland onder het juk te brengen. Zooals men bij Suidas kan lezen, wenschte Darius Griekenland te onderwerpen, opdat de vijgen niet langer op een vrijen grond groeiden, maar in een land, dat hem gehoorzaamde (1). De botsing tusschen de Aziatische alleenheersching der Perzen en den vrijen staatsvorm der Grieken werd onvermijdelijk. Van den uitslag van den strijd zou het afhangen, of het Oosten het Westen, dan wel het Westen het Oosten zou beheerschen. »Perzië moest geene andere grenzen dan de aarde zelve hebben, de zon zou over geen land meer lichten, dat aan Perzië grensde" (2).

Daar ik de hoofdfeiten van dien gedenkwaardigen oorlog als bekend kan vooronderstellen, zal ik, den gang in 't algemeen beschrijvende, die bijzonderheden op den voorgrond plaatsen, welke, zoowel met betrekking tot die lange worsteling als ten opzigte van Griekenlands bijzondere aangelegenheden, de meeste aandacht verdienen en in kortere werken over de geschiedenis plegen verzwegen te worden. Het overige kan ik slechts kort aanroeren.

Hippias was, toen Sparta's poging, ten zijnen behoeve aangewend, was mislukt, naar Azië teruggekeerd. Hier bewoog hij, door de Atheners bij Artaphernes, 's konings broeder en landvoogd van de westkust van Klein-Azië (zie blz. 165), in een hatelijk daglicht te stellen, hemel en aarde om de Perzen tot een' oorlog tegen de Grieken over te halen. Een gezantschap der Atheners, dat in last had den Perzen onder 't oog te brengen, dat zij het oor niet moesten leenen aan Atheensche ballingen, ried Artaphernes, Hippias weder op te nemen, indien hunne zelfstandigheid hun lief was. Toch deden zij het niet. Onmiddellijk hierop staken de twintig schepen, ter ondersteuning van de Ioniërs bestemd, van wal, en hoewel Athene ze weldra terugriep, kon deze staat het zich niet ontveinzen, dat de eerste aanval van Darius, toen hij zich tegen Europesch Griekenland wendde, tegen hemzelven zou gerigt worden. Niets duidt evenwel aan, dat òf de Atheners, òf de overige Grieken, op de mare van Mardonius' aantogt, zich tot ernstigen tegenweer toerustten.

Eerst met de komst van Darius' gezanten ontwaakte het nationaal

(1) Suidas, Ed. Bernhardy, i. v. Ἱππίας, I, p. 1051. — (2) Herod. VII, 8.

gevoel, bovenal te Athene. Ook Sparta wreekte den hoon van de aanvraag om onderwerping, door de gezanten, die onschendbaar moesten zijn, te dooden. Maar Athene legde het eerst in 't openbaar de verklaring af, dat alle Grieken verpligt waren zich tegenover de Perzen naauw te vereenigen. Deze verklaring werd te Sparta door een Atheensch gezantschap afgelegd, toen het de bewoners van Aegina, hetwelk mede de oppermagt van den Perzischen koning had gehuldigd, bij dien staat, dien men sinds geruimen tijd als het hoofd van Griekenland plagt aan te zien, kwam beschuldigen, dat zij, door zich aan Perzië te onderwerpen, verraad tegen Griekenland pleegden. Op die aanklagt draalde Sparta niet. Aegina moest, op den eisch van Sparta, tien zijner aanzienlijkste mannen als gijzelaars naar Athene, zijn bittersten vijand, zien vertrekken. Hierbij bepaalde zich echter, zoolang Darius leefde, de medewerking der Spartanen.

Te Athene droeg men, toen Darius zijne krijgsmagt, onder aanvoering van Datis en van zijn' broeder Artaphernes, voor de tweede maal in beweging stelde, zorg de leiding der oorlogszaken aan mannen op te dragen, in staat om aan de dreigende gevaren het hoofd te bieden. Tot polemarch verkoos men Callimăchus uit den demus Aphidnae; onder de tien jaarlijks uit de phylen gekozen strategen bevonden zich dit jaar Aristides, Themistocles en Miltiades. De laatste, een zoon van Cimon, was een neef van Miltiades, Cypselus' zoon, die eene Atheensche volkplanting op de Thracische Chersonesus had gesticht en met wien Nepos hem, in zijn leven van Miltiades, meer dan eens verwart. Ook Miltiades, Cimons zoon, had die volkplanting een tijdlang bestuurd en was eerst in 493, toen de Perzische vloot den Hellespont binnenzeilde, naar Athene gevlugt. Dapperheid en vastberadenheid waren zijne kenmerkende hoedanigheden (1).

Aristides, een zoon van Lysimachus, was na den dood van Clisthenes, van wiens omgang hij veel nut had getrokken, de invloedrijkste man te Athene; op hem volgde Xanthippus in aanzien. Hij behoorde tot de klasse der pentakosiomedimnen en werd dus, zonder rijk te zijn, onder de welvarende lieden geteld. Geene bekwaamheden, zoo uitstekend als die van Themistocles b. v., kenmerkten hem, maar zijne kracht was gelegen in zijne strenge regtvaardigheid, eerlijkheid, onbaatzuchtigheid en vaderlandsliefde.

---

(1) Herod. VI, 34—42. Nepos, *Miltiades* 1—3 met de noten van Nipperdey.

Herodotus acht hem den besten en regtvaardigsten man te Athene; Plato zondert hem alleen van het afkeurend oordeel uit, dat hij over alle Atheensche staatsmannen velt (1). Zoo groot was de roem zijner regtvaardigheid, dat men hem den regtvaardige noemde en zich bij geschillen liever tot hem als scheidsregter, dan tot de geregtshoven wendde. Zijn geheele leven door bleef hij, zonder eerzucht en zonder aan eigen voordeel te denken, alleen voor het welzijn zijner vaderstad werkzaam. Wat hij het best, het billijkst en het regtvaardigst achtte, deed en zeide hij, zonder te vragen, of het vriend of vijand behaagde of mishaagde. Toen hij in den politieken strijd tegen Themistocles bezweek, die volgens andere beginselen en langs een anderen weg Athene's welvaart zocht te bevorderen, week hij voor zijn' tegenstander, zonder wrok of nijd tegen hem of het volk. De schoonste hulde, hem toegebracht, was, dat aller oogen zich in den schouwburg op hem rigtten, terwijl het vers van Aeschylus werd uitgesproken: »hij wil niet regtvaardig schijnen, maar zijn" (2).

Waar Aristides genoemd wordt, stelt men Themistocles steeds tegen hem over. Themistocles, een zoon van Neocles, was uit een oud geslacht gesproten; zijne moeder was eene vreemde, òf van Halicarnassus òf uit Thracië. Met een zeer gelukkigen aanleg paarde hij in zijne jeugd een woesten en ontembaren aard, weshalve een zijner leermeesters plagt te getuigen, dat er iets groots uit hem zou groeijen, òf ten goede òf ten kwade. Zelf zeide hij later, dat uit de wildste veulens de beste paarden voortkomen, indien zij behoorlijk opgekweekt worden. De fraaije kunsten en alle wetenschap, die geen praktisch nut oplevert, versmaadde hij. Dat hij om zijne losse levenswijze door zijn' vader onterfd werd en zijne moeder uit verdriet over zijn gedrag zichzelve heeft gedood, verklaart Plutarchus voor verzonnen (3). Eerzucht was de kenmerkende trek van zijn karakter. Hij was zeer scherpzinnig en welbespraakt. Reeds vroeg trok hem het staatsleven aan: vaak nam hij als regter zitting of liet zijne stem bij de beraadslagingen in de volksvergadering hooren. Eenmaal was hij

(1) Herod. VIII, 79. Plato, *Gorgias*, p. 526. (Ed. Imm. Bekker III, p, 370, § 172). — (2) Aeschylus, *Septem contra Thebas*. Ed. Hermann, v. 573. Het is niet zeker, of Aeschylus daar ter plaatse δίκαιος schreef of ἄριστος. Zie daaromtrent de fraaije noot bij Hermann II, p. 315. Plut. *Arist.* 3. — (3) Plut. *Them.* 2. Vgl. Westermann in Pauly VI, 2, blz. 1791 i. v. en Nipperdey op Nepos, *Them.* 1.

archon, in 493, of, wat waarschijnlijker is, een tiental jaren later (1). Hij was vlug in het uitdenken, vaardig in het uitvoeren. Weldra ontstond er op het staatkundig gebied eene voortdurende spanning tusschen hem en Aristides. Persoonlijke afkeer was geenszins de oorzaak dier tweedragt. Maar Aristides was ernstig, onomkoopbaar en een voorstander van gematigde hervormingen, in overeenstemming met Clisthenes' beginselen; Themistocles, niet schromende met het oude te breken, ontwierp ver strekkende plannen en schuwde geene middelen om ze te verwezenlijken.' Werden Aristides' handen nimmer door vreemd goud bezoedeld, Themistocles was niet ongevoelig voor den glans van het edele metaal en geenszins angstvallig ten opzigte van de wijze om het te verkrijgen. Na langdurigen kamp zegevierde Themistocles, wien geene van de bekwaamheden ontbrak, die de overwinning in een dergelijken wedstrijd kunnen verschaffen. Niemand had, bij de gaven van een' groot veldheer, in ruimer mate het talent om een' staat te beheerschen. Hij bezat, volgens Thucydides, de merkwaardige eigenschap om over alles, wat er voorviel, een juist oordeel te vellen en in te zien, wat er gedaan moest worden. Door zijne aangeboren scherpzinnigheid voorzag hij veelal de toekomende dingen. Wat hij verstond, kon hij goed voordragen, en zelfs over datgene, wat hem vreemd was, wist hij eene gegronde meening te uiten. De kracht van zijn' aanleg en de snelheid, waarmede hij iets had overwogen, maakten hem bij uitstek geschikt om, ook onvoorbereid, met vastberadenheid het noodige te vinden of te doen (2).

Inmiddels onderwierpen de Perzen Naxos en de overige Cycladen, alsmede Eretria op Euboea. Daarop landden zij, door Hippias geleid, in Attica. Hippias meende er nu eindelijk zeker van te zijn, dat hij zijn leven in zijne vaderstad zou eindigen, bekleed met het volle gezag, dat hij er voorheen had gehad. Ter naauwernood hadden de strategen vernomen, dat de Perzen in de vlakte van Marathon waren aangekomen, of zij zonden den heraut en hardlooper Pheidippides naar Sparta, met last om dezen staat te verzoeken hulp te verleenen en niet toe te laten, dat de oudste stad van Griekenland tot eene slavin der barbaren werd vernederd. Eenige dagen daarna kwam Pheidippides terug en berigtte, behalve dat hij onderweg den god Pan had gesproken, dat de Spartanen

(1) Dionys. Halicarn. VI, 34. Thuc. I, 93. Vgl. K. W. Krüger, *Hist. Phil. Studiën*, I, blz. 14 vlg. en Grote V, blz. 249, Noot. — (2) Thucyd. I, 138.

niet ongenegen waren bijstand te verleenen, maar dat zij het niet terstond konden doen, daar zij niet tegen de wet wilden handelen. Het was toch de 9de dag van de maand (Metageitnion, ongeveer September), en op dien dag rukten zij, wanneer het geen volle maan was, niet uit. Men neemt aan, dat het antwoord, door Pheidippides gegeven, niet zag op een' regel, die voor 't gansche jaar gold, maar slechts voor de maand, waarin het werd uitgesproken (1). Terwijl echter de Spartanen de volle maan afwachtten, rustte het gevaar niet, wat Grote gelegenheid geeft om te zeggen, dat dit antwoord van de blinde gehechtheid der Spartanen aan hunne oude gebruiken getuigt (2). Zóó van het uitzigt op Sparta's bijstand verstoken, moesten de Atheners zelve weten, wat zij wilden. Onder de veldheeren bestond verschil van gevoelen: vijf van de tien waren tegen het leveren van een' slag in 't open veld, terwijl Miltiades en de vier overigen er krachtig op aandrongen, dat men geen' tijd zou verliezen en geene gelegenheid tot het verwekken van tweedragt onder de burgers geven, maar trachten moest, hoe eerder hoe beter met den vijand handgemeen te worden. Tot de vier, die de meening van Miltiades deelden, behoorde ook Aristides. De stemmen staakten dus, en Callimachus moest beslissen. Hetzij hij bedacht, dat Miltiades de Perzen en hunne wijze van oorlog voeren het best kende, hetzij om 't gewigt, dat Aristides in de schaal wierp, of omdat Miltiades hem in een bijzonder gesprek onder 't oog bracht, dat het van hem alleen afhing Athene in 't verderf te storten of, door de handhaving van de onafhankelijkheid zijner landgenooten, zich eene eerezuil op te rigten, hoedanige noch Harmodius, noch Aristogiton had — genoeg, hij schaarde zich aan de zijde van Miltiades. De plaats, waar dit gewigtig overleg werd gehouden, is niet bekend. Volgens Herodotus had het te Marathon, bij Nepos te Athene plaats, eer het leger was uitgerukt. Hoe onnaauwkeurig Nepos ook veelal is, hier schijnt het het veiligst hem te gelooven (3). De polemarch achtte het beter niet op zijn eigen gezag en op dat van de strategen te handelen. Hij onderwierp het betwiste punt aan 't oordeel der volksvergadering. Zij nam het besluit, dat men den vijand te

(1) Grote IV, blz. 359 vlg., Noot en Duncker IV, blz. 682, 683, Noot, alsmede over de maanden der Atheners Schoemann, *Griech. Alterthüm.* II, blz. 396. — (2) Grote IV, blz. 342. — (3) Herod. VI, 103, 108—110. Nepos, *Milt.* 4. Vgl. Grote, t. a. p. en Duncker IV, blz. 672, Noot 2.

gemoet trekken en een' slag in 't open veld leveren zoude (1). Op 't voorbeeld van Aristides lieten de strategen, die bij beurten ieder gedurende één' dag het opperbevel hadden, dit aan Miltiades over. Hij nam dit aanbod bereidvaardig aan, maar leverde den slag niet, voordat zijn eigen dag was aangebroken. Alleen door de Plataeërs ondersteund, streden de Grieken bij Marathon, één man tegen negen (2). Deze bereidvaardigheid der Plataeërs sproot hieruit voort, dat zij zich, waarschijnlijk vóór een twintigtal jaren, omstreeks 508, aan het bondgenootschap der Boeotiërs en aan de suprematie van Thebe onttrokken en hunne stad onder de bescherming van Athene gesteld hadden. Destijds was tevens de Asopus tot grens gemaakt tusschen het gebied der Plataeërs en dat der Thebanen (3).

Het ongelooflijke gebeurde. De Grieken zegevierden bij Marathon en brachten den vijand zulk eene nederlaag toe, dat hij zijn heil niet in de legerplaats, maar op de schepen zocht. Azië's talrijke benden verstoven voor een handvol menschen, door wanhoop en vaderlandsliefde opgewonden. Van de hoofden sneuvelden Callimachus en een der strategen. Hippias kwam òf hier om òf stierf kort na den slag, gedurende den terugtogt der vloot, op 't eiland Lemnos (4).

Zóó scheen het gevaar met éénen slag afgewend. De Grieken bij Marathon konden de tallooze schepen der Perzen zien wegzeilen. Maar op de hoogte van kaap Sunïum gekomen, veranderen deze eensklaps van koers en stevenen westwaarts. Terzelfder tijd zag men in de verte van eene bergspits een schild omhoog houden, aan zijne gladde oppervlakte te erkennen. Wie het omhoog hief, kan ik niet zeggen, verklaart Herodotus (5), en later is het evenmin ontdekt. Het was duidelijk, dat de Perzen de van verdedigers ontbloote stad bij verrassing wilden innemen. Miltiades' besluit was spoedig genomen. Zonder een oogenblik te verliezen, brak het Grieksche leger op en nog denzelfden avond betrokken de dappere

(1) Plut. *Quaest. conviv.* I, 10 (3). — (2) Zie over de getallen Grote IV, blz. 344, Noot 3 en blz. 345, Noot 1, benevens Böckh, *Staatshaushalt.* I, blz. 360, Noot *c*. — (3) Herod. IV 108. Vgl. Duncker IV, blz. 456, Noot 1 en Grote, IV, 165—167, Noot, die de gronden opgeeft, waarom dit, naar zijne meening, in dien tijd te stellen is. — (4) Het laatste zegt Suidas, Ed. Bernhardy, i. v. Ἱππίας, welk artikel, getuige Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 360, Noot *c*, aan een' tamelijk goed schrijver is ontleend, het eerste Cicero, *Epist. ad Attic.* IX, 10 en Justin. II, 9. Vgl. Grote IV, blz. 356, Noot en Duncker IV, blz. 681, Noot 4. Volgens Ctesias, *Persica*, c. 18 moet ook Datis gesneuveld zijn. Zie hierover Grote IV, blz. 351, Noot 1. — (5) Herod. VI, 124. Zie ook 116 en 121 vlg.

krijgslieden eene legerplaats in Cynosarges, vlak bij de stad ten Oosten. Nu trokken de Perzen voor goed af.

Gelukkig ware het voor Miltiades geweest, zegt Grote, indien hij den eervollen dood van den polemarch Callimachus deelachtig ware geworden. Het vervolg zijner loopbaan zal dit aantoonen. Groot waren de eerbewijzen, hem door de natie toegekend: op het slagveld zelf verrees een afzonderlijk gedenkteeken van marmer voor den held van den dag; te Athene plaatste men, naast de standbeelden van Harmodius en Aristogiton, een voor Miltiades. Dit zijn slechts eenige bewijzen van de dankbaarheid des volks. Onbepaald was het vertrouwen, dat de Atheners na den slag in hem stelden. Zoozeer was zijn gezag, dat voorheen reeds groot was, nog toegenomen, dat, toen hij de vrije beschikking over vloot en leger, alsmede eene zware geldsom vroeg, de Atheners hem het gevraagde zonder aarzelen toestonden, hoewel zij niet wisten, welk plan hij had, en alleen op zijn woord geloofden, dat de togt, dien men ging ondernemen, den staat zou verrijken. Miltiades stevende onmiddellijk naar de Aegeïsche Zee, verwoestte eenige eilanden, sloeg het beleg voor de stad Paros op 't eiland van dien naam en eischte, door middel van een' heraut, eene schatting van honderd talenten. Het voorwendsel was, dat de Pariërs Datis op den togt naar Marathon met eene galei van drie rijen roeibanken hadden bijgestaan; maar Miltiades koesterde tevens, verzekert Herodotus (1), een persoonlijken wrok tegen een' der burgers van Paros, die een' Perzisch veldheer tegen hem opgezet had. De Pariërs, sinds een jaar onderdanen der Perzen, waren volstrekt niet van zins aan den eisch van Miltiades te voldoen en stelden zich in staat van tegenweer. Zes en twintig dagen lang belegerde Miltiades de stad en verwoestte het eiland. Toen brak hij het beleg eensklaps op en keerde huiswaarts. De oorzaak dezer handelwijze wordt verschillend opgegeven. Gelijk de Pariërs zelve zeiden, knoopte Miltiades in 't geheim onderhandelingen aan met eene priesteres van minderen rang van den tempel der onderaardsche godinnen, Timo geheeten. Zij ried hem, indien hij Paros in zijne magt wilde hebben, te doen, wat zij zeide. Om aan haar gebod te voldoen, begaf hij zich naar een' tempel van Demeter, voor de stad gelegen, welken geen man mogt binnentreden. Reeds was hij over eene omheining gesprongen en digt bij den tempel genaderd, toen hij, door een

(1) Herod. VI, 133.

plotselingen schrik overvallen, wilde terugkeeren en, bij het springen van de omheining, zijne zijde verrekte of zich aan de knie wondde. Zóó leest men bij Herodotus (1). — Een ander verhaal staat bij Ephorus, dien Nepos hoofdzakelijk volgt. Wil men hem gelooven, dan had Miltiades de muren der stad Paros, door ze te ondermijnen, zoozeer aan 't wankelen gebracht, dat de inwoners over de overgave begonnen te onderhandelen. Doch eensklaps zag men een groot vuur op 't eiland Mycŏnus, waar een bosch bij toeval in brand was geraakt. Stedelingen en belegeraars beide hielden dit voor een teeken, door de Perzische vloot gegeven. De eersten, op een spoedig ontzet hopende, braken de onderhandelingen af, de laatsten spoedden zich naar hun vaderland terug (2). Grote geeft de voorkeur aan het berigt van Herodotus, Duncker aan dat van Ephorus en Nepos; ik beslis noch voor het eene, noch voor het andere (3).

Hevig was de verontwaardiging, die de Atheners tegen den overwinnaar van Marathon bezielde. Hunne schepen hadden niets dan een' zeerooverstogt ondernomen en waren met schande teruggekomen. De tolk van aller gevoelens was Xanthippus, die met anderen reeds lang had vermoed, dat Miltiades naar de opperheerschappij streefde. Hij beschuldigde Miltiades het volk te hebben misleid en eischte de doodstraf. Deze eisch was in overeenstemming met eene oude wet, welke elk met den doodstraf bedreigde, die het volk door ijdele beloften bedroog (4). Het was een droevig schouwspel. De beschuldigde, eenige maanden tevoren de beroemdste man te Athene, kon noch staan, noch een woord spreken; hij lag op eene rustbank voor zijne regters. Aan verdediging werd, naar het schijnt, niet gedacht. 's Mans vrienden voerden slechts, wat zij konden, ten zijnen voordeele aan en wezen op Marathon. De diensten, door Miltiades bewezen, in aanmerking nemende, veroordeelde het volk hem, wegens het nadeel, den staat toegebracht, niet ter dood, maar tot eene hooge geldboete, tot vijftig talenten òf omdat die som de kosten, voor den staat aangewend, ongeveer dekte, òf omdat zij geacht werd gelijk te staan met

---

(1) Herod. VI, 133—135. — (2) Ephori, *Fragm.* 107 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller I, p. 263. Nepos, *Milt.* 7. Andere afwijkingen van 't gewone verhaal zie men in Nipperdey's Editie van Nepos en in de meermalen aangehaalde schrijvers. — (3) Grote IV, blz. 364, Noot 2. Duncker IV, blz. 688, Noot 4. — (4) Demosth. in *Leptin.* p. 498 (Ed. Imm. Bekker IV, blz. 558).

de zwaarte van het misdrijf (1). Eer de boete betaald was, stierf Miltiades; zijn zoon Cimon voldeed ze.

Even moeijelijk als het is de plaats met juistheid te bepalen, waar het vonnis tegen Miltiades werd geslagen, even moeijelijk is het te zeggen, waar hij gestorven is. Wat het eerste aangaat, Nepos en Herodotus verhalen de zaak zoo, dat men geneigd is aan te nemen, dat de volksvergadering zelve, als regtbank, de zaak in handen nam, wat bij wijze van uitzondering somtijds geschiedde. Ook Duncker houdt het er voor, dat dit thans is gebeurd. Daarentegen stelt Grote, dat het onderzoek voor het geregtshof der heliasten plaats had (2). Ten opzigte van het andere punt bestaat de moeijelijkheid hierin, dat, terwijl Herodotus den dood van Miltiades eenvoudig op de veroordeeling laat volgen en van geene gevangenis weet, hij volgens een zestal andere schrijvers eerst in den kerker gezet en daar gestorven is. Volgens deze bronnen was hij òf voor 't oogenblik òf in 't geheel niet bij magte om de som te betalen. Hieruit volgde, dat hij ἄτιμος, d. i. geheel of gedeeltelijk van 't genot van 't burgerregt verstoken was. Ook konde de regter, bij wijze van verscherping der straf, dergelijke schuldenaars van den staat gevangen doen zetten. Op grond van dit gebruik en van zoovele geloofwaardige getuigenissen denk ik dus met Böckh, in strijd met het gevoelen van Grote en Duncker, dat ook Miltiades zich deze vernedering heeft moeten getroosten en in den kerker is gestorven. Intusschen had Böckh niet moeten zeggen, dat dit ook bij Herodotus staat (3).

Na Miltiades namen bovenal Aristides en Themistocles de leiding van het volk op zich. De laatste, wien de zegeteekenen van Miltiades geene rust gunden, was de eenigste, die met scherpen blik in de toekomst zag. Hij waande niet, gelijk anderen, dat met den slag van Marathon de gevaren geweken waren, dat die dag het einde was van den oorlog. Integendeel, hij was er diep van doordrongen, dat die dag het begin en 't voorspel was van een' zwaarderen kampstrijd, waarvoor Griekenland zich met alle magt

(1) Nepos, *Milt.* 7. Duncker IV, blz 790. Grote IV, blz. 365 vlg. Böckh, *Staatshaushalt.* I, blz. 399, 400, 505. — (2) Duncker IV, blz. 690. Grote IV, blz. 365 vlg. Schoemann, *Griech. Alterthüm.* I, blz. 397. — (3) Herod. VI, 136. Nepos t. a. p. en *Cimon* 1. Diod. Ed. Müller X, 29. Plut. *Cimon* 4 en anderen. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 512. Wie meer bijzonderheden verlangt te kennen, waarin sommige schrijvers van Herodotus verschillen, zie Grote en Duncker t. a. p., alsmede Nepos, Ed. Nipperdey.

moest toerusten. Volgens hem moest Athene zijne krachten ter zee ontwikkelen en beproeven Griekenlands eerste zeemogendheid te worden. Kort na den val van Miltiades brak er, niet voor de eerste maal, een oorlog los tusschen Aegina en Athene, dat de gijzelaars van dit eiland nog steeds in bewaring had. Zoowel met het oog hierop als op een' weldra te verwachten, vernieuwden aanval der Perzen ried Themistocles de rijke opbrengst der zilverbergwerken van Laurium, in plaats van ze onder de burgers te verdeelen, te besteden tot de uitrusting eener vloot. Deze mijnen plagt de staat in erfpacht te geven en bedong, behalve het pachtgeld, een zeker aantal percenten van de opbrengst. Die opbrengst was men van zins thans, zooals ook in vorige jaren gebeurd was, onder de burgers te verdeelen: ieder burger zou dan, volgens Herodotus, tien drachmen (ongeveer *f* 4.50) bekomen hebben (1). Bij Plutarchus wil Themistocles, dat er honderd, bij Herodotus, dat er tweehonderd schepen gebouwd worden (2). Noch het eene, noch het andere wordt voor waarschijnlijk gehouden. Liever neemt men aan, dat 's mans voorslag luidde, dat er besloten werd jaarlijks twintig schepen op kosten van den staat te bouwen, iets, wat, getuige Diodorus, althans sedert het jaar 477 op raad van Themistocles gebeurd is (3). De voorslag werd aangenomen. Hoewel de meerderheid van 't volk deze uitkeering zeer goed te stade zou gekomen zijn, offerden zij ze gaarne ten behoeve van den staat op, niet uit vrees voor Darius of de Perzen, zooals Plutarchus zegt, want deze waren verre, maar uit wrok tegen Aegina.

De voorslag, dien Themistocles deed, behelsde meer dan men welligt vermoedt: Athene werd hierdoor van eene land- eene zeemogendheid. Volgde men zijne zienswijze, dan betrad de staat eene geheel nieuwe baan, die nog menige verandering na zich moest slepen. In de eerste plaats volgde hieruit, dat de theten, die te lande schier geene krijgsdienst verrigtten, bij voorkeur als bemanning der vloot werden gebruikt, waardoor een aanmerkelijk deel van de eervolle taak der verdediging van den staat in hunne handen gelegd werd. Daarom verzette Aristides zich met alle kracht tegen hem, zoovaak hij iets voorstelde, wat met het groote plan

(1) Herod. VII, 144. Nepos, *Themist.* 2. Vgl. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 18 vlg. Schoem., *Griech. Alterthüm.* I, blz. 435. — (2) Plut. *Themist.* 4. Herod. t. a. p. — (3) Diod. XI, 43. Vgl. Böckh t. a. p., blz. 350 vlg., 420, 712 en Duncker IV, blz. 704, Noot 2. Van een ander gevoelen dan het bovenstaande is K. W. Krüger, *Hist. Phil. Studiën*, I, blz. 18—30.

om Athene tot eene zeemogendheid te maken in verband stond. Hoe meer veld Themistocles won, des te scherper werd de tegenstand van Aristides. Van zijn' kant voerde Themistocles ten laste van zijn' tegenstander aan, dat deze, door over alles als scheidsregter uitspraak te doen, de regtbanken ophief en zich slechts in zooverre van een' tyran onderscheidde, dat hij geene lijfwacht had. Zelf schijnt Aristides te hebben ingezien, dat de strijd, gelijk hij nu werd gevoerd, den staat niet tot heil verstrekte. Toen hij eens, na een voorstel van Themistocles te hebben doen afstemmen, de volksvergadering verliet, zeide hij: »de staat der Atheners zal dan eerst in behouden haven zijn, wanneer zij mij èn Themistocles in den barathron (een' afgrond, waarin men de ter dood veroordeelde misdadigers neerstortte) zullen geworpen hebben" (1). Een zoo geweldig middel was niet noodig. In 483 rigtte men, overeenkomstig de wet, de vraag tot het volk, of er aanleiding voor het ostracismus bestond. De vraag werd bevestigend beantwoord, en meer dan 6000 scherven bevatteden den naam van Aristides. Bij het verlaten der stad, die zijne grondbeginselen met hare welvaart onbestaanbaar achtte, smeekte hij, de handen ten hemel heffende, dat nimmer de dag mogt aanbreken, die de Atheners dwong Aristides te gedenken.

Ondertusschen had Xerxes, Darius' opvolger, zich drie jaren lang tot den oorlog toegerust. Hij, de schoonste en grootste man onder de Perzen, wilde in grootsche daden niet bij zijn' vader achterstaan. Darius was eerst door een' opstand der Aegyptenaren, toen door den dood verhinderd de taak te voltooijen, die hij op zich had genomen. Was dit reeds voor Xerxes een prikkel om zich met ijver toe te rusten, ook aan bijkomende omstandigheden ontbrak het niet, geschikt om bij hem de begeerte naar wraak levendig te houden. Tot hem kwamen te Susa de Pisistratiden of afstammelingen van Hippias om den koning tot een' togt tegen Griekenland aan te sporen. Met hetzelfde doel verschenen hier gezanten van een' vorst uit het huis der Aleuaden, de beheerschers van Thessalië. Xerxes besloot aan hunne wenschen gehoor te geven. Op verschillende plaatsen werden magazijnen opgerigt; tallooze transportschepen moesten het leger vergezellen; lang te voren maakte men toebereidselen op breede schaal om eene brug over den Hellespont te slaan. Ontzaggelijk was het leger, dat Xerxes aanvoerde. »Geen togt is er, zegt Herodotus, die met deze onder-

(1) Plut. *Arist.* 3.

neming mag worden vergeleken. Welk Aziatisch volk voerde hij niet tegen Griekenland aan? Sommige volkeren verschaften schepen; anderen was gelast het voetvolk, wederom anderen de ruiterij te leveren; eenigen zorgden voor de vaartuigen om de ruiterij over te voeren, anderen voor de schepen om de vloot zamen te stellen, nog anderen voor den leeftogt en de schepen, waaruit de brug werd vervaardigd" (1). Zes en veertig natiën, elk met hare nationale kleeding en wapens, stelden het landleger zamen. Men zag er Perzen en Mediërs met hunne tulbanden en geschubde borstharnassen; Assyriërs met koperen helmen en knodsen, met ijzer beslagen; Indiërs mêt katoenen bedeksels en rieten pijl en boog; den verzengden bewoner van het Moorenland en den zoon der woestijn met zijne kameelen; Susa's rijk gewapende hofbenden en de geitenvellen van de omwoners van de Kaspische Zee; Thraciërs; Phrygiërs, Lydiërs en wie niet al meer. »Hoe groot het getal soldaten was, dat ieder dier volkeren leverde, kan ik niet naauwkeurig bepalen, zegt dezelfde schrijver elders, want dit wordt door niemand vermeld; doch in 't geheel bestond het leger uit 1,700,000 man voetknechten en 80,000 ruiters". Alles tezamen genomen, ook de bemanning der vloot, verkrijgt Herodotus bij berekening de som van 5,283,220 man, een getal, dat stellig te groot is. Ctesias en Diodorus stellen de grootte van het leger op 800,000 man, de eerste, zonder er de strijdwagens, de laatste, zonder er de Europesche hulptroepen bij te tellen (2).

Na van alle staten van Griekenland, met uitzondering van Sparta en Athene, door middel van herauten aarde en water gevraagd te hebben, trok Xerxes met dit leger over den Hellespont naar Europa, terwijl zijne talrijke vloot langs de kusten zeilde. »De gansche kracht van Azië rukte uit, zingt Aeschylus, de bloeijende mannen van het Perzische land, Susa, te paard, te scheep en te voet. Ecbatana en het goudrijke Babylon verlieten zij in grooten getale. Andere mannen zond de velen voedende Nijl en het moerasland (Delta) eene tallooze menigte roeijers. De weelderige Lydiërs, de bewoners van den heiligen Tmolus en de speerwerpende Mysiërs spoeden zich om Hellas het juk der slavernij op te leggen. — Nie-

(1) Herod. VII, 21. — (2) Herod. VII, 60, 87, 184. Ctes. *Pers.* 23. Diod. XI, 3 en 5. Wie een schilderachtig tafereel van de zamenstelling des legers wil zien, leze Herod. VII, 61—96. Vgl. verder over de getallen Nieb. *Vorträge* I, 403, 412. Clesz in Pauly VI, blz. 2800. Grote V, blz. 32 vlg en Duncker IV, blz. 729, Noot 1.

mand waagt het den geweldigen stroom der mannen tot staan te brengen of de onbedwingbare golven tegen te houden. Onwederstaanbaar is het koninklijk leger der Perzen. Het legde eene brug, uit vele balken bestaande, als een juk, op den nek van de zee" (1).

Groot was de schrik, dien de mare van 's konings toerusting bij de Grieken verwekte. Gering was het getal van hen, die hunne dapperheid tegenover Xerxes' magt durfden te stellen. Sommigen scheen Xerxes niet een mensch, maar een god. Niemand kon het zich ontveinzen, dat de Perzen, al heette de togt tegen Athene alleen gerigt te zijn, het op geheel Griekenland hadden gemunt. Ook de Spartanen hadden alles te vreezen. Demaratus, vroeger hun koning, later door hen afgezet, bevond zich bij het leger der Perzen. Toch hadden zij zich ook dezen keer op geenerlei wijze toegerust om den vijand behoorlijk te ontvangen. Wederom was het Athene, dat het sein tot weerstand gaf. Eene fraaije overdenking van Herodotus vinde hier eene plaats. Na met een paar woorden de bij de nadering van 't gevaar in Griekenland heerschende stemming geschetst en gezegd te hebben, dat, terwijl sommigen vertrouwden, dat zij, vermits zij aarde en water hadden gegeven, geen leed van de barbaren zouden ondervinden, anderen daarentegen, die zich niet hadden onderworpen, vol vrees waren, daar Griekenland geene schepen genoeg had en het volk zeer Perzischgezind was, laat hij er deze merkwaardige woorden op volgen: »Hier moet ik volstrekt mijne meening uiten. Ofschoon ik weet, dat zij bij de meesten geene gunst zal vinden, mag ik wat mij waar schijnt niet terughouden. Hadden de Atheners uit vrees voor het hun boven 't hoofd hangend gevaar hun vaderland verlaten of Xerxes gehuldigd, dan had niemand beproefd den koning ter zee tegenstand te bieden. Te land waren de Spartanen, verlaten door de bondgenooten, wier steden de Perzische vloot, de eene na de andere, had ingenomen, òf een edelen dood gestorven òf zij hadden zich aan den koning onderworpen. Alzoo ware Griekenland, in beide gevallen, de prooi der Perzen geworden. Wie derhalve de Atheners de redders van Griekenland noemt zal niet dwalen, want van hunne handelwijze hing de uitslag van den kamp af. Zij alleen hebben, begrijpende, dat Griekenland onafhankelijk moest blijven, allen in Griekenland opgewekt, die

(1) Aeschyl. Ed. Hermann, *Pers.* 11 vlg., 32 vlg., 41—53, 66—73, 87—93.

zich nog niet aan de Perzen hadden aangesloten, en met behulp der goden den koning verdreven" (1).

Uit het slot dezer plaats schijnt te volgen, dat Athene de eer toekomt de Grieken tot gemeenschappelijk overleg te hebben aangespoord. Dit overleg had plaats op de landengte van Corinthe. Dáár kwamen gezanten van Sparta en zijne bondgenooten, van Athene, Plataeae en Thespiae. Het eerste besluit, dat men nam, was, op voorslag van Themistocles, vroegere oneenigheden te vergeten en alle geschillen bij te leggen. Dus nam de oorlog tusschen Athene en Aegina een einde. Verder besloot de vergadering te trachten om, voor zoover het mogelijk was, alle Grieken als tot één ligchaam te vereenigen en tot eendragtig zamenwerken op te wekken. Het scheelde veel, dat dit laatste doel werd bereikt. Op de aanvraag, door afgevaardigden der vergadering gedaan om zich bij haar aan te sluiten, gaven Argos en Creta een weigerend antwoord; ook andere Grieksche staten onttrokken zich aan de vervulling van 'tgeen aller pligt was. Hetzelfde gebeurde te Syracuse, waarheen insgelijks afgevaardigden werden gezonden. Gelo, de tyran dier stad, verklaarde zich bereid den Grieken hulp te verleenen, mits men hem het opperbevel opdroeg. Dit werd afgeslagen. Maar al ware het ook toegestaan, dan zoude Gelo toch niet in staat zijn geweest aan zijne belofte te voldoen, want het jaar, waarin Xerxes tegen Griekenland optrok, was ook door de Carthagers uitgekozen om een gevaarlijken inval in Sicilië te doen. De dag van den slag bij Salamis was, volgens Herodotus, ook die van den slag bij Himera (2). En velen geloofden, dat de gelijktijdige aanval op de Grieken van Sicilië en op die van 't eigenlijke Griekenland het gevolg was van eene overeenkomst tusschen de Carthagers en Xerxes (3).

Vele waren de Grieken, die aarde en water hadden gegeven: de verschillende volksstammen, die Thessalië bewoonden, de Locriërs, alsmede de Thebanen en de overige Boeotiërs, met uitzondering van de Plataeërs en van de Thespiërs. Ten hunnen aanzien nam de vergadering te Corinthe het besluit, bij eede bekrachtigd, dat alle Grieksche staten, die zich, zonder gedwongen te zijn, aan de Perzen hadden onderworpen, een tiende van de opbrengst

(1) Herod. VII, 138, 139. — (2) Evenwel is dit niet waarschijnlijk, zie Grote V, blz. 223, Noot 2. — (3) Ephori *fragm.* 111 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller I, p. 264. Diodor. XI, 1 (20). Vgl. Dahlmann, *Forschungen* II, blz. 186 en Grote V, blz. 220.

hunner landerijen aan den god te Delphi moesten opbrengen. Eindelijk diende hier ook de vraag over het te volgen krijgsplan en over het opperbevel beslist te worden. De meerderheid verklaarde zich voor het zenden van een leger naar de Thermopylae en van eene vloot, die tot dekking der landtroepen kon dienen, naar de zeeëngte tusschen Euboea en Thessalië. Moeijelijker was het, met het andere punt tot eene gewenschte oplossing te komen. Sparta behoorde zonder twijfel het opperbevel over het landleger. Maar evenzeer kwam, naar veler meening, het bevel over de vloot den Atheners toe. Toen echter de bondgenooten uit de Peloponnesus verklaarden, dat zij geen' Atheensch bevelhebber zouden gehoorzamen, ried Themistocles zijne landgenooten toe te geven en het opperbevel aan Sparta over te laten. De Atheners deden gelijk hij zeide, hoewel het getal hunner schepen bijna even groot was als dat van de overige staten tezamengenomen. »Zij achtten het behoud van Griekenland de hoofdzaak, zegt Herodotus, en bedachten, dat, indien zij over het opperbevel tweespalt verwekten, Griekenland te gronde zou gaan". Teregt meenden zij dit, voegt de vader der geschiedenis er bij, want onderlinge tweedragt is zooveel erger dan een oorlog, met gemeenschappelijk overleg gevoerd, als oorlog erger is dan vrede. En Plutarchus zegt, dat de raad, in dat uur door Themistocles gegeven, hem tot den redder van Griekenland gemaakt en den Atheners den schoonen naam verschaft heeft, dat door hen de vijanden in dapperheid, de bondgenooten in gematigdheid zijn overtroffen (1).

Hierop ging de vergadering uiteen. Vloot en landleger begaven zich naar de hun bestemde plaats. Tot welk een hoogen trap was sedert den slag bij Marathon de scheepsmagt van Athene geklommen! Met 70 schepen had Miltiades den togt tegen Paros ondernomen; thans bestond de vloot, die naar Artemisium voer, uit 271 Grieksche oorlogschepen, waaronder 127 van Athene waren, om niet te spreken van 20 onbemande vaartuigen, die de Atheners aan de stad Chalcis hadden verstrekt, opdat ook zij onder de nationale vloot werd vertegenwoordigd. Bij Salamis beliep het getal der Grieksche schepen 378. Hierbij had Athene er 200, de 20 van Chalcis er onder begrepen (2). Hoe talrijk deze vloot der

(1) Herod. VIII, 3. Plut. *Themist.* 7. — (2) Herod. VIII, 1, 2, 14, 43—48, 61. Plut. *Themist.* 14. In de optelling van de enkele posten bij Herod. VIII, 43 vlg. moet iets uitgevallen zijn, want alle tezamengenomen leveren zij slechts 366 schepen op. — Andere getallen dan bij Herod. vindt men bij Aeschyl. Ed. Hermann,

Grieken ook was, zij kon in getal van schepen niet halen bij de vloot der Perzen, welke in 't begin 1207 schepen, benevens 120 van de Thraciërs, dus in 't geheel 1327, en bij Salamis omstreeks 800 vaartuigen beliep (1). Bij de bereidvaardigheid der Grieksche zeemogendheden om zich zoo krachtig mogelijk toe te rusten stak die der staten, welke voor het landleger te zorgen hadden, ongunstig af. Vierduizend zwaargewapenden was alles, wat de Peloponnesus zond. Wederom waren het godsdienstige bezwaren, die Sparta en zijne bondgenooten beletteden voorshands meer manschappen te zenden: de Olympische en andere feesten stonden gevierd te worden. Later zoude het getal der troepen aanzienlijk versterkt worden; dit waren maar voorloopers, werd er gezegd. Inmiddels zonden ook sommige staten van Hellas, op verzoek van Leonidas, eenige duizenden manschappen.

Aan weerszijden waren de toebereidselen gemaakt, en weldra had de beslissende schok plaats. De Thermopylae, Artemisium, Salamis, Plataeae — ziedaar de vier namen, die de Grieken blijvenden roem hebben geschonken. Die roem was voorzeker de billijke belooning van hun heldenmoed en volharding, maar, gelijk Thucydides opmerkt, evenzeer het gevolg van de zwakheid van Xerxes en van de dwalingen, die hij beging (2). En alsof het niet genoeg ware, binnen een zoo korten tijd de Perzen van Griekenlands bodem te hebben verdreven, werd de zege bij Mycalé nog de kroon van den heldenkamp. Hier werd het leger der Perzen op den zelfden dag, waarop de overwinning bij Plataeae behaald was, verslagen, en daar het meerendeel der vijanden in den slag of op de vlugt was omgekomen, verbrandden de Grieken de schepen, waarmede de Perzen waren gekomen, na zich den buit, hierin voorhanden, te hebben toegeëigend. Het is eene dwaling, wanneer men, gelijk velen doen, meent, dat de slag bij Mycalé een zeeslag is geweest; maar hoewel hij dit niet was, zag die dag toch de Perzen hunne vloot verliezen en in die vloot het krachtigst middel om Griekenland te bedwingen te niete gaan.

Persae, 334. Thuc. I, 74. Diodor. XI, 12 en Ctes. *Pers.* 26. — Grote V, blz. 79 geeft Athene 27 schepen te min. — (1) Acht volkeren hadden hoofdzakelijk de bestanddeelen der vloot geleverd. Herod. VII, 89 vlg., 185. VIII, 66. Volgens Aeschylus, *Persae*, Ed. Hermann, 336, die zelf medevocht, en Plut. *Themist.* 14 kwam Xerxes met 1000 schepen. Diod. XI, 3 heeft meer dan 1200, Ctes. t. a. p. meer dan 1000. Zie verder Clesz in Pauly VI, blz. 2300, Noot. Grote V, blz. 118, Noot 3 en Duncker IV, blz. 796, Noot 3. — (2) Thucyd. I, 69.

Van nu af staakten de Perzen hunne aanvallen en was het gevaar voor Griekenlands onafhankelijkheid geweken. De rollen worden verwisseld: de Perzen voeren slechts een flaauwen verdedigingsoorlog, de Grieken een aanvallenden krijg. De onafhankelijkheid van eigenlijk Griekenland was de eerste, maar niet de eenigste vrucht van de behaalde overwinningen. Ook de Ionische Grieken van Klein-Azië en de eilanden vielen van Perzië af. De laatsten zwoeren trouw aan de bondgenooten, en bleven steeds onafhankelijk. Veelal neemt men aan, dat dit insgelijks het geval is geweest met de steden op 't vasteland van Klein-Azië; dat ook deze vóór den vrede van Antalcidas niet weder aan de Perzen zijn onderworpen. Aan de neiging tot onafhankelijkheid ontbrak het ook hier niet, getuige hun afval. Doch toen de aanvoerders der troepen, die bij Mycalé gestreden hadden, over dit punt beraadslaagden, stelden de hoofden der Peloponnesiërs voor, dat men de Ioniërs tot belooning van de diensten, in den slag bij Mycalé bewezen, uit Azië naar Europa verplaatsen en de Grieken, die het met de Perzen hadden gehouden, naar de streken, door de eersten bewoond, verwijzen zoude. Anders kon men toch niet voortdurend voor de veiligheid der Klein-Aziatische Grieken instaan. Vermits echter de Atheensche aanvoerders zich er tegen verzetten, dat de Peloponnesus besluiten nam over hunne volkplantingen en zich tegen die verplaatsing verklaarden, bleef de zaak achterwege en liet men de steden van 't vasteland aan haar lot over, die zich weldra weder aan de Perzen moesten onderwerpen.

Boven is sprake geweest van de beraadslaging, door de Grieken over het opdragen van 't opperbevel gehouden. Bij die gelegenheid had Themistocles de Atheners, geneigd er naar te staan, dit afgeraden en hun voorgehouden, dat, indien zij zich maar als wakkere mannen gedroegen, de Grieken uit eigen beweging hen, als leidslieden, volgen zouden. Die woorden waren niet te vergeefs gesproken. Voorzeker, ook de Spartanen hadden het hunne gedaan: zij waren, gelijk het opschrift op de zuil in de Thermopylae zegt, dáár gevallen, gehoorzaam aan de wetten van hun vaderland (1). Zij hadden bij Plataeae om den prijs der dapperheid gewedijverd en zich in de andere slagen evenmin onbetuigd gelaten. Maar bij al wat zij deden was toch gebleken, dat zij meer uit bezorgdheid voor hun' eigen staat dan uit bekommering voor 't lot van het

(1) Herod. VII, 228.

gemeenschappelijk vaderland handelden. Nadat de Olympische spelen waren afgeloopen, kwamen de legers van de staten uit de Peloponnesus op de landengte van Corinthe bijeen. Maar in plaats van de Perzen terstond in Attica te gemoet te trekken, besteedden zij de krachten dier tienduizenden om de Peloponnesus door een' muur te versterken en van Midden-Griekenland af te scheiden. Steen, hout en zand werd in overvloed bijeengebracht, en ieder sloeg handen aan 't werk. Nacht en dag arbeidde men door, en eindelijk had men de zelfvoldoening, dat de muur voltooid en verhoed werd, dat de Perzen van den kant van 't vasteland de Peloponnesus binnendrongen. Dat er, hoe sterk ook de muur, hoe talrijk zijne verdedigers mogten zijn, niets gedaan was, zoolang de Perzen niet overwonnen waren, dit zag niemand in. Wel moet men getuigen, dat de Spartanen later, toen Mardonius op Athene aantrok, hunne krijgslieden niet terughielden, maar ze naar 't slagveld van Plataeae zonden. Doch eerst hadden zij weder het feest der Hyacinthiën moeten vieren, en slechts de krachtige taal van Athene's gezanten en de vrees, dat deze staat een afzonderlijken vrede met de Perzen sloot, bewogen hen hun' muur te verlaten. Met verbazing vraagt Herodotus, waarom de Spartanen zich eerst, gelijk wij weldra zullen zien, zoo beijverden om de Atheners het oor te doen sluiten voor de aanbiedingen der Perzen, en vervolgens hunne beloften vergaten. Hij kan er geene andere reden voor vinden dan dat, bij de komst van den Perzischen gezant te Athene, de muur nog niet, later wèl voleindigd was (1).

Behalve de Spartanen, hadden zonder twijfel ook andere Grieksche staten welverdiende lauweren verworven. Bij Salamis hadden, volgens Herodotus, van wien evenwel Diodorus verschilt, de Aegineten, niet de Atheners zich 't meest onderscheiden (2). Na de overwinning bij Plataeae was de eereprijs, dien zoowel Athene als Sparta zichzelf wilde toekennen, aan Plataeae toegewezen en deze staat, onder borgstelling aller Grieksche bondgenooten, voor zelfstandig verklaard (3). Dan, wie ook verder het hunne gedaan hadden om aller gemeenschappelijken vijand te bekampen, op de meerderheid der Grieken is die lof, gelijk ook Plato zegt, niet toe-

(1) Herod. IX, 6—9. — (2) Herod VIII, 93. Diod. XI, 27. Vreemd dat Duncker IV, blz. 800 hier niet op let. — (3) Dit steunt op Plut. *Arist.* 20 en Thucyd. II, 71. Zie evenwel tevens Herod. IX, 71. Grote V, 188 gelooft het feit van den eereprijs niet.

passelijk (1). De minderheid hunner heeft aan dien strijd deel genomen.

De Atheners zondert Plato evenwel van zijn afkeurend oordeel over de meeste Grieken uit. En in der daad, wanneer men het geheele beloop van den oorlog overziet, is men gedrongen te bekennen, dat zij niet alleen bij Salamis, Plataeae en Mycale uitgemunt en in den laatsten slag den prijs der overwinning behaald, maar ten allen tijde de meeste onbaatzuchtigheid en zelfopoffering aan den dag gelegd hebben. Door eigen veerkracht, met achterlating van huis en have, had Athene, meer dan geheel Griekenland, moedig volhard. Tweemalen werd hunne stad door den vijand ingenomen en met het omliggende land te vuur en te zwaard verwoest, eerst door Xerxes, toen door Mardonius. Schier van allen bijstand verstoken en op 't punt van hunne stad reddeloos in de handen van Mardonius te zien vallen, antwoordt de volksvergadering, op voorslag van Aristides, koning Alexander van Macedonië, die hun van wege Mardonius kwam voorslaan om een verbond met Xerxes te sluiten: »Zoolang de zon op hare baan zal blijven, zullen wij Atheners geen verbond met Xerxes sluiten, maar trachten ons wegens de verwoesting van 't land en 't verbranden der tempels op de Perzen te wreken". Terzelfder tijd werd aan de gezanten van Sparta, die gekomen waren om den Atheners het sluiten van een zoodanig verbond af te raden, toegevoegd, dat de bezorgdheid van Sparta een smaad was voor Athene, dat Athene geen verraad zou plegen tegen het Grieksche volk, hetwelk één was in afkomst, taal, zeden en godsdienst, en dat, zoolang er nog maar één Athener in leven was, deze stad zich niet met Xerxes zou verbinden. — Dat Athene zulke verhevene gedachten koesterde en zich krachtiger dan eenige andere staat voor Griekenlands onafhankelijkheid in de bres stelde, was hoofdzakelijk het werk van Themistocles, die onder alle Grieken van dien tijd het meeste voor de redding en de grootheid van het vaderland heeft gedaan. Hij ried zijne medeburgers, onder welke sommigen welligt aan een tweeden slag bij Marathon dachten, hun heil achter de houten muren te zoeken, en rigtte hun' blik op de zee, als het eenigste element, waarop voor hen eene kans te wagen was. Hij was het, die de Grieken bij Artemisium overhaalde om bijeen te blijven, toen zij, door het treffende schouwspel van de talrijke

(1) Plato, *de leg.* III, p. 692 vlg. (Ed. Imm. Bekker VIII, p. 53, 54).

schepen der Perzen verrast, uiteen wilden gaan. Te vergeefs smeekten de bewoners van Euboea, zoodra dit plan hun ter ooren kwam, den opperbevelhebber Eurybiades, er geen gehoor aan te geven. In hunne wanhoop boden zij Themistocles in 't geheim dertig talenten, indien hij bewerkte, dat er bij dit eiland werd gestreden. Hij nam het aanbod aan, en twee geschenken, een van vijf talenten aan Eurybiades, en een van drie aan den bevelhebber der Corinthiërs, waren voldoende om de Peloponnesische schepen op hunne standplaats te houden. Het overige kwam Themistocles niet ongelegen, vermits, zoo als Duncker meent, de bevelhebbers van sommige gedeelten der vloot nog meermalen eene dergelijke opwekking konden behoeven (1). Of dit de ware reden was, moge Duncker met zichzelf uitmaken.

Intusschen verlieten de Grieken de verdedigingslinie der Thermopylae en van Artemisium: Midden-Griekenland stond voor de Perzen open. De tijd was kostbaar. Men moest te Athene weten, wat men wilde. Toen wees Themistocles op het orakel, dat van de houten muren gesproken en gelast had, het vaderland prijs te geven (2), en de volksvergadering besloot, na hem gehoord te hebben: »het Atheensche volk, de stad onder bescherming van de godin Athene stellende, beveelt alle weerbare mannen aan boord van de galeijen te gaan en hunne kinderen, vrouwen en slaven, zoo goed elk kan, in veiligheid te brengen". Velen viel het nemen van dit besluit zeer zwaar. Zij meenden, dat, zoo zij de tempels der goden en de graven hunner voorouders verlieten, zij geene zege meer behoefden. Toch ging het door. Op voordragt van den areopagus ondersteunden de meergegoeden de armeren, om hen in staat te stellen, hun huisgezin buiten hun vaderland te onderhouden. De meesten brachten hunne familie en vermogen te Troezen, op Salamis of op Aegina in veiligheid. Vooral de eerstgenoemde plaats ontving de arme vlugtelingen met heusche welwillendheid en onbekrompen edelmoedigheid. Eenige arme lieden, die het orakel beter dan Themistocles waanden te verstaan, verschansten zich werkelijk achter houten muren op de burgt. Een tweede besluit, dat door toedoen van Themistocles werd genomen, was, dat het allen, die voor een zekeren tijd verbannen waren, vrijstond terug te keeren, om voor de belangen van Griekenland werkzaam te zijn (3).

---

(1) Duncker IV, blz. 760. — (2) Herod. VII, 141. — (3) Plut. *Them.* 11. *Arist.* 8:

Van nu aan hing alles af van hetgeen de Grieksche vloot, voor Salamis geankerd, zou vermogen. Het eerste, dat Eurybiades, hier gekomen, deed, was een' krijgsraad bijeen te roepen om te beslissen, waar men een' slag zou leveren. De meesten waren van oordeel, dat de vloot naar de Peloponnesus moest stevenen. Verloor men een' slag ter plaatse, waar men was, dan moest het gevolg noodzakelijk zijn, dat men op het eiland Salamis werd ingesloten en te gronde ging. Indien men daarentegen bij de landengte van Corinthe eene nederlaag onderging, kon ieder naar zijn' eigen staat terugtrekken. Nog was men aan 't redetwisten, toen men berigt kreeg van Xerxes' intogt te Athene. Nu werden sommige aanvoerders door zulk een' schrik bevangen, dat zij, zonder op eene beslissing te wachten, de vergadering verlieten en hunne schepen zeilree maakten, voornemens zijnde nog in den nacht te vertrekken. De overigen volhardden insgelijks bij hunne vroegere meening. In de stellige overtuiging, dat, zoo de beslissing in dien zin uitviel, geheel Griekenland zijn verderf te gemoet ging, begaf Themistocles zich 's nachts bij Eurybiades aan boord, en wist hem te overreden, den krijgsraad nogmaals bijeen te roepen. Hier werd eindelijk vastgesteld, dat men zou blijven, waar men was. De bedreiging, door Themistocles gedaan, dat, mogt men het tegenovergestelde willen, de Atheners hunne zaak van die der bondgenooten scheiden en zich in Italië vestigen zouden, had althans bij Eurybiades zoo zwaar gewogen, dat hij meende te moeten toegeven. Vreemd is het, dat Herodotus in deze laatste zitting van den krijgsraad niet spreekt van eene beslissing van den raad zelven, maar alleen van het eindbesluit van Eurybiades. Hoezeer het verhaal van Herodotus hierdoor eenigermate onduidelijk wordt, verdient het toch verreweg de voorkeur boven dat van Diodorus, bij wien Themistocles den krijgsraad wel overtuigt, maar hem dit niets baat, daar het scheepsvolk volstrekt wil wegzeilen. Ook dat van Plutarchus en van Nepos moet bij Herodotus achterstaan (1).

Kort nadat het laatste woord in den krijgsraad was gesproken, vertoonde zich de lange reeks der Perzische schepen, die op Salamis kwam aanzeilen, aan het oog der Grieken. Het was een digt bosch van masten. Op dit gezigt werden de Grieken uit de Peloponnesus op nieuw hevig bevreesd. Het ergerde hen, dat, terwijl

---

(1) Herod. VIII, 56—64. Diod. XI, 15—17. Plut. *Them.* 11. Nepos, *Themist.* 4. Vgl. Grote V, blz. 123, Noot 1.

zij voor streken, reeds door den vijand ingenomen, zouden strijden, hun eigen land van hun' steun moest verstoken zijn. Verder reikten hunne gedachten niet. Er ontstond een dof gemompel onder de bemanning der vloot. De een gaf den ander zijne verwondering over het dwaze besluit van den opperbevelhebber te kennen. Eindelijk kwam de raad uit eigen beweging voor de derde maal bijeen en begon te beraadslagen. Bij de stemming bleek het, dat het gevoelen van Athene, Aegina en Megara dat der minderheid was. Met de stemming hield de strijd niet op; het kwam tot twist, en harde verwijten werden van weerszijden gedaan. Nu zette Themistocles, wiens geestkracht zich nimmer verloochende, alles op een laatsten worp. De Perzen zelve zouden de Grieken tot een' slag dwingen. Ongemerkt de vergadering verlatende, zendt hij een' zijner slaven, den leermeester zijner kinderen, Sicinnus, op eene boot naar de hoofden der Perzische vloot, en gelast hem, hun mede te deelen, dat hij op bevel van den aanvoerder der Atheners komt; dat deze de zaak van den koning is toegedaan; dat de Grieken op 't punt staan uiteen te gaan; dat de Perzen, indien zij met één slag den oorlog ten einde willen brengen, deze gelegenheid niet moeten laten ontsnappen en bij hunne komst bevinden zullen, dat de Grieken onderling verdeeld zijn en niet in staat hun ernstigen tegenstand te bieden. Sicinnus kweet zich van zijn' last, en verwijderde zich terstond daarna. De Perzen sloegen geloof aan het berigt, en Xerxes nam de noodige maatregelen om den vijand van alle kanten in te sluiten.

Reeds was middernacht verstreken, toen Themistocles uit de vergadering wordt geroepen: er was iemand om hem te spreken. Het is Aristides, die volgens Herodotus en Nepos nog banneling was, doch, gelijk uit den zamenhang bij Plutarchus blijkt, na het boven vermelde besluit der volksvergadering naar Athene had kunnen terugkeeren. Het schijnt, dat hij van deze vergunning nog geen gebruik had kunnen of willen maken. Dit neem ik liever aan dan met anderen te veronderstellen, dat Plutarchus de orde der gebeurtenissen heeft verbroken en dat hij het besluit der volksvergadering in lateren tijd had moeten stellen (1). De vaderlandsliefde boven zijne persoonlijke gevoelens stellende, zeide Aristides: »het past ons steeds, en inzonderheid nu met elkander te wed-

(1) Herod. VIII, 79. Nepos, *Arist.* 2. Vgl. Krafft in Pauly I, blz. 756, i. v. *Aristides*. Nipperdey op Nepos t. a. p. en Grote V, blz. 130.

ijveren, wie het vaderland de meeste diensten zal bewijzen. Ik kom hier eigenlijk om u te zeggen, dat het niets afdoet, of gij veel of weinig over het wegvaren spreekt. Want ik, een ooggetuige, zeg u, dat niemand weg kan. Zeg aan hen, die binnen zijn, dat wij omsingeld zijn". — »Gij brengt eene goede tijding, antwoordde Themistocles, wat ik wenschte, dat geschiedde, meldt gij als geschied. Weet, dat de Perzen dit op een' wenk van mij gedaan hebben. Maar ga zelf binnen, en berigt het den Grieken; van mij zullen zij het niet gelooven." Aristides deed aldus, en vertrok. De meesten wilden echter ook hem niet gelooven, en begonnen zich eerst ernstig ten strijde toe te rusten, toen weldra het woord van Aristides door een' tweeden ooggetuige werd bevestigd.

Zóó bereikte Themistocles tot heil van Griekenland zijn doel. Xerxes' nederlaag was volkomen. Hij liet Mardonius met een groot landleger in Griekenland achter, nam zelf met het overschot over land den terugtogt naar Azië aan, en gelastte de vloot, dit insgelijks te doen. Zoodra de Grieken dit bespeurden, gingen hunne schepen onder zeil om hem te vervolgen. Bij het eiland Andros gekomen, hielden zij, daar zij nog geen' vijand in 't oog hadden gekregen, halt om te beraadslagen. 't Gevoelen van Themistocles en de Atheners was, dat men op staanden voet naar den Hellespont stevenen en de bruggen, die Xerxes, Europa binnenrukkende, dáár over de zeeëngte had doen slaan, afbreken moest. Tegen hem verklaarde zich Eurybiades, met wien de overige hoofden uit de Peloponnesus overeenstemden. Hij beweerde, dat men Xerxes, in plaats van te trachten hem tegen te houden, wel eene gouden brug mogt leggen; dat men hem later wel in zijn eigen land kon beoorlogen, maar dat het nu een zegen voor Griekenland was, indien hij terugtrok. Ofschoon deze meening de overhand behield, bleven de Atheners geneigd, ook zonder de overigen, den togt naar den Hellespont te ondernemen. Hiertegen verzette zich Themistocles, en 't gelukte hem zijne landgenooten van meening te doen veranderen. — Van dit verhaal, bij Herodotus geboekt, wijkt Plutarchus eenigzins af. Volgens hem oppert Themistocles die meening slechts om Aristides op 't dwaalspoor te brengen, en heeft dit den onmiddellijken aftogt van Xerxes tot uitwerksel (1). Is nu deze handelwijze van Themistocles reeds vreemd, nog vreemder acht ik

(1) Herod. VIII, 108—110. Plut. *Themist.* 16. *Arist.* 9.

den stap, dien hij verder deed. De oorzaak dier handelwijze was, indien men Herodotus mag gelooven, dat Themistocles zich voor de toekomst een toevlugtsoord bij de Perzen wilde verschaffen, ingeval hij zich eens de ongenade zijner medeburgers op den hals mogt halen. Met dezelfde bedoeling zond hij, naar 't zeggen van Herodotus, voor de tweede maal den bovengenoemden Sicinnus tot Xerxes om hem mede te deelen, dat hij, uit belangstelling in diens lot, de Grieken had belet de bruggen af te breken, en dat de koning dus op zijn gemak kon terugkeeren. De plaats van Thucydides, die met een paar woorden over dit punt spreekt, komt hierop neer, dat Themistocles, tegen beter weten aan, Xerxes berigtte, dat de bruggen, welke juist door zijn eigen toedoen niet werden afgebroken, weldra stonden afgebroken te worden. Bij Plutarchus geschiedt die mededeeling in overleg met Aristides, en koestert Themistocles geene baatzuchtige oogmerken. Van 't laatste vindt men evenmin eenig spoor bij Diodorus en Nepos, die integendeel duidelijk laten uitkomen, dat bezorgdheid voor Griekenlands belangen 's mans drijfveer was. Justinus eindelijk en Polyaenus keeren de zaak bijna om door aan te nemen, dat de Grieken het plan hadden de brug af te breken, en dat Themistocles, de bedoelde boodschap tot Xerxes zendende, van dezelfde zienswijze uitgaat, als Eurybiades bij Herodotus. Al die schrijvers, met uitzondering van Herodotus, voegen er bij, dat het berigt deze uitwerking bij Xerxes had, dat hij terstond naar Azië overstak (1).

Overeenkomstig het besluit, op den isthmus genomen, rukte Pausanias, op den elfden dag na den slag van Plataeae, tegen Thebe op, en eischte de uitlevering der hoofden, die met de Perzen hadden geheuld. Op de weigering der stad werd zij ingesloten en haar gebied verwoest. Eindelijk, nadat Thebe's aanbod om zich met eene geldsom vrij te koopen, van de hand was gewezen, werden de bedoelde personen aan Pausanias overgegeven, met uitzondering van een', Attaginus geheeten, die een middel vond om te ontsnappen. De uitgeleverden werden naar Corinthe gevoerd en ter dood gebracht. Slechts de zonen van Attaginus spaarde Pausanias, »daar de kinderen geen deel hadden aan de schuld der vaders". Nu roemde Pindarus het geluk zijner vaderstad, dewijl »de zware zorgen achter den rug waren en een god den zwaren steen van het hoofd der Thebanen had afge-

(1) Herod. en Plut. t. a. p. Thucyd. I, 137. Diodor. XI, 19. Nepos, *Them.* 5. Just. II, 13. Frontin. *Strateg.* II, 6, 8. Polyaen. *Strateg.* I, 30. —

wenteld" (1). Nog is er iets, dat op het karakter van Themistocles eene vlek werpt. Tot de eilanden, die Xerxes schepen geleverd hadden, behoorde Andros. Hiervoor wilde Themistocles wraak nemen. Hij begon met eene geldsom te eischen. Toen de bewoners van 't eiland weigerden ze te betalen, sloeg men 't beleg voor de stad. Inmiddels rustte Themistocles niet, eer hij, buiten weten der overige bevelhebbers, ook van andere eilanden en steden, die zich aan 'tzelfde misdrijf schuldig hadden gemaakt, als van Paros en van Carystus op Euboea, zware sommen had afgeperst. Herodotus gelooft niet, dat dit de eenigsten zijn geweest, die de geldzucht van Themistocles moesten voldoen. De onderneming tegen Andros slaagde evenmin als de vroegere togt van Miltiades tegen Paros, waaraan zij ook anderszins geheel gelijk is. De stad verdedigde zich zoo dapper, dat de vloot zich genoodzaakt zag onverrigter zake naar huis terug te keeren.

§ 17.

Griekenland en de oorlog tegen Perzië sedert het jaar 479 v. C. (2).

Met de slagen bij Salamis en Plataeae, met het wijken van de Perzen nam de oorlog tusschen Azië en Europa geen einde. De Grieken hadden gezworen, hun' haat tegen de Perzen op hunne kinderen en kindskinderen te zullen overbrengen, een' haat, die duren zou, zoolang de rivieren zich in de zee uitstortten, zoolang er menschen op dit wereldrond waren en de aarde vruchten voortbracht (3). Wat intusschen de Atheners betreft, hen wachtte, na de terugkomst van Mycalé, een dringender werk dan de aanvallende oorlog tegen de Perzen. Hunne stad was een puinhoop; slechts enkele gedeelten van de muren waren blijven staan, de meeste huizen waren ingestort en slechts die gespaard, welke aan de Perzische legerhoofden tot verblijf hadden verstrekt. Na hunne

(1) Herod. IX, 86—88. Pindar. Ed. Böckh, *Isthmia* VII, 7—10. Vgl. de aanteeken. II, 2, p. 540, 542. — (2) Herod. VIII, 95, 124. IX, 10, 26, 27. Thuc. I, 74, 89, 90, 93, 94, 95, 98—103, 108, 128—135. III, 54, 57, 112. IV, 56. *Schol.* op Thucyd. I, 96. (Xenoph.) *de republ. Atheniens.* III, 5. Diod. XI, 27, 33, 44—47, 55—59, 60—64, 70, 78, 81—84. Plut. *Them.* 17, 20, 22. *Arist.* 4, 12, 13, 24, 25. *Cimon* 4—6, 10—17. *Pericl.* 3, 7, 10. Nepos, *Paus.* 1—5. *Arist.* 3. *Paus.* 1. K. W. Krüger, *die Pentekontaetie des Thukydides* in *Hist.-Phil. Stud.* I, blz. 13, 37—39, 51, 52. Böckh, *Staatshaush.* I, 64 vlg., 241 vlg., 282, 520—526. II, 585, 593, 594, 611 vlg. Schoemann, *Griech. Alterthüm.* I, blz. 340, 341. Duncker IV, blz. 708 vlg. Grote V, blz. 239—342. — (3) Diodor. IX, 10.

familiën van Salamis, Aegina en Troezen naar huis te hebben teruggebracht, begonnen de Atheners hunne stad weder op te bouwen en haar met een nieuwen muur te omgeven. Ter naauwernood was dit den Spartanen ter ooren gekomen, of er verschenen van hunnentwege afgevaardigden te Athene om te verzoeken, dat dit werk werd gestaakt. Met der daad vreesden Sparta en de andere bondgenooten, dat Athene, reeds de magtigste staat ter zee onder de Grieken, door zijne muren ook te land een geduchte staat zou worden. Deze grond werd echter niet geopperd. De afgevaardigden zeiden slechts, dat Sparta het verzoek deed om de muren niet weder op te bouwen, opdat de barbaren, indien zij op nieuw een' inval deden, geene versterkte plaats vonden, waarin zij zich konden verschansen. Liever zagen de Spartanen, dat alle Grieksche steden, gelijk hunne eigene, zonder muren waren. De Peloponnesus, meenden zij, kon aan alle Grieken eene voldoende schuilplaats verschaffen. Op raad van Themistocles scheepten de Atheners de Lacedaemoniërs op staanden voet met het antwoord af, dat zij hun afgevaardigden zouden zenden om over deze aangelegenheid te beraadslagen. Verder ried hij hun, hemzelven vooruit te zenden en de overige afgevaardigden eerst dan te laten vertrekken, wanneer de muren ver genoeg gevorderd waren om den vijand te kunnen trotseren. Intusschen moesten mannen, vrouwen en kinderen dag en nacht doorwerken en geen gebouw sparen, mits de steenen tot versterking der stad konden dienen. Ook deze raad werd opgevolgd, en Themistocles vertrok naar Sparta.

Hier gekomen, vervoegde hij zich niet bij de overheidspersonen, maar trachtte, onder voorwendsel dat hij op zijne ambtgenooten wachtte en zich over hun lang wegblijven verwonderde, de zaak op de lange baan te schuiven. Eerst sloegen de Spartanen geloof aan zijne woorden; maar toen anderen hun bij herhaling berigtten, dat de muren rondom Athene reeds tamelijk hoog waren, begonnen zij argwaan op te vatten. Nu ried Themistocles hen, zich met eigen oogen te gaan overtuigen, wat er van de zaak was. Alzoo vertrokken eenige mannen van beproefde trouw en eerlijkheid uit hun midden, met deze zending belast, naar Athene. Terzelfder tijd waren de beide ambtgenooten van Themistocles te Sparta gekomen met de blijde tijding, dat de muur thans ver genoeg gevorderd was. Eer Themistocles het masker afwierp, liet hij de Atheners verzoeken Sparta's gezanten zoolang bezig te houden, totdat hij en zijne medeafgevaardigden terug waren. Hierop vroeg het

Atheensche gezantschap gehoor bij de ephoren (1). Openlijk zeide hun toen Themistocles, dat Athene met muren omgeven was; dat, indien de Lacedaemoniërs of de overige bondgenooten in 't vervolg met hen over eenig punt wilden beraadslagen, zij tot hen moesten komen, als tot menschen, die wisten te onderscheiden, wat hun eigen belang en wat dat van 't algemeen vereischte; dat de Atheners vroeger, zonder den raad van Sparta te vragen, den moed hadden gehad hunne stad te verlaten en de schepen te beklimmen; dat het hun nu zoowel voor henzelve in 't bijzonder, als voor de bondgenooten in 't algemeen nuttig had geschenen, hunne stad met muren te omringen, en dat eindelijk alle steden der Grieken zonder muren moesten zijn, of Athene, even als de andere, muren behoorde te hebben. De Spartanen, dubbel verontwaardigd èn wegens de zaak zelve, èn dewijl zij om den tuin waren geleid, meenden hunne ontevredenheid te moeten ontveinzen. Dus keerden de gezanten van weerszijden huiswaarts (2). — Ook anderszins werkte Themistocles Sparta's invloed tegen. Nadat de Perzen Griekenland hadden verlaten, deed Sparta in de vergadering der amphictyonen den voorslag, om alle staten van deze vergadering uit te sluiten, die het met de Perzen hadden gehouden. Themistocles voorkwam een besluit in dien zin door er op te wijzen, hoe men, door dergelijke uitsluiting, het verbond der Grieken verzwakken en alle magt in handen van twee of drie staten zou brengen.

Zóó verrees Athene dan weder uit zijne asch. De versterking der stad geschiedde op groote schaal. Behalve rondom de stad zelve en de burgt, werden er rondom de beide havens, den Piraeus en Munychia, afzonderlijke muren opgetrokken. Met den aanleg dier havens was men reeds vroeger door toedoen van Themistocles begonnen, omdat de derde, Phaleron, geene veilige ligplaats voor de schepen aanbood. Voorshands werden de muren om de havens slechts tot de helft van de hoogte opgevoerd, die Themistocles had bepaald; maar zij bestonden uit hardsteen, en waren zoo breed, dat twee wagens er elkander op voorbij konden rijden. Stad en haven werden verder aan elkander verbonden door twee lange, evenwijdige muren, waarvan de eene de noordelijke, de

(1) Dezen had hij volgens Theopompus *fragm.* 89 (*Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller I, p. 292) omgekocht. — (2) De hoofdbron is Thucyd. I, 89—92. Hetzelfde verhalen Diod. XI, 39, 40. Plut. *Themist.* 19. Nepos, *Themist.* 6, 7. Just. II, 15. Polyaen. *Strat.* I, 30 (4), evenwel zoo, dat zij in sommige bijzonderheden van Thuc. afwijken.

andere de zuidelijke heette. Lang moet het geduurd hebben, eer het werk der versterking van stad en haven voltooid was. Het blijkt niet, dat den Atheners gedurende dien tijd van den kant der Spartanen hinderpalen in den weg zijn gelegd. Volgens Diodorus had Themistocles, ten einde dit te voorkomen, op nieuw een gezantschap naar Sparta gezonden om te kennen te geven, dat het voornemen der Atheners was eene haven te bouwen, die de gansche scheepsmagt der Grieken kon bevatten (1).

Terwijl Athene zich op die wijze voor de toekomst in veiligheid zocht te stellen, ging in 478 en 477 v. C. eene Grieksche vloot onder bevel van Pausanias, den overwinnaar bij Plataeae en voogd van den jongen koning Plistarchus, onder zeil naar Azië om de Grieksche steden, waarin nog bezetting van de Perzen lag, te bevrijden. Aan 't hoofd van de Atheensche scheepsmagt stonden Aristides en Cimon, Miltiades' zoon. Eerst veroverden zij op de Perzen Cyprus, toen Byzantium. Sedert dien tijd voerden de onbegrensde eerzucht, die Pausanias bezielde, en zijne ontevredenheid over zijne landgenooten hem op den weg van 't verraad. Welk eene verandering de zege van Plataeae in zijn gedrag had teweeggebracht, was onmiddellijk na dien slag gebleken. Toen had hij, door de gunst der fortuin verbijsterd, den god te Delphi een' gouden drievoet, op eene koperen slang rustende, ten geschenke gezonden met een opschrift, dat hem als den eenigsten aanvoerder der Grieken noemde, die de magt der Perzen had vernietigd. De Spartanen zelve waren de eersten geweest, die hunne afkeuring over deze zelfverheffing aan den dag hadden gelegd door het opschrift uit te beitelen en de namen aller staten, welke aan den strijd hadden deelgenomen, op den drievoet te doen griffen. Te Byzantium vond Pausanias, de stad vermeesterd hebbende, verwanten van koning Xerxes. Deze gevangenen liet hij oogluikend ontsnappen, of liever, hij zond hen in 't geheim aan Xerxes terug, gelijk een brief van zijne hand aan den koning aantoont, die aldus luidt: »Pausanias, de Spartaansche bevelhebber, u eene dienst willende bewijzen, zendt u hen terug, die hij gewapenderhand gevangen heeft genomen. Ook ben ik van zins, indien het u goed dunkt, uwe dochter ten huwelijk te nemen en Sparta met geheel Griekenland onder uwe magt te brengen. Indien u iets in dezen voorslag behaagt, zend dan een' vertrouwd man naar den zeekant, met wien wij het

(1) Diodor. XI, 41—43.

overige later kunnen bespreken" (1). Xerxes, zeer ingenomen met deze letteren, zond onverwijld Artabazus als landvoogd naar Phrygië, om onderhandelingen met hem aan te knoopen en hem een' brief, prijkende met 's konings zegel, van dezen inhoud te doen toekomen: »Dit antwoordt koning Xerxes aan Pausanias. Uw naam staat wegens de mannen, mij teruggezonden, als die van een' weldoener bij mij aangeteekend. In den voorslag, nu door u gedaan, neem ik genoegen. Draal nacht noch dag in 't volbrengen van hetgeen gij aanbiedt. Laat gebrek aan goud, zilver of manschappen u niet terughouden; maar spreek met onbepaald vertrouwen over alles, wat u voorkomt, tot den man, die in mijn' naam tot u komt". Deze brief bracht eene geheele omkeering in Pausanias teweeg. Hij werd trotsch en ongenaakbaar, kleedde zich in Perzische dragt, liet zich door Mediërs en Aegyptenaren, als lijftrawanten, omringen, hield, naar Perzisch gebruik, op weelderige wijze, tafel en gaf, door het uiten van enkele woorden, min of meer te verstaan, wat hij in 't schild voerde.

De Spartanen, van dit alles onderrigt, riepen Pausanias onmiddellijk terug om rekenschap van zijne houding te geven; maar het kwaad was gepleegd en de gevolgen bleven niet achter. De hegemonie ging, waarschijnlijk in 476, van Sparta op Athene over (2). De bondgenooten, bovenal de Ioniërs, die het lang verdroten had als onderdanen te worden behandeld, boden den Atheners, uit hoofde van de verwantschap, die er tusschen hen bestond, het opperbevel over de vloot aan. Hoe algemeen en onbepaald het begrip van het woord »hegemonie" ook is, hoe beknopt de wijze, waarop de meeste geschiedschrijvers dit feit vermelden, het was eene gebeurtenis van groot gewigt voor gansch Griekenland. Onder de schrijvers, die er van gewagen, behandelt Plutarchus dit punt het uitvoerigst. Hij toont aan, dat Aristides' regtvaardigheid en Cimons gemakkelijkheid van omgang er veel toe bijgedragen hadden, dat de bondgenooten het besluit omtrent de hegemonie hadden genomen. Hij verhaalt, dat Pausanias de hoofden der bondgenooten

---

(1) Dezen brief, dien Thuc. I, 128, 129, even als het antwoord van Xerxes, letterlijk mededeelt, heeft Nepos, *Paus.* 2 zóó vertaald, dat hij Pausanias niet bij afwisseling in den 1sten en den 3den, maar alleen in den 3den persoon laat spreken. Vgl. over het plan van Pausanias Herod. V, 32. — (2) De tijdsbepaling is omtrent schier alle feiten, die in het tiental jaren na den slag bij Plataeae vallen, zeer moeijelijk. Vgl. het geheele Eerste Deel van Krüger, *Hist.-Phil. Stud.* en Grote V, blz. 273, 304, 365 en elders.

steeds norsch aansprak, de manschappen niet zelden liet geeselen of een geheelen dag met een anker op den nek staan, en niet toeliet, dat iemand vóór de Lacedaemoniers stroo, gras of water haalde. Toen Aristides hem hierover eens wilde te woorde staan, weigerde Pausanias hem gehoor te verleenen. Hierop vervoegden zich hoofdzakelijk de aanvoerders van Lesbos, Chios en Samos met het bedoelde aanbod bij Aristides. Op zijn' raad pleegden nu een paar schepen der bondgenooten, ten einde zich voor altijd te binden en eene hernieuwde omkeering onmogelijk te maken, eenige vijandelijkheden tegen het schip van den opperbevelhebber. Uit dit verhaal, dat Grote niet aanneemt, volgt, wat ook de overige geschiedschrijvers aanduiden, dat Pausanias nog de ergernis beleefde, in persoon bij den overgang der hegemonie tegenwoordig te zijn (1).

Te Sparta schijnt men niet terstond berigt te hebben gekregen van dezen beslissenden stap der bondgenooten. Want nadat zij, wien het onderzoek van Pausanias' zaak was opgedragen, hem aan vergrijpen tegen den staat onschuldig verklaard, maar wegens beleediging van bijzondere personen veroordeeld hadden (2), zond men in diens plaats Dorcis, als bevelhebber, wiens gezag de bondgenooten weigerden te erkennen. Daarom keerde Dorcis onverwijld naar huis terug. Hier waren velen, op het hooren van de verklaring der bondgenooten, hevig verontwaardigd. Men sprak er van wraak nemen op de bondgenooten, van 't beoorlogen der Atheners. Doch toen die eerste storm was bedaard, begon men zich allengs te schikken in hetgeen niet kon veranderd worden. Men overwoog, volgens Diodorus, dat het voor Sparta geen nut opleverde, naar de heerschappij ter zee te staan (3); men vreesde, dat andere Spartaansche bevelhebbers, wien dezelfde zending als Pausanias mogt toevertrouwd worden, diens voorbeeld zouden volgen, en wenschte van den drukkenden last van den Perzischen oorlog ontheven te worden. Aan eene vijandelijke gezindheid van Athene tegen hen te denken, hiervoor bestond, meenden de Spartanen, geene reden.

Was Dorcis spoedig teruggekeerd, Pausanias kon, na het vonnis, tegen hem geslagen, en na van zijne waardigheden ontzet te zijn, te Sparta niet duren. Wel was hij geen koning, zoo als Aristoteles

---

(1) Plut. *Arist.* 23. *Cimon* 6. Thuc. I, 95. Diod. XI, 44. Grote V, blz. 257. — (2) Alleen Nepos, *Paus.* 2 weet, dat hij tot eene geldboete is veroordeeld. Thucyd. spreekt slechts van veroordeeling — (3) Diod. XI, 50. Zie Grote V, blz. 258, Noot 2. De andere gronden zijn ontleend aan Thuc. I, 95.

hem verkeerd noemt, maar zijn gezag was, inzonderheid sinds den slag bij Plataeae, niet geringer dan dat van een' koning (1). Daarenboven moest hem nu eene spoedige volvoering zijner plannen, dat de koning hem met aandrang had aanbevolen, uitermate wenschelijk schijnen. Hierom spoedde hij zich naar Byzantium terug, en begaf zich, toen hij door de bondgenooten uit deze stad werd verdreven, naar Colonae in 't gebied van Troje, waar hij op nieuw onderhandelingen met de Perzen aanknoopte. Zoodra de Spartanen dit vernamen, werd hij ten tweede male naar huis ontboden. Gehoorzaamde hij niet op staande voet, dan zou men hem voor een' vijand van den staat verklaren. Pausanias, het geraden achtende, zoo min mogelijk voet te geven aan den argwaan, reeds tegen hem opgevat, en hopende door middel van geld de kracht der beschuldigingen te kunnen verzwakken, deed gelijk hem geboden was. De ephoren begonnen met hem in den kerker te werpen; maar weldra wist hij te bewerken, dat hem de vrijheid werd teruggegeven, terwijl hij zich bereid verklaarde voor 't geregt op alle beschuldigingen te antwoorden, die tegen hem mogten worden ingebracht. Dit was intusschen niet ieders zaak. Pausanias, uit koninklijken bloede gesproten en zelf regent voor den jongen koning, den zoon van Leonidas, aan te klagen — dit scheen velen eene hagchelijke onderneming. Bovendien was er geen afdoend bewijs van verraad. Zelfs toen men uit de aangifte van eenige Heloten vernam, dat Pausanias zich in 't geheim in betrekking tot hen stelde en door hun de vrijheid en burgerlijke regten voor te spiegelen, hen tot opstand trachtte aan te sporen; zelfs toen het geen geheim meer was, dat hij pogingen deed om het gezag der ephoren omver te werpen, ook toen nam men nog steeds geene ernstige maatregelen. Men bleef den ouden Spartaanschen grondregel volgen, zonder de klaarblijkelijkste bewijzen niets ten laste van een' Spartaan te beslissen. Eindelijk viel Pausanias echter in den val.

Hij schreef zijn laatsten brief aan den koning en gaf dien aan een' zijner vertrouwdste slaven, uit Argilus afkomstig, met last om hem aan Artabazus te overhandigen. Op 't punt staande zich van zijn' pligt te kwijten, herinnerde deze zich eensklaps, dat geen van de talrijke boden, vóór hem met die zending belast, ooit was teruggekeerd. Na dus het zegel zijns meesters nagemaakt te hebben,

(1) Arist. V, I. VII, 13.

ten einde, in geval hij het noodig achtte, den brief weder te kunnen sluiten, brak hij dien open om te onderzoeken, of zijn eigen leven ook gevaar liep, indien hij het bevel nakwam. Hij vond zijn vermoeden bevestigd en las, dat ook hij, opdat het geheim niet zou uitlekken, tot den dood bestemd was. Nu bleef hem geen andere uitweg open dan den inhoud van den brief aan de ephoren mede te deelen.

Nog waren de ephoren evenwel niet ten volle overtuigd. Zij wenschten, eer zij een beslissenden stap deden, met hunne eigene ooren uit den mond van Pausanias zelven de bekentenis zijner schuld te hooren. Te dien einde schreven zij den slaaf voor, wat hij moest doen. Op hunne aanwijzing vlugtte hij naar den tempel van Neptunus te Taenarum, en plaatste zich als smeekeling in den heiligen omtrek. In de nabijheid van de plek, waar hij zich ophield, verborgen zich een paar van de ephoren. Spoedig vervoegde Pausanias, ontsteld over de vlugt van zijn' gunsteling, zich bij hem. Op Pausanias' vraag beklaagde de slaaf zich bij hem over hetgeen hij ten zijnen opzigte had geschreven en hield hem voor, hoe getrouw hij hem altijd in zijne onderhandelingen met den koning ter zijde had gestaan. Pausanias ontkende niets van dit alles, trachtte den slaaf zijne ongerustheid te ontnemen door zich borg te stellen voor diens veiligheid, en verzocht hem dringend, terstond naar den koning te vertrekken en zijne plannen niet in den weg te staan.

Nu besloten de ephoren, genoegzaam ingelicht, hem gevangen te nemen. Naar Sparta teruggekeerd, ontmoetten zij hem op straat in de nabijheid van den tempel van Athene (Minerva), het koperen huis geheeten. Bij hunne nadering maakte de schuldige, naar men wil, uit het dreigend gelaat van een' der ephoren op, wat men in 't schild voerde, en daar een ander van hen hem uit welwillendheid een' wenk gaf, had hij nog juist tijd genoeg om naar den tempel te vlugten. Hier zocht hij op zijne beurt als smeekeling eene toevlugt in een klein gebouw, bij den tempel behoorende. Daar de ephoren hem op die plaats geen geweld konden aandoen, namen zij, na zich verzekerd te hebben, dat Pausanias zich nog in het genoemde verblijf bevond, het dak er af, en versperden de deur. Niet Thucydides, maar andere geschiedschrijvers verhalen, dat Pausanias' moeder den eersten steen aanbracht om hem in te sluiten (1). Zóó moest hij van honger omkomen. Hij stierf evenwel

(1) Diod. XI, 45. Nepos, *Paus.* 5. Polyaen. *Strat.* VIII, 51.

niet op gewijden grond, want zoodra zijne bewakers zagen, dat hij op 't punt was den laatsten adem uit te blazen, droegen zij, om den tempel niet te ontheiligen, hem er buiten, waarop hij terstond den geest gaf. De schrijver Pausanias, dien ik meermalen aanhaalde, had, gelijk hijzelf in zijn werk getuigt, van een' bewoner van Byzantium gehoord, dat zijn naamgenoot de veldheer, en teregt volgens den zegsman, de eenigste was geweest, die te vergeefs eene toevlugt in het koperen huis had gezocht (1).

In het lot van Pausanias werd Themistocles betrokken. Om te zien, hoe dit mogelijk was, moet ik de zaak een weinig hooger ophalen. Themistocles had belet, dat men, na den slag van Salamis, de Perzische vloot vervolgde. Hij had de Atheners verhinderd de zege de kroon op te zetten, door de Ioniërs aan hun lot over te laten. De belegering van Andros had hem met Miltiades op eene lijn geplaatst en was even smadelijk afgeloopen als de poging van dezen tegen Paros. Hij had van Paros en andere eilanden geld afgeperst onder belofte, dat hij de Grieksche vloot van hen zou afhouden. Over 't geheel was geldzucht de trek, die Themistocles' karakter ontsierde. Aristides kon aantoonen, dat hij zich niet ontzag zijne hand naar de gelden van den staat uit te strekken. Hij maakte er zich geene gewetenszaak van, bij Artemisium voor de goede zaak geld aan te nemen en, terwijl hij met acht (2) talenten zijn doel kon bereiken, twee en twintig voor zichzelven te behouden. Wil men den dichter Timocreon, een' persoonlijk vijand van Themistocles, gelooven, dan velde hij, op zijn' togt langs de eilanden, voor geld regtvaardige of onregtvaardige vonnissen, al naar het viel, en riep op willekeurige wijze den een' uit de ballingschap terug, terwijl hij den ander verbande of ter dood liet brengen (3). Bij de geldzucht komen sporen van persoonlijke ijdelheid. Hij bouwde in de nabijheid van zijn huis een' tempel ter eere van Artemis (Diana), door hem met den bijnaam »de beste raadgeefster" vereerd. Door bij herhaling zijne eigene daden te verheffen werd hij het volk lastig, en wanneer iemand zijne ergernis hierover aan den dag legde, voegde hij hem toe: »waarom wordt gij hen moede, wier weldaden gij vaak hebt ondervonden" (4). Tot zoodanige gedragingen werd hij gedwongen, zegt Plutarchus, omdat zijne burgers uit nijd minder gunstig over hem begonnen te denken.

---

(1) Paus. III, 17 (7). — (2) Niet met *vijf*, gelijk Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 634 zegt. — (3) Plut. *Them.* 21. — (4) Ald. 22.

Het is onmogelijk den tijd naauwkeurig te bepalen, waarop die stemming vrij algemeen de heerschende was onder de Atheners. Voor een gedeelte is zij reeds zigtbaar onmiddellijk na Themistocles' terugkeer van zijn' kruistogt tegen de eilanden. Kort na zijne landing begaf hij zich naar Sparta, hopende er in eene eervolle bejegening het loon voor zijne moeite te zullen ontvangen. In deze verwachting bedroog hij zich niet. De Spartanen, anders zoo karig met hunne eerbewijzen jegens vreemdelingen, gaven hem een' olijfkrans, als prijs der wijsheid en behendigheid, terwijl Eurybiades den prijs der dapperheid verwierf. Bovendien kreeg Themistocles den schoonsten wagen, die zich te Sparta bevond, ten geschenke, en toen hij vertrok, deed de eerewacht der driehonderd Spartaansche ruiters hem uitgeleide tot de grenzen van Tegea, iets, wat nimmer iemand was wedervaren. Dit alles kon men hem te Athene niet vergeven. Onder de strategen, in 479 gekozen, kwam Themistocles niet voor. Welk eene grievende teleurstelling, welk eene diepe vernedering voor den man, die Griekenland had gered! Maar nog eens zoude hij opgerigt worden. Terwijl Pausanias te Byzantium het weefsel van zijn verraad spon, kwam te Athene een gezantschap der Spartanen, die de list nog niet hadden vergeten, waarmede Themistocles hen, bij het bouwen der muren, om den tuin had geleid. Begeerig om Athene de smet aan te wrijven, waardoor de naam hunner eigene vaderstad werd ontsierd, stookten de gezanten Themistocles' tegenstanders, bovenal Cimon, in 't geheim op, kochten zelfs sommigen hunner om en brachten eindelijk de beschuldiging van verraad tegen den grooten man in. Doch de bewijzen, die men aanvoerde, waren te zwak, en Themistocles werd vrijgesproken (1). Bij dit alles gaf Aristides, door zich volstrekt onzijdig te houden, een blijk van edele zelfverloochening.

Wederom werd Themistocles nu de geliefde volksman, wiens verdiensten elk met bewondering herdacht. Lang duurde het echter niet, of men werd hem voor de tweede maal, en nu voor goed moede. Het getal van hen, die zijn' roem benijdden, nam toe. Velen waren er, die vreesden, dat zijn aanzien en invloed te hoog

---

(1) Diodor. (XI, 54) is de eenigste schrijver, die van deze eerste aanklagt melding maakt. Vgl. Grote V, blz. 280, Noot 1. — Tegen deze opvatting staat die van Krüger over, volgens wien Themistocles slechts eenmaal door de Spartanen werd aangeklaagd Deze bewering steunt vooral op Plut. (*Them.* 23). Ik beken, dat ook zij haar regt van bestaan heeft. Dit is zeker, dat men hier tusschen Diod. en Plut. te kiezen heeft. Zie Krüger, *Hist.-Phil.-Stud.* I, blz. 47.

zouden klimmen. Dat dit gevoelen omtrent verdienstelijke mannen te Athene ligt opkwam, valt niet te ontkennen. Grote tracht, waar hij de regtszaak van Miltiades bespreekt, de Atheners, zoowel met het oog op dit bijzonder geval als in 't algemeen, van dien blaam te zuiveren (1). Ten opzigte van het proces van Miltiades mag hij wel gelijk hebben. Niet zoo gemakkelijk valt het mij te gelooven, dat niet eene zekere mate van jaloerschheid tegen uitstekende mannen te Athene over 't geheel een nationaal gebrek was. Onder de feiten, waarop ik dit oordeel grond, behoort ook het vonnis, weldra over Themistocles gestreken. Hiermede staat het aldus. Ter naauwernood was het gevaar, dat hem vanwege Sparta had gedreigd, geweken, of een tweede trof hem. Zoodra de vraag over het ostracismus tot de volksvergadering werd gerigt, besliste de bij de wet bepaalde meerderheid, dat Themistocles zich omstreeks 471 moest verwijderen. Waarop steunde deze uitspraak? Niemand van de ouden zegt dit, weshalve wij ons tot gissingen moeten bepalen. Van de beschuldiging van 't heulen met Pausanias kon, na hetgeen voorafgegaan was, geen sprake meer zijn. De togt tegen de eilanden was niet van Themistocles alleen uitgegaan, gelijk die tegen Paros het werk van Miltiades alleen was geweest. De gronden voor den aanstoot, dien Themistocles had gegeven, zijn dus in niets anders te zoeken dan in zijn overdreven goudдorst en in zijne onvoorzigtige zelfverheffing, gevoegd bij den argwaan, dien zijne dubbelzinnige listen vroeger bij menigeen hebben moeten doen opkomen. Velen, in de eerste plaats Herodotus, gelooven, dat Themistocles, met het oog op mogelijke omkeeringen, die listen aanwendde. Ik kan niet zien, welke reden er destijds voor zulk eene overdreven voorzorg kan hebben bestaan. Men maakt deze, m. i. ligtvaardige, gevolgtrekking hieruit, dat hij later bij Xerxes zijn voordeel trachtte te doen met hetgeen hij vroeger tot heil van Griekenland had bedacht (2). Ik betwijfel, of men, den blik op 's mans onwaardeerbare verdiensten vestigende, de beslissing des volks eene regtvaardige kan heeten.

De balling Themistocles ging te Argos wonen. Hoezeer verschilde deze tijd van het oogenblik, toen aller aandacht bij de Olympische spelen van de strijders werd afgetrokken en niemand oogen had

(1) Grote IV, blz. 370 vlg. — (2) Vgl. Niebühr, *Vorträge* I, blz. 425—435 en Duncker IV, blz. 810, Noot 1. Anders denkt Grote V, blz. 140, 141.

dan voor Themistocles. Destijds verliep een gansche dag onder de toejuichingen, die hem ten deel vielen. Thans zwierf hij eenzaam en verlaten rond. Inmiddels was Pausanias in den tempel omgekomen, en onder de geschriften, door hem nagelaten, vond men bewijzen van medepligtigheid van Themistocles, die Thucydides als voldoende schijnt aan te merken. Daarentegen beweren Ephorus en Plutarchus, dat Pausanias Themistocles in kennis stelde van zijne briefwisseling met den koning der Perzen en hem zocht over te halen, deelgenoot van 't verraad te worden (1). Deze poging was evenwel afgestuit op den onwrikbaren wil van Themistocles, die alle voorslagen van dien aard met verontwaardiging verwierp en alleen in zooverre vat op zich gaf, dat hij geene aangifte van de zaak deed. Gewapend met de genoemde stukken, welke bewezen, dat Themistocles òf een medepligtige van den verrader òf met diens plannen bekend was, meenden de Spartanen, met betere kans, op nieuw te kunnen beproeven den gehaten man ten val te brengen. Wederom zonden zij afgevaardigden naar Athene om Themistocles van deelgenootschap aan de zamenzwering van Pausanias te beschuldigen en er op aan te dringen, dat hij voor de vergadering der bondgenooten te Sparta werd gedaagd. Zonder dat dit punt werd beslist, werden terstond eenige Atheners en Spartanen als afgevaardigden afgezonden om Themistocles in hechtenis te nemen (2).

De Spartaansche invloed schijnt in die dagen te Athene vrij sterk geweest te zijn. Was het om deze of om eene andere reden, genoeg, Themistocles had zijne gronden, waarom hij op de aangevoerde beschuldiging niet teregt wilde staan. Hierom vlood hij van Argos naar Corcyra, welk eiland eenige verpligting aan hem had. Lang durfde men, uit vrees voor de beide magtigste staten van Griekenland, hem dáár niet houden, weshalve hij, steeds achtervolgd door de afgevaardigden, genoodzaakt werd vanhier naar Admetus, koning der Molossiërs, die hem niet zeer genegen was, te gaan. Op 't oogenblik, toen hij er kwam, was Admetus zelf niet te huis; maar Themistocles wist diens echtgenoote zoozeer voor zijne zaak te winnen, dat zij hem veroorloofde, zich, met haar kind in den arm, als smeekeling bij den haard neder te zetten. Zoodra Admetus

---

(1) Thuc. I, 135. Ephori *fragm.* 114 (*Fragm. Hist. Graec.* Ed Müller I, p. 265). Plut. *Them.* 23. — Welligt behoort ook Diod. XI, 54 er bij (zie Noot 1 op blz. 292. — (2) Zie, behalve de gewone bronnen, het tweede Scholion op Aristophan. *Equit.* 84 en Arist. *Orat.* 46 *ὑπὲρ τῶν τεττάρων* (Ed. Dindorf II, p. 318.

zijne woning binnentrad, openbaarde Themistocles hem, wie hij was, en maakte hem met zijn' toestand bekend. Admetus gelastte hem, ten teeken van vriendschappelijke ontvangst, op te staan, en bleef getrouw aan de belofte, op die wijze afgelegd. Want hij hield hem, zoo lang de balling zelf verkoos, bij zich, en weigerde hem aan de mannen uit Athene en Sparta over te leveren, toen deze, kort na Themistocles' aankomst, hem in eene lange rede kwamen opeischen. Hoeveel dank Themistocles Admetus ook schuldig was, Epirus moest hem, meende hij, niet langer tot woonplaats verstrekken. Weldra ging hij aan boord van een schip, dat naar Ionië onder zeil ging. Een storm noodzaakte den kapitein bij Naxos voor anker te gaan liggen. Daar dit eiland juist door eene Atheensche krijgsmagt werd belegerd, liep Themistocles groot gevaar ontdekt te worden. Maar zijne gewone schranderheid verliet hem ook in dit hagchelijk oogenblik niet. Hij openbaarde den kapitein, wie hij was, en waarom hij vlugtte, dreigde aan den anderen kant, dat hij, door hem als medepligtige voor te stellen, hem in zijn' ondergang zou medeslepen, en beloofde hem daarentegen, indien hij hem in zijne redding behulpzaam was, eene ruime belooning. De kapitein deed wat Themistocles verlangde en zette hem te Ephesus aan land. Het geld, dat zijne vrienden van zijn vermogen gered en hem gezonden hadden, stelde Themistocles weldra in staat hem voor zijne trouw te beloonen. Gedurende de vlugt van Themistocles was Xerxes gestorven en door zijn' zoon Artaxerxes opgevolgd (1). Hem meldde Themistocles zijne aankomst in deze woorden: »Ik, Themistocles, kom tot u, die onder alle Grieken het meeste kwaad aan uw huis heb gedaan, zoolang de omstandigheden mij dwongen uwen vader, die mij den oorlog aandeed, te bestrijden, maar uw huis nog meer voordeel heb aangebracht, toen ikzelf veilig was en voor hem daarentegen de terugkeer gevaarlijk begon te worden. Thans zijt gij mij voor de diensten, uwen vader bewezen, eene belooning schuldig. Gereed om ze te ontvangen, ben ik hier, door de Grieken wegens mijne gehechtheid aan u verdreven en nog in staat u krachtig ter zijde te staan. Binnen een jaar hoop ik u de reden mijner komst in persoon te

(1) Dit getuigen Charo van Lampsacus, een schrijver, die ten tijde van de Perzische oorlogen leefde, maar wiens werken verloren zijn gegaan, bij Plut. *Them.* 27; Thuc. I, 137 en Idomeneus van Lampsacus *fragm.* 6 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller II, p. 491. Anderen daarentegen, welke Plut. t. a. p. optelt, laten Themistocles nog bij Xerxes als koning komen.

verklaren." Dien tijd maakte Themistocles zich ten nutte om de Perzische taal en zeden te leeren kennen, en vertrok vervolgens naar het hof. Groot was de invloed, dien hij binnen kort op den koning had. Niet alleen ontsproot deze uit de hoop op Griekenlands onderwerping, die hij bij hem wist op te wekken, maar evenzeer uit Artaxerxes' overtuiging van 's mans groote bekwaamheden. De koning gaf hem eene Perzische vrouw ten huwelijk en wees hem voor zijn onderhoud drie steden aan: Magnesia bracht hem jaarlijks vijftig talenten voor brood op, Lampsacus leverde hem wijn, Myus toespijs; volgens anderen kreeg hij nog twee steden bovendien. De eer, hem te beurt gevallen, werd als ten spreekwoord. Zoo vaak de koningen van Perzië in 't vervolg een' der Grieken aan hun hof wilden lokken, beloofden zij hem grooter te zullen maken dan Themistocles was geweest. Eindelijk stierf hij, zoo als Thucydides verzekert, aan eene ziekte, naar de getuigenis van anderen aan vergif, dat hij, wanhopende te kunnen volbrengen wat hij den koning had beloofd, zichzelf zal hebben toegediend. Ook na zijn' dood bleef de koning zijne overgebleven betrekkingen met goedheid behandelen (1).

Naarmate Themistocles te Athene was gedaald, stegen zijne tegenstanders, inzonderheid Aristides en Cimon. Hoe de eerste, ook gedurende zijne tijdelijke verwijdering uit Athene, voor de belangen zijner vaderstad bezorgd was geweest, is boven gebleken Maar hij stond haar niet alleen met raad, maar ook met de daad bij. Als aanvoerder eener bende zwaar gewapenden, overviel hij, tegen 't einde van den slag bij Salamis, een deel der Perzen op 't eiland Psyttalea en doodde hen allen. Naar Athene teruggekeerd, werd hij in 479 strategus en leverde, aan 't hoofd der Atheensche troepen, den slag bij Plataeae mede. Eer de slag begon, deden de Atheners, op zijn' raad, ter wille van de eendragt, vrijwillig afstand van den post op den linkervleugel, dien Tegea voor zich wenschte. Nà de zege sleet hij het overige deel van zijn leven deels op de vloot, deels te Athene. Hier vestigde hij zijn' invloed door 't bewerken eener verandering, die, aan zijne vorige beginselen getoetst, eenigermate vreemd schijnt. Themistocles had zijne medeburgers overreed de metoiken — waarschijnlijk voor een zekeren tijd — van de

(1) De tijdsbepaling van al die gebeurtenissen is hoogst onzeker. Vgl. Krüger. *Hist.-Phil. Studien* I, blz. 30 vlg. en Grote V, blz. 282, Noot 1. — Het verhaal zelf is geput uit Thuc. I, 136—138. Men vindt het ook, gewijzigd en versierd, in Plut. *Them.* 23—31, Diod. XI, 54—58 en Nepos *Them.* 8—10.

jaarlijksche schatting vrij te stellen, mede om hen des te gemakkelijker voor de dienst op de oorlogschepen te winnen (1).

Gelijk Themistocles nu zoowel op deze als op menige andere wijze de magt der volksregering versterkte, maakte Aristides Athene nog meer democratisch door een wetsontwerp voor te slaan, dat aan alle vier klassen des volks gelijke regten toekende. Het ontwerp werd aangenomen: alzoo hadden de theten toegang tot alle overheidsambten (2). Niemand voegt er bij, dat de theten nu ook dezelfde pligten als de overige klassen hadden; maar dit volgt uit den aard der zaak en, wat meer is, hiervan hadden zij zich in den laatsten tijd bij uitstek gekweten. Plutarchus deelt ons de overwegingen mede, die Aristides er toe brachten dit wetsontwerp voor te slaan. Waren de Atheners in den Perzischen oorlog de zuil van Griekenland geweest, die roem kwam niet alleen aan het beleid der aanvoerders, maar evenzeer aan het volk toe. De gezamenlijke Atheners, ook de mindere standen, hadden schitterend bewezen, welk eene degelijkheid van zin, welk een moed en mannelijke volharding in hen huisvestten. Geen wonder, dat die lagere stand, uit het strijdperk teruggekeerd, zijn ongeduld over de uitsluiting van de overheidsambten niet langer kon bedwingen. Aan dien wensch des volks te voldoen, achtte de staatsman billijk, dien zijne medeburgers den regtvaardige noemden. Hij beschouwde dit als eene regtmatige belooning voor de dapperheid en de zelfopoffering, door de theten aan den dag gelegd. Het scheen hem verstandiger, het gewapende en met eene groote mate van zelfvertrouwen vervulde volk te gemoet te komen dan zich een besluit ten zijnen gunste te laten afpersen. Bij het vernemen dezer wijziging in de staatsregeling, waardoor de scheidsmuur tusschen de drie hoogere klassen en de vierde werd weggenomen, herinnere men zich (zie blz. 240), dat de theten juist geene arme lieden behoefden te zijn, en dat de toestand van 't volk in 't algemeen niet meer dezelfde was als ten tijde van Solon. Sinds hadden handel en nijverheid zich belangrijk ontwikkeld en wedijverden meer en meer met landbouw en veeteelt. Hierbij kwam, dat de oorlog inzonderheid voor de grondbezitters in Attica verderfelijk was geweest. Velen van hen waren verarmd en niet in staat hunne afgebrande hoeven weder op

(1) Diodor. XI, 43. — Indien Nieb. *Vorträge* I, blz. 421 uit geene andere bron dan uit deze plaats van Diod. put — en ik weet geen anderen schrijver, op wien hij zich hier zou kunnen beroepen — dan haalt hij er veel meer uit dan er in staat. — (2) Plut. *Arist.* 22.

te bouwen. Ook zij konden, verhief men het ontwerp van Aristides tot wet, uit de onverdiende armoede, waarmede het vernederend verlies van 't burgerregt gepaard ging, opgerigt worden.

De andere zijde van Aristides' bemoeijingen betrof de hegemonie ter zee, die, gelijk wij boven zagen, van Sparta op Athene was overgegaan. Zoodra de bondgenooten hun' wil dienaangaande hadden verklaard, had een plegtige eed, door 't werpen van stukken gloeijend ijzer in zee aangeduid, het verbond bekrachtigd en de deelgenooten tot eeuwige trouw verpligt. Als aanvoerder der Atheensche vloot bij Byzantium, rustte nu op Aristides de taak te bepalen, welke steden geld, welke bemande schepen moesten leveren. Hij deed dit zoo onpartijdig en billijk, dat alle staten zich tevreden verklaarden en zijn roem hierdoor zeer toenam. Verder koos men, op zijn' raad, Delos tot vergaderplaats voor de bondgenooten, terwijl de tempel van Apollo op dat eiland tot bewaarplaats werd aangewezen van hunne bijdragen, die jaarlijks reeds 460 talenten (1) beliepen. Later groeide die som tot 600 en eindelijk, ten tijde van den Peloponnesischen oorlog, tot 1200 à 1300 talenten aan. De oorzaken van dit hooger cijfer zijn deels in verhooging der bijdrage, deels in vermeerdering van 't getal der bondgenooten te zoeken. Hoe groot dit was, is niet naauwkeurig na te gaan; meer dan 350 namen bevatten de lijsten, door Böckh in het tweede deel der *Staatshaushaltung* bewaard, maar duizend leden, zoo als Aristophanes zegt (2), waren er stellig niet. Hoewel de Atheners uit hun midden de *Hellenotamiae* of bestuurders der bondskas benoemden, waren er steeds eenige bondgenooten, wien Athene het overliet zichzelve te belasten. Omtrent anderen werd niets vastgesteld: deze betaalden telkens zooveel als bij elke termijn billijk werd geacht. De schatting der overigen had doorgaans om de vier jaren plaats; de betalingen geschiedden steeds in de lente.

Niet lang na de regeling der bijdragen stierf Aristides, na tot zijn' dood de man des volks gebleven te zijn. Omtrent dien dood zelven was het Plutarchus, bij het uiteenloopende der berigten, reeds onmogelijk veel met zekerheid te bepalen. Dit is intusschen tamelijk zeker, dat hij in 468 of 467, drie of vier jaren na het vertrek van Themistocles uit Athene, stierf, en dat hij zoo goed als geene mid-

(1) Niet 560, zooals Diod. XI, 47 zegt. — (2) Aristophan. *Vespae* 707. Böckh *Staatshaush.* II, blz. 605—611; 657—664.

delen moet hebben nagelaten (1). Geenszins ging met hem de hegemonie van Athene te niet, waarvan hij met zooveel beleid en omzigtigheid de grondslagen had gelegd. Integendeel, zij breidde zich op ruimer schaal uit, en werd allengs, van hegemonie (voorrang of hoogste leiding), opperheerschappij. Niet zonder de schuld der bondgenooten zelve greep deze verandering plaats, sinds de meesten hunner, uit afkeer van de krijgsdienst, besloten, in plaats van behoorlijk toegeruste vaartuigen en manschappen, geld en onbemande schepen op te brengen. Er behoefde toch, meenden zij, niet meer tegen de Perzen te worden gestreden: daarom verkozen zij een rustig leven en den akkerbouw boven het ruwe handwerk des oorlogs. Sommige Atheensche bevelhebbers trachtten dit tegen te gaan en wilden geweld gebruiken. Cimon daarentegen nam gaarne ledige schepen en geld van hen aan, die zich liever op deze wijze van hunne verpligtingen kweten, en oefende, terwijl de bondgenooten zelve de wapens uit de handen legden, ten koste van hunne bijdragen de Atheners in de dienst ter zee. Hoe meer dus de krijgshaftigheid der bondgenooten afnam, naar die mate groeide die der Atheners aan. Met die meerdere kracht van Athene paarde zich weldra overmoed en hardheid tegen de bondgenooten, die in 't betalen der schatting, thans als een pligt aangemerkt, achterlijk waren. Verschillende bondgenooten ondervonden weldra, dat de bond in een drukkend juk verkeerde.

Wanneer die verandering was voltrokken, schuilt in het duister. Dit alleen kan vastgehouden worden, dat zij gedurende de jaren 477—445 van lieverlede plaats greep. De man, die in dat tijdperk te Athene den grootsten invloed uitoefende, was, althans na den dood van Aristides, Miltiades' zoon Cimon. Het eerste, wat wij, na den dood zijns vaders, omtrent hem vernemen, is, dat hij, hetzij vrijwillig om 't lijk van Miltiades ter begrafenis te verkrijgen, hetzij gedwongen, den kerker als woonplaats betrok, totdat hij de boete van vijftig talenten kon betalen. Het laatste steunt hoofdzakelijk op de getuigenis van Nepos, het andere op die van Diodorus en een paar Romeinsche schrijvers (2). Plutarchus weet volstrekt niets van inkerkering van Cimon. Evenzeer als betrekkelijk dit punt loopen de verhalen der ouden uiteen omtrent de wijze, waarop het Cimon mogelijk werd de som te voldoen. Volgens Plutarchus en

(1) Plut. *Arist.* 26, 27. Nepos *Arist.* 3. Nieb. *Vorträge* I, blz. 400. Grote V, blz. 289. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 521, Noot *b.* — (2) Nepos *Cimon* 1. Diod. X, 29. Zie verder Nipperdey op Nepos t. a. p.

Nepos kon hij dit doordien hij zijne echtgenoote Elpinice tot dien prijs aan een' rijk man, Callias geheeten, afstond. Daarentegen leest men bij anderen, dat een huwelijk met de dochter van een' rijk man, Callias, Cimon hiertoe in staat stelde (1).

In lateren tijd, na de eervolle nederlaag bij de Thermopylae, ondersteunde Cimon in 't openbaar de zienswijze van Themistocles. Toen deze den raad had gegeven om Athene te verlaten en alleen op de vloot te steunen, trok hij aan 't hoofd van eene schaar jongelingen, uit de eerste geslachten des lands, naar den tempel van Athene op de burgt. Hier wijdde hij, dewijl de staat voor 't oogenblik geene ruiters, maar schepelingen behoefde, den toom zijns paards aan de godin, rukte in plaats hiervan een schild van den muur en begaf zich hiermede naar het strand. Geruimen tijd daarna vindt men hem onder de voornaamste tegenstanders van Themistocles vermeld, tot wiens val hij krachtig medewerkte. Sinds was hij onafgebroken werkzaam, eensdeels voor de eer en de magt zijner vaderstad, anderdeels voor de belangen van het gemeenschappelijk vaderland in den oorlog tegen Perzië. Vaak was het onder Cimons aanvoering, dat de Atheners hunne wapens rigtten tegen vrije Grieken. Het eerst geschiedde dit met Naxos, dat zich moest overgeven en van bondgenoot schatpligtig onderdaan werd. Weldra ontstonden er verder geschillen met Thasus over den handel en de mijnen in Thracië. Cimon werd er met de vloot heen gezonden. Eerst sloeg hij den vijand ter zee en te land, en sloot vervolgens hunne hoofdstad in, die zich langer dan twee jaren verdedigde en niet dan in het derde jaar voor de overmagt bukte. De muren der stad werden geslecht; zij moest hare mijnen op het vasteland en hare oorlogschepen afstaan en, behalve de gewone jaarlijksche bijdrage, op staanden voet eene buitengewone schatting opbrengen. Wat Cimon tegen de Perzen vermogt, bewees hij omstreeks 469 in den slag bij de Eurymedon (2), waar hij op den zelfden dag eene schitterende zege op de land- en zeemagt van Perzië behaalde.

Één jaar vóór zijn' val had Thasus de hulp van Sparta ingeroepen en dezen staat verzocht een' inval in Attica te doen. Dit verzoek werd buiten weten van Athene ingewilligd. Maar eene zware ramp, die de Spartanen plotseling trof, belette hen hunne belofte

(1) Plut. *Cimon* 4. Nepos t. a. p. Diod. X, 30, 31. Seneca Ed. Bipont. *contror.* 24. — (2) Nepos, *Cimon* 2 heeft verkeerdelijk, in plaats van de Eurymedon, Mycale gezet. Diod. XI, 60 spreekt hier reeds van een' slag bij Cyprus, die eerst later plaats greep.

na te komen. In 464 v. C. had er in de onmiddellijke nabijheid der stad eene vreeselijke aardbeving plaats, waardoor een groot aantal huizen verwoest werd en 20,000 menschen omkwamen. Deze gelegenheid grepen vele Heloten, onder welke talrijke afstammelingen van de vroegere Messeniërs waren, alsmede eenige perioiken aan, om eene poging te doen, hun' wrok aan hunne barsche heeren te koelen en hunne onafhankelijkheid te herkrijgen. Gewapenderhand trokken zij tegen Sparta op. Slechts de tegenwoordigheid van geest van koning Archidāmus II redde de stad. Snel beraden gordde hij zijne wapens aan, en liet met de baznin alle in leven gebleven burgers oproepen om zijn voorbeeld te volgen en zich met hem in 't open veld in slagorde te scharen. Zoodra de Messeniërs zagen, dat de stad niet geheel van verdedigers ontbloot en geenszins bij verrassing te nemen was, deinsden zij af en bezetten de sterkte Ithome. Zóó begon de derde Messenische oorlog. De Spartanen belegerden de opstandelingen binnen Ithome, die op hunne beurt menigen strooptogt op Lacedaemon's gebied deden. Nadat het beleg reeds een geruimen tijd had geduurd, riep Sparta, zijne eigene krachten wantrouwende, de hulp zijner bondgenooten in. Behalve Plataeae en Aegina gaf Athene gehoor aan het verzoek. Wel waren er hier, die dit afrieden en liever zagen, dat de stad der Spartanen van den aardbodem verdelgd en dat hun trotsche nek gebogen werd, maar Cimon ried zijne medeburgers niet toe te laten, dat Griekenland aan de ééne zijde verlamd werd. Zijne woorden vonden ingang, en hijzelf werd aan 't hoofd van een Atheensch leger naar Sparta gezonden. Maar ook de komst der Atheensche hulptroepen had, tegen de verwachting der Spartanen, geenszins de overgave van Ithome ten gevolge. Weldra paarden zich aan hunne teleurstelling booze vermoedens. Zij wantrouwden den stoutmoedigen aard der Atheners en vreesden, dat deze, bij langer vertoef, tot de partij der Messeniërs mogten overgaan. Hierom zonden zij, de overige bondgenooten in hunne dienst houdende, de Atheners alleen terug, zeggende dat zij hunne hulp niet langer behoefden, zonder iets van hun' argwaan te laten blijken. De Atheners, hevig verbitterd, koelden hun' wrok aan Cimon: hij werd door het ostracismus verbannen. Verder verbraken zij het verbond, dat sedert het begin van den Perzischen oorlog tusschen Sparta en hen bestond, en sloten eene verbindtenis met Sparta's vijanden, Argos en Thessalië. Terzelfder tijd viel ook Megara van Sparta af en sloot zich bij Athene aan, dat nu eene bezetting in

het gebied dier stad legde. De Messenische oorlog zelf eindigde, na tien jaren, in 454 met een verdrag, waarbij de Messeniërs Ithome overgaven en hun met vrouw en kind een vrije uittogt uit de Peloponnesus werd toegestaan, mits zij beloofden er geen' voet weder in te zullen zetten. Athene ruimde de uitgewekenen de stad in, kort te voren door haar veroverd, die op de plek was gelegen, waar Temenus (zie blz. 188) zijne schepen had gebouwd, weshalve zij »Naupactus" (scheepsbouw) heette (1). Nog in den Peloponnesischen oorlog waren deze lieden aan hun Dorischen tongval te onderkennen.

Ook Cimon moest dus, gelijk meer dan een zijner beroemde voorgangers, wijken. Niet alleen eene zekere voorliefde, die hij voor Sparta's instellingen koesterde, en de smaad, die Athene ten gevolge van zijn' raad van Sparta was wedervaren, waren de oorzaken zijner ballingschap. Zij lagen dieper. Hoe meer het getal van hen toenam, die het democratisch karakter van Athenes staatsregeling ten volle wilden ontwikkeld hebben en eene volkomene gelijkheid aller staatsburgers ingevoerd zien, des te meer moest Cimon, die er voor uitkwam, dat hij de partij der aristocratie was toegedaan, voor velen een steen des aanstoots zijn. Maar daar hij met die gezindheid eene buitengewone milddadigheid vereenigde, duurde het lang, eer men hem eenig kwaad kon aandoen. Die milddadigheid is de hoofdtrek van zijn karakter, die ter zijner eere getuigt: de schaduwzijde vormt zijn volstrekt gemis aan beschaving en welbespraaktheid. Vele zijn de bewijzen dier overgroote mededeelzaamheid, die Plutarchus en Nepos ons, welligt niet zonder eenige overdrijving, mededeelen. Dagelijks hield hij in zijn huis open tafel ten behoeve van al degenen, die tot zijn' demos behoorden. Hij liet de omheiningen zijner tuinen en landgoederen wegnemen, opdat diezelfde lieden de vruchten, welke hun behaagden, mogten medenemen. Steeds vergezelden hem, wanneer hij uitging, een paar dienaars, die, indien zij den een of ander slecht gekleeden persoon ontmoetten, met hem van kleederen verwisselden en aan arme lieden geld uitdeelden. Kortom, niemand weigerde hij zijne dienstbetooning, voor allen stond zijne beurs open, door den rijken buit zijner vele krijgstogten schier onuitputtelijk (2). Daarom is 't niet te verwonderen, dat eene eerste poging om Cimon in 't ongeluk te

(1) Ephor. *Fragm.* 14 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller I, p. 236. — (2) Plut. *Pericl.* 9. *Cimon* 10. Nepos *Cimon* 4.

storten mislukte. Het was na de onderwerping van Thasus. Men beschuldigde hem, dat hij, door de Macedoniërs omgekocht, de gelegenheid, die zich toen vanzelve had aangeboden om veroveringen in Macedonië te maken, ongebruikt had gelaten. Maar de aanval leed schipbreuk op Cimons volksgunst, die na een kort onderzoek werd vrijgesproken. Gelijk wij zagen, kon hij den lang beraamden val niet ten tweedenmale ontgaan.

Waarheen zich Cimon begaf, wordt niet berigt. Gedurende zijne afwezigheid ontbrak het niet aan mannen, die naar 't opperbewind in den staat streefden. Tot hen behoort Ephialtes, een volksman, die zich sterk had aangekant tegen Cimons voorslag om Sparta in den derden Messenischen oorlog hulp te verleenen, maar bovenal Pericles, een staatsman, gelijk Griekenland er geen' ander gekend heeft, wiens vader openlijk als aanklager tegen Cimons vader Miltiades was opgetreden. Hij was een zoon van Xanthippus, en behoorde, door zijne moeder Agariste, tot de Alcmaeoniden en dus tot de familie van Clisthenes. Sinds den dood van Aristides betrad hij het staatstooneel, doch eerst in de laatste jaren van Cimons leven begint hij zich in vollen luister te vertoonen en wordt met der daad alleenheerscher te Athene. In zijn' tijd ontstond de langdurige spanning tusschen Athene en Sparta of liever tusschen den Ionischen en den Dorischen stam, waaruit ten laatste de Peloponnesische oorlog ontstond. Hoe die spanning opkwam, hebben de bovenstaande bladzijden voldoende aangetoond. Hoe zij allengs toenam, blijkt uit verschillende kleine oorlogen, tusschen 460 en 445 gevoerd, waarvan wij elders een kort overzigt hebben gegeven. Het zij hier genoeg te herhalen, dat Athene in die jaren Aegina onderwierp en Boeotië, Phocis en Opuntisch Locris tot afhankelijke bondgenooten maakte. Op het lot van Cimon had die telkens op nieuw uitbarstende strijd dezen invloed, dat hij uit zijne ballingschap werd teruggeroepen Dit had plaats in 457 na den slag bij Tanagra. Dáár verscheen hij, toen men op 't punt was handgemeen te worden, onverwachts te midden van de zijnen, gereed om mede te strijden. Maar zijne tegenstanders wisten de meening te verbreiden, dat hij van zins was de slagorde der Atheners in verwarring te brengen en zóó den Spartanen de zege te verschaffen. Hierom moest Cimon, op last der vijfhonderd, het veld ruimen. Eer hij zich verwijderde, beval hij zijne vrienden aan, zich zoo te gedragen, dat hij van 't vermoeden van Laconismus gezuiverd werd. Hij sprak niet te vergeefs. Zijne aanhangers, die meerendeels in

den slag sneuvelden, gaven door hunne zelfopoffering een schitterend blijk van hunne gehechtheid aan de zaak des vaderlands. Dit, gevoegd bij het verlies van den slag, dien de Spartanen wonnen, bracht eene omkeering in veler denkwijze teweeg. Op voorslag van Pericles werd Cimon terstond teruggeroepen. Indien, gelijk Plutarchus verzekert, de vrees voor Sparta en de zucht om door bemiddeling van Cimon een' vrede te erlangen mede tot de oorzaken der terugroeping behoorden, werd deze wensch der Atheensche burgers toch niet zoo spoedig vervuld, als Plutarchus en Theopompus schijnen te meenen (1). Eerst toen Athene, door op zijne beurt eenige lauweren te plukken, de schande der nederlaag bij Tanagra had uitgewischt, sloot het een vijfjarigen wapenstilstand met Sparta. Nu kon Cimon weder aan zijn geliefkoosd plan, aan den oorlog tegen Perzië, denken. Met tweehonderd schepen zeilde hij naar Cyprus, dat de Perzen weder in bezit hadden genomen. Het hoofddoel van den togt, de verovering van Cyprus, werd verijdeld door den dood van Cimon, die in 449, in 't begin der onderneming bij de belegering van Citium, omkwam; maar nabij Salamis, op Cyprus, bevochten de Atheners eene luisterrijke overwinning te land en ter zee op de Perzen. Ten onregte wijken Plutarchus en Diodorus in zooverre van Thucydides af, dat zij Cimon zelven nog de zege laten behalen. Na hem onderscheidde zich niemand meer onder de Grieken door uitstekende krijgsdaden, voegt Plutarchus er bij (2).

Lang is Cimons naam verbonden geweest aan een' vrede, dien hij, volgens de overlevering, met Perzië zal tot stand gebracht hebben en die daarom veelal »de vrede van Cimon" of, zoo als hij liever moet heeten, naar den gezant, die Athene aan 't Perzische hof vertegenwoordigde, »de vrede van Callias" wordt genoemd. Onder de geschiedschrijvers maken Plutarchus en Diodorus er gewag van. De eerste stelt, dat hij na den slag aan de Eurymedon, de laatste, dat hij in 449, na den slag bij Salamis, is gesloten. De voorwaarden luiden bij Diodorus in hoofdzaak aldus: de Grieksche steden in Azië zijn onafhankelijk; de Perzische landvoogden moeten op een' afstand van drie dagreizen van de zee verwijderd blijven; geen Perzisch schip mag voorbij Phaselis, in Lycië, en de insulae Cyaneae, aan den ingang van den Bosporus in de Zwarte

(1) Plut. *Cimon* 17, 18, 19. *Pericl.* 10. Theopomp. *fragm.* 92 in *Fragm. Hist. Graec.* I, p. 293. — (2) Plut. *Cimon* 18. Diod. XII, 3, 4. Thuc. I, 112.

Zee zeilen; de Atheners op hunne beurt zullen naar geen land des konings troepen zenden." Onder de redenaars zijn het vooral Isocrates en Demosthenes, bij wie de vrede van Cimon voorkomt. Als laatsten steun wees men op eene zuil, die te Athene stond en waarop de voorwaarden gegrift waren.

De echtheid van den vrede is door velen betwijfeld. Men meent te kunnen bewijzen, dat de zuil en het opschrift van later dagteekening zijn. De overige gronden, waarop de bewering, dat de vrede van Cimon niet onder de historische feiten behoort genoemd te worden, berust, schijnen mij zeer overtuigend. De gewigtigste dier bedenkingen komen hierop neer. Thucydides, die alle gebeurtenissen uit den oorlog behandelt, zwijgt van dien vrede, welke de kroon op het werk zou geweest zijn. Geen der Grieksche schrijvers vóór den vrede van Antalcidas heeft hem, naar alle waarschijnlijkheid, ook maar aangeroerd. Nog in zijn' tijd, zegt Herodotus, d. i. in allen gevalle na 449, waren de Klein-Aziatische Grieken den koning van Perzië schatpligtig, even als onder Darius. Uit andere schrijvers blijkt, dat zij zelfs veel later, gedurende den Peloponnesischen oorlog, al is het dan niet voortdurend, schatting betaalden. Gedurende dienzelfden oorlog werd, ook door Grieken, van de Grieksche steden in Klein-Azië steeds, als van steden in 's konings gebied liggende, gewaagd. — Deze en meer andere gronden pleiten tegen den vrede van Callias. Maar al is er geen vrede gesloten, het is onloochenbaar, dat er na 449, hoewel zonder voorafgaand overleg, een tijd lang, door den drang der omstandigheden, vrede, d. i. staking van vijandelijkheden, is geweest. Pericles achtte het beter de Atheensche strijdkrachten in Athene bijeen te houden, Artaxerxes I werd door binnenlandsche woelingen van den buitenlandschen oorlog afgehouden. Deze omstandigheden zijn het juist, naar men vermoedt, die den redenaars aanleiding hebben gegeven om een' vrede van Cimon of Callias te verdichten, die nooit bestaan heeft. Ten hoogste is het, gelijk Niebuhr meent, een wapenstilstand geweest, door een' satraap van Klein-Azië op eigen gezag aangegaan (1).

(1) Herod. VI, 42. Thuc. VIII, 5, 6, 18, 37, 46. Xenoph. *Anabas.* I, 1. (6). Diod. XII, 4 (26). Plut. *Cimon* 13. *Pericl* 21. Dahlmann, *Forschungen* I, blz. 1—148. Krüger, *Hist.-phil. Stud.* I, blz 74—143, bij welke beide schrijvers men de plaatsen der redenaars vindt. Grote V, blz. 336 vlg is voor den vrede, Dikema, *de pace Cimonica* (1859) er tegen. Vgl. Krafft in Pauly II, blz. 368, 369, i. v. *Cimon*; Nieb. *Vorträge* II, blz. 7, 8 en Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 504, Noot *a.*

§ 18.

Pericles en zijn tijd (1).

Na Cimon trad Pericles op, de eenigste onder Athene's groote mannen, die tot zijn' dood, zonder den naam, inderdaad volkomen als alleenheerscher regeerde, terwijl Athene in denzelfden tijd den hoogsten trap van luister en magt bereikte. Uit een rijk en aanzienlijk geslacht gesproten en door de natuur met een uitnemenden aanleg en rijke gaven toegerust, verzuimde hij geene gelegenheid om dien aanleg te volmaken en de krachten, die in hem lagen, te ontwikkelen en te versterken. De toonkunst leerde hij bij Damon; op de wijsbegeerte legde hij zich toe onder de leiding van Zeno van Elea (in Lucanië) en vooral onder die van Anaxagoras van Clazomenae. Hem bewonderde Pericles bovenal; hem inzonderheid bekende hij zijne vorming verschuldigd te zijn. Aan den omgang met dezen verlichten man schreef hij het toe, dat hij niet deelde in de bijgeloovigheid van den grooten hoop, die, onbekend met de natuurkunde, alle buitengewone luchtverschijnsels als schrikverwekkende wonderen aanmerkte. Door zijn onderrigt had hij zich dien ruimen

(1) Thuc. I, 21, 22 met de scholiën op I, 22 (Ed. Haase, p. 18, 19); II, 48, 65, 60. Plato *Protagoras*, p 352. *Gorgias*, p. 464, 497. *Sophist.* p. 228. *Phaedo*, p. 72, 80. *Republ.* I, 347; II, p. 369 (Ed. Imm. Bekker III, p. 182 sq., 287; IV, p. 367 sq.; V, p. 209, 245; VI, p. 313, 358 sq.). Plut. *Them.* 2; *Arist.* 1; *Pericl.* 4—8, 12, 15, 18, 32; *Cimon* 13. Bähr in Pauly I, blz. 184 vlg., i. v *Aeschylus;* t. a. p. blz. 464, 465, i. v. *Anaxagoras* en blz. 773 vlg., i. v. *Aristophanes;* Witzschel in Pauly III, blz. 287, i. v. *Euripides;* Bähr in Pauly III, blz. 1242, i. v. *Herodotus;* Zeller in Pauly V, blz. 1083 vlg., i. v. *Plato;* Bähr in Pauly V, blz. 1624, i. v. *Pindarus;* Zeller in Pauly VI, 1, blz. 1239, i. v. *Socrates;* t. a. p. blz. 1290 vlg., i. v. *sophistae;* Witzschel in Pauly VI, 1, blz. 1294 vlg., i. v. *Sophocles;* Pfau in Pauly VI, 2, blz. 1906 vlg., i. v. *Thucydides;* Witzschel in Pauly VI, 2, blz. 2040, i. v. *tragoedia;* Teuffel in Pauly VI, 2, blz. 2787 vlg., i. v. *Xenophanes;* Bahr in Pauly VI, 2, blz. 2791 vlg., i. v. *Xenophon.* Herod. Ed. Bähr IV, p. 376 sq. Thucyd. Ed. Poppo I, 1, p. 7—84. Heeren, *Ideën*, III, Erste Abtheil., blz. 438 vlg. Krug, *Geschichte der Philos. alter Zeit*, Zweite Auflage, blz. 81—118; 150 vlg. Reinholdt, *Lehrbuch der Geschichte der Philos.*, Zweite Aufl., blz. 23 vlg., blz. 70 vlg. Ritter, *Geschichte der Philos.*, Zweite Aufl. I, blz. 205—213; 351—486; 575—592. II, 18—89, 159—522. Grote, *Hist. of Greece* I, blz. 367 vlg.; IV, blz. 381 vlg.; VIII, blz. 350 vlg. Dahlmann, *Forschungen* enz., II, inzonderheid blz. 21 vlg. Nassau, *Hist. proeve over* enz., blz. 49—74. Bernhardy, *Grundriss der Griech. Litterat.* I, blz. 397—403; II, blz. 518—539; blz. 740—888; 969—1000. Von Raumer, *Vorlesungen über die alte Geschichte*, Zweite Auflage, blz 231 vlg., 244—288. Böckh, *Staatshaush.*, Zweite Ausgabe, I, blz. 171. Gerlach, *Sokrates und die Sophisten* in *Hist. Studien*, blz. 48—136. Laurent, *Études sur l'hist. de l'humanité*, Deux Édit. II, blz. 368 vlg.

gezigtskring, die verheven beschouwing der wereldsche zaken eigen gemaakt, waardoor hij zich boven bijna al zijne tijdgenooten onderscheidde. Let men op het zedelijke, dan bespeurt men, dat de uitstekende hoedanigheden, die Pericles bezat, in der daad vele waren. Hij was streng en matig in zijne levenswijze, onbaatzuchtig als Aristides, zoo degelijk en ernstig, dat het somtijds aan het barsche grensde, werkzaam en volhardend in den volsten zin. Als redenaar was hij zoo onweerstaanbaar, dat de godin der welsprekendheid op zijne lippen scheen te zetelen. Zijn vaderland beminde hij vurig en diende het getrouw en zonder baatzucht. Als veldheer paarde hij wakkerheid aan beleid, als staatsman stond hij met vaste hand aan het roer en beheerschte kalm en gematigd de woelige volksmenigte. De inkomsten van den staat gebruikte hij op onbekrompen wijze ter bevordering van diens bloei en ter vermeerdering van de welvaart zijner medeburgers. Van nature in zichzelf gekeerd, schiep hij alleen behagen in den omgang met de boven genoemde mannen en bovenal met Aspasia, eene *hetaere* (vriendin, minnares), uit Miletus afkomstig, beroemd door haar verstand en schoonheid. Gelijk Pericles, inzonderheid wegens de kracht zijner taal, de Olympische genoemd werd, zoo heette Aspasia zijne Hera. Aan het volk vertoonde Pericles zich zoo min mogelijk, hetzij, naar men meent, uit hoofde van zijne gelijkheid in uiterlijk voorkomen met Pisistratus, wiens aandenken algemeen gehaat was, hetzij om de menschen niet te zeer aan zijn optreden te gewennen. Daarom onderhield hij veelal door middel van zijne vrienden, als van Ephialtes en anderen, zijne betrekking tot het Atheensche volk.

Ongeveer veertig jaren van zijn leven wijdde Pericles aan de behartiging van Athene's staatsbelangen; maar hoewel zijn invloed steeds groot was, had hij eerst in de laatste twintig jaren dat zedelijk en staatkundig overwigt, waarin niemand hem immer heeft overtroffen. Van den beginne aan omhelsde hij de partij der volksregering en bleef haar tot zijn' dood getrouw. Zoo verwierf hij de magt, die de afkomst hem niet meer kon geven, door den wil zelven van het volk.

Tot 449 stond Cimon, het hoofd der aristocratische partij, tegen hem over. Te vergeefs zocht deze partij gedurende Cimons ballingschap Thucydides, een' zoon van Melesias, in diens plaats te stellen. Wel handhaafde Thucydides zich nog een vijftal jaren na Cimons dood, maar in 444 werd ook hij door het ostracismus uit den staat verdreven. Sinds dat oogenblik was Athene —

het zijn de woorden van den geschiedschrijver Thucydides —, zooals het heette, een democratische staat; doch met der daad berustte de oppermagt in handen van den eersten man der republiek (1). Nu begint dat tijdperk van Athene's luister en magt, waarin Pericles zijn doel, Athene in 't bezit te stellen van de volstrekte hegemonie over Griekenland, ten volle mogt verwezenlijkt zien. Tot het bereiken van dit doel moest de staat al zijne krachten inspannen, het volk zijne uiterste pogingen veil hebben en daarom van alle banden ontslagen, door gunstbetooning gewonnen en door bevrediging zijner begeerten voor de doorgestane moeiten schadeloos gesteld worden.

Van dit standpunt zijn de stappen te beschouwen, door Pericles gedaan om Athene tot den voornaamsten van Griekenlands staten te maken. Het eerste punt, dat in aanmerking moet komen, is de vermindering van de magt van den areopagus, een maatregel, wel niet van Pericles zelven, maar toch van een' staatsman van zijne rigting, van Ephialtes, uitgegaan. Veel wordt er niet van berigt, maar dit schijnt, volgens de getuigenis van Philochorus, vast te staan, dat al het gezag, waarmede Solon dit ligchaam bekleed en waardoor hij het tot den opzigter van den staat en den wachter der wetten gemaakt had, aan den areopagus onttrokken en hem niets dan de regtspraak in halsmisdaden gelaten werd. Zóó beroofden, zoo als Aristoteles zegt, Pericles en Ephialtes dit ligchaam van zijne kracht. De laatste viel kort daarna als het slagtoffer der verandering onder den dolk eens moordenaars (2). Ook voerde Pericles eene bezoldiging in voor hen, die als regters zitting namen en verschafte aan de arme burgers het toegangsgeld voor de tooneelvoorstellingen. Deze beide maatregelen worden Pericles uitdrukkelijk toegeschreven. Tevens valt in zijn' tijd het invoeren eener bezoldiging voor hen, die de volksvergaderingen bijwoonden, van welk besluit men hem voorzeker wel den ontwerper mag achten, al wordt zijn naam er niet opzettelijk bij genoemd. De belooning voor de heliasten of regters schijnt eerst een obool (7½ cent), later twee of drie te zijn geweest. Dezelfde wijziging heeft de bezoldiging van hen, die de volksvergaderingen bijwoonden, ondergaan. Tot

---

(1) Thuc. II, 65. — (2) Philoch. *fragm.* 141 *b* in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Muller I, p. 407. Arist. *Polit.* II, 9 (3). Diod. XI, 77. Plut. *Cimon* 10. *Pericl.* 7, 10. Krause, Hermann en Schoem., *Antiq. Jur. Publ.* t. p. boven (blz. 245, Noot 1) aangehaald. Schoem. *Griech. Alterthüm.* I, blz. 343. Grote V, blz. 366—370.

de voorstellingen in den schouwburg had, in vroegeren tijd, ieder vrijen toegang. Sinds de toeloop echter zoo aangroeide, dat er niet zelden gedrang en gevechten ontstonden, had de staat vastgesteld, dat elke plaats in den schouwburg gedurende eene voorstelling voor twee obolen te huur was. Een tijdlang betaalde elk deze penningen van het zijne; doch sedert Pericles werd dit geld (*theoricon*) van wege den staat aan hem, die het verlangde, verstrekt, deels om toegang tot de voorstellingen te kunnen krijgen, deels om zich op de feestdagen een beter maal te verschaffen. In den beginne waren het natuurlijk alleen de armen, die de theorica trokken, later versmaadden ook de rijkeren deze gifte niet. Wil men een lateren schrijver gelooven, een' scholiast uit den tijd van Constantinus, Ulpianus geheeten, dan voerde Pericles nog eene vierde bezoldiging in, n. l. regelmatige soldij voor de burgers, die krijgsdienst verrigtten, ten bedrage van vier obolen dagelijks, de kosten voor het onderhoud er onder begrepen. Officieren trokken het dubbele of viervoudige van dit bedrag, en vaak komen, ook voor gewone soldaten, voorbeelden van hooger soldij voor (1).

Het was niet alleen langs deze wegen, dat Pericles de gunst van 't volk in hooge mate verwierf. Weldra werd het stelsel der theorika uitgebreid. Men deelde nu niet alleen op enkele groote feesten, zooals op de Panathenaeën en de Dionysia, maar op elken feestdag, waarop maar iets te zien viel, geld uit. Ook ten behoeve van offers en andere plegtige verrigtingen stelde men, onder denzelfden naam, sommen beschikbaar. Vervolgens spijzigde Pericles het volk aan openbare maaltijden en verschafte het door optogten of andere vermakelijkheden meermalen eene aangename afleiding (2). Vanwaar kwamen de middelen — zoo is men geregtigd te vragen — om in al die zware uitgaven te voorzien? Daar zijn eigen vermogen hiertoe op verre na niet voldoende was, wendde hij,

---

(1) Arist. *Pol.* II, 9 (3). Arist. Ed. Dindorf, *Nubes* 863. *Equites* 255. *Vespae* 609, 684. *Eccles.* 303, 380, 392. Plut. *Pericl.* 9. Pollux Ed. Imm. Bekker VIII, 20. Suid. Ed. Bernhardy, i. v. ἡλιασταὶ en βακτηρία; *id.* i. v. Θεωρικὸν en Θεωρικά. *Etymol. Magnum*, Ed. Sylburg, i. v. Θεωρικὸν ἀργύριον, p. 448 (47). *Paroemiogr. Graec.* Ed. Leutsch et Schneidewin I, p. 437. Liban. *Argum. Demosth. Olynth.* I. Ulpian. op Demosth. περὶ συντάξ. Ed. Dindorf VIII, p. 222. Westermann in Pauly VI, 2, blz. 1859, 1860, i. v. Θεωρικά. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 249, 304—318, 320—323, 328—333, 377 vlg. Schoem. *Griech. Alterthüm.* I, blz. 440 vlg. Grote V, blz. 379. — (2) Zie de plaatsen, zooeven aangehaald uit Suid. (i. v. Θεωρικά) en *Etymol. Magn.*, uit Plut., Liban., Böckh I, blz. 304, 309, 310, en uit Westerm. en Schoem., alsmede Harpocrat. i. v. Θεωρικά.

volgens de getuigenis van **Aristoteles**, op raad van Demonides van Oea, ter bereiking van zijn doel de inkomsten van den staat aan (1). Dit was destijds een schier onuitputtelijke schat. Niet alleen vloeiden de gewone bronnen, waaruit Athene zijne uitgaven had te dekken, rijkelijk, maar uit geene trok de staat meer voordeel dan uit de schattingen der bondgenooten. Door toedoen van Pericles, maar op voorslag van Samos, werd, omstreeks 460, de bondskas van Delos naar Athene verplaatst. Een voorwendsel voor die verplaatsing vond men in de noodzakelijkheid om ze beter voor de Perzen te beveiligen. Justinus zoekt de oorzaak in de vrees der Atheners, dat, bij de toenemende verkoeling, de Lacedaemoniërs zich eens van de kas mogten meester maken. Naar vermeld wordt, verklaarde Aristides deze daad wel voor onregtvaardig, maar toch voor nuttig, eene vermomde aanbeveling, in overeenstemming met zijn' stelregel, dat men in staatszaken niet altijd de volkomen regtvaardigheid kan in acht nemen. Is dit waar, dan moet de verplaatsing, wat niet onmogelijk is, eenige jaren vroeger hebben plaats gegrepen. Het opzigt over de gelden, naar Athene overgebracht, verkreeg Pericles, onder wien zij weldra tot een bedrag van 600 talenten stegen (2). Hij bracht zijne medeburgers onder het oog, dat men den bondgenooten geene rekenschap schuldig was van 't gebruik dier bijdragen, daar men er oorlog voor voerde en hen tegen de barbaren verdedigde, zonder dat zijzelve een enkel schip, paard of zwaargewapende behoefden te leveren.

In der daad, de Atheners waren in Pericles' tijd in zeker opzigt met een staand leger te vergelijken, daar zij steeds slagvaardig moesten zijn, om elken aanval op het verbond af te weren. Met volle regt meende hij dus een deel der sommen, die niet voor den oorlog werden vereischt, te mogen doen strekken om de burgers voor de diensten, door hen bewezen, schadeloos te stellen of de stad met bouwwerken te versieren. Doch al moge dit waar zijn, onbetwistbaar is het, dat, sinds de verplaatsing, Athene, in plaats van de eerste der bondgenooten, hun beheerscher werd. Van dat oogenblik af verkeerden de meeste dier steden en eilanden in een' toestand van geheele afhankelijkheid; slechts weinige bleven zelfstandige bondgenooten. Die afhankelijkheid bleek inzonderheid hieruit, dat het meerendeel der bondgenooten voortaan van de beraadslaging over oorlog, vrede en andere gemeenschappelijke belangen

---

(1) Plut. *Pericl.* 9. — (2) Niet 460 talenten, gelijk Diod. XII, 40 zegt.

werd uitgesloten, en dat zij voor de Atheensche geregtshoven teregt moesten staan (1).

Eindelijk moesten een aantal cleruchiën mede dienen om de doeleinden van Pericles in de hand te werken. Dergelijke volkplantingen stichtte hij in de Chersonesus, op Euboea, Naxos, Andros, Aegina en elders. Het getal Atheensche burgers, die als κληροῦχοι naar die streken vertrokken, bedroeg veelal duizend. Zoo bevrijdde hij den staat van eene menigte arme ledigloopers, rigtte deze ongelukkigen uit hun ellendigen toestand op, maakte de streken, waar zij zich vestigden, van Athene afhankelijk, en opende nieuwe wegen voor handel en zeevaart (2). Te huis verschafte hij aan eene menigte handen overvloedige bezigheid en aan schier alle burgers een ruim bestaan door de stad te versieren met de meesterstukken der beroemdste kunstenaars en met heerlijke gewrochten der bouwkunst. Hier is het alzoo de plaats om Pericles op dat gebied te volgen, waarop hij zich een onsterfelijken roem heeft verworven, en zóó tevens bekend te worden met de hoogte, waarop Athene in zijne eeuw in kunst en wetenschap stond.

Veelvuldig waren de voordeelen, die de Grieken uit de Perzische oorlogen hebben getrokken. Het is waar, zij hadden veel bloed gekost, vele offers van de natie geëischt. Maar indien men regt heeft, zulke dingen tegen elkander in de schaal te leggen, moet men bekennen, dat het loon de geleden verliezen in ruime mate vergoedde. Dit loon is de schok, dien deze oorlog aan het inwendig leven der Grieken gaf. Het gevoel, zich van den burgerpligt te hebben gekweten, stemde dat van het burgerregt hooger. Zoo als het gevaar gemeenschappelijk was geweest, zouden roem, eer en magt aller deel zijn. Niet het edele bloed der voorvaderen, alleen eigen kracht en voortreffelijkheid gaven regt op eene uitstekende plaats. Zoo ontstond er een wedstrijd, hier om de goederen des levens, dáár om den lauwer in wetenschap of kunst, ginds om de regten, van de voorouders geërfd, te handhaven. Door dien oorlog deed de menschelijke geest eene belangrijke schrede op de baan der beschaving. Werwaarts het oog zich wendt: beeldende kunsten, poëzie, geschiedenis, wijsbegeerte, alles getuigt door rijken wasdom en snelle verheffing, hoe groot de invloed was van dien

(1) Thuc. II, 13. Plut. *Pericl.* 11, 12. *Arist.* 25. Diod. XII, 38. Just. III, 6. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 528—539; II, blz. 587, 588. — (2) Thuc. II, 27. Plut. *Pericl.* 11, 34. Diod. XI, 88.

schok, niet alleen voor het toenmalige Griekenland, maar ook voor de volgende geslachten. En wil men het toppunt dier heerlijkheid aanschouwen, men vestige den blik op de dagen, waarin Pericles leefde. Zoozeer bloeide Athene in zijn' tijd, zooveel bracht het op 't gebied van kunst en wetenschap voort, wat nimmer weder is gezien, dat men dien luisterrijken tijd met eene uitdrukking, die in de oudheid wel niet voorkomt, maar desniettemin zeer juist is, »de eeuw van Pericles" noemt. Doorwandel Athene: hier, in de eerste plaats, leert ons eene vlugtige beschouwing, dat de rampen des oorlogs, welke Griekenland hadden getroffen, tot bevordering der kunsten moesten dienen. In verjongden glans is het van onder het rookende puin verrezen, verheerlijkt door standbeelden, zuilengangen en tempels. Al vóór dit tijdvak worden vermaarde bouwmeesters genoemd; lang was de Grieksche beeldhouwkunst de ruwe beginselen te boven. Doch zij had nog geene bezielde vormen en edele omtrekken; zij was nog streng en hard. Eerst in de tweede helft der vijfde eeuw v. C. begon men op volmaakte wijze het marmer te bewerken en bereikte de kunst haar hoogste standpunt.

Onder de voornaamste gewrochten der bouwkunst uit dezen tijd behoort in de eerste plaats een derde lange muur vermeld te worden, die van de stad naar de haven Phaleron liep en daarom de Phalerische muur heette. Dan werden de muren, die rondom de havens liepen, hooger opgetrokken. Hippodămus van Milete legde de Piraeus regelmatig aan met regtloopende straten. Wat de stad zelve betreft, wel waren de woningen der bijzondere personen meestal klein en onaanzienlijk, de straten krom en, behalve dat zij reeds van aanleg naauw waren, nog naauwer doordien de trappen er een deel van innamen en de deuren naar buiten opengingen, maar daardoor viel de grootte en pracht der openbare gebouwen des te meer in 't oog. Men denke aan de groote menigte tempels, de gymnasiën, waterleidingen, baden en zoovele andere inrigtingen. Vooral berustte de roem van Pericles' eeuw op het Odeon, de propylaeën en het Parthenon. Bouw-, schilder- en beeldhouwkunst wedijverden hier met elkander. Het *Odēon* was een gebouw, opgerigt om er op de Panatheneeën den wedstrijd in 't zingen en spelen op fluit en citer te houden. Het *Parthenon*, d. i. het vertrek der maagd, was de hoofdtempel der stad, aan Athene of Minerva gewijd, op het hoogste punt der acropolis staande, waaraan omstreeks acht jaren gewerkt werd. Als bouwmeesters noemt Plutarchus Callicrătes en Ictīnus.

De tempel zelf was uit wit Pentelisch marmer, zóó geheeten naar den berg, ten z. w. van Marathon, vanwaar het kwam, in Dorischen stijl opgetrokken. Hij was honderd voet breed, *hecatompĕdon*, en ruim eens zoo lang, en prijkte met acht marmeren zuilen in 't front en zeventien aan elke zijde, maar bovenal met het reusachtig beeld der godin, door Phidias uit ivoor vervaardigd, omtrent 40 voet hoog, met lans, schild en helm gewapend. Bovendien zag men op de gevelvlakken een aantal meesterstukken in halfverheven beeldwerk, waarschijnlijk van dezelfde hand, de geboorte van Minerva uit het hoofd van Jupiter, hare verovering van Attica na de zege, op Poseidon (Neptunus) behaald. Het geheel, met al zijne sieradiën, kreeg leven door de afwisseling der kleuren, meestal rood en blaauw, alsmede door de schilden en andere geschenken, die aan de muren werden opgehangen. Den toegang tot de burgt verleenden aan de westzijde, vanwaar zij alleen toegankelijk was, de *propylaeën* of *voorhoven*, zuilengangen uit Pentelisch marmer, waardoor op de feestdagen *de processies* zich met plegtigen en afgemeten tred naar den tempel rigtten. Dit werk alleen kostte vijf jaren en eene som van 2012 talenten. Het werd vervaardigd door Mnesicles. Tusschen de propylaeën en het Parthenon stond, op een hoog voetstuk, een ander beeld van Athene, uit brons, insgelijks van de hand van Phidias, ongeveer 60 voet hoog, verre boven die beide gebouwen uitstekende en zoo hoog, dat het door den zeeman, die naar den Piraeus koers zette, reeds bij Sunium kon gezien worden.

De ziel van al deze groote ondernemingen was Phidias. Onder zijn toezigt werkten de bouwmeesters en de overige kunstenaars. Bedenkt men, hoe velerlei deze moeten geweest zijn en welke veelsoortige bouwstoffen er werden vereischt, dan zal men eenigermate in staat zijn te begrijpen, hoevele handen door de zorg van Pericles nuttig bezig werden gehouden. Er was steen, koper, ivoor, goud, hout noodig; men behoefde timmerlieden, steenhouwers, schilders en mannen, die de overige stoffen bewerkten. Voor het vervoer der materialen over land of over zee moest gezorgd worden. Welk een heirleger van menschen! Met regt drukt Plutarchus er op, dat men, bijna evenzeer als de gebouwen zelve, den korten tijd moet bewonderen, waarin zij tot stand zijn gebracht. Dan, hoe snel ook vervaardigd, zij verduurden de eeuwen en muntten door kracht en stoutheid uit. Bovenal trok alles, wat Phidias wrocht, den blik tot zich. Zijne standbeelden zijn geene nabootsing der natuur, maar de natuur zelve. Onder zijne handen begint het doode ivoor

te leven. Zijne Minerva is meer dan een menschelijk ligchaam, een omtrek, een vorm, door de kunst veredeld. Bij den naam Phidias moet men zich een' man voorstellen, die, met het genie der kunst geboren, niet van den negentienden tot den twintigsten trap voortschreed, maar die in twee of drie reuzenschreden den geweldigen afstand aflegde, die zijne voorgangers van het toppunt der volmaaktheid scheidde. Niemand geloofde zalig te kunnen worden, zoo hij niet den Zeus van Phidias te Olympia had aanschouwd. Dáár was de god mensch geworden, om den mensch tot de godheid te verheffen.

Minder dan van hare beide zusters, de beeldhouw- en de bouwkunst, gewaagt Pericles' tijd van de schilderkunst. Toch werd ook zij niet verwaarloosd, gelijk de stukken van Polygnotus, meer een' tijdgenoot van Cimon dan van Pericles, in de propylaeën getuigden. Hij was het vooral, die de *stoa* of galerij, waarin de zege bij Marathon werd verheerlijkt en die men ποικίλη (de veelkleurige) noemde, met tafereelen, aan Homerus' gedichten ontleend, versierde. Maar inzonderheid had Delphi het voorregt, de vruchten zijner werkzaamheid dagelijks te kunnen aanschouwen (1).

Heerlijk moet dat uiterlijke Athene geweest zijn, maar het is voor ons verloren; wat de tijd niet heeft verwoest, is een roof der kunstliefde geworden. Anders is het met het innerlijke Athene gelegen, met de vruchten van den geest. Zij zijn niet het deel alleen van den tijdgenoot geweest, maar de beschaafde klassen van alle volken en tijden genieten en genoten ze middellijk of onmiddellijk. — Gelijk meermalen, zoo bepalen wij ons in ons overzigt niet uitsluitend tot Athene en tot den tijd, waarin Pericles Athene bestuurde, maar hebben veeleer zoowel gansch Griekenland als de geheele eeuw, die hem aan 't hoofd zag, op 't oog. In de poëzie was het kenmerkend karakter van dit tijdperk, dat het uit de koorzangen bij de feesten van Bacchus, vreemd aan alle handeling, het treurspel schiep. Aeschylus, die bij Marathon en Salamis had medegestreden, trad in 496 voor 't eerst met een

(1) Zie over den bloei der kunsten: Plut. *Pericl.* 13—15. Appian. *Mithr.* 30. Plin. *Hist. Natur.* Ed. Sillig XXXVI, 5 (4). Paus. I, 22. Harpocrat. en Suidas, i. v. προπύλαια. Winckelmann's *Werke*, herausgegeben von Meijer und Schulze, VI, I, p. 36 vlg. Nassau, *Hist. Proeve*, blz. 40, 42, 43. Krüger, *Hist.-phil. Stud.* I, blz. 166 vlg., 174 vlg. Nieb. *Vorträge* II, blz. 15, 20, 21. Walz in Pauly V, blz. 1189 vlg., i. v. *Parthenon*, blz. 1450 vlg., i. v. *Phidias*, blz. 1830 vlg., i. v. *Polygnotus*. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 92, 282, 283. Grote VI, blz. 20 vlg.

treurspel op. Met hem zijn Sophocles, die, na de zege bij Salamis, in de reijen der Atheensche jongelingen rondom de zegeteekenen op dat eiland danste en zong, en Euripides, die onder het krijgsgewoel van dien slag werd geboren, de scheppers van het treurspel. Het werk, dat zij schiepen, bereikte tevens in de geschriften van hunne hand het hoogste toppunt, waarop de oudheid het immer mogt aanschouwen. De voornaamste eigenschappen, waardoor het treurspel van nu aan werd gekenmerkt, zijn de invoering van twee of drie tooneelspelers, het scheppen van de zamenspraak, de beperking van 't koorgezang, dat evenwel nog steeds de kern van het treurspel bleef, en de rijker stoffering van het tooneel, het koor en de schouwspelers. De stof voor hunne stukken ontleenden Aeschylus, Sophocles, Euripides en alle verdere treurspeldichters steeds aan de mythen der oudheid. Dit was de altijd wellende bron, waaruit zij putteden. Zelf zegt Aeschylus bij Athenaeus, dat zijne werken brokken waren van Homerus' welbezette tafel (1). Over de treurspelen van Aeschylus ligt een waas van waardigheid en hoogen ernst, dat den lezer met eerbied, dikwijls met ontzetting vervult. Alle hebben de strekking, de minderheid van de menschelijke vrijheid in den strijd tegen het noodlot diep te doen gevoelen. Aan de diepte der gedachten beantwoordt het grootsche en indrukwekkende der taal, blijkbaar uit de vele zamengestelde woorden, de verheven beelden en den gedrongen, hier en daar zelfs duisteren stijl. Van de zeventig stukken, die hij zal vervaardigd hebben, zijn slechts zeven tot ons gekomen, o. a. *Agamemnon*, waarin de moord van dien aanvoerder der Grieken door Clytaemnestra en Aegisthus wordt bezongen; de *zeven tegen Thebe* en *de Perzen*, welk stuk door de schildering der schitterende overwinningen, op de barbaren bevochten, het nationaal gevoel tracht te verheerlijken en te verhoogen. Dronken van vreugde, hoorden zijne medeburgers uit den mond hunner vijanden:

»Een god beschermt die stad, Minerva toegeheiligd.
Onneembaar is zij, ja, en voor geweld beveiligd,
Zoo lang der burgren arm haar vestingmuur bewaart" (2).

of:

»Wat vorst is aan hun hoofd?
Zij noemen dit als slaven
In 't onverdraaglijk juk van koningen te draven" (3).

---

(1) Athenaeus Ed. Schweigh. VIII, c. 8 (tom. III, p. 281). — (2) Da Costa, *de Perzen*, Amsterd. 1816, Derde Tooneel, blz. 17. — (3) T. a. p., 2e Toon., blz. 12.

Aan Sophocles wordt, volgens 't gevoelen der kunstregters, de palm als dichter geschonken. Zijne poëzie werd reeds in de oudheid als de zuiverste uitdrukking van de ontwikkeling der Atheners aangemerkt. Bij hem inzonderheid wordt de dramatische handeling zoo ontwikkeld, dat de lezer de in 't gemoed verscholen liggende gronden der handelende personen geheel doorziet. Onder de zeven stukken van zijne hand, die bewaard zijn gebleven, zijn de *Antigone*, *Ajax* en *koning Oedipus.* Ook Euripides had als treurspeldichter zijne eigenaardige verdienste. De drijfveren der menschelijke handelingen diep doorgrondende, schildert hij de hartstogten met zooveel waarheid, dat hij het hoofddoel van den dichter, medelijden en deelneming te verwekken, ten volle bereikt. Hij was het, die door zijne stukken de lessen der wijsbegeerte onder de menigte verspreidde en het tooneel dienstbaar maakte aan de bevordering van verlichte begrippen en zedelijkheid. Deze rigting was de vrucht van 's dichters omgang met Anaxagoras en met andere wijsgeeren, van den ijver, waarmede hij in zijne jeugd hunne voorlezingen hoorde en waarmede hij in rijper jaren de studie van dit vak voortzette. Ook hij schreef, even als Sophocles, een groot aantal treurspelen. Eenige van de beroemdste zijn *Medea*, *de Phoenicische vrouwen*, *Iphigenia in Aulis.*

Euripides' tegenstander, die hem in meerdere zijner geschriften hekelt, is Aristophanes, het hoofd der blijspeldichters, geboren te Athene, tevens de eenigste blijspeldichter van het oude Attische tooneel, van wien een aantal stukken zijn bewaard gebleven. Hiertoe behooren b. v. *de Wolken*, waarin de dichter de verkeerde wijsgeerige rigting der jeugd in zijnen tijd bestrijdt; *de Wespen*, waarin de pleitzucht der Atheners bekampt wordt; *de Kikvorschen*, tegen het verval der tragische kunst geschreven. Bijna eenstemmig erkent de oudheid Aristophanes als den eersten blijspeldichter van Griekenland. Zonder schroom trad hij tegen de magtigen in den staat op en gispte, wat hem in het openbaar of in het bijzonder leven stof tot berisping scheen aan te bieden. Bovendien kenmerken hem onuitputtelijke geestigheid en onovertreffbare zuiverheid van taal, die niet zelden scherp afsteekt bij den ruwen en onkieschen spot, waarmede hij, volgens de zeden dier dagen, hetgeen zijne verontwaardiging heeft opgewekt vervolgt.

Zoo als Aristophanes zich als blijspeldichter door zijne meesterstukken een onverwelkbaren eerekrans vlocht, kan het lierdicht in de 5de eeuw op den Thebaan Pindärus bogen. Zijne gedichten

zijn meestal liederen ter eere van de overwinningen, in de Olympische, Pythische en andere spelen behaald. Zij ademen vroomheid, vaderlandsliefde en zin voor deugd, en kermerken zich door eene rijke kennis van Griekenlands steden en landschappen, voortspruitende uit de betrekking, waarin de dichter tot al wat aanzienlijk was stond. Om de twisten der staatspartijen van zijnen leeftijd bekommerde hij zich niet, maar handhaafde zich op het vrije standpunt van een' dichter, die de gansche natie toebehoorde. Vrijmoedig rigtte hij zijne lessen der wijsheid tot vorsten en aanzienlijken van elken rang.

Het tijdperk van den Perzischen oorlog is ook dat, waarin de geschiedenis voor 't eerst hare rol opvat. Vóór de eeuw van Pericles hadden de Grieken de kunst van geschiedschrijven niet beoefend. Wel waren er vroeger *logographen*, verzamelaars van overleveringen, die wat zij aan de oude dichters ontleenden in proza schreven; maar geen hunner had òf een aaneengeschakeld verhaal van gebeurtenissen, òf een algemeen overzigt der bekende landen geleverd. De eerste geschiedschrijver is Herodotus, geboren te Halicarnassus, in 484 v. C., die zich, om den tyran zijner vaderstad, Lygdämis, te ontgaan, een tijdlang op Samos vestigde, waar hij zich den Ionischen tongval eigen maakte. Een groot gedeelte van zijn leven sleet hij op reizen door Klein-Azië, Phoenicië, Aegypte, Macedonië, Griekenland, Beneden-Italië en andere landen. Eindelijk begaf hij zich met der woon naar Thurii, waar hij omstreeks 408 v. C. overleden is. Zijne jeugd valt alzoo in de dagen, toen de verhalen omtrent het nimmer geziene schouwspel van den Perzischen oorlog op aller tong waren. Dit, gevoegd bij de rijpe ervaring, op zijne reizen opgedaan, maakte hem tot den »vader der geschiedenis." Opregt als een kind boekte hij wat hij had gezien, tevens hakende naar het wonderbare, wat hij maar had gehoord. Zijn onderwerp is de strijd tusschen de Perzen en de Grieken, ingeleid door het verhaal van de vijandelijkheden, die er vroeger tusschen het Oosten en het Westen hadden plaats gegrepen. Om dit hoofdonderwerp vlecht hij, gelijk Homerus, even als zoovele tusschenweefsels, eene beschrijving van den op- en ondergang aller volken en landen, van hunne zeden en gewoonten, naar mate zij zich in 't hoofdverhaal voordoen. Gelijk deze trek aan het epos, het heldendicht, herinnert, heeft Herodotus andere eigenschappen met het treurspel gemeen. Zoo kan hij niet overal eene zekere voorliefde voor dichterlijke overleveringen verloochenen, welke

hij hier en daar niet ter loops aanroert, maar uitvoerig behandelt. De oorzaak, waarom hij dit doet, is de meening, dat het zijn pligt als geschiedschrijver was, alles wat hem ter ooren kwam, zoowel het meer als het minder waarschijnlijke, op te nemen: »Ik moet verhalen wat verhaald wordt, zegt hij (1), maar gelooven moet ik niet alles; dit woord geldt voor mijn geheele werk." Een tweede punt, waaromtrent Herodotus op denzelfden bodem staat als de treurspeldichter, zijn de denkbeelden omtrent de godheid. Ook bij hem is het noodlot de bestuurder van 's menschen lotgevallen, naijverig op den voorspoed der stervelingen, en schept er behagen in hen, na hun eerst het geluk te hebben getoond, uit te roeijen.

Over 't geheel wordt zijn werk zoowel gekenmerkt door grooten waarheidszin, die hem b. v. niet vergunt de namen te verzwijgen van de Perzischgezinde Grieken, als door eene wijsgeerige levensbeschouwing, waardoor de leer van de goddelijke nemesis, die den hoogmoedige vernedert en den nederige verheft, zeer op den voorgrond komt. In 't kort, bij hem is de wereldgeschiedenis het wereldgerigt.

Om zijn boek, reeds vóór dat het voltooid was, aan de Grieken eenigermate bekend te maken, moet Herodotus een gedeelte van zijn werk in 456 te Olympia, later te Athene en elders hebben voorgelezen. Dit berigt wordt door sommigen, b. v. door Dahlmann, betwijfeld, doch m. i. niet op gronden, die in staat zijn om ieder te overtuigen. Onder de duizenden, die te Olympia de woorden van den geschiedschrijver gretig opvingen, bevond zich, volgens eene overlevering, die intusschen aan veel regtmatiger twijfel onderhevig is, Thucydides. Getroffen door zooveel toejuiching en eere, vat hij het voornemen op, gelijk gene, een geschiedschrijver te worden. Wat de knaap had voorgenomen, volvoerde de man. Hij bracht een werk te voorschijn, vreemd aan den naïven toon zijns voorgangers. Hij, van moederszijde een afstammeling van Miltïades, van den kant zijns vaders tot het vermogend geslacht van Olōrus, den koning der Thraciërs, behoorende, gevoed door de lessen van den wijsgeer Anaxagoras en gedurende den Peloponnesischen oorlog als veldheer in het krijgsbewind verkeerd hebbende, kon in woordenrijkheid en gemeenzamen toon nimmer een Herodotus worden. Wegens het verlies van Amphipolis sleet hij twintig jaren van zijn leven in ballingschap in Thracië.

(1) VII, 152.

Dien tijd maakte hij zich inzonderheid te nutte om de stof voor het werk te verzamelen, dat hij later, naar zijne geboorteplaats Athene teruggekeerd, in geschrift bracht. De taak, die hij op zich nam, was, den oorlog, tusschen Sparta en Athene over de hegemonie gevoerd, te beschrijven. Voorwaar een belangrijk onderwerp, zoowel op zichzelf als omdat die oorlog de bron was van diep ingrijpende veranderingen, die eene nieuwe eeuw in 't staats- en zedelijk leven der Grieken voorbereidden. Het was hem niet vergund die taak te voleindigen: slechts de geschiedenis der 21 eerste jaren van den oorlog bevat zijn werk. Al het beuzelachtige was hem vreemd, ernst en waarheid zijn doel. Geene fabelen zou zijne geschiedenis bevatten; maar zij zou voor hem geschreven zijn, die de waarheid der gebeurtenissen en haar nut voor de toekomst op het oog had. Moeite noch kosten ontzag hij, om zoowel de oorzaken van den oorlog als de betrekking, waarin Griekenlands staten tot elkander stonden, en de bedoelingen harer bewindhebbers, waardoor de strijd zoozeer gerekt werd, te leeren kennen. Hij stelde het naauwkeurigst onderzoek in 't werk, en besprak vele punten met de hoofden der regering, met veldheeren en soldaten. Zelf ooggetuige van 't meerendeel der gebeurtenissen, die hij schilderde, en de geschiedenis van zijn' tijd, staande den loop der zaken, schrijvende, werd hij er als van zelf toe gebracht om de verzamelde berigten oordeelkundig te schiften. Had Herodotus den overgang gemaakt van poëzie en kroniek tot geschiedenis, alles liep zamen om bij Thucydides, voor het eerst, wijsbegeerte en oordeelkunde met de historie te vereenigen. Zelfs in het gedrongen overzigt van Griekenlands vroegste eeuwen, dat hij als inleiding vooraf laat gaan, weet hij zijne zelfstandigheid tegenover de overlevering te bewaren. Het werk zelf toont klaarblijkelijk, dat, naar zijn inzigt, de geschiedenis de leermeesteres des levens moet zijn. Zorgvuldig vorscht hij naar de oorzaken der gebeurtenissen en let op den aard der volkeren en der beroemde mannen. Nergens wordt een aanschouwelijker tafereel opgehangen van Griekenlands toestand en magt in de dagen van Pericles dan in de boeken van Thucydides. Aan zijne waarheidsliefde, regtvaardigheid en onpartijdigheid is schier nimmer getwijfeld. Wat eindelijk de taal betreft, zij wordt steeds als het zuiverste Attisch geroemd, de stijl, uitermate kort en gedrongen, nu en dan als te duister aangemerkt.

Wat Thucydides onvoltooid liet, leverde Xenophon, de vriend en leerling van Socrates, schrijver der *Cyropaedia* en *Anabasis*

(zie boven blz. 180), die deels tot de 5de, deels tot de 4de eeuw behoort. Na eerst zijne vaderstad Athene, toen den jongen Cyrus, ten laatste het voorwerp zijner bewondering, Agesilaus, wiens beeld hij in een afzonderlijk geschrift ontwerpt, als krijgsman te hebben gediend, bracht hij het overige van zijn leven in ballingschap door. Vele zijn de geschriften van zijne hand. Dat, waarop ik zoo even doelde, is »de 'Ελληνικά" of Grieksche historiën, die zich onmiddellijk aan Thucydides aansluiten en van 411 tot 362 loopen. In deze boeken straalt de voorliefde des schrijvers voor Sparta's instellingen zeer door. Het werk is zeer ongelijk van inhoud, nu eens uitvoerig, dan weder beknopt en niet zonder gapingen.

Vestigen wij eindelijk den blik op den invloed van dit tijdperk op de wijsbegeerte. Om hare vroegste beoefenaars te leeren kennen, moeten wij terugkeeren tot de streken van Klein-Azië, boven reeds vermeld, waar tot hiertoe de wijsbegeerte haren hoofdzetel had gehad tegelijk met alles, wat de Grieken in kunst en wetenschap verheerlijkte. De eerste school, die in Klein-Azië bloeide, was de *Ionische* of de *physische*. Zij ging van de beschouwing van het heelal uit. Thales, een van de zeven wijzen (zie blz. 141), haar stichter, was het, die haar deze rigting gaf door 't eerst naar de grondoorzaak van alles te vorschen. Hij meende haar in 't water gevonden te hebben. Hieruit, stelde hij, ontstond alles, hierin werd alles weder opgelost. Den oorsprong en de wording der dingen te verklaren, dit bleef het doel der Ionische school; zinnelijke aanschouwing en waarneming de weg, dien zij insloeg, om tot dat doel te geraken. Beurtelings nam zij water, lucht, vuur als eerste beginsel van alles aan.

Was Klein-Azië de streek, waar de wijsbegeerte het eerst haren zetel opsloeg, zij bleef dit niet op den duur. Reeds in 't midden der 6de eeuw v. C. ongeveer stak Pythagoras van Samos, zijn vaderland, dat in handen van Polycrätes was gevallen, naar Zuid-Italië over. Hier grondvestte hij te Croton de *Italiaansche school*. Met de Ionische school bekend, streefde hij naar hetzelfde doel als zij, maar langs een anderen weg. Hij bracht de grondbegrippen van getal en maat op het gebied der wijsbegeerte over om hierdoor tot de oplossing te geraken van het raadsel, dat hem bezig hield. Hoezeer ook deze en andere vraagstukken zijne aandacht schijnen te hebben getrokken, zijn hoofdzakelijk streven was van meer praktischen aard. Hij vormde een' kring van leerlingen, die hij in zekere klassen indeelde en aan vaste regels van ligchaams-

oefening, levenswijze en geestbeschaving bond. Hun getal groeide met der tijd tot eenige honderden aan. Deze school trachtte de wijsbegeerte op de staatkunde toe te passen en eerbiedigde haren stichter zoozeer, dat het αὐτὸς ἔφα (hijzelf heeft het gezegd) haren aanhangers voor eene voldoende reden gold. Door haar oefende Pythagoras eenigen tijd een grooten invloed op Croton uit; maar juist die zamensmelting van wijsbegeerte met staatkunde verwekte argwaan en stelde de Pythagoristen aan zware vervolging ten doel. Omstreeks in denzelfden tijd als Pythagoras uit Samos vertrok, verliet Xenophănes Colophon, toen in handen der Perzen, en werd de stichter der *Eleatische school*, zoo genoemd naar Elĕa, in Beneden-Italië, waar hij zich doorgaans schijnt te hebben opgehouden. Zijne leer is het *pantheïsmus*. Alles, wat bestaat, is eeuwig; er is geene veelheid van zaken, maar alles is één. Er is geene veelheid van goden, maar God is eenig.

Behalve naar Italië, werd de wijsbegeerte ook naar Athene overgebracht. Dit geschiedde door Anaxagŏras van Clazomĕnae, dien wij boven (zie blz. 306) als den leermeester van Pericles hebben leeren kennen. Volgens hem ligt de oorzaak aller dingen buiten de stof. Deze oorzaak is een alwetende en almagtige geest, die, na de wereld te voorschijn te hebben gebracht, ze voortdurend regeert. Dat de verkondiger van deze en dergelijke denkbeelden te Athene, dat toen juist het middelpunt der Grieksche beschaving begon te worden, vele vrienden en leerlingen vond, is voorzeker niet vreemd. Maar evenmin is het te verwonderen, dat de volksmenigte hem beschuldigde, dat hij de godsdienst ondermijnde en vele oude, voortreffelijke leerstellingen aantastte. 't Gevolg was, dat hij, in weerwil van Pericles' verdediging, Athene moest verlaten en zich naar Lampsăcus met der woon begaf.

Van 't oogenblik af dat de wijsbegeerte te Athene haren zetel vestigde, ontmoette zij tegenstand. Deze kwam vooral van de zijde der sophisten, zoowel als van Socrates en zijne school. Vele waren de oorzaken van het optreden der *sophisten*. Elke van de wijsgeerige scholen zocht de waarheid langs een bijzonderen weg, zonder zich om andere te bekommeren. Het kon niet anders, of deze eenzijdigheid der wijsgeerige scholen verwekte bij hen, die niet tot hare leerlingen behoorden, twijfel en tegenspraak. Konden dan velen bij de wijsbegeerte geene zekerheid vinden, ook het geloof aan de godsdienst der vaderen begon te gelijk hier en daar te wankelen. Hierbij kwam, dat met het toe-

nemen der beschaving en het veld winnen der democratie 't getal van hen steeds aangroeide, die de behoefte gevoelden om zich door opzettelijke ontwikkeling van den geest voor te bereiden, ten einde eens deel te kunnen nemen aan 't bewind en in staat te zijn de menigte door hunne taal te beheerschen. Deze lieden zochten de bevrediging van hun verlangen bij de sophisten, eene klasse van mannen, die, zóó genoemd naar het woord *σοφιστὴς*, d. i. wijs, voor geld onderrigt gaven en meestal van plaats tot plaats rondtrokken. Het gemeenschappelijk karakter dier mannen was, dat zij, in plaats van het wijsgeerig vorschen dienstbaar te maken aan het zoeken naar de waarheid, de wijsbegeerte praktisch voor het onderrigt aanwendden. Als middelaars tusschen het leven en de wetenschap namen zij de taak op zich, het leven door de wetenschap vruchtbaar te maken. In plaats van de dichters en rhapsoden der vorige eeuwen werden zij thans de leeraars des volks. Zij beoefenden geene wetenschap om haarzelve, maar trokken er dat uit, wat hun voor de opleiding der jeugd nuttig scheen. Voorheen bepaalde zich het onderwijs tot eenige kennis der taal, tot het lezen van dichters, tot ligchaamsoefeningen en muziek. Thans eischte men meer. De vakken, waarvan de sophisten als leeraars eenige kennis mededeelden, waren, behalve de wijsbegeerte, de wis-, natuur- en sterrekunde, diepere taalkennis, staatkunde, regtsgeleerdheid, inzonderheid de redekunst en levenswijsheid. Zelfs waren er, die over beeldhouw- en schilderkunst voorlezingen hielden. Daar zij, in strijd met de oude gewoonte, voor geld leerden, waren natuurlijk de rijkste jongelieden bij voorkeur hunne leerlingen. Vooral was dit het geval bij de beroemdste sophisten, als bij Protagoras, die het eerst geld moet genomen hebben en voor de geheele vorming van een' jongeling 100 mina's, d. i. ongeveer 4,000 gl., rekende, bij Gorgïas van Leontium, Critias en anderen.

Het streven der sophisten dan was, de jeugd door 't aanbrengen van kennis voor het praktische leven te vormen, voor het leven, gelijk men het toen te Athene, in Griekenland, opvatte. Zóó kwamen velen er allengs toe, om als de vrucht der wetenschap invloed, rijkdom en aanzien aan te nemen. Vernuft en welsprekendheid werden kleederen, waarmede men, naar welgevallen, de logen als waarheid kon vermommen. Dat hijgen en dorsten der vroegere denkers naar waarheid maakte plaats voor eene behandeling der wetenschappen, die ze tot een handwerk, tot lage vonden vernederde. »Zoo als voor ieder waar is, wat hij

voor waar houdt, zoo is ook voor elk regt, wat hij voor regt houdt." De redekunst wordt den mensch aanbevolen als het middel om alles van zichzelf afhankelijk te maken. Protagoras wil er zich niet over uitlaten, of er goden zijn of niet. Het geloof aan de goden wordt als de uitvinding van een' schrander staatsman voorgesteld. Mogen niet alle sophisten deze stellingen in hare volle naaktheid hebben uitgedrukt, de rigting, waarvan deze gezegden uitgaan, is hun allen min of meer gemeen. Zóó moest het gevoel van deugd, regt en zedelijkheid bij menigeen wel een zwaren schok krijgen. Hoewel men dus met Grote, die in onze dagen als hun verdediger is opgetreden, kan meenen, dat Plato de schaduwzijde der sophisten meer dan billijk is doet uitkomen, valt het niet te loochenen, dat in de handen dezer leeraars het misbruik 'tgeen op zichzelf lofwaardig is vergezelde.

Doch ook zij vonden hunne bestrijders, allereerst in Socrates en in zijne leerlingen. Socrătes was de zoon van een' beeldhouwer, Sophroniscus geheeten, en oefende een tijdlang de kunst zijns vaders uit. Ook diende hij, gelijk alle Atheensche burgers, als krijgsman en streed gedurende den Peloponnesischen oorlog voor zijn vaderland. Zijn leven lang kweet hij zich van al zijne godsdienst- en burgerpligten zóó, dat geen zijner talrijke vijanden hem immer voor 't geregt aanklaagde. Toch heeft hij niet hieraan het hooge standpunt te danken, waarop men hem veelal plaatst. Wat hem boven anderen onderscheidde is, dat hij, diep doordrongen van het onvruchtbare der wijsgeerige wereldbeschouwing van zijn' tijd voor het zedelijk leven en de verderfelijke strekking van de geleerdheid der sophisten inziende, de wijsbegeerte, zoo als Cicero (1) zegt, uit den hemel deed afdalen om haar in de steden te vestigen en de huizen binnen te leiden en ze bij den mensch zelven, bij zijn leven en zijne zeden, bij het goede en het slechte bepaalde. Daarom noemt de *ethica* of natuurlijke zedekunde hem haren vader. Wat ons van hem bekend is wordt hoofdzakelijk geput uit de werken van Plato en Xenophon, zijne leerlingen en vrienden. Van deze schrijvers getuigt de laatstgenoemde, dat zijne *Memorabilia* (gedenkwaardige gezegden) geene andere gesprekken bevatten dan die met der daad door Socrates zijn gehouden. Al geeft men dus toe, dat zij, in zooverre zij door den vriend geschreven zijn om den vriend te verdedigen, ligt eenigermate partijdig zijn, dan moeten zij toch voor zuiverder bron worden gehouden dan de werken van Plato,

(1) Cicero *Tuscul. Disput.* V, 4 (10).

die zich niet zoo duidelijk omtrent dit punt verklaart. Wat bij Plato voor meening van Socrates doorgaat kan dit zijn, maar niemand is in staat met zekerheid te beslissen, hoeveel Plato, waar hij Socrates sprekend invoert, er van het zijne heeft bijgevoegd.

Op welken leeftijd Socrates zich der zending bewust werd, waartoe hij zich geroepen achtte, weten wij niet. Maar van het oogenblik af, dat dit het geval was, wijdde hij er zich geheel aan, zijn leven lang vrijwillig in bekrompen omstandigheden en onthouding verkeerende. Wars van alle ijdelheid, streefde hij er niet naar om kundigheden van buiten aan te brengen, maar beleed veeleer, zelf niets te weten. In 't opschrift van het Delphisch orakel »ken uzelven" lag, meende hij, de sleutel aller wijsheid. De studie, die den mensch 't meest paste, was volgens zijn gevoelen de mensch (1). Het beginsel van 't denkvermogen, elken mensch ingeschapen, door den prikkel der ondervraging op te wekken, dit was de taak, die hij op zich nam en waarvan hij zich met onverflaauwden ijver kweet. Hij poogde de menschen op te wekken, over hun doen en laten, over het goede en booze na te denken, zich van hunne eigene levenstaak rekenschap te geven. Hij trad niet met lange redevoeringen op, maar knoopte met elk, dien hij ontmoette, gesprekken aan, legde hem vragen voor en bracht hem, zoo het antwoord verkeerd was, in verlegenheid. Hij gaf geen onderwijs in zijn eigen huis of op eene andere bepaalde plaats; doch op de pleinen en marktplaatsen en waar hij maar iemand aantrof. Zeer begunstigden hem hierbij de gewoonten der Atheners, die schier den ganschen dag buiten hun huis plagten door te brengen en voor wie geen gesloten familieleven bestond. Hier, op die openbare plaatsen, trof hij de sophisten aan, die zich er ophielden om, gelijk Plato hun verwijt, jagt te maken op rijke jongelingen.

De reden, waarom Socrates zich niet, als anderen, aan de behandeling der staatszaken wijdde, vond hijzelf in eene bovennatuurlijke stem, die hij als een goddelijk teeken aanmerkte en die hem verbood te doen, wat elk Atheensch burger als zijn duren pligt beschouwde. Ook bij andere gelegenheden meende hij die stem te hooren, steeds echter om hem van dezen of genen stap terug te houden, nimmer om hem tot handelen aan te sporen. Zoo kwam hij er toe om het wijsgeerig vorschen en spreken voor zijne levens-

(1) Xenophon *Memorab.* Ed. Schneider I, 1 (16).

taak te houden. Zijne roeping, hem door den god van Delphi aangewezen, om de menschen tot zelfbeproeving en eigen onderzoek te brengen, mogt hij evenmin ongetrouw zijn, als de krijgsman van zijn' post mag wijken. Vraagt men, wat hij eigenlijk leerde, dan is het antwoord vooreerst, dat dit punt bij hem niet het hoofdbeginsel was, vanwaar hij uitging, maar slechts in de tweede plaats in aanmerking kwam. Daar het evenwel vanzelf spreekt, dat het bevorderen van kennis en deugd het einddoel zijner wijsgeerige methode moest zijn, luidt het antwoord op die vraag verder, dat de bevordering van zuivere kennis, de zuivere opvatting der begrippen dat was, wat hij eigenlijk bedoelde. Wat is vroomheid, vroeg hij, wat goddeloosheid? Wat is regt, wat onregt? Wat is eene stad? Welk karakter past een' burger? Zoodanige lieden, die op al zulke vragen het antwoord schuldig bleven, achtte hij den slaven gelijk (1). Wel onderwees hij geene natuurkunde, maar hij leerde zijne leerlingen tot eene wijze oorzaak aller dingen op te klimmen. Evenmin predikte hij eene voor allen geldende zedeleer, maar hij wees op het zedelijk bewustzijn aller menschelijke handelingen.

Een wijsgeerig stelsel wilde Socrates, naar 't schijnt, niet optrekken. Al konden zij, die zijne woorden dagelijks opvingen, in 't geen hij zeide wenken in overvloed vinden om dit te doen, de meester zelf heeft in dit opzigt weinig gewrocht. Hij laat het aan de toekomst over, of er onder zijne leerlingen iemand zal zijn, die zijne gedachten juist opvat en de hand aan 't werk zal slaan om een gebouw te doen verrijzen. Zoo lang de meester leeft, oefenen zijne leerlingen zich onder zijne leiding. Nadat hij gestorven is, pogen zij zijn beeld te evenaren; velen beproeven het, weinigen gelukt het. Slechts één is er welligt, die het ideaal bijna heeft verwezenlijkt.

Doordien Socrates zelf geen stelsel ontwierp, maar het zelfdenken opwekte, konden door zijn onderwijs zoovele rigtingen ontstaan, als er zelfdenkers onder zijne hoorders waren. Daarom kon uit den kring zijner leerlingen zoowel een Anthisthenes voorkomen, die de ontbering, als een Aristippus, die het genot tot den grondslag der ethica maakte; zoowel een Pyrrho, die zich het twijfelen, als een Euclīdes van Megăra, die zich het bewijzen ten doel stelde.

(1) Xenophon *Memorab.* Ed. Schneider I, 1 (16).

Geen van Socrates' leerlingen is beroemder dan **Plato**, uit een aanzienlijk Atheensch geslacht gesproten, dat zijne afkomst tot Codrus opvoerde, terwijl de familie zijner moeder op hare verwantschap met Solon roemde. Hij zag in 429 v. C. het levenslicht. Gelijk van de meeste beroemde wijsgeeren, is ons van Plato's leven en lotgevallen weinig bekend; doch een groot gemis is dit niet, want hij leeft en ademt in zijne werken. Behalve Socrates, schijnt hij ook andere wijsgeeren gehoord te hebben. Na diens dood verwijderde hij zich uit Athene en ondernam weldra eene groote reis naar Cyrene, Aegypte, Sicilië en Groot-Griekenland. In Beneden-Italië werd hij met de school van Pythagoras bekend; te Syracuse bracht zijn vriend Dio hem aan 't hof van Dionysius. Naar Athene teruggekeerd, begon hij weldra bij afwisseling voorlezingen over de wijsbegeerte te houden of gesprekken over dit onderwerp te voeren. De plaats, waar hij en na hem zijne school dit deed, was de *Academie*, een gymnasium, den inheemschen halfgod Acadēmus gewijd, door Cimon met platanen, olijfboomen en fonteinen verfraaid, in welks nabijheid hij een landgoed bezat. Hier stichtte hij de school, insgelijks de Academie geheeten. Hier werden de woorden gesproken, door alle eeuwen heen met eerbiedige bewondering aangehoord.

Wat Plato Socrates ergens van den regtvaardige laat zeggen is geheel op hemzelven toepasselijk: »Bij de dwaasheid der menigte is hij, die geen onregt wil doen, daar hij, even als iemand, die onder de wilde dieren is vervallen, niet in staat is zich alleen tegen den wilden hoop te verzetten, te gronde gegaan, eer hij voor den staat iets kan doen. Bij gevolg is hij zoowel voor zichzelven als voor anderen nutteloos. Dit inziende, leeft hij stil en houdt zich met zijne eigene zaken bezig, gelijk iemand, die in het onstuimig jaargetijde achter een' muur beschut is, wanneer de wind stofwolken doet oprijzen of slagregens aanvoert. Ziende, hoe de anderen vol zijn van ongeregtigheid, is hij verheugd, indien hijzelf slechts, rein van onregtvaardigheid en van de werken der boosheid, dit leven hier mag doorleven en het verlatende met eene groote hope rustig en welgemoed vertrekken" (1). Deze taal schijnt eene getrouwe schildering van Plato's eigen gevoelens en de sleutel ter verklaring van zijn ambteloos leven. Ruim bedeeld met alle gaven van den geest, met gaven, die elkander in den gewonen mensch,

---

(1) Plato, *de Republ.* VI, p. 496. Ed. Imm. Bekker Vol. VII, p. 24.

als zoovele tegenstrijdigheden, uitsluiten, paarde hij aan eene levendige verbeelding een diepdenkend oordeel; met een scheppend vernuft den geest des onderzoeks en der nasporing; met fijne scherts en bijtenden spot eene heilige drift voor waarheid. Zoo toegerust, kwam hij tot de wijsbegeerte, en tijd en aanleg liepen zamen om hem, zoo ooit iemand, tot een waarachtig licht der wereld te maken.

Men moet, zegt Heeren (2), om Plato te kunnen begrijpen, bijna zelf een Plato zijn. Zoo rijk en veelzijdig is zijne wijsbegeerte. Hij vatte alle takken van kennis en alle rigtingen van den geest zamen en vereende ze, als zoovele stralen, in één brandpunt. Natuurkunde, redekunst, zedeleer, 's menschen onsterfelijkheid en maatschappelijke belangen, niets bleef onbehandeld. Ook hij ontwierp geen stelsel, maar bij het afschijnsel, dat zijn heldere geest over alles verspreidt, wordt verband en zamenhang zigtbaar. Wel schiep hij niet overal zelf, maar niets van 'tgeen hij overnam bleef, door hem behandeld, wat het was geweest. Vele zijn de geschriften van zijne hand, meestal in den vorm van zamenspraken, die tot ons zijn gekomen. Eenige dier werken zijn: de *Protagoras*, die over het wezen der deugd en het terugvoeren aller deugden op het weten handelt; de *Apologie* of verdediging van Socrates; de *Sophist*; de *Republiek*, een werk, dat, van de vraag naar het begrip der geregtigheid uitgaande, hare verwezenlijking in den staat naspoort en zich grootendeels met eene beschrijving van den staat bij uitnemendheid, gelijk hij (naar zijne begrippen, veelal vreemd aan onzen tijd) moest zijn, maar niet is, bezig houdt; de *Timaeus*, waarin hij den oorsprong en de wording der wereld uiteenzet; de *Wetten*, een boek, dat zich meer dan de »Republiek" tot taak stelt, eene staatsregeling aan te bevelen, die, op volledige kennis van het Grieksche volksleven en van de godsdienst berustende, voor verwezenlijking vatbaar is.

Tot besluit mogen hier eenige der fraaiste en rijkste gedachten van den wijsgeer volgen, waarvan vele, onafhankelijk van zijne eeuw en van zijn vaderland, voor elken tijd en elke streek der wereld blijvende waarheden behelzen. Hiertoe behooren o. a.: »Het ware weten is onafscheidelijk van het zedelijk handelen. Deugd is de toestand van de hoogste volmaaktheid der ziel. Het goede is niet hetzelfde als het aangename, noch het booze één met het onaangename. Ons weten is eene herinnering uit een vroeger bestaan. In tegenstelling met de zielen der boozen, zullen de zielen van hen,

(1) Heeren, *Ideeën*, III, 1ste Abtheil. blz. 450.

die er naar getracht hebben om zich van de boeijen der zinnelijkheid te bevrijden, na den dood niet in sterfelijke ligchamen terugkeeren, maar zonder ligchaam bij God blijven, uit wien zij zijn voortgekomen. Slechts tegen haren wil is de ziel, mits zij niet dwaalt, onwetend of boos, want het willen rigt zich slechts op het goede. De staat is hieruit ontstaan, dat de eene mensch den anderen behoeft om zich dat te verschaffen, wat hij op aarde noodig heeft om te leven. Het doel van den staat is, de burgers beter te maken. In een' staat van brave menschen zou men zich evenzeer inspannen om niet te regeren, als nu om tot het bestuur te geraken.

§ 19.

De Peloponnesische oorlog (1).

Van den beginne af ontbrak onder de Grieken nationale eenheid. Slechts het groote gevaar van den aanval der Perzen, dat allen bedreigde, had het meerendeel van hen de noodzakelijkheid doen inzien van een' band, die de op zichzelve staande leden der natie tot eendragtig handelen drong. Maar sinds het gevaar meer en meer op den achtergrond week, begon de oude tweedragt te herleven. Scherp was de grens, die alles, wat Ionisch was, afscheidde van hetgeen tot den Dorischen stam behoorde; lijnregt stonden de staten, waarin de aristocratie heerschte, tegenover die, welke den democratischen regeringsvorm hadden aangenomen. Bij de velerlei betrekking, waarin de onderscheidene staten tot elkander stonden, kon het niet

(1) Bronnen: Thucyd. I, 24—45, 56—88, 118—128, 135, 139—146. II, 9, 13, 47—53, 56, 58, 59, 65, 70—78. III, 1—6, 7—18, 26—50, 52—68, 87, 95, 101. IV, 3—6, 8—23, 26—41, 78—88, 102—117, 120—132. V, 2, 3, 6—10, 14—25, 27—31, 35—48, 61—74, 76—84. VI, 6, 7—24, 30—51, 53, 62—93, 94—104. VII, 1—8, 10—16, 21—26, 32—87. VIII, 1—3, 5, 6—24, 30, 45—47, 68, 70—77, 80, 81, 82, 85, 86, 89—97, 99, 101—108. Thucyd. Ed. Poppo I (2), p. 89 vlg., 160, 165 vlg., 297, 347, 552. Xenoph *Hist. Graec.* I, 1—7. II, 1, 2, 3 (1—14). Diod. XII, 30—34, 37—40, 42, 45—47, 55, 56, 63, 67, 68, 72—74, 75, 77, 79—84. XIII, 2—33, 37, 40—53, 64—71, 73, 74, 76—79, 97—99, 100, 103—108. XIV, 3, 13. Plut. *Pericl.* 29, 33, 35. *Nicias* 9, 10, 12, 14—20. *Alcib.* 1—9, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 23, 24—31, 33—37. *Agesil.* 3. *Lysand.* 3—7, 9—15. Nepos, *Alcib.* 1, 2, 3, 5, 7. Just. IV, 4. V, 1, 2, 5. Krafft in Pauly I, blz. 302 vlg., i. v. *Alcibiades*, alsmede in Pauly IV, blz. 1292 vlg., i. v. *Lysander* en in IV, blz. 1711, i. v. *Megacles.* Westermann in Pauly V, blz. 1288 vlg., i. v. *Peloponnesiacum bellum* en in VI (2), blz. 1862 vlg. i. v. *Theramenes.* Nieb. *Vorträge* II, blz. 44—57 en verder tot blz. 215. Böckh, *Staatshaush.*, 2e Ausg., I, blz. 204. Hertzberg, *Alkibiad.*, blz. 18, 54 vlg., 69. Grote, *Hist. of Greece*, VI, blz 50—75, 120—124.

anders, of er moest menigmaal botsing komen. Dit was dan ook, gelijk ons bekend is, het geval. Maar telkens, wanneer de vijandelijkheden dreigden een meer algemeen karakter aan te nemen, werd de strijd nog voor 't oogenblik bijgelegd. Het was, alsof geene partij in Griekenland het sein wilde geven voor den kamp op leven en dood. Want was hij eerst regt ontbrand, dan moest hij wel van zoodanigen aard zijn. Perzië scheen van geene beteekenis meer; slechts van den naasten nabuur dreigde elken Griekschen staat gevaar; wat door zijn' aard zelven was gescheiden scheen voor geene duurzame vereeniging vatbaar. Dit moest wel de heerschende meening zijn in Griekenland, gelijk bleek in den oorlog, waarin de lang bedwongen wrok zich eindelijk voor goed lucht gaf en die uit tweederlei aanleiding ontsproot. De eerste dier aanleidende oorzaken kwam uit Epidamnus, later Dyrrachium geheeten, voort, eene volkplanting van Corcyra. In die stad brak eene omwenteling uit, waarbij de democratische partij zegevierde en die der aanzienlijken verbande. Deze, door de Illyriërs bijgestaan, sloten Epidamnus te land en ter zee in. In hare verlegenheid wendde de stad zich om hulp tot Corcyra; maar de Corcyraeërs weigerden aan dit verzoek te voldoen. Nu deed deze stad, na het Delphisch orakel om raad te hebben gevraagd, hetzelfde verzoek te Corinthe, de moederstad van Corcyra, dat daarom ook, bij het grondvesten van de volkplanting Epidamnus, tot hoofd dier stichting een' Corinthiër had verkozen. Hier meende men, tevens gedachtig aan menige vroegere veete met Corcyra, tot het verleenen van bijstand verpligt te zijn. Eene krijgsmagt, met dit doel afgezonden, ontzette Epidamnus en nam de stad in bezit. Dit deed den toorn der Corcyraeërs ontvlammen, die, vereenigd met de aristocratische partij, weldra op hunne beurt Epidamnus insloten. Te vergeefs wilde Corcyra de vraag, als volkplanting van welken staat Epidamnus moest worden aangemerkt, door een' onpartijdig scheidsregter of door het orakel van Delphi laten beslissen. Corinthe wilde van geene onderhandelingen weten, eer Corcyra zijne troepen terugtrok. Het geweld der wapens moest dus beslissen. In een' zeeslag bij Actium zegevierde Corcyra over Corinthe en hare bondgenooten.

Hoe verheugd ook over de overwinning, ontging het den Corcyraeërs niet, dat zij op den duur tegen Corinthe geenszins waren opgewassen, te minder, omdat deze stad zich na dien slag twee jaren lang tot een nieuwen strijd toerustte. Hierom besloten zij eene poging te doen tot het aangaan van een verbond met Athene, daar

hun vijand, Corinthe, een van de invloedrijkste leden der Spartaansche symmachie (bondgenootschap) was. Te dien einde vertrok een gezantschap van Corcyra naar Athene. Hier werd, na de aankomst der gezanten, eene volksvergadering bijeengeroepen. Twee dagen achtereen beraadslaagde zij. Van den eenen kant vreesde men voet te geven aan een' oorlog met de Peloponnesus; van den anderen overwoog men het nut van de aanwinst eener zeemagt, gelijk Corcyra bezat. De laatste overweging deed de schaal overslaan. Met het oog evenwel op den wapenstilstand voor dertig jaren, dien Athene in 445 met de Peloponnesus had gesloten en dien het, door zonder beperking bijstand te verleenen, zou hebben verbroken, gingen de beide staten slechts een verdedigend verbond met elkander aan, waarbij werd vastgesteld, dat de een den ander zou ondersteunen, in geval het gebied van een' hunner door een' vijand werd aangetast. Ten gevolge van dit besluit vertrok een eskader van tien schepen (1) naar Corcyra. Dit doende hoopten de Atheners, dat, terwijl Corinthe en Corcyra elkander wederkeerig zouden uitputten, zijzelve eens, wanneer het noodig was, als de sterksten in 't strijdperk konden treden. Ook scheen hun de ligging van Corcyra gunstig voor de vaart op Italië en Sicilië.

Met de tweede aanleiding staat het aldus. De hevige haat, dien de Corinthiërs van dit oogenblik af tegen Athene opvatteden, spoorde hen aan naar eene gelegenheid uit te zien, ten einde hun' vijand eenig gevoelig nadeel te berokkenen. Die gelegenheid was spoedig gevonden. Op de landengte Pallene, eene van de drie tongen van het schiereiland Chalcidicé, lag Potidaea, eene volkplanting van Corinthe, maar onder de hegemonie van Athene staande. Uit argwaan tegen Corinthe, dat nog steeds eene soort van oppermagt te Potidaea uitoefende, gelastten de Atheners die stad, een gedeelte van hare muren te slechten, gijzelaars te stellen, hare overheden te verbannen en er in 't vervolg geene meer van Corinthe aan te nemen. Behalve de vrees voor Corinthe, dwong de vijandschap van Perdicas II, koning van Macedonië, Athene, dergelijke voorzorgen te nemen. Sedert toch Athene twee andere Macedonische koningen, die met Perdicas in oorlog waren, tegen hem ondersteunde, beijverde hij zich zeer, Athene's volkplantingen op Chalcidicé tegen hare moederstad op te hitsen. Hier vond hij open ooren. Weldra stonden

(1) Plutarchus, *Pericl.* 29 zoekt voor dit gering aantal schepen de oorzaak in Pericles' afkeer van den bevelhebber van 't smaldeel, een' zoon van Cimon, Lacedaemonius geheeten.

de bewoners van Potidaea, eer zij nog aan Athene's eischen hadden voldaan, openlijk op, zoowel steunende op Corinthe als op Sparta, dat beloofd had, zoodra Potidaea door Athene werd aangegrepen, een' inval in Attica te doen. Naauwelijks was dit den Atheners ter ooren gekomen, of zij sloten de stad van de landzijde in en blokkeerden haar van den zeekant. Zóó stond dus ook hier Athene tegenover Corinthe, een' van de magtigste staten der Poloponnesus.

Nog heette er echter vrede te zijn tusschen de beide hoofdstaten van Griekenland. Intusschen kwamen de leden van de Peloponnesische symmachie kort na de insluiting van Potidaea, op verzoek van Corinthe, te Sparta bijeen om over 'tgeen gebeurd was te beraadslagen. Het eerst trad Corinthe op en zocht, door Sparta's dralen tegenover Athene's veerkracht en doortastende maatregelen te stellen, Sparta tot krachtiger inspanning over te halen. Te vergeefs poogde koning Archidămus bezadigd overleg en gematigdheid aan te prijzen. Het meerendeel der bondgenooten verklaarde zich op deze en op eene volgende vergadering voor den oorlog. Slechts om, in geval van weigering, een geschikt voorwendsel tot den aanval te hebben, besloot men eenige vorderingen aan Athene te doen. Hetgeen men verlangde was, dat Athene de Alcmaeoniden, die de heiligdommen der goden hadden geschonden, zou verdrijven; dat het van Potidaea aftrekken en Aegina in vrijheid stellen zou; dat het Megara den toegang zou vergunnen tot de havens en markten van Attica. De eerste eisch zag, zoo als vanzelf spreekt, op Pericles (zie boven blz. 233, 234 en 303); de tweede behoeft geene nadere verklaring; de derde had de strekking om Aegina weder onafhankelijk te maken, welk eiland, na eene telkens hervatte worsteling van ongeveer eene halve eeuw, in 456 aan Athene schatpligtig was geworden, zijne muren had moeten slechten en zijne oorlogschepen overleveren (1). Wat eindelijk Megara betreft, deze staat was kort tevoren van de havens en markten van Attica uitgesloten, op grond, dat zijne bewoners heilige gronden, op de grensscheiding gelegen, bebouwd (2) en slaven, uit Athene weggeloopen, gastvrij opgenomen hadden.

Hoe hevig en onverzoenlijk de wrok der Atheners tegen Megara was, toont de hartstogtelijke taal van een besluit, te dier tijde door de volksvergadering tegen dezen staat genomen: »Voortaan zou er eeuwige haat tusschen Athene en Megara bestaan; elk inwoner van Megara, die een' voet op Athene's gebied zette, zou ter dood ge-

(1) Thuc. I, 108. Diod. XI, 78. — (2) Zie Thuc. Ed. Poppo I (2), p. 256 en III, 1, p. 683. Grote VI, blz. 76, Noot 2.

bracht worden; de Atheensche veldheeren, den eed, door de wet geëischt, afleggende, moesten tevens zweren, tweemaal 's jaars een' inval in Megara te zullen doen" (1). De oorzaak van dien wrok is niet alleen in de boven vermelde feiten te zoeken. Veeleer was zij gelegen in den toorn der Atheners wegens een' opstand van Megara, kort vóór den dertigjarigen vrede, dien zij daarom te meer euvel namen, omdat deze staat zich (zie boven blz. 301) uit eigen beweging bij hen had aangesloten en omdat dit oproer op een tijdstip kwam, toen Athene van verschillende kanten in 't naauw werd gebracht (2).

Op Sparta's eersten eisch gaf Athene geen ander antwoord dan dat het een dergelijken tegeneisch deed. Toen er een derde gezantschap van Sparta verscheen en de Atheensche volksvergadering weifelde, begreep Pericles eindelijk den knoop te moeten doorhouwen. Door zijne krachtige woorden aangevuurd, zonden de Atheners de Spartaansche gezanten met dit bescheid terug, dat zij niets zouden doen van 'tgeen werd gelast, maar dat zij bereid waren de punten van geschil aan 't oordeel van billijke en bevoegde scheidsregters te onderwerpen. Er volgde geen ander gezantschap van Sparta: de oorlog was zoo goed als verklaard. Den naam, dien men dezen oorlog geeft, den Peloponnesischen, heeft hij eerst in lateren tijd, van het Atheensche standpunt beschouwd, gekregen: Thucydides noemt hem den oorlog tusschen de Peloponnesiërs en de Atheners (3).

Reeds in de oudheid heeft men voor dien oorlog andere oorzaken dan de bovenstaande willen vinden en hem aan Pericles alleen wijten. Men heeft het denkbeeld verbreid, dat hij, om beter te doen gevoelen, dat men hem niet kon missen, en uit persoonlijken wrok tegen zijne tegenstanders, die met de Spartanen tegen hem zamenspanden, den oorlog had verwekt; dat het besluit tegen Megara insgelijks aan zulk een persoonlijken haat van Pericles tegen dien staat was toe te schrijven; bovenal, dat hij, geroepen om rekenschap af te leggen van 't beheer der geldzaken, ten einde deze vernedering te ontgaan, de uitbarsting van den oorlog heeft verhaast. Zelfs is men nog verder gegaan en heeft Aspasia als de eigenlijke bewerkster van den oorlog doen voorkomen. De feiten zelve mogen niet geheel kunnen geloochend worden: dat ze als oorzaken in on-

(1) Plut. *Pericl.* 30. — (2) Thuc. I, 114. Diod. XII, 5. Plut. *Pericl.* 22. Grote V, blz. 318 vlg. — (3) Diod. XII, 38. XIII, 107. XIV, 10. Strabo, Ed. Müller et Dübner, XIII, p. 600 (Lib. XIII, cap. 1, § 39). Thuc. I, 1.

middellijke betrekking tot den Peloponnesischen oorlog, als gevolg, moeten gebracht worden, is eene bewering, die niet kan aangenomen worden. Aan tegenstanders heeft het Pericles voorzeker niet ontbroken, aan lasteraars evenmin. Met het toenemen van zijn' invloed te Athene groeide de bitterheid zijner vijanden aan. Niet lang vóór het begin van den oorlog werd hij in eene aanklagt tegen drie verschillende personen, Aspasia, Phidias en Anaxagoras, zelf zijdelings driemalen aangevallen. Eene der beschuldigingen, tegen Aspasia ingebracht, luidde, dat zij de zedeloosheid bevorderde; die tegen Phidias, dat hij gelden van den staat had verduisterd; die tegen Anaxagoras is ons boven (zie blz. 321) gebleken. Aspasia, door Pericles zelven verdedigd, werd vrijgesproken; Phidias overleed, naar 't schijnt, in de gevangenis, eer er in zijne zaak eene beslissing was gevallen. Anaxagoras verliet Athene om de ballingschap te ontgaan. Ten laatste keerde men zich regtstreeks tegen Pericles zelven, doordien de vergadering het besluit nam, hem te verpligten zich wegens de gelden, die hij had uitgegeven, te verantwoorden. De verantwoording zelve — een smaad zoo onverdiend als er immer een was voor den man, wiens onbaatzuchtigheid boven alle bedenking verheven is — schijnt intusschen niet plaats gegrepen te hebben (1).

Het is voor de vraag naar de oorzaken van den oorlog van weinig gewigt, of er iets meer of iets minder waar is van 'tgeen ik aanvoerde. Reeds lang was het eene schijnbare rust geweest, die in Griekenland had geheerscht: het was eene drukkende, zwoele lucht, die over dit land hing en die een onweder verkondigde, dat op 't punt was van los te barsten.

»De Lacedaemoniërs, zegt Thucydides (2), besloten tot den oorlog, niet zoozeer uit besef van de waarheid der beweringen van hunne bondgenooten, als uit vrees, dat Athene nog magtiger zou worden, ziende dat het reeds over een groot deel van Griekenland heerschte." De oorlog was een noodzakelijk gevolg van de omstandigheden en van de politiek van Pericles. Hoe magtiger Athene werd, des te

---

(1) Zie over die beschuldigingen Plut. *Pericl.* 24, 31, 32; *Nicias* 23. Diod. XII, 38—41 of Ephorus *fragm.* 119 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller, I, p. 266 sq. Diogenes Laërt. Ed. Cobet II, 12, 13. Philochor. *fragm.* 37 in *Fragm. Hist. Graec.* Müller I, p. 400. Walz in Pauly V, blz. 1461, i. v. *Phidias.* Westermann in Pauly V, blz. 1343, i. v. *Pericles.* Nieb. *Vortr.* von B. G. Nieb., II, blz. 53. Grote VI, blz. 98 vlg., vooral blz. 104, Noot. Böckh, *Staatshaush.*, 2e Ausg., I, blz. 274, 275. — Over 'tgeheel is er veel duisters, weinig zamenhang en veel verschil in de onderscheidene verhalen dier feiten, waarvan de afloop inzonderheid niet geheel vast staat. — (2) Thuc. I, 88.

meer geld eischte het van de bondgenooten. Hoe meer het verwierf, des te meer behoefde het om in de uitgaven te voorzien, die zoowel het edele en grootsche streven van sommige burgers als de lage spilzucht van anderen vereischten. Gelijk het dus van den eenen kant duidelijk is, dat Athene's heerschappij, naar mate het hoogere eischen meende te moeten doen, drukkender werd, is het van den anderen kant ligt te verklaren, dat de Peloponnesus die aangroeijende magt met klimmende bezorgdheid aanschouwde. Zóó moest de oorlog komen. Het is mogelijk, dat er iets persoonlijks bijkwam, dat Pericles geneigd maakte dien niet uit te stellen. Maar hem beletten, hem onmogelijk maken, dit had niet in zijne magt gestaan. Het deel van Pericles is, dat hij, eens van 't onvermijdelijke des oorlogs doordrongen, het sein tot het afbreken der vruchtelooze onderhandelingen gaf; dat hij als met den vinger de klove, de onherstelbare breuk aanwees.

De magt van Athene bestond in gedwongen schatpligtige bondgenooten, in de bewoners van alle eilanden der Aegeïsche zee, uitgezonderd Melos en Thera, en van de kusten van Thracië en Klein-Azië, in eenige onafhankelijke bondgenooten, in hare zeemagt en rijke inkomsten. Het getal der gedwongen bondgenooten was alzoo zeer groot; tot de onafhankelijke bondgenooten behoorden de Plataeërs, de Thessaliërs, het meerendeel der Acarnaniërs, de Locri Ozŏli en de Messeniërs te Naupactus, alsmede de eilanden Chios, Lesbos, Corcyra en Zacynthus. Aan baar zilver bezat de staat 6000 talenten, waarbij eene waarde van 500 talenten kwam, bestaande in de rijke giften, den goden geschonken, die in de tempels werden bewaard. Bovendien brachten de bondgenooten jaarlijks omstreeks 600 talenten op. Het aantal van Athene's zwaargewapenden beliep 13,000, behalve 16,000, die hier en daar als bezetting der posten verspreid waren, dat der ruiters 1200, dat der boogschutters 1600. De vloot telde 300 goed toegeruste en bemande schepen, waarbij 120 van Corcyra en 50 van Chios en Lesbos kwamen. — Sparta daarentegen werd bijgestaan door de geheele Peloponnesus, met uitzondering van Arcadië, Argos en Achaje, door Megara, Boeotië (behalve Plataeae), Aetolië, Locri Epicnemidii en Opuntii, alsmede door de Corinthische volkplantingen Ambracië, Anactorium en Leucas, eindelijk door Chalcidicé. Arcadië, Argos, Achaje en Phocis bleven zoo goed als onzijdig. De kracht van Sparta bestond alleen in zijn landleger, in zijne ruiterij en zwaargewapenden. Aan de rijke kas van Athene kon Sparta schier niets tegenover stellen. Ook de vloot

van de Peloponnesische bondgenooten kon op verre na niet met die van Athene wedijveren.

Na het beslissend antwoord, door Athene aan Sparta's gezanten gegeven, kon niet wel beweerd worden, dat de wapenstilstand nog van kracht was. Hoewel intusschen de oorlog van weêrszijden was besloten, verklaard was hij nog niet. Maar weldra brachten de Thebanen den eersten slag aan de tegenpartij toe door eene poging om Plataea bij verrassing in te nemen, die echter mislukte. Overeenkomstig de krachten der beide partijen was de gang van den oorlog aanvankelijk deze: ieder voorjaar rukten de in voetvolk sterke Spartanen naar Attica en verwoestten dit; daarentegen zeilden de Atheners, op de stevige muren hunner stad vertrouwende, met hunne vloot naar de kusten van de Peloponnesus en brandschatteden ze. Dit geschiedde in overeenstemming met een vast plan van oorlogvoeren, door Pericles ontworpen, waaraan Athene, zoo lang hij leefde, getrouw bleef. Volgens hem moesten de Atheners zich er inzonderheid voor wachten, naar meer magt te streven en den staat, door te gewaagde ondernemingen, in gevaar te storten.

In het tweede jaar van den oorlog ontstond te Athene, bij de opeenhooping van zooveel menschen, daar de gewone bevolking met de uit hunne verstrooide woningen gevlugte landlieden vermeerderd was, eene verschrikkelijke pest. Deze ziekte, waardoor ook de geschiedschrijver van den Peloponnesischen oorlog zelf, Thucydides, werd aangetast, begon in de Piraeus, en verbreidde zich vandaar door de gansche stad heen. Zij overviel hare offers plotseling, en de meesten, die zij trof, stierven, na vreesselijke pijnen te hebben doorgestaan, op den zevenden of negenden dag. Anderen, die dezen termijn overleefden, bezweken later of zagen zich, door de kracht der ziekte, voor immer van 't gebruik hunner oogen, handen, voeten of van eenig ander ligchaamsdeel beroofd. Bij sommigen ging de herstelling met een volstrekt verlies van 't geheugen gepaard, zoodat zij noch zichzelve, noch hunne vrienden herkenden. De geneesheeren waren radeloos. Er scheen geen geneesmiddel te bestaan, dat met vrucht tegen deze plaag kon worden aangewend. Hetgeen dezen of genen baat gaf hielp niet bij een' ander. Terwijl de geneesheer zijne gewone middelen vruchteloos beproefde, kreeg hij veelal zelf de pest en stierf. Nu herinnerden de ouden van dagen zich eene spreuk van het orakel, die men in hunne jeugd plagt te zingen: »De Dorische oorlog zal komen en met hem de pest."

Het ergste bij de plaag was, dat weldra elk, zoodra hij zich door de ziekte voelde aangegrepen, den moed opgaf en zich, zonder de hulp van geneeskundigen in te roepen, terstond nederlegde om te sterven. Even vreesselijk was het te zien, dat zij, die in 't oppassen en verplegen der zieken de meeste zelfopoffering aan den dag legden, het eerst werden besmet en, als schapen, de een na den ander omkwamen. Zoo duurde het niet lang, of niemand wilde zich meer aan die gevaarlijke pligtsbetrachting wagen. Daardoor stierf somtijds een geheel huisgezin, zonder dat zich één reddende engel had vertoond. Slechts die weinigen, die van de ziekte waren opgekomen, durfden het gevaar trotseren, want mogt ook de pest iemand voor de tweede maal aantasten, zoo was die instorting nimmer doodelijk en meende de zoodanige, fier op zijne redding, voortaan voor alle ziekten beveiligd te zijn.

Groot was de ellende der kranken en stervenden; schier nog grooter die der gezonden. Daar nergens, noch bij goden, noch bij menschen heul was te vinden, daar de goeden evenzeer als de slechten omkwamen, verloren zoowel de menschelijke wetten als de vrees voor de goden hare kracht. Aan begrafenis werd niet meer gedacht. Overal, tot zelfs in de tempels der goden, lagen de dooden bij hoopen. De banden der zedelijkheid werden op schromelijke wijze losgemaakt. Het goede van 't leven zoo aangenaam en zoo schielijk mogelijk te genieten, werd de eenigste gedachte, die elk bezielde. Eene moeijelijke taak op zich nemen wilde niemand, niet wetende of hij lang genoeg zou leven om ze te voltooijen. Wie was er nog, die zich om eer, achting van anderen of voordeelen, die eerst laat konden verwezenlijkt worden, bekreunde, nu de gapende afgrond ook hem elk oogenblik dreigde te verslinden?

Weldra bleef de verschrikkelijke ziekte niet binnen de muren der stad besloten, maar strekte zich ook tot het leger, dat voor Potidaea stond, uit, doordien dit van tijd tot tijd door versche troepen uit Athene moest versterkt worden. Drie jaren achtereen woedde de kwaal in meerdere of mindere mate. Het nadeel, dat zij den staat berokkende, is niet te begrooten. Van de 1200 ruiters, allen tot de meest gegoede lieden behoorende, bezweken 300, bovendien 4400 zwaargewapenden en een aantal armen, zoo groot dat er aan geene optelling viel te denken. Hierbij kwam de schade, den Atheners door den vijand toegebracht: zoowel de landhuizen der rijken als de hutten der mingegoeden waren afgebrand. Zóó van

alle kanten in 't naauw gebracht, werden de Atheners geheel wanhopig en, na te Sparta eene vruchtelooze poging te hebben gedaan om vrede te verwerven, wendden zij zich in hunne hevige verbittering tegen hem, dien zij voor den bewerker van den oorlog en de oorzaak van al hunne rampen hielden.

Alsof het lijden van den vader en broeder, die twee zonen en eene zuster, hem door de pest ontrukt, naar de laatste rustplaats had gebracht, van den vriend, die de meeste zijner getrouwe aanhangers had verloren, nog niet zwaar genoeg ware, werd hij ook nog verantwoordelijk gesteld voor rampen, door eene hoogere magt beschikt. Gretig maakten zijne tegenstanders gebruik van de gelegenheid, hun dus aangeboden, om Pericles wegens slecht beheer der finantiën aan te klagen. De beschuldiging vond ingang, en Pericles werd tot eene boete van vijftien, vijftig of tachtig talenten veroordeeld. Het duurde echter niet lang, of het volk kwam tot bezinning en verkoos hem tot strategus, hem tevens de leiding der hoogste aangelegenheden van den staat opdragende (1). Maar hij mogt zich niet lang in deze verheffing verheugen, want hij stierf, na een lang leven, geheel ten nutte van den staat doorgebracht, in 't midden van 429, volgens Plutarchus aan de pest, die dan in dit bijzonder geval niet de kenmerken had, haar door Thucydides toegeschreven (2). Zijn laatste woord, gerigt tot zijne vrienden en eenige andere Atheners, die ook in den strijd des doods niet van hem weken en zich met elkander onderhielden over zijne daden en verdiensten, was: »gij prijst in mij wat ik met velen gemeen heb, maar vergeet het voornaamste, dat geen Athener immer om mij het rouwkleed heeft aangetrokken (3).

Niemand was er om Pericles te vervangen, niemand ook, die er onmiddellijk na zijn' dood naar streefde zóó, als hij dit was geweest, de leidsman van den staat te zijn. Intusschen werd de oorlog met kracht voortgezet. Potidaea had zich, door gebrek aan levensmiddelen gedwongen, in Februarij 429, reeds ongeveer een half jaar vóór den dood van Pericles, na een tweejarig beleg moeten overgeven. Aan de inwoners werd toegestaan, de stad met eene zekere som reisgeld te verlaten, mits de mannen niet meer dan één, de vrouwen slechts twee kleederen medenamen. De meesten begaven zich met der woon naar Chalcis in Thracië, waarop Potidaea door Atheners werd bevolkt. In 429 viel Mytilene en geheel Lesbos, behalve de stad Methymna, van Athene af. Dit was een zwaar verlies.

(1) Thuc. II, 65. Plut. *Pericl.* 35. Diod. XII, 38, 45. Vgl. Grote, *History of Greece*, VI, blz. 168, Noot 1. — (2) Vgl. Grote VI, blz. 170, Noot 3. — (3) Plut. *Pericl.* 38.

Mytilene was een magtige zeestaat en, met Chios en Methymna, nog de eenigste zelfstandige staat van het verbond, waarover Athene de hegemonie had (1): het betaalde geene schatting en had zijne vloot behouden. Weldra sloot Mytilene zich nu met het grootste gedeelte van Lesbos bij Sparta en de Peloponnesus aan. Daar het te laat was om den afval tegen te gaan, sloten de Atheners Mytilene van de land- en zeezijde in en brachten de stad zóó in 't naauw, dat zij in 427 hare poorten voor hen moest openen. De vloot, door de Spartanen tot ontzet afgezonden, kwam te laat. De stad werd van hare muren en vloot beroofd; haar gebied onder cleruchen verdeeld en ruim duizend van hare burgers ter dood gebracht. Tegenover de dus behaalde voordeelen stond dit nadeel voor Athene, dat hare oude bondgenoot Plataeae, na een bijna tweejarig beleg te hebben doorgestaan, zich, ongeveer gelijktijdig met den val van Mytilene, aan de Spartanen moest overgeven, die, om aan Thebe te behagen, de vrouwen tot slavinnen maakten en de stad slechtten, welker gebied aan Thebe werd afgestaan.

Het beleg van Mytilene is, met het oog op Athene, nog in tweederlei opzigt merkwaardig; vooreerst omdat die stad daarvoor zooveel geld behoefde, dat zij toen voor 't eerst eene belasting op 't vermogen der burgers, ten bedrage van twee honderd talenten, hief (2); ten anderen, omdat bij de beraadslaging over 't lot van Mytilene, een man zich op den voorgrond plaatste, die in de eerstvolgende jaren vaak een beslissenden invloed op de stemmen zijner medeburgers had. Die man is Cleon, een zoon van Cleaenetus of van Cleonymus (3), een leerlooijer (4). Reeds in Pericles' laatste levensjaren was hij nu en dan als volksleider tegen dezen opgetreden, zonder evenwel een duurzamen invloed te kunnen uitoefenen. Anders werd het na diens dood. Hij was het, die, op de tijding van den val van Mytilene, door de volksvergadering te Athene een doodvonnis tegen alle inwoners dier stad deed vellen, een vonnis, dat wel kort daarna werd herroepen, maar slechts met eene geringe meerderheid van stemmen. Een bewijs van 'tgeen hij vermogt vindt men in de verhooging der bezoldiging voor de regters (zie blz. 308), die hij tot drie obolen opvoerde (5), maar

(1) Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 539. — (2) Thucyd. III, 19. — Wel was er, meent Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 619, 620, vroeger van tijd tot tijd eene dergelijke belasting geheven, doch deze had welligt een anderen naam gedragen en was in vergetelheid geraakt, terwijl zij van nu af dikwijls werd herhaald. — (3) Het eerste zegt Thuc. III, 36. IV, 21; het tweede staat bij *Schol.* op Aristoph. *Equit.* v. 44. — (4) Aristoph. *Equit.* v. 316 vlg. — (5) *Schol.* Arist. *Plut.* 330.

vooral in de wijze, waarop de volksvergadering, naar zijn' raad, over de aangelegenheden van den oorlog besliste. Toen de Atheners in 425 onder den veldheer Demosthenes het Messenische Pylus bezet en eene krijgsmagt van 420 Spartaansche burgers op het eiland Sphacteria, ten zuiden van die stad, hadden ingesloten, bewerkte Cleon, dat de gezanten der Spartanen, die den Atheners den vrede kwamen aanbieden, onverrigter zake moesten terugkeeren. Weldra vertrok hij, zoodra het Atheensche leger te Pylus door gebrek begon gekweld te worden, als veldheer hierheen, en behaalde eene zege op de ingesloten Spartanen, waarvan echter de eer meer aan zijn' ambtgenoot Demosthenes, dan aan hem toekwam. Hij vond, smadelijk vlugtende (1), het einde van zijn leven in den slag, dien de Atheners in 422 bij Amphipolis verloren. Ook de Spartaansche veldheer Brasidas, die, om de Atheners uit de Peloponnesus te lokken, den oorlog naar de kusten van Macedonië en Thracië had overgebracht en het meerendeel der steden, dáár gelegen, van Athene had doen afvallen, stierf hier, maar op eervolle wijze, aan de gevolgen eener doodelijke wonde, in den slag bekomen. Kort vóór den slag bij Amphipolis valt de verbanning van den geschiedschrijver Thucydides, die het bevel over de Atheensche troepen op Thasos voerde en, dewijl hij den afval der steden in Thracië en Macedonië niet had kunnen tegengaan, zijne vaderstad moest verlaten (2).

Zeer verschillend luidt het oordeel, te aller tijde over de beide mannen, die bij Amphipolis vielen, geveld. Gelijk Brasidas' edel karakter, dapperheid en beleid geprezen worden, heeft men Cleon van lafheid en lage hebzucht, van verregaande ijdelheid en grove onbeschaamdheid beschuldigd. Dat het oordeel over Brasidas gegrond is, staat vast: het berust op zijne daden, die aan geene tweeledige uitlegging voet geven, en op de getuigenis van Thucydides, om niet te spreken van de hulde, hem na zijn' dood door de bewoners van de steden aan Thracië's kusten bewezen. Niet zoo zuiver zijn de bronnen, tot welke wij de toevlugt moeten nemen om ons Cleon voor te stellen, gelijk hij was. Wèl heeft men geen' grond er aan te twijfelen, dat hij den wreeden raad gaf omtrent Mytilene's bewoners. Ook moet er geen hooge dunk van zijne veldheerstalenten bestaan hebben, daar de Atheners, toen hij, tot veldheer benoemd

Ed. Dindorf I, p. 54. Arist. *Equit.* 255 en elders, zie Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 323, Noot *c*, blz. 331 vlg. (1) Thuc. V, 10. Anders Diod. XII, 74. — (2) Marcellin., *de vita Thucyd.* 38, 39.

van een leger, naar Pylus bestemd, openlijk verklaarde, de Spartanen binnen twintig dagen levend of dood in zijne magt te zullen hebben, zich niet van 't lagchen konden onthouden. Toch bleek dit gezegde, gelijk de uitkomst toonde, geene grootspraak te zijn. Hoe veel persoonlijken moed hij bezat, toonde de slag bij Amphipolis. Dit alles steunt op Thucydides, en de geloofwaardigheid van dezen geschiedschrijver mag niet bestreden worden. Maar wat ons verder omtrent de schaduwzijde van Cleons karakter wordt verhaald is grootendeels uit Aristophanes' geschriften geput, inzonderheid uit de »Equites." Volgens dezen is hij ruw en onbeschaafd, verdraait op onbeschaamde wijze de waarheid, weet andersdenkenden in een bespottelijk daglicht te stellen, beangstigt het volk door telkens van zamenzweringen te spreken en pocht op zijne eigene verdiensten omtrent de volksregering. Ook moet hij, niet alleen naar de getuigenis van Aristophanes, maar ook van Critias bij Aelianus (een' schrijver uit den tijd van Hadrianus), zeer hebzuchtig geweest zijn en zich ten koste van den staat hebben verrijkt. Vat ik al het bovenstaande zamen, dan geloof ik wel met Grote, Cleons verdediger, dat men geene getrouwe schildering van Cleon bij Aristophanes moet zoeken, maar meen tevens, dat uit sommige plaatsen van dien dichter, door 't gezag van Thucydides, Plutarchus, Theopompus en Heraclides Ponticus bekrachtigd, voldoende blijkt, dat Cleon een volksleider van een lagen en heftigen aard was, welbespraakt en niet van zeggenskracht verstoken, doch volstrekt niet keurig op de middelen om zijne plannen bij de menigte ingang te doen vinden. Was Thucydides in der daad zoo onpartijdig als ieder erkent, dan valt het moeijelijk te gelooven, dat hij Cleon alleen hierom in een slecht daglicht heeft voorgesteld, omdat hijzelf door diens toedoen verbannen was wegens het verlies van Amphipolis, dat hij, destijds bevelhebber van een gedeelte der Atheensche vloot, had moeten beschermen (1).

Tegenover Cleon stond, als hoofd der aristocratische partij, Nicias, een zoon van Niceratus, uit een vermogend en aanzienlijk

(1) Zie over Brasidas en Cleon Thuc. III, 36. IV, 21, 27, 28, 81, 84, 108. V, 11, 16, 26. Marcellin., *Thucyd. vita* 37, 38, 73. Thucyd. Ed. Poppo I (2), 82. Plut. *Nic.* 2. Theopomp. *fragm.* 99 in *Fragm. Hist. Graec.* I, p. 294. Heraclid. Pont. *fragm.* 9 in *Fragm. Hist. Graec.* II, p. 209. Aelian. *Var. Hist.* X, 17 (met de noten van Perizon.). Krafft in Pauly II, blz. 446 vlg., i. v. *Cleon* en in Pauly I, blz. 1164 vlg., i. v. *Brasidas.* Nieb., *Vorträge* II, blz. 90 vlg. Grote, *Hist. of Greece*, VI, blz. 246, 474—489.

geslacht gesproten en zelf zoo rijk, dat hij alleen in de bergwerken van Laurium 1000 slaven hield. Reeds ten tijde van Pericles had hij, als strategus, met dezen meermalen aan 't hoofd van een leger gestaan, en na diens dood wedijverde hij met Cleon in de leiding der staatszaken. Hij was onomkoopbaar en eerlijk van bedoelingen; als veldheer slaagde hij veelal gelukkig in zijne ondernemingen. Zoo heroverde hij een groot aantal der Thracische steden, die van Athene waren afgevallen. Maar aan zijne deugden paarde hij eene te groote bedachtzaamheid, die niet zelden in besluiteloosheid ontaardde, eene zwakheid, die met andere door Aristophanes in de »Equites" gehekeld wordt. Zijne rijkdommen strekten hem tot een krachtig middel om de volksgunst te behouden. Hij spaarde ze noch, waar hij hen, die van zins waren hem in 't openbaar te klagen, voor zich kon winnen, noch bij feestelijke gelegenheden, om b. v. de kosten van een koor te dragen of geschenken aan de tempels te vereeren. Nogtans ontsproot zijne zucht om op deze wijze de goden op waardige wijze te vereeren tevens uit zijne innige godsvrucht, die zoo groot was, dat hij, tegen veler gewoonte in die dagen, steeds naauwkeurig acht sloeg op alle voorteekens.

Zoolang zijn tegenstander leefde, moest zijn invloed in de volksvergadering veelal voor dien van den onstuimigen Cleon onderdoen. Te vergeefs ried hij, toen er, na de insluiting op Sphacteria, onderhandelingen met Sparta waren aangeknoopt, vrede te sluiten: meer ingang vond het woord van Cleon, die het tegendeel wilde. Doch naauwelijks was Cleon bezweken, of Nicias' zienswijze kreeg de overhand. De oorzaak van Nicias' begeerte naar vrede vindt Thucydides deels in zijne zucht om, na den verworven roem, zich en den staat voor verdere inspanning te vrijwaren, deels hierin, dat hij bij de nakomelingschap wenschte geroemd te worden als een staatsman, onder wien de staat geene gevaren had geloopen. Eenstemmig met hem dacht Sparta's koning Plistoanax, een zoon van dien Pausanias, die de zege bij Plataeae behaalde, mede omdat hij vreesde, indien hem de wisselvallige kansen van den oorlog eens tegenliepen, daár hij niet regt vertrouwd werd, zich den haat van 't volk op den hals te halen (1).

Het viel Nicias en Plistoanax niet moeijelijk, hun gevoelen tot dat hunner medeburgers te maken. Na de nederlagen van Delium

(1) Zie over Nicias en Plistoanax: Thuc. I, 107. III, 51. V, 16. VII, 50, 86. Xenoph. *de vectig.* IV, 14. Plut. *Nic.* 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 23. Westermann in Pauly V, blz. 621 vlg., i. v. *Nicias*. Grote VI, blz. 285 vlg.

en Amphipolis waren de Atheners niet meer zoo fier op hunne overmagt als weleer. Ook den Spartanen had de oorlog niet opgeleverd wat zij gehoopt hadden. Nog nimmer waren zij zóó van nabij bedreigd geweest en hadden de altijd onrustige Heloten zulk eene goede gelegenheid gehad, om tot den vijand over te loopen. Zoo kwam in 421 tusschen Sparta met zijne bondgenooten en Athene met de zijnen de vrede op deze voorwaarden tot stand: er zal gedurende vijftig jaren stilstand van wapenen zijn; geschillen, die er mogen ontstaan, zullen door onderling overleg worden beslecht; de Lacedaemoniërs geven Amphipolis, Olynthus, Argilus en andere steden aan Athene terug; deze steden zijn geheel vrij, behalve dat zij eene schatting opbrengen, even hoog als in den tijd van Aristides; willen zij nog bovendien een verbond met Athene sluiten, dit staat haar vrij; de Atheners geven Sparta de veroverde plaatsen terug; de gevangenen worden van weerszijden uitgeleverd; de vrede wordt door de beide partijen terstond en verder jaarlijks bezworen. Tot dezen vrede traden Corinthe, Boeotië, Megäris en Elis niet toe. Daarentegen sloten Athene en Sparta met elkander nog een vijftigjarig verbond ter bekrachtiging van den vrede. De Spartanen verheugden zich over dien vrede, eensdeels omdat zij nu hunne gevangenen van Pylos terugkregen, anderdeels dewijl de oude vijandschap tusschen hen en de Argiven op nieuw dreigde te ontstaan en zij steeds beducht waren, dat Argos nog eens het overwigt in de Peloponnesus mogt krijgen (1). Aan vele Atheners was die vrede zeer welkom, bovenal aan de rijken, de ouderen van dagen en de landlieden. En van de overigen bedacht menigeen met welgevallen, dat zij, die in vredestijd slapen, niet door de trompet, maar door den haan worden gewekt. Daarom was Nicias' naam in aller mond en noemde men den vrede »vrede van Nicias."

Maar de rust was van korten duur. Sparta kwam alle vredesvoorwaarden niet na, want het gaf Amphipolis niet aan Athene weder en sloot, hoewel Boeotië niet tot den vrede was toegetreden en het met Athene was overeengekomen, dat men zonder wederzijdsche toestemming zich met niemand zou verbinden, een afzonderlijk verbond met dien staat (2). Ergerde Athene zich hierover, van zijnen kant beklaagde Sparta zich, dat de Atheners Pylos nog niet hadden ontruimd. Zóó won de partij, die voor den oorlog gestemd was, te Athene veld, te meer toen zij een' man tot hoofd

(1) Thuc. V, 14. — (2) T. a. p., V, 39, 42.

kreeg, tegen wien Nicias' bekwaamheden en invloed te kort schoten. Die man was ALCIBIADES, een zoon van Clinias en Dinomäche, eene dochter van den Alcmaeonide Megäcles (van den kleinzoon n.l. van dien Megacles, die in den strijd der drie partijen (zie blz. 248) aan het hoofd der paraliërs stond) en hierdoor met Pericles verwant. Uit een oud geslacht gesproten, rijk, schoon als jongeling en later als man, daarbij schrander en dapper, vereenigde hij in zich al die eigenschappen en talenten, die aller oog tot hem moesten trekken. In hem scheen de natuur te hebben beproefd, wat zij kon tot stand brengen, want allen, die over hem geschreven hebben, zijn het hierin eens, dat nimmer iemand meer door verdiensten heeft uitgemunt, nimmer iemand meer in 't oog loopende ondeugden had. Aller blik tot zich te trekken, dit was zijn streven. Nog jong slaagde hij hierin door praal, verkwisting en allerlei buitensporigheden, te bekend dan dat ik er hier over uitweide. Hoe bevriend hij ook met Socrates moge geweest zijn, het blijkt niet, dat de leerzame gesprekken van dien wijsgeer zulk eene verandering in den jongeling hebben teweeg gebracht als later de jaren, gevoegd bij de ondervinding en de rampen des levens. Toch werden deze beide, zoozeer uiteenloopende mannen door een' naauwen vriendschapsband met elkander vereenigd, die nog naauwer werd toegehaald, sinds Socrates het leven van Alcibiades voor Potidaea, deze dat van Socrates bij Delium redde.

Van zijne vroegste jeugd af onderscheidde Alcibiades zich door eene buitengewoon krachtige persoonlijkheid, die voor menschen of zaken weinig of geen' eerbied aan den dag legde. Allen en alles moesten voor hem wijken, zich naar hem voegen. Als staatsman en veldheer bezat hij in ruime mate het talent om de gemoederen te beheerschen, maar miste, met de gave om zichzelf te beheerschen, naauwgezetheid en volharding. Met een paar trekken teekent hem Aeschylus bij Aristophanes: »men hoede zich zeer een' leeuw in een' staat op te kweeken; doch is hij eens opgekweekt, dan moet men zich naar hem voegen" (1). Groot was, gelijk Thucydides getuigt, die voor 't overige niet blind is voor zijne gebreken, zijn gezag bij de Atheners. Dezelfde schrijver schijnt aan te duiden, dat de ongelukkige afloop van den togt naar Sicilië hieraan moet worden geweten, dat Alcibiades de krijgsverrigtingen op dat eiland niet langer bestuurde (2).

(1) Aristophan. Ed. Dindorf, *Ranae*, v. 1432 vlg. — (2) Thuc. VI, 15. VIII, 86. — Het laatste meen ik te lezen in II, 65, de plaats, die Nieb., *Vortr.* II, blz. 107 op 't oog moet gehad hebben.

Het was voor Alcibiades en hen, die met hem tegen den vrede waren, eene ligte taak, den oorlog weder te doen ontbranden. Er waren in Griekenland nog glimmende vonken in overvloed onder de asch te vinden. Vooreerst hadden, gelijk wij zagen, Corinthe en andere staten geen' vrede gesloten. Zoodra deze onderrigt waren van het vijftigjarig verbond, tusschen Athene en Sparta gesloten, werden zij, hierin een' toeleg ziende op de onafhankelijkheid der staten van den tweeden rang, zeer bezorgd voor hunne zelfstandigheid. Daarom stelt Argos, op aansporing van Corinthe, zich aan 't hoofd van een verbond, waaraan Corinthe, Elis, Mantinea en de steden van Chalcidicé weldra deel nemen. Bestond er op die wijze eene vijandelijke stemming tegen Sparta buiten Athene, ook daar binnen ontbrak het niet aan mannen, gezind om weder de wapens tegen den ouden mededinger op te vatten. Vele van Athene's burgers waren te dier tijde leden van vereenigingen, *ἑταιρίαι* geheeten, die door den staat niet erkend waren en de magt der democratie zochten te fnuiken. Zij stonden onder de leiding van een opperhoofd, *ἀρχηγὸς* of *ἑταιρειάρχος*, en bezigden allerlei middelen, vaak ook zeer verwerpelijke, om het doel der vereeniging te bereiken. Hoe ver de blinde haat gaan kon, toont de eed van zulke zaamgezworenen, dien Aristoteles heeft te boek gesteld, waarbij zij zwoeren »vijanden van het volk te zullen zijn en het zooveel kwaad als hun mogelijk was te zullen toebrengen." Tot de gewone verpligtingen, die de leden op zich namen, behoorde het winnen van stemmen in de volksvergadering en het ondersteunen van de zaak hunner medeleden voor 't geregt, hetzij door 't omkoopen der regters of aanklagers of door 't werven van lieden, die ten voordeele van den beschuldigde getuigden. Bij de, sinds Cleon, vaak drukkende heerschappij der volksvergadering hadden zij alle eene aristocratische strekking en brandden van wrok tegen de democratie (1).

Dat ook Alcibiades aan 't hoofd stond van eene dergelijke vereeniging of hetaerie, wordt veelal aangenomen (2). In allen gevalle had hij een aantal jongelingen van aanzienlijken huize als volgelingen, die met hem zijne plannen zochten te verwezenlijken, hoewel zij zich

(1) Thuc. VIII, 54, 65. Xenoph. *Hell.* V, 2, 25. Thuc. Ed. Poppo, III, (4), p. 730, 731. Arist. *Polit.* V, 6 (19). Droysen in *Rhein. Mus. für Philol.* 1835 III, blz. 182; IV, blz. 39 vlg. Hermann, *Antiq.* I, blz. 153, 154, § 70. Hertzberg, *Alkib.* blz. 84 vlg. Schoemann, *Griech. Alterthüm.* I, blz. 185. Grote VI, blz. 290, 291. — (2) Isocrates, *de bigis*, p. 348 in *Orat. Attici* rec. Imm. Bekker, II, p. 502. Hermann, *Antiq.* I, blz. 371, § 164; Hertzberg, *Alkibiades*, blz. 87 vlg.

niet verbloemen konden, dat de rigting van hun' voorganger geenszins eene aristocratische was (1). Deze jonge lieden waren de oorlogspartij te Athene. Behalve de algemeene gronden had Alcibiades ook persoonlijke redenen voor zijne krijgszuchtige gezindheid. De oorlog kwam hem, met zijn' onrustigen aard, juist nu hij eene rol op het staatkundig tooneel ging spelen, beter te stade dan de vrede. Door den oorlog voor te staan kon hij zich op ongezochte wijze tegenover Nicias, den man des vredes, plaatsen. Bovenal, hij kon het den Spartanen niet vergeven, dat zij, bij 't sluiten van den vrede, Nicias boven hem als onderhandelaar hadden voorgetrokken. Daarom verklaarde hij, dat de Lacedaemoniërs niet te vertrouwen waren; dat zij een verbond met Athene hadden gesloten om hun ouden mededinger, Argos, te verdelgen en dan Athene aan te tasten. Sparta's dubbelzinnige handelingen, boven aangehaald, deden deze redenering bij menigeen ingang vinden. Daarom ried hij de Argiven, met wie hij sinds lang in heimelijke verstandhouding stond, te bewerken, dat gezanten èn van henzelve èn van Mantinea en Elis naar Athene werden gezonden om een verbond met dezen staat te sluiten. Ter naauwernood waren zij verschenen, of er kwam ook een Spartaansch gezantschap om de toenadering van Argos tot Athene, zoo mogelijk, te verhinderen. Nu was, meende Alcibiades, list het eenigste middel om dezen hinderpaal uit den weg te ruimen en zijn doel te bereiken. Te dien einde overreedde hij de Spartaansche gezanten in de volksvergadering de rol te spelen, die hij hun voorschreef, hun, zoo zij hem volgden, de teruggave van Pylos belovende. Zoodra de Spartanen in de volksvergadering kwamen, vroeg Alcibiades hen openlijk, of zij met onbeperkte volmagt voorzien waren. Dit was in der daad het geval, en in dien zin hadden de gezanten zich in den senaat te Athene verklaard. Nu beantwoordden zij echter, volgens afspraak, Alcibiades' vraag ontkennend. Op het hooren van deze woorden staan Nicias en de senatoren verstomd, terwijl het volk, over de vermeende valschheid der Spartanen verbitterd, in de uiterste woede geraakt en Alcibiades, als hun tolk, tegen de ongelukkige slagtoffers van zijn bedrog uitvaart. Kort daarna komt met Argos, Mantinea en Elis een verbond voor honderd jaren tot stand. Maar Corinthe, weder van den pas ingeslagen weg afwijkende, sluit zich, gelijk vroeger, op nieuw bij Sparta aan.

Strekt de gang dezer gebeurtenissen ten bewijze, hoe groot Al-

---

(1) Thuc. VI, 13; 28. Plut. *Alcib.* 10, 13, 14, 22; *Nic.* 11.

cibiades' invloed na den vrede van Nicias te Athene was, dit blijkt ten anderen uit een' maatregel betrekkelijk de bondgenooten, die van hem uitging of tot het nemen waarvan hij althans veel toebracht. Zoo als wij weten, leverde de schatting dier bondgenooten ten tijde van Aristides 460, sinds de dagen van Pericles 600 talenten op. Nu staat het vast, dat zij, ongeveer ten tijde van den zoo even genoemden vrede, het dubbele dier laatste som, 1200 of 1300 beliep (1). Intusschen laat zich uit de boven aangehaalde bepaling van den vrede van Nicias, waarbij aan een zeker aantal steden gewaarborgd wordt, dat zij geene hoogere schatting dan vroeger te betalen zullen hebben, met grond afleiden, dat reeds destijds het bedrag der inkomsten, uit deze bron voortspruitende, aanmerkelijk was gerezen. Overweegt men hierbij, dat volgens Plutarchus die som niet op eens, maar allengs was verhoogd (2), dan zal men hier eerder aan eene trapsgewijze verhooging dan aan eene verdubbeling op een gegeven tijdstip te denken hebben, zonder dat men daarom Alcibiades' invloed op dien maatregel behoeft te loochenen, iets wat tegenover de stellige uitspraken der redenaars (3) ongerijmd zou zijn.

Dan, weldra leed Alcibiades' invloed te Athene een zwaren schok. In 418 brachten de Spartanen een leger te velde en behaalden onder hun' koning Agis I tusschen Mantinea en Tegea eene belangrijke overwinning op de Argiven en hunne bondgenooten, de Atheners en de bewoners van Mantinea. Deze zege bracht eene geheele omkeering in de Peloponnesus teweeg. Het verbond der drie staten met Athene loste zich op: Argos en Mantinea sloten vrede met Sparta, en zoo niet de democratische partij te Argos dezen staat kort daarna het oude verbond met Athene had doen hernieuwen, zou de band tusschen de Atheners en de Peloponnesus geheel verbroken zijn geweest. Zwaar was intusschen, eer die band werd hernieuwd, de verbolgenheid der Atheners tegen den man, wien zij de omkeering toeschreven. Waren Nicias en de partij der oude

(1) Andoc. *de pace*, p. 25 in *Orat. Attici* Ed. Imm Bekker, I, p. 161. Aeschin. *de falsa legat.*, p. 51, in *Orat. Attici* Ed. Bekker III, p. 449. Volgens Xenoph. *Anabas.* VII, 1 (27) trok Athene uit al hare bronnen van inkomsten niet meer dan 1000 talenten. — (2) Plut. *Arist.* 24. — (3) Andocides, contra Alcibiad., p. 30 in *Orat. Attici* Ed. Imm. Bekker, I, p. 175. Aristid. *ὑπὲρ τῶν τεττάρων*, 149 in Arist. Ed. Dind. II, p. 199 en de Schol. ibid. III, p. 510. — Men wete, dat de bedoelde rede van Andocides voor onecht wordt gehouden, zie b. v. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 280, Noot *h*, en 525; Hertzberg, *Alkibiades*, blz. 11 en 12; Grote, IV, blz. 151, Noot 3 en VI, blz. 7, Noot. — Vgl. over de verhooging Hermann, *Antiq.* I, blz. 353, 354; Böckh, *Staatshaush* I, blz. 525, 526; Hertzberg, *Alkib.* blz. 119, 120 en Grote, *Hist. of Greece*, VI, blz. 5 vlg.

lieden een tijdlang overschaduwd door die der jongeren, des te luider klonken nu de beschuldigingen van de eersten in de volksvergadering. Reeds begon men van 't aanwenden van 't wapen van 't ostracismus te reppen. Wien van de beide hoofden der partijen dit wapen treffen zoude, viel moeijelijk vooraf te berekenen. In die onzekerheid trad tegen beiden een man op, wien Thucydides de eer niet waardig keurt zijn' naam te boek te stellen, Hyperbŏlus geheeten, die noch de degelijke eigenschappen van Nicias, noch de schitterende gaven van Alcibiades bezat. Hij was van geringe afkomst, en of hij een Athener was, wist men niet zeker. Met het maken en verkoopen van lampen had hij, niet altijd langs eerlijke wegen, aanmerkelijke sommen gewonnen. Hierop had hij, in weerwil van zijne grove onkunde en van de lage middelen, die hij in navolging van Cleon aanwendde, als volksleider een zeker gezag bij zijne medeburgers verworven, dat hij thans trachtte te bezigen om zoowel Nicias als Albiciades ten val te brengen. Doch zijne woorden hadden geene kracht genoeg om de meerderheid te overtuigen. Alle partijen verbonden zich tegen hem, en ten dage van het schervengerigt, waarschijnlijk in de eerste helft van 417, wees de uitslag der stemming Hyperbolus als dengenen aan, die Athene moest verlaten. »Niet voor zulke mannen was het schervengerigt uitgevonden" zong Plato, een Atheensch blijspeldichter en tijdgenoot van Hyperbolus. Dit was ook het gevoelen der Atheners. Zij meenden, dat het ostracismus door de verwijdering van Hyperbolus ontheiligd was, en bezigden dit middel niet meer. In hun oog was het een verouderd wapen, een uitgediend werktuig. Het was gebleken, dat het niet meer aan 't oogmerk voldeed (1).

Zoo bleef Alcibiades te Athene en vond er binnen kort eene nieuwe aanleiding om heerschzuchtige plannen voor de toekomst te beramen. Die aanleiding kwam uit Sicilië. Reeds vroeger waren op dat eiland geschillen geweest, waarin Athene betrokken was geraakt. Pericles was het altijd gelukt, zoo vaak er sprake was van een' togt ter zee naar Aegypte of Sicilië, of wanneer sommigen zelfs van eene onderneming tegen Etrurië en Carthago droomden, de Atheners van zulke vèrstrekkende plannen terug te houden, waarin de staat, hetgeen het naast voor de hand lag verwaarloo-

(1) Over Hyperbŏlus en het te niete gaan van 't ostracismus: Aristophan. Ed. Dindorf, *Equites*, v. 1304, 1315; *De pace* v. 681; 690; *Nubes*, v. 1065 en elders. Thuc. VIII, 73. Plut. *Alcib.* 13; *Arist.* 7; *Nicias* 11. Philochori *fragm.* 79 b in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller I, p. 397. Krafft in Pauly III, blz. 1547 vlg. i. v. *Hyperbolus.* Grote VII, blz. 107 vlg. Hertzberg, *Alkibiades*, blz. 113, 136.

zende, gevaar liep zijne krachten te verspillen (1). Doch na zijn' dood was het, alsof men zich voor die opoffering schadeloos wilde stellen. In 427 kwam een gezantschap uit het Ionische Leontum (2), dat met andere steden op Sicilië tegenover Syracuse en de Dorische steden van dat eiland stond, de hulp van Athene voor zijne stamgenooten inroepen. Aan dit verzoek werd bereidvaardig voldaan. Van nu aan oorloogden de Atheners op Sicilië, totdat de vrede er in 424 tot stand kwam. Een paar jaren later was eene tweede poging der Atheners om eene verbindtenis der Ionische steden tegen Syracuse teweeg te brengen mislukt (3). Sinds onthield Athene zich eene reeks van jaren van alle bemoeijingen met de aangelegenheden van dat eiland. Maar in 416 brak er een twist tusschen Egesta en het Dorische Selinus uit, en de eerste dier steden vroeg bij de Atheners hulp tegen hare mededingster, die door het magtige Syracuse werd ondersteund. Egesta's gezanten wezen er op, hoe de uitbreiding van Syracuse's magt op Sicilië ten laatste ook gevaarlijk moest worden voor Athene, wanneer eens Syracuse, het geheele eiland in zijne magt hebbende, zich met Sparta verbond. Wat de kosten van een' oorlog tegen Syracuse betrof, die nam Egesta voor zijne rekening. Het verzoek vond een gunstig gehoor. Men besloot een gezantschap naar Egesta te zenden, ten einde omtrent den toestand der geldmiddelen en omtrent andere punten behoorlijk te worden ingelicht. Den tijd, die er tusschen het vertrek en de terugkomst van het gezantschap verstreek, maakte Alcibiades zich ten nutte om de gemoederen tot de onderneming aan te vuren. Daar hij den togt naar Sicilië slechts als een begin aanzag en meende, dat men, van dit eiland overstekende, Carthago en geheel Afrika ligt zou kunnen onderwerpen, om dan met de verovering van Italië en de Peloponnesus te eindigen, ried hij in de volksvergadering dringend eene uitrusting aan op breede schaal. Zelf nog jong zijnde en nog slechts weinige schreden op de loopbaan van veldheer en staatsman gezet hebbende, brandde hij van verlangen om aan 't hoofd te staan van eene onderneming, die op grootscher uitkomst deed hopen dan de kleine verwikkelingen, waarin Athene sinds den vrede van Nicias was betrokken geweest. Alcibiades' geestdrift en grootsche verwachtingen werden door de meeste Athe-

(1) Plut. *Pericl.* 20. *Alcib.* 17. — (2) Zóó moet de stad heeten volgens Nieb. Vorträge II, blz. 128. — (3) Thuc. III, 86, 88, 90, 103, 115. IV, 1, 2, 24—25, 58—65. V, 4, 5. Diod. XII, 53, 54. — (2) Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 382. — (3) Thuc. VI, 8, 46.

ners gedeeld. Overal zag men in de werkplaatsen, de gymnasiën en op de openbare rustbanken oude en jonge lieden zitten, bezig zijnde Sicilië's omtrekken in het zand te teekenen met zijne havens, naar den kant van Afrika gelegen.

In de eerste helft van 415 keerden de gezanten uit Sicilië terug. Hen vergezelden eenige inwoners van Egesta met zestig talenten ongemunt zilver om tot soldij der bemanning van zestig schepen voor eene maand (1) te dienen. Terstond werd er eene volksvergadering belegd, waarin de gezanten en de Sicilianen, met verregaande overdrijving (2), om strijd de verleidelijkste berigten gaven omtrent de groote schatten van Egesta. Na hen gehoord te hebben, besloten de Atheners eene vloot van zestig zeilen uit te rusten en aan 't hoofd hiervan met onbeperkte magt Alcibiades, Nicias en Lamachus te stellen. Eene vreemde zamenvoeging, zegt men welligt, maar de Atheners meenden op die wijze de vermetelheid van Alcibiades door de bezadigdheid van Nicias te zullen temperen. De derde, Lamachus, was reeds een man van rijpen leeftijd, krijgshaftig, maar wegens de beperkte omstandigheden, waarin hij verkeerde, niet zeer in aanzien bij de soldaten. Aan de drie opperbevelhebbers werd in last gegeven, Egesta tegen Selinus bij te staan, Leontium, welks bewoners zich door toedoen van Syracuse hadden verstrooid, als een zelfstandigen staat te herstellen en, zoo de omstandigheden het veroorloofden, op Sicilië datgene te verrigten, wat zij voor Athene's belangen het nuttigst zouden achten. Zoo groot was de ingenomenheid met hetgeen Alcibiades zijne stadgenooten had voorgespiegeld, dat men op Nicias en zijne bezwaren in 't geheel geen acht sloeg. Toch meende deze, nu de Atheners, naar zijne zienswijze, op 't punt waren, op gronden, die de toets van 't bezadigd oordeel niet konden doorstaan, eene te zware taak op hunne schouders te laden, zijne waarschuwingen niet te moeten achterhouden. Hiertoe bood zich weldra de gelegenheid aan, toen eene tweede volksvergadering werd bijeengeroepen om te beslissen, op welke wijze het genomen besluit ten spoedigste ten uitvoer zou gelegd worden. In deze bijeenkomst wees Nicias in eene uitvoerige rede op de ligtvaardigheid, waarmede het volk eene zaak van zulk eenen omvang, die zoo weinige kansen aanbood van wel te zullen slagen, had besloten. Hij erkende, dat men thans niet zoozeer te spreken had over het plan zelf als over de uitvoering, doch betuigde, zich ver-

---

(1) Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 382. — (2) Thuc. VI, 8, 46.

pligt te achten, zijne meening over het eerste punt vrij uit te spreken. Nu toonde hij aan, dat Athene, terwijl het in Griekenland zelf nog tal van vijanden had, die slechts voor een oogenblik rustten, zijne krachten in eene onbezonnen onderneming te verspillen; dat het zich slechts toerustte om zich nieuwe vijanden, de Doriërs van Sicilië, op den hals te halen; dat ook de Carthagers, in weerwil van de grootste inspanning, dit eiland niet hadden kunnen vermeesteren; dat de Atheners, zelfs indien zij het veroverden, het niet op den duur in hun bezit konden houden; dat de krachten van den staat ter naauwernood toereikend waren om te doen, wat voor hemzelven vereischt werd en het dus geen tijd was om te luisteren naar de taal van een' ijdel en baatzuchtig jongeling, die aanried lieden te hulp te komen, welke de Atheners met bedriegelijke beloften misleidden. Ten slotte verlangde hij, dat het besluit om Egesta te hulp te komen werd herroepen. Tegen Nicias spraken zoowel anderen als inzonderheid Alcibiades. Hij beweerde, dat, wat hemzelven betrof, hij in de Peloponnesus had bewezen, wat hij als veldheer en staatsman vermogt, en zijne jeugd dus niemand behoefde af te schrikken. Ten opzigte van de zaak zelve trachtte hij aan te toonen, dat de oorlog op Sicilië niet met groote gevaren gepaard ging, daar de bevolking der steden van dat eiland uit veelsoortige elementen bestond en hare krijgsmagt weinig beteekende. Wegens de vijanden in Griekenland zelf behoefde men den togt niet op te geven, want de voorouders der Atheners hadden zich, door eene dergelijke vrees, nimmer van grootsche ondernemingen laten terughouden. En voor de Spartanen stond de weg over land naar Attica immer open, hetzij men naar Sicilië stevende of niet, terwijl de Piraeus, in geval men ging, toch door eene voldoende vloot gedekt werd. Eindelijk waarschuwde hij tegen de strekking van Nicias' rede, die tweedragt zocht te zaaijen tusschen de ouderen en de jongeren, en ried veeleer, naar 't voorbeeld der vaderen, gemeenschappelijk overleg aan als een' waarborg voor de instandhouding der magt.

Na deze rede was ook Nicias er van overtuigd, dat de gronden, door hem ontwikkeld, niet bestand waren tegen de oorlogzuchtige neiging, die schier alle gemoederen beheerschte. Toch begreep hij, nog eene laatste poging te moeten aanwenden. Hij zocht hen n.l. van het plan af te brengen door eensdeels op de ontzaggelijke kosten der onderneming te wijzen, anderdeels op het bedriegelijke van de beloften der bewoners van Egesta. Maar deze poging slaagde evenmin als de vorige. Bij hen, die zijne zienswijze niet deelden,

stuitten zij op hunne hevige veroveringszucht af; bij de overigen werkte zij juist het tegendeel uit van hetgeen de spreker verlangde. Eene krijgsmagt, zoo geducht als Nicias noodzakelijk achtte, meenden zij, kon geene zware ramp treffen. Zoo gaven allen, de een door te spreken, de ander door te zwijgen, hunne goedkeuring te kennen. Tot de laatsten behoorden de ouderen van dagen en de rijken, die, zoo zij thans nog hunne stem tegen het besluit verhieven, vreesden voor slechtgezinde burgers door te gaan en in verdenking te geraken, alsof zij voor de kosten der trierarchie terugdeinsden.

Terwijl de Atheners, overeenkomstig het besluit der volksvergadering, zich met alle magt tot den oorlog op Sicilië toerustten, had plotseling eene gebeurtenis plaats, die een beslissenden invloed had zoowel op het leven van Alcibiades als op den gang van dien oorlog. Het was de verminking der Hermesbeelden. Van deze beelden vond men te Athene eene groote menigte. Zij waren van marmer of steen, en stonden voor de woningen van bijzondere personen, voor de tempels, op de markten en bij kruiswegen. In 't bovenste gedeelte was hoofd, gezigt, hals en borst uitgehouwen; het onderste was een vierkant blok gebleven, zoodat er geene armen of beenen aan waren (1). Op een' tijd nu, toen de menigte door tal van voorteekens òf van blijden òf van treurigen aard in voortdurende spanning verkeerde, verbreidde zich op eens het gerucht, dat gedurende éénen nacht, waarschijnlijk dien van den 10den tot den 11den Mei 415 (2), al die Hermesbeelden, het eigenaardige kenmerk van Athene, verminkt waren. De gezigten waren onkenbaar gemaakt, volgens Nepos ook de koppen van de voetstukken geslagen; alleen de steenen zuil bleef over. Slechts één beeld bleef gespaard, hetwelk juist door zijne grootte en schoonheid uitmuntte en de »Hermes van Andocides" werd geheeten, omdat het in de nabijheid stond van 't huis, bewoond door Andocides, een' man, die aan de staatszaken van dien tijd een ruim aandeel had. Thans scheen het, dat de god der Atheners beleedigd was en met gevoelens van wraak de stad had verlaten, en moest elk zware rampen voor de stad duchten (3).

(1) Droysen, *Des Aristophanes Vögel und die Hermokopiden* in *Rhein. Mus. für Philol.* von Welcker und Nake, III Jahrg. blz. 177. Preller in Pauly IV, blz. 1857 vlg. i. v. *Mercurius.* Grote, VII, p. 166 vlg. Schoemann, *Griech-Alterthümer* II, blz. 161. — (2) Droysen t. a. p. blz. 162—176. — (3) Thuc. VI, 27. Andocid. *de myst.* § 62 in Orat. Attici Ed. Bekker, tom. I, p. 120. Plut. *Alcib.* 18, 21; *Nicias* 13. Plut. *decem. orat. vitae* in Plut. moralia, Ed. Tauchn.. V, p. 134 (p. 834). Diod. XIII, 2. Nepos, *Alcibiad.* 3. — Dat er slechts *één* beeld gespaard bleef, staat juist niet bij al deze schrijvers; volgens anderen, zooals volgens Thuc., waren slechts de *meesten* verminkt. Plut. weerspreekt zichzelf op dit punt.

Het was niet de eerste maal, dat dergelijke heiligschennis te Athene werd gepleegd. Niet zelden viel het in den smaak van jonge lieden, die des nachts van hunne drinkgelagen naar huis terugkeerden, zich aan zoodanige balddadigheden schuldig te maken. Maar de menigte der verminkte beelden deed deze keer de zaak als erger voorkomen. Wel meenden sommigen, dat er niets anders gebeurd was dan wat reeds vroeger zonder verdere gevolgen was geschied. Anderen gaven toe, dat de daad een zorgwekkend voorteeken was voor de onderneming, waartoe men zich voorbereidde; zij vermoedden, dat de Corinthiërs de hand in het spel hadden, hopende, door zoo booze voorteekenen de dreigende gevaren van het door hen gestichte Syracuse af te wenden. Deze beide meeningen werden door sommigen gekoesterd. De meerderheid echter was van oordeel, dat men hier te doen had met eene zamenzwering der aanzienlijken om de volksregering omver te werpen. Hun, — dus kan men gedacht hebben — die zich niet ontzien eene heiligschendende hand aan de beelden der goden te slaan, kunnen ook de wetten van den staat, door de godsdienst geheiligd, niet meer onschendbaar schijnen. Of men kan geoordeeld hebben, dat, waar eene misdaad op zoo groote schaal was gepleegd, het gevaar niet te berekenen was van den invloed der geheime genootschappen, die zulk eene menigte menschen tot één doel konden vereenigen en op hun stilzwijgen rekenen (1).

Op den morgen, nadat de gepleegde misdaad ruchtbaar was geworden, werd er eerst eene vergadering van den raad, daarna eene van het volk gehouden. In de laatste stelde men eene belooning van 10,000 drachmen vast voor hem, die eene aangifte deed, en benoemde een aantal buitengewone regters om de zaak te onderzoeken, o. a. Pisander. Het eene noch het andere had het gewenschte gevolg. Zoo kwam men er toe om in eene der talrijke vergaderingen, die kort daarna werden gehouden, het besluit uit te vaardigen »dat ieder, hetzij burger, vreemdeling of slaaf, die kennis droeg van eenig ander vergrijp tegen de godsdienst, het onbevreesd mogt aanbrengen, indien hij van zins was de waarheid te huldigen," maar waarin tevens werd bepaald, dat hij, die iemand valsch be-

(1) Thuc. VI, 28. Plut. *Alcib.* 18. Philoch. *fragm.* 110 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller, I, p. 402. Diod. XIII, 2. Nepos t. a. p. Vgl. Nieb. *Vorträge*, II, blz. 138, 139, met wien ik instem, waar hij zegt: »Ich habe es mir nie klar machen können, wie man in dieser Verstümmelung den Beweis einer politischen Conspiration mit bestimmten Ansichten hat sehen können." — Ten onregte meent Philoch. t. a. p., dat Thucydides de verminking der Hermesbeelden aan Alcibiades wijt.

schuldigde, ter dood zou gebracht worden (1). Eindelijk werd er nog eene belooning, en wel van 1000 drachmen, aan den tweeden aanbrenger uitgeloofd. Met het eerste dier besluiten was — hoe wettig en doelmatig de maatregel ook ten opzigte van de belangen der godsdienst mogt zijn — eene wijde poort opengezet voor allerlei laster en voor het koelen van den wrok, dien de partijen tegen elkander voedden.

In een' tijd, toen de leeringen der sophisten veel ingang vonden en men zich over 't algemeen weinig meer om de oude godsdienst bekreunde, moest het getal van hen, die van heiligschennis konden beticht worden, zeer aanzienlijk zijn (2). En van de velen, die voor eene dergelijke aanklagt bloot stonden, viel niemand meer in 't oog dan Alcibiades. De oligarchische partij draalde dan ook niet, zich de gelegenheid, die haar werd aangeboden, te nutte te maken. Terstond was zij, zoo als Isocrates uitdrukkelijk getuigt, ijverig in de weer om Albicades ten val te brengen. Het was — voegt hij er bij — dezelfde partij, die later de gansche staatsregeling omverwierp (3). Aan oorzaken van dien haat der aanzienlijken tegen Albicades ontbrak het niet. Hij was het, die hun aller aanzien door zijne pracht en weelde deed tanen, wat vooral was gebleken in 't jaar 416, toen hij bij de Olympische spelen met zeven wagens, meer dan een ambteloos burger hier immer had gehad, in de renbaan verscheen, drie prijzen behaalde en zich door Athene's bondgenooten van Grieksche afkomst als een vorst liet huldigen (4). Van hem was het uitgegaan, dat Athene de aristocratische staten in de Peloponnesus op nieuw had beoorloogd. Hij had den lang gekoesterden wensch om een' veroveringstogt tegen Sicilië te ondernemen der vervulling nabij gebracht. Doch niet alleen de oligarchen haatten Alcibiades. Ook onder de volksleiders, onder lieden als Hyperbolus, die door hem geheel werden verduisterd, had hij vijanden. Zoo wenschten allen zijnen val, deels omdat hij geacht werd naar de alleenheerschappij te staan, deels omdat zij, was hij gevallen, hoopten de eersten in den staat te zullen worden (5). Daarbij kwam

---

(1) Zie dit lid van het besluit bij Andocid., *de myst.*, § 20, in *Orator. Attici*, Ed. Bekker, I, p. 106. — (2) Thuc. VI, 27. Plut. *Alcib.* 18, 21. Andoc. *de myst.*, § 27 en elders, in *Orat. Attici*, Ed. Bekker, I, p. 108 sq. Zie de overige plaatsen uit Andocides, aangehaald bij Droysen t. a. p., blz. 179 vlg. en Hertzberg, *Alkibiades*, blz. 162 vlg. — (3) Isocrat. *de bigis*, § 4, in *Orat. Attici*, Ed. Bekker, II, p. 501. — (4) Isocrat. *de bigis*, § 37 sq., in *Orat. Attici*, Ed. Imm. Bekker, II, p. 509, 510. Thuc. VI, 16. Plut. *Alcib.* 11 vlg. — (5) Thucyd. VI, 15, 28. II, 65.

eindelijk de wrok van tallooze personen, die hij in zijn bijzonder leven beleedigd of geërgerd had, en bovenal de hevige onrust der groote menigte over de gepleegde heiligschennis (1).

Wederom verliep er, na de uitvaardiging van het besluit omtrent het aanbrengen, eenige tijd, zonder dat iemand de minste opheldering gaf. Intusschen lag de vloot zeilree. Daarom riepen de veldheeren het volk nog eens bijeen, om de laatste berigten over de uitrusting te hooren. In deze vergadering trad eensklaps een zeker man, Pythonīcus, op, zeggende: »Atheners, gij, die zulk een heerlijk leger uitzendt, staat op het punt u een zwaar ongeluk te berokkenen. Ik zal aantoonen, dat de veldheer Alcibiades met anderen in het huis van een' bijzonder persoon de mysteriën viert, en wanneer gij, gelijk ik nu voorstel, mij persoonlijke veiligheid waarborgt, zal een slaaf, hoewel niet ingewijd, u de mysteriën verhalen. Mogt ik de waarheid niet spreken, handelt dan met mij, zoo als het u behaagt." In weerwil van Albicades' verzet verwijderden de prytanen alle oningewijden uit de vergadering en ontboden den slaaf, Andromăchus geheeten. Dezen werd straffeloosheid verzekerd. Nu gaf hij aan, dat Alcibiades met nog twee mannen in het huis van Polytion, in 't bijzijn van anderen, ook van slaven, eene voorstelling van de mysteriën had gegeven. Met deze aangifte was het ijs gebroken. Op haar volgden weldra andere, deels betrekkelijk de schending der mysteriën, deels met betrekking tot de verminking der Hermesbeelden, hetgeen evenwel, naar men uit Thucydides opmaakt (2), niet zag op de verminking van den 10—11 Mei, maar op eene vroegere. In eene dier aanwijzingen, in die van eene vrouw, met name Agariste, werd Albiciades weder genoemd als een van hen, die in de woning van Charmĭdes de mysteriën plagten na te bootsen.

Van de aangeklaagden vlugtten de meesten terstond uit Athene; zij werden bij verstek veroordeeld en hunne goederen verbeurd verklaard. De weinigen, die bleven, werden schier allen ter dood veroordeeld en gebracht. Alleen Alcibiades was nog ongedeerd gebleven. Hoewel hij zich niet uit de stad had verwijderd, had men hem persoonlijk tot dusverre nog niet aangetast. Hiervoor nu stonden twee wegen open. Of hij moest eerst als veldheer door het volk

---

(1) Thuc. VI, 15. Plut., *Alcib.* 16. Nepos, *Alcib.* 3 sq. Vgl. Droysen t. a. p., blz. 183 vlg. Hertzberg t. a. p., blz. 131 vlg., 167 vlg. — (2) Thucyd. VI, 28.

afgezet zijn, opdat men hem dan voor den regter kon dagen, òf er moest eene aanvraag om vergunning aan het volk worden gedaan, om hem zonder verwijl te kunnen aanklagen (1). Het laatste verkozen zijne vijanden. Iemand — waarschijnlijk Andrŏcles — deed die aanvraag om Albiciades voor 't geregt te mogen dagen, op grond dat hij eene hetaerie had opgerigt om eene omwenteling in den staat te bewerken en met de leden dezer vereeniging in 't huis van Polytion de mysteriën gevierd had (2). Hij bracht deze beschuldiging bij den raad in, die, de zaak naar het volk verwijzende, de burgers terstond tot eene buitengewone vergadering bijeenriep. Hier was de eerste vraag, of het het volk behaagde, de beschuldiging aan te nemen. Te dien aanzien zeide Alcibiades, van zijn' zetel oprijzende, dat hij, hoewel de waarheid der beschuldiging loochenende, op staanden voet een naauwgezet onderzoek verlangde, opdat het werd uitgemaakt, of hij schuldig was, dan of hij veldheer kon blijven. Dit hadden Alcibiades' tegenstanders niet verwacht. Zij hadden gewenscht, dat, terwijl de vloot wegzeilde, hij alleen te Athene zou blijven. Doch nu vreesden zij, dat, indien de zaak onmiddellijk werd behandeld, de stemmen van hen, die het leger uitmaakten, voor Albiciades zouden zijn, alsmede die van hen, welke Athene's bondgenooten, de krijgslieden uit Argos en Mantinea, niet wilden verbitteren, welke mede deel zouden nemen aan den togt, zich reeds te Athene bevonden en zeer gehecht waren aan hun' opperbevelhebber. Hierom haalden zij eenige mannen, die schijnbaar niet tot zijne vijanden behoorden, over, om zich tegen den voorslag van Alcibiades te verzetten en aan te toonen, hoe ongerijmd het zou zijn, thans, nu alles gereed was, den togt uit te stellen en de gunstige gelegenheid te laten voorbijgaan. Te vergeefs beweerde Alcibiades, de listen zijner tegenstanders doorgrondende en vooruitziende, dat zij later nog zwaardere beschuldigingen tegen hem wilden inbrengen, dat het onverantwoordelijk was, een' veldheer, tegen wien eene dergelijke aanklagt was geschied, te laten gaan; dat hij, indien hij zijne onschuld niet konde bewijzen, ter dood moest gebracht worden, maar, zoo hij dit wel kon, den vijand te gemoet moest

(1) Andocid. *de myst.*, § 11—13, 15, 16 sq., 35, 51 sq. en elders in *Orat. Attici*, Ed. Bekker I, p. 104 sq., 111, 116 sq. Vgl. Droysen t. a. p., blz. 189—202. — (2) Isocrat. *de bigis*, § 7 sq., in *Orator. Attici*, Ed. Bekker II, p. 502. Plut. *Alcib.* 19, die, even als Nepos, *Alcib.* 3, de plaats van de viering der mysteriën, in deze beschuldiging vermeld, met die verwart, welke in eene latere aanklagt tegen Alcib. is genoemd.

trekken in de volle overtuiging, dat hij voor allen laster in zijn' rug gedekt was. Het gelukte hem niet het volk voor zijne zienswijze te winnen (1).

Dus moest Albiciades zich inschepen. Dit geschiedde in 415, in 't midden van den zomer. Op den morgen van den dag, die voor de afvaart was bestemd, trokken de Atheensche troepen en die der bondgenooten, voor zooverre zij zich in de stad bevonden, naar den Piraeus om scheep te gaan. Hen volgde bijna de gansche bevolking, burgers en vreemden, de eersten om hunne zonen, verwanten of vrienden het laatst vaarwel toe te roepen, de laatsten om hunne nieuwsgierigheid te bevredigen. Nog vervulde de gemoederen wel de hoop op goeden uitslag, die zij, toen 't volksbesluit genomen was, hadden gekoesterd; maar aan die hoop paarde zich een treurig voorgevoelen bij allen, die overdachten, hoe onzeker het was, of zij hunne betrekkingen immer weder zouden zien. Toch herleefde de blijde verwachting, hoe nader men bij de haven kwam, op 't gezigt der talrijke en goedbemande vloot. »Nooit was," zegt Thucydides (2), »eene prachtiger en schitterender uitgeruste Grieksche vloot en krijgsmagt uit eenige haven in zee gestoken." Zij was ruim voorzien van allerlei voorraad en krijgsbehoeften voor een langdurigen veldtogt. Behalve dat de staat de schepen had geleverd, gaf hij elken schepeling ééne drachme daags. De trierarchen voegden hierbij nog eene toelage voor de matrozen, die de zwaarste dienst verrigtten, en hadden onder elkander gewedijverd, wie de kostbaarst uitgeruste en de snelst zeilende schepen zou aanbieden. Bij de werving en uitrusting van 't voetvolk was eveneens de meest naauwgezette zorg aangewend. In 't kort, groot waren de kosten, zoowel door den staat als door bijzondere personen besteed.

Zoodra de schepen naar behooren bemand en bevracht waren, gaf de trompet het teeken om te zwijgen. Nu sprak de heraut in aller naam met luider stem het gebed uit, dat elk welgezind toeschouwer, die op 't strand stond, hem nazeide. Daarop plengden aanvoerders en manschappen ter eere van de goden. Eindelijk zeilden alle schepen, terwijl de bemanning den krijgszang aanhief, in eene lange rij af. De eerste rustplaats voor de vloot was Corcyra, waar het meeren-

---

(1) Isocrat. t. a. p. Thuc. VI, 29. Plut. *Alcib.* 19, 20. Nepos, *Alcib.* 4. — Isocrates t. a. p., § 8, beweert, gelijk de plaatsen der andere schrijvers aantoonen, ten onregte, dat Alcibiades het ongegronde der beschuldigingen bewees. — (2) Thuc. VI, 31.

deel der bondgenooten en vrachtschepen zich bij de vloot aansloot. Hier kon men dus eerst de geduchte strijdkrachten overzien. Men telde ongeveer 150 zware schepen, waaronder omtrent 100 oorlog- en 50 transportschepen, alsmede over de honderd kleinere vaartuigen. Verreweg de meeste groote schepen waren van Athene. Het getal mannen, dat op de vloot was, beliep niet veel minder dan 36,000, dat der strijdbare manschappen bijna 6500 (1).

Van Corcyra voer de vloot, na gemonsterd te zijn, naar Beneden-Italië. Men begon onder ongunstige voorteekenen. Vooreerst weigerden de Grieksche steden in Beneden-Italië met de Atheners gemeene zaak te maken; zelfs duldden de meeste niet, dat het scheepsvolk of de soldaten hare muren binnentraden om levensmiddelen te koopen. Dan brachten een paar schepen, van Corcyra naar Egesta vooruit gezonden, de zekere tijding, dat Nicias maar al te goed had ingezien, dat de inwoners dier stad de Atheners schandelijk misleid hadden door met geleende schatten te pronken. Slechts dertig talenten kon Egesta verschaffen in plaats van de groote sommen, vroeger beloofd. Hoe onaangenaam dit alles den veldheeren ook in de ooren klonk, er diende gehandeld en vóór alles een plan ontworpen te worden. Te dien einde hielden de drie aanvoerders eene bijeenkomst, waar Nicias voorstelde, dat men zich hoofdzakelijk tot het eerste gedeelte der opdragt, Egesta te hulp te komen, zou beperken, om dan, ten zij er eene onverwachte gelegenheid werd aangeboden om nog een' slag te slaan, weder huiswaarts te keeren. Van zijn' kant meende Albiciades, het smadelijk achtende met zulk eene geduchte krijgsmagt onverrigter zake terug te gaan, dat men zich moest beijveren, de steden van Sicilië, uitgezonderd Selinus en Syracuse, op zijne hand te krijgen, en, indien dit gelukt was, deze beide vijanden aantasten, zoo zij weigerden aan Athene's eischen te voldoen. Lamachus' gevoelen eindelijk was, dat men regtstreeks op Syracuse diende los te gaan. Dan zou men, dacht hij, eene ligte zege op de onvoorbereide en door den schrik overrompelde stad behalen en de Sicilianen, die tot Syracuse mogten overhellen, beletten zich bij deze stad aan te sluiten. Na langdurig overleg besloten de drie veldheeren, den oorlog volgens de zienswijze van Albiciades te voeren.

Lamachus had goed gezien: te Syracuse had men zich nog zoo

(1) Thuc. VI, 31, 43, 44. Diod. XII, 34. XIII, 2. Plut. *Alcib.* 19, 20. Vgl. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 370, 371, 387, 401.

weinig in staat van tegenweer gesteld, dat sommigen, in weerwil van de verschillende berigten, die men over den aantogt der Atheensche vloot had bekomen, steeds ongeloovig bleven, anderen zoozeer op eigen kracht bouwden, dat zij elke ernstige inspanning voor overbodig hielden, om niet van hen te spreken, welke die tijdingen geheel versmaadden en belagchelijk noemden. Slechts weinigen zagen de toekomst met bezorgdheid te gemoet. En onder die weinigen was Hermocrates, een staatsman uit een van Syracuse's edelste geslachten gesproten, de voornaamste. Ook zijn raad om zich ijverig ten oorlog toe te rusten werd echter versmaad, en eerst toen de mare van de aankomst der vloot zich bevestigde, leende men het oor aan zijne woorden.

Terwijl Syracuse zich in staat van tegenweer stelde, stevenden Alcibiades en Lamachus langs de oostkust van Sicilië, om een begin met de vijandelijkheden te maken en te pogen, vasten voet op het eiland zelf te krijgen. Alleen het laatste gelukte. Catăna, niet zeer verre van Syracuse gelegen, werd, niet geheel tegen den zin der inwoners, bij verrassing ingenomen en hier, met hun goedvinden, het hoofdkwartier der Atheners gevestigd. Doch ter naauwernood was althans deze uitkomst verkregen, of men zag het Atheensche staatsschip »Salaminia" ter reede van Catana verschijnen. Het kwam met het bevel om Albiciades en eenige anderen naar Athene over te brengen, ten einde zich op de beschuldigingen te verantwoorden, tegen hen ingebracht.

Dit bevel was, zoo als Albiciades teregt had vooruit gezien, 't gevolg van de na het vertrek der vloot op nieuw ontstane woede des volks, dat door de volksleiders in een voortdurenden toestand van spanning werd gehouden. Geene aanklagt werd er gedaan, of zij werd, zonder nader onderzoek, geloofd. Men achtte het beter, tal van aanzienlijke burgers in den kerker te werpen dan zelfs den braafsten hunner, al werd hij door een' aanbrenger van een verdacht karakter beschuldigd, te laten ontkomen. Zoo hevig was de onrust, die allen bezielde, dat, zoodra de heraut de leden van den raad bijeenriep, de burgers, die bij toeval op de markt stonden, haastig uiteenliepen, dewijl elk duchtte in hechtenis te worden genomen. Hoe ligtvaardig en gretig men aan elke aanklagt geloof sloeg, bewijst die van een' Athener, Dioclīdes geheeten. Hij beweerde, dat hij, in den nacht van de schending der Hermesbeelden op weg zijnde naar Laurium, bij het maanlicht ongeveer drie honderd menschen in die wijk der stad had gezien, waar de meeste beelden verminkt

waren. Van die drie honderd had hij tweeënveertig herkend en hen gaf hij nu aan (1). Later bleek het, dat het in dien nacht nieuwe maan was geweest en dat Dioclides, hiertoe omgekocht, de gansche beschuldiging uit de lucht had gegrepen. Onder diegenen, die, eer de leugenaar was ontmaskerd, ten gevolge van zijne aangifte in den kerker waren gezet, bevond zich de leeraar der welsprekendheid Andocídes, van wiens redenen die »over de mysteriën" eene der bronnen is, waaruit men de geschiedenis van 't misdrijf, dat ons thans bezig houdt, en van zijne vervolging heeft te putten. Hem, die mede, omdat slechts het beeld, dat in de nabijheid van zijne woning stond, ongedeerd was gebleven, voor bijzonder verdacht werd gehouden, overreedden zijne lotgenooten, te bekennen, wat hij wist of niet wist (2). Vooral zijne getuigenis zou, meenden zij, niet aan argwaan onderhevig geacht worden.

Andocídes, aan hun verzoek voldoende, noemde, als schuldig aan 't verminken der Hermesbeelden, een aantal lieden, grootendeels reeds vroeger te dier zake veroordeeld of gevlugt, waarop hijzelf met eenige anderen in vrijheid werd gesteld en de stad verliet. Dat hij ook zichzelf aanklaagde, zeggen Thucydides en Plutarchus, maar wordt in Andocides' rede niet vermeld (3). Veel pleit voor de meening, dat Andocides' aangifte niet bezijden de waarheid was (4). Nogtans rustten Alcibiades' vijanden niet, eer hij ten val was gebracht. Thessalus, Cimons zoon, reikte eene openbare aanklagt in, waarin werd beweerd, dat Alcibiades in zijn eigen huis als »hierophant" of voorganger de mysteriën had nagebootst. Terstond werd de veldheer in staat van beschuldiging gesteld, in weerwil dat diezelfde lieden, die vroeger op uitstel hadden aangedrongen en wier gevoelen men gevolgd was, het raadzaam hadden geacht, de zaak tot zijn' terugkeer van den veldtogt te laten rusten. Zóó vertrok dan het schip »Salaminia" ten bedoelden einde. Alcibiades aarzelde niet gehoor te geven aan den last, van staatswege tot hem gebracht. Hij besteeg zijn schip, en volgde de Salaminia tot Thurii. Hier gekomen, wist hij zich met de overige aangeklaagden zoolang te verbergen, totdat Athene's gezanten, wanhopende hem weder magtig

(1) Het verhaal, dat men bij Diod. XIII, 2 van deze aanklagt vindt, noemt ook Albiciades onder de beschuldigden. Ten onregte, zie Andoc. *de myst.* § 38—43 in *Orat. Attici* Ed. Bekker 1, p. 112 sq. — (2) Plut. *Alcib.* 21 drukt er sterker op, dat Andocides ook geraden werd, eene valsche getuigenis af te leggen, dan men, op Thuc. VI, 60 en Andoc. t. a. p. § 50 afgaande, voor waar mag houden. — (3) Thuc. en Plut. t. a. p. — (4) Droysen, in Rhein. Mus. für Philol. von Welcker und Nake, IV Jahrg., blz. 35, Noot 32 en 36. Hertzberg, *Alkibiades*, blz. 195, 196.

te zullen worden, naar huis waren teruggekeerd. Op de vraag, hem te Thurii door iemand gedaan, of hij zijn vaderland niet vertrouwde, antwoordde hij: »in alles, behalve wanneer het leven op het spel staat. Dan vertrouw ik zelfs mijne moeder niet: zij kon bij vergissing den zwarten in plaats van den witten steen in de stembus werpen" (1). Hij had niet ten onregte het ergste gevreesd. Naauwelijks was de Salaminia teruggekeerd, of het volk veroordeelde Alcibiades en de overigen bij verstek ter dood, en liet zijne goederen ten behoeve van den staat verkoopen. Was dit een regtvaardig vonnis? Men kan deze vraag niet met zekerheid beantwoorden. Reeds Thucydides betuigt, dat men zich in zijn' leeftijd tot gissingen moest bepalen en niemand in staat was de volle waarheid te berigten. En ook na hem is de nevel, waarin de zaak gehuld was, niet opgetrokken. Onwaarschijnlijk is het voorzeker niet, dat hij zich eens of meermalen aan schending der mysteriën had schuldig gemaakt. Maar dit is ook het eenigste punt van de beschuldigingen, dat niet uit de lucht behoeft gegrepen te zijn. Alle andere mag men, zoolang er geene bewijzen worden aangevoerd — wat vooreerst wel niet zal geschieden — als laster aanmerken, door 's mans vijanden uitgestrooid om hem in 't verderf te storten. Zonder twijfel hebben zij hun doel bereikt, maar, wat zij welligt niet bedachten en voorzeker niet beoogden, zij hebben tevens den grond gelegd tot de rampen, die hun en zijn vaderland weldra troffen (2).

Op Sicilië bleek het weldra in de wijze, waarop de oorlog sinds het vertrek van Albiciades werd gevoerd, dat de ziel uit de Atheensche scharen was geweken. Nicias toch werd nu, hoewel hij en Lamachus het leger onder elkander verdeelden, de leidsman der gansche onderneming, en begon met den oorlog, naar zijne gewoonte, op groote schaal te voeren. Hierbij was de fortuin hem nu eens gunstig, dan weer ongunstig. Eindelijk zag hij in, dat de beste manier om den oorlog spoedig ten einde te brengen in een' aanval op Syracuse zelf bestond. Daarom keerde hij zich met zijne gansche krijgsmagt tegen die stad, en gelukte het de Atheners, in 414, de hoogte Epipolae (zie blz. 192) te bezetten en Syracuse van den

---

(1) Plut. *Alcib.* 22. — (2) Vgl. over de gansche zaak: Thuc. VI, 53, 60, 61. Andoc. *de myster.* § 36, 46—69 in *Orat. Attici* Ed. Bekker, I. p. 111, 114—121. Isocrat. *de bigis* § 5 sq. in *Orat. Attici* Ed. Bekker, II, p. 501 sq. Plut. *Alcib.* 21, 22. Diod. XIII, 5. Nepos, *Alcib.* 4. Just. V, 1. Droysen t. a. p. in *Rhein. Mus.* III, blz. 206 vlg., IV, blz. 26 vlg., 43. Hertzberg, *Alkib.*, blz. 188—203. Grote, VII, blz. 212 vlg.

noord- en westkant in te sluiten. Te vergeefs hadden de Syracusanen, die onder de leiding van Hermocrates en twee andere opperbevelhebbers, door henzelve benoemd, hevige uitvallen deden, dit pogen te beletten. Nu wonnen de moedeloosheid en het wantrouwen op de bevelhebbers meer en meer veld onder de inwoners, en de val van Syracuse scheen nabij, toen plotseling hulp vóor de fel benaauwde stad kwam opdagen. Die hulp kwam uit Sparta.

»Ik zal hun toonen, dat ik nog in leven ben" (1), had Alcibiades uitgeroepen, zoodra de mare van het vonnis, over hem geveld, tot hem was gekomen, en hij hield woord. Van Thurii begaf hij zich, toen de Salaminia uit het gezigt was, naar Elis, en verzocht vanhier de Spartanen, hem toegang tot hunne stad te verleenen, belovende dat in dit geval de diensten, die hij hun zou bewijzen, grooter zouden zijn dan de afbreuk, die hij hun immer als vijand had gedaan. Zijne aanvraag werd toegestaan en hem van staatswege een veilig verblijf te Sparta beloofd. Ter naauwernood was hij te Sparta opgenomen, of hier verschenen gezanten van Syracuse, die, na van Corinthe eene belofte van ondersteuning te hebben verkregen, ook de hulp van Sparta kwamen inroepen. Geene betere gelegenheid kon zich voor Alcibiades opdoen, om wraak te nemen op de bewerkers van zijn' val. Met vuur zette hij in Sparta's volksvergadering Athene's plannen en het einddoel van den togt naar Sicilië uiteen en sloot met eene warme aanbeveling, om hulptroepen met een' ervaren veldheer naar Sparta te zenden en Decelīa te bezetten, ten einde de Atheners te verhinderen hun leger voor Syracuse te versterken.

Albiciades sprak niet te vergeefs. Op staanden voet zonden de Spartanen een aantal schepen onder aanvoering van Gylippus naar Sicilië. Na bij Himera te zijn geland, rukte hij snel naar Syracuse op en kwam — voorzeker een vreemd verschijnsel — zonder eenige hindernis binnen de stad. Nog vóór diens komst braken de Syracusanen de onderhandelingen, met Nicias aangeknoopt, af en tastten met vernieuwden moed de belegeringswerken aan, totdat zij er in slaagden Nicias van Epipolae naar het voorgebergte Plemmyrium te verdringen. Van hier zond hij boden met een eigenhandig schrijven naar Athene, ten einde versterking te vragen. Dit noopt de Atheners, in 413 eene vloot van 65 schepen, weldra tot 73 aangegroeid, en ongeveer 5000 zwaargewapenden, benevens een aantal

(1) Plut. *Alcib.* 22.

slingeraars en boogschutters (1) onder bevel van Demosthenes naar Sicilië te zenden. Deze Atheensche veldheer vond de zaken op Sicilië in een treurigen toestand. De meeste steden hadden de partij van Syracuse gekozen; Plemmyrium was door Gylippus veroverd; Athenes' vloot door die van Syracuse in de haven dezer stad geslagen; Nicias en een groot deel van 't leger door ziekten gekweld. Toch ried hij storm te loopen op Epipolae; maar de storm werd afgeslagen. Nu bleef er, naar de meening van Demosthenes, geen andere uitweg open dan de terugkeer naar het vaderland. Doch hiertegen verzette zich Nicias, en toen ook hij kort daarna dien voor 't behoud van het overschot van Athene's magt noodzakelijk achtte, verschafte hem eene juist opkomende maansverduistering een niet onwelkomen grond om den aftogt nog eenige dagen uit te stellen. Weldra begon de maan weder te schijnen, maar nu was het te laat. Nogmaals onderging de Atheensche vloot eene nederlaag in de haven van Syracuse, waarop de vijand den ingang dier haven versperde en zoo den terugtogt over zee onmogelijk maakte. Toen een laatste wanhopige kamp op de schepen even ongelukkig afliep als de vorige, moesten de nog overige manschappen wel pogen zich met het zwaard in de vuist over land een' weg naar huis te banen. Dus verlieten zij de haven, het tooneel, waar zij hunne reusachtige magt ten toon hadden gespreid, maar tevens dat hunner diepste vernedering en trokken, ontmoedigd, ten deele in ongeregelde scharen, zonder levensmiddelen, zonder hoop op redding, langs onbekende wegen voort, terwijl zij elke plek gronds, waar zij den voet konden neerzetten, op den vijand, die hen voortdurend bestookte, moesten veroveren. Hoe krank ook naar ligchaam en ziel, overal was Nicias in de voorhoede, bedachtzaam als immer. Op den zesden dag na het verlaten der haven viel Demosthenes met de achterhoede in handen van den vijand. Nog een' dag en een nacht sleepten de overigen hunne vermoeide ligchamen voort, totdat Nicias zich op den achtsten dag bij de rivier de Assinarus aan Gylippus overgaf. Hijzelf en Demosthenes werden ter dood gebracht of doodden zichzelve (2); de meeste anderen, ten getale van ongeveer 7000, in de lautumiën (zie blz. 192) geworpen, waar zij weldra bezweken; slechts die gevangenen, welke niet van Atheensche afkomst waren, werden als slaven verkocht. Op deze wijze eindigde de togt naar Sicilië, en hiermede waren Athene's beste krachten uitgeput.

(1) Thuc. VII, 20, 33, 42. Diod. XIII, 9. — (2) Thuc. VII, 86. Plut. *Nicias* 28.

Toen de tijding van de onherstelbare ramp naar Athene gebracht werd, duurde het lang, eer men er geloof aan sloeg, hoewel zij door ooggetuigen zelve, pas van 't slagveld op Sicilië gevlugt, werd gemeld of bekrachtigd. Doch het tijdstip kwam, waarop de twijfel onmogelijk werd. Nu ontstak de toorn der Atheners tegen allen, die tot het nemen van 't noodlottig besluit hadden medegewerkt, behalve tegen henzelve, die in de eerste plaats te beschuldigen geweest waren, maar inzonderheid tegen de redenaars in de volksvergadering. En in der daad, zoo moeijelijk die gevoeligheid van 't volk te regtvaardigen is, even ligt is zij te begrijpen. Niet alleen de staat had een verlies geleden, gelijk nimmer te voren; maar elk der burgers met hem. De kern van 't volk was te gronde gegaan; het getal schepen, dat op de werven lag, kon niet aan de behoefte voldoen; er was gebrek aan geld in de schatkist, aan handen voor de dienst ter zee. Dit alles was zonneklaar. En dan de blik in de toekomst. Elk oogenblik kon men den zegevierenden vijand voor den Piraeus verwachten, bijgestaan door al wat in Griekenland zelf Athene's zaak bestreed en gesteund door tal van afvallige bondgenooten. Voorzeker, er was grond voor angst.

Al die sombere voorgevoelens der bekommerde Atheners werden wel niet bewaarheid; maar ten deele geschiedde wat zij hadden geducht. Of liever, het was reeds gedeeltelijk geschied. Immers hadden de Spartanen, gehoorzaam aan Alcibiades' raad, in 't begin van 413 een' inval in Attica doende, onder de leiding van hun' koning Agis Decelia bezet en versterkt. Vanhier uit verontrustten zij de Atheners door bestendige strooptogten. In 't begin van den oorlog hadden die togten slechts eenige weken geduurd. Thans daarentegen rustten zij nimmer, waardoor de Atheners geheel verstoken werden van de vruchten des lands en al hun vee zagen wegvoeren. Bovendien liepen meer dan twintig duizend slaven of handwerkslieden naar den vijand over. Eindelijk dwong deze nabuurschap van den vijand hen, hunne stad tot eene vesting te maken en dag en nacht ijverig wacht te houden (1). Het duurde niet lang, of bij deze ramp kwam nog eene tweede: de afval van een deel der bondgenooten, Chios, Milete en anderen, die zich terstond bij Sparta aansloten en des te eer ondersteuning vonden bij dezen staat, daar ook de Peloponnesus eene voldoende vloot had uitgerust. Zoo slecht

(1) Thuc. VII, 19, 27, 28. Diod. XIII, 9. Plut. *Alc.* 23.

stond het met de zaken der Atheners. Slechts nu en dan deelde hun de fortuin, in dezen noodlottigen tijd, eene enkele gift toe, b. v. de herovering van de eene of andere afgevallen stad, zoo als van Mytilene.

Het scheen, dat het lot van Athene onherroepelijk met dat van haren staatsman Albiciades verbonden was. Zoolang hij het brood der ballingschap at, kwijnde de staat. Later, met zijn' terugkeer, nam alles eene betere wending. Keeren wij daarom tot hem terug. Hoe groot zijn invloed te Sparta was, bewijzen de feiten, boven aangehaald. Een tijdlang hield die invloed stand. Veel was er, dat hiertoe medewerkte. Albiciades' geslacht was reeds lang door een verbond van gastvriendschap met dat van een' der ephoren, Endius, naauw bevriend. Hijzelf, voorheen de weelderigste der Atheners, leefde te Sparta op de wijze der Spartanen en wist, gelijk Plutarchus zegt (1), nog beter van kleur te verwisselen dan een kameleon. Geen wonder, dat zijne woorden zooveel invloed hadden, dat, toen er Perzische gezanten te Sparta kwamen, de Spartanen zich, op zijne aanwijzing, in onderhandelingen inlieten met dit volk, den vijand aller Grieken, welke weldra, in 412, op een verbond met Darius II Nothus uitliepen, dat in den loop van 't zelfde jaar door een tweede werd gevolgd. Bij deze verbonden werd o. a. bepaald, dat de koning het gebied zou behouden, dat zijne voorgangers hadden gehad; dat men den oorlog tegen Athene gemeenschappelijk voeren en niet dan met bewilliging der beide partijen vrede zou sluiten; dat de een de vijanden van den ander als de zijne zou aanmerken. Zoo was dan een wensch, lang door de Spartanen gekoesterd, vervuld (2). Maar weldra ontstond er ook te Sparta nijd tegen den man, die zooveel vermogt. Bovenal haatte Agis hem, daar Albiciades er eene eer in stelde, op de naauwe betrekking te roemen, waarin hij tot diens gemalin, Timaea, stond. Ook vertrouwden velen hem niet regt en meenden, dat hij niet zoo afkeerig was van Athene als hij voorgaf. Vanhier de last uit Sparta, aan den bevelhebber der Peloponnesische vloot in Klein-Azië gezonden, om Albiciades uit den weg te ruimen. Eer dit echter kon geschieden, had Albiciades het vernomen (3), en nam nu, tegen 't einde van 412, zijne toevlugt tot Tissaphernes (4) (zie blz. 174), die hem gastvrij opnam. Even snel als hij te Sparta een

(1) Plut. *Alcib.* 23. — (2) Thuc. VIII, 18, 36, 37. Vgl. II, 67. IV, 50. Nepos, *Alcib.* 4. — (3) Volgens Just. V, 2 van Timaea. — (4) Diod. XIII, 36, 37 noemt bij herhaling, in plaats van Tissaphernes, Pharnabazus.

Spartaan was geworden, werd hij, om de Perzen te behagen, de weelderigste aller Perzen. Hierdoor en door zijn aangenamen omgang nam hij Tissaphernes weldra zoozeer voor zich in, dat deze zich in zijne betrekking tot Griekenland geheel door hem liet leiden. Er kruiste in de wateren van Klein-Azië eene Phoenicische vloot van 160 schepen, gereed om de Grieken aan te tasten. Dat deze werkeloos bleef liggen en geene gelegenheid zocht om slaags te geraken, was het werk van Albiciades. Weldra kostte het Alcibiades geene moeite, Tissaphernes te doen begrijpen, dat het met de belangen van Perzië streed, Sparta krachtig te ondersteunen. Veeleer moest het, volgens hem, de staatkunde des konings zijn, de Grieksche staten toe te laten, elkander wederkeerig te verzwakken en dan uit dien onderlingen kamp voordeel voor zichzelven te trekken. Des te bereidwilliger gaf de satraap aan deze woorden gehoor, omdat er tusschen hem en de Spartaansche gezanten eenige verkoeling was ontstaan (1). Zoo werd de raad, door Alcibiades gegeven, van nu aan het rigtsnoer voor Perzië's houding tegenover de Grieken, niet alleen zoolang Tissaphernes in Klein-Azië aan 't hoofd stond, maar — op ééne enkele uitzondering (zie boven blz. 175) na — tot aan het einde van den oorlog. Van zijn' kant dacht Alcibiades, dat hij slechts op die wijze, door Perzië weder van de begunstiging van Sparta's zaak af te brengen, zich eens de mogelijkheid kon verschaffen om naar Athene terug te keeren.

Aan de herleving van Alcibiades' vaderlandsliefde beantwoordde de ter zelfder tijd ontwaakte zucht der Atheners om hem weder te zien. Geen' Griek kon het ontgaan, hoe hij de ziel was geweest van 'tgeen Sparta in den laatsten tijd had gedaan, en hoeveel hij thans bij Tissaphernes vermogt. Deze beschouwing deed bij de Atheners een gemengd gevoel opkomen van bewondering en spijt over 'tgeen zij hem hadden aangedaan (2). Vooral heerschte deze stemming onder de manschappen van de Atheensche vloot, die bij Samos lag, om van dit standpunt uit de bondgenooten òf in toom te houden òf, zoo zij afvielen, weder te onderwerpen. Aan de aanvoerders van dit leger liet Alcibiades in 't geheim weten, dat hij geneigd was terug te keeren, onder voorwaarde dat het bewind, in plaats van in de magt der volksleiders, die hem ten val hadden gebracht, in handen kwam van eenige weinige aanzienlijke mannen, met wie hij dan gemeenschappelijk den staat zou besturen. Daarbij opende hij

(1) Thuc. VIII, 43. — (2) Plut. *Alcib.* 25.

hun tevens het uitzigt op een verbond met Tissaphernes. Deze wensch van Alcibiades was geheel en al in overeenstemming met dien van de aanvoerders dier troepen zelve. Dat hun invloed, na den noodlottigen uitslag van den togt naar Sicilië, te Athene krachtiger was dan de pogingen van de voorstanders der volksregering, kon voor Alcibiades geen geheim zijn. Het bleek b. v. reeds alleen hieruit, dat toen een raad van eenige bejaarde mannen was ingesteld, aan wiens oordeel de gewigtigste staatsaangelegenheden, nog eer de senaat er van in kennis werd gesteld, werden onderworpen (1). En dat hij juist door toedoen dierzelfde mannen zijn vaderland had moeten verlaten, kon voor hem, die gewoon was zich de tijdsomstandigheden listig te nutte te maken (2), geene reden zijn om niet van hunnen bijstand voor zichzelven partij te trekken. Kort na de ontvangst van Alcibiades' berigt staken eenige der bovengenoemde aanvoerders van Samos naar Klein-Azië over, om een gesprek met Alcibiades te houden, die zich destijds waarschijnlijk te Magnesia (3) ophield. Hier deed Alcibiades hen hopen, dat hij, zoo de Atheners van de volksvergadering afzagen, die den koning wel mishagen moest, een verbond, eerst met Tissaphernes, vervolgens met den koning zelven tot stand zou brengen. Naar Samos teruggekeerd, werden de zamengezworenen het spoedig onder elkander eens, dat men gezanten naar Athene moest zenden, om uit te werken, dat het volk een besluit nam, met Alcibiades' begeerte overeenkomende. Dit geschiedde. Een van de naar Athene gezonden mannen was Pisander (zie boven blz. 352) (4). Te vergeefs had Phrynichus, een van de bevelhebbers der Atheensche vloot, met wien de meerderheid der soldaten eenstemmig dacht, zich met raad en daad tegen het geheele plan verzet.

Te Athene gekomen, stiet Pisander met zijn' voorslag op veel tegenspraak, die haren grond had òf in den haat tegen Alcibiades, òf in voorliefde voor de volksregering. Pisander liet zich echter niet uit het veld slaan. Zich tot dezen en genen in 't bijzonder wendende, begon hij met hen te vragen, of zij een anderen weg, dan hij toonde, konden aanwijzen, waarop redding te verkrijgen was. Deze vraag moesten zij ontkennend beantwoorden. Nu bewees

---

(1) Thuc. VIII, 1. Vgl. Schoem. *Antiq.* p. 181. — (2) »Temporibus callidissime serviens," Nepos, *Alcib.* 1. — (3) Thuc. VIII, 50. — (4) Dat Pisander veldheer was, gelijk Nepos, *Alcib.* 5 vermeldt, staat bij geen' ander der oude schrijvers. Stellig dwaalt Nepos, t. a. p., waar hij beweert, dat ook Alcibiades een voorstander van de oligarchie was.

hij hun, dat dewijl de koning der Perzen de Atheners dan eerst zou vertrouwen, wanneer zij een oligarchisch bewind hadden en niemand dan Alcibiades de middelaar kon zijn, er niets van zijne eischen kon afgelaten worden. Door er ten laatste nog bij te voegen, dat men immers de oude staatsregeling altijd weder kon herstellen, won hij eindelijk allen voor zich. De volksvergadering nam het besluit, dat Pisander met tien andere gezanten naar Tissaphernes en Alcibiades zouden vertrekken, om met hen een verdrag tot stand te brengen op zulke voorwaarden, als zij voor den staat het best zouden achten. Eer hij de stad verliet, maakte Pisander van 't overwigt, dat hij voor 't oogenblik had, gebruik, om deels Phrynichus van het bevel over de vloot te doen ontzetten, deels te bewerken, dat alle hetaeriën zich tot éénе vereenigden, ten einde de volksregering omver te werpen.

Nog waren de Atheensche gezanten niet lang in Azië, of zij zagen al hunne verwachtingen in rook vervliegen. Alcibiades had, in weerwil van al de moeite, door hen aangewend, voor zichzelven nog geene zekerheid, dat hij Tissaphernes zoozeer van de Spartanen had vervreemd, dat hij een verbond met Athene zou willen sluiten en er zich aan houden. Nog vreesde de satraap de Spartanen meer dan de Atheners, en hij had niet vergeten, welke gedragslijn tegenover de Grieken Alcibiades zelf hem had voorgeschreven. In deze netelige omstandigheden achtte de balling het voor zichzelven het raadzaamst, aan de gezanten zulke hooge eischen te doen, dat Athene ze niet kon aannemen. Welligt vond Tissaphernes dit ook de geschiktste wijze om een verdrag onmogelijk te maken, dat hem toch niet behaagde. Kortom, Alcibiades, in naam van Tissaphernes, hoewel ook deze bij de onderhandelingen tegenwoordig was, het woord voerende, vorderde, dat de koning van Perzië, behalve Ionië en de Klein-Aziatische eilanden, de bevoegdheid zou hebben, met zijne vloot langs alle kusten van Athene's gebied te varen. Dit werd, gelijk men denken kan, geweigerd, en de gezanten keerden onverrigter zake huiswaarts (1).

De ongunstige uitslag dier onderhandelingen had tweederlei gevolg. Tissaphernes gevoelde zich genoopt, den band met de Spartanen naauwer toe te halen, en sloot in 411 met hen een derde verdrag, hetwelk grootendeels met de vorige overeen kwam, behalve in zooverre, dat den koning thans slechts die gewesten

(1) Zie over die onderhandelingen met Alcibiades en hare uitkomst: Thuc. VIII, 47—54, 56. Plut. *Alcib.* 25, 26. Nepos *Alcib.* 5. Just. V, 3.

van Azië werden toegekend, die hij werkelijk bezat (1). Wat de oligarchische partij te Samos betreft, zij besloot thans, Alcibiades te laten vallen, maar dewijl zij nu eens te ver was gegaan om terug te treden, ofschoon de naaste aanleiding tot eene omwenteling niet langer bestond, toch bij hare plannen ter omverwerping te volharden. Alzoo begaven zich vijf der pas teruggekeerde gezanten op weg, om de regering in de steden der bondgenooten te veranderen, terwijl Pisander met de overigen met hetzelfde doel naar Athene toog. Hier vonden zij den bodem geheel bereid. Reeds had men het volk, door van de aanstaande veranderingen in den regeringsvorm te spreken, met dit denkbeeld gemeenzaam gemaakt. Hoewel de senaat en de volksvergadering, als weleer, beraadslaagden, kwamen er geene andere onderwerpen ter sprake dan die, welke de zamengezworenen in hunne voorloopige bijeenkomsten hadden goedgekeurd; geen redenaar trad op, behalve uit hun midden. Geen wonder. De weinigen, die het gewaagd hadden de zaak der volksregering openlijk te verdedigen, werden in 't geheim uit den weg geruimd, zonder dat er aan 't vervolgen der moordenaars werd gedacht. Stomme schrik beving de menigte. Ieder zag, dat er eene omwenteling op handen was, en rekende het zich tot winst, zoo men hem maar ongedeerd liet. Men waande, dat het getal der zamengezworenen zoo groot was, dat er aan geen' tegenstand viel te denken.

Zoo stond het te Athene geschapen, toen Pisander en de overigen er kwamen. Nog slechts één stoot, en de oude staatsregeling was omvergeworpen. Die stoot bleef niet uit. Weldra werd bij de volksvergadering een ontwerp ingediend, volgens hetwelk de ambten, die tot dus verre hadden bestaan, alsmede de bezoldiging van hen, die in de volksvergadering of als regters zitting namen, werden afgeschaft, de overheden niet meer bezoldigd en vijf voorzitters benoemd zouden worden, die gezamenlijk honderd mannen moesten kiezen, van welke honderd ieder zich weder drie zou toevoegen. Deze raad van vier honderd zou met onbeperkte magt aan 't hoofd van den staat staan, en kon, zoo hij het goed vond, eene vergadering van vijf duizend der meest gegoede burgers bijeenroepen, om ze over de staatsaangelegenheden te raadplegen. Het ontwerp werd zonder verzet aangenomen. Hoe moeijelijk het welligt vroeger mogt geschenen hebben, een volk, dat langer dan eene eeuw zichzelf had geregeerd

(1) Thuc. VIII, 57, 58.

en gedurende meer dan de helft van den tijd anderen plagt te overheerschen, aan den band te leggen, er was zelfs geen schijn van tegenstand (1).

De vierhonderd aarzelden niet hunne magt naar willekeur te gebruiken. Zij lieten eenige hunner tegenstanders ter dood brengen, verbanden er andere en helden, wat de vraag over den oorlog aangaat, zoozeer tot den vrede over, dat zij dien bij herhaling aan Agis en Sparta aanboden. Terwijl op die wijze de oude geest uit Athene was geweken, leefde hij bij het meerendeel der Atheensche burgers voort, uit welke het leger op Samos bestond, bovenal bij Thrasybulus en Thrasyllus. Door hunnen bijstand slaagden de voorstanders der volksregering op Samos er in, de poging te doen mislukken om ook op dit eiland het bewind in handen der oligarchie te brengen. En toen zij kort daarna berigten uit Athene kregen, die hen met hetgeen hier was gebeurd bekend maakten en waarin de dwingelandij der vierhonderd met de zwartste kleuren werd afgeschilderd, versterkte dit de troepen in 't voornemen om de zaak der volksregering tot het uiterste getrouw te blijven. Van deze stemming maakten Thrasybulus, Thrasyllus en anderen, die de soldaten op eigen gezag in plaats van de bevelhebbers, die zij tot dusver gehad hadden, hadden benoemd, gebruik om bij de troepen het denkbeeld ingang te doen vinden, dat men Alcibiades moest terugroepen. Zóó alleen, met behulp van Alcibiades en door dezen van Tissaphernes, meenden zij, kon de staat gered worden.

Weldra verscheen Alcibiades te midden van zijne landgenooten op Samos. Hij had gedurende de ballingschap zijne overredingskracht niet verloren. Zoodra het leger hem van zijne omzwerving in den vreemde, van zijne plannen en zijn' invloed bij Tissaphernes had hooren spreken, herleefde de oude genegenheid en benoemde men hem terstond tot opperbevelhebber. Met dus te handelen gedroeg het leger zich, alsof het de geheele bevolking der stad Athene vertegenwoordigde en gaf aan Alcibiades met der daad, hoewel niet in behoorlijken vorm, het burgerregt terug. Aller wensch was thans, op staanden voet door hem naar den Piraeus te worden gevoerd, ten einde wraak te nemen op de vierhonderd. Dan Alcibiades achtte dit eene dwaasheid, en verzette zich bij herhaling met alle kracht

(1) Zie over die omwenteling Thuc. VIII, 63–69. Plut. *Alc.* 26. Diod. is in zijne beschrijving van deze en latere gebeurtenissen zoo verward, dat hij niet met vrucht kan geraadpleegd worden.

tegen dat plan, zeggende, dat, zoo men op dit oogenblik het anker ligtte, men Ionië en den Hellespont aan den vijand prijs gaf en Athene in 't verderf stortte. Zóó herstelde Alcibiades, hier op smeekenden, ginds op dreigenden toon tot de soldaten sprekende, de rust. Wegens deze daad mogt hij met volle regt de redder van zijn vaderland genoemd worden. Niet alleen getuigt dit, om van Isocrates te zwijgen, Plutarchus, die ook elders niet karig is met lof voor Alcibiades; maar zelfs Thucydides, die zich nergens een woord van bewondering of goedkeuring omtrent hem laat ontvallen, komt er hier openlijk voor uit, dat hij zich op dien dag, zoozeer als iemand, verdienstelijk heeft gemaakt jegens Athene (1).

Terzelfder ure was Alcibiades tevens de redder van de tien bovengenoemde afgevaardigden der oligarchische partij geweest. Deze hadden zich, na gehoord te hebben, wat op Samos was geschied, eerst schuil gehouden, doch waren eindelijk tot de overtuiging gekomen, dat zij nog ééne poging moesten aanwenden om het leger op Samos voor de zaak der oligarchie te winnen. Maar zij kenden den grond niet, dien zij wilden toebereiden. Slechts met moeite verkregen zij de vergunning om het woord te voeren. En toen zij hadden gesproken, stak er zulk een hevige storm van verontwaardiging tegen hen op, dat Alcibiades niet dan ter naauwernood hun leven redde. Daarom ried hij hen, zich met spoed te verwijderen, na hun te hebben medegedeeld, dat hij persoonlijk tegen de vierhonderd was, maar dat hij er zich geenszins tegen verklaarde, dat de vijfduizend, die tot dusverre evenwel nog nimmer bijeengeroepen waren, het opperbewind in handen hadden, mits de vroegere senaat der vijfhonderd ook weder in zijne magt werd hersteld. Met dit antwoord keerden de afgevaardigden huiswaarts. Hier vonden zij de stemming der burgers minder gunstig voor hunne partij dan tevoren. Onder hen, van wie de omverwerping der volksregering was uitgegaan en die nu den staat bestuurden, was mede Theramenes, een man, die elke partij diende, zoolang het niet met zijn eigenbelang streed. Intusschen was er veel, dat hem en die met hem gelijk gezind waren, niet behaagde. Zoodra deze mannen van Alcibiades' eischen en den staat der zaken op Samos waren onderrigt, achtten zij het tijdstip geschikt voor eene tegenomwenteling. Te meer meenden zij de hand aan 't werk te moeten slaan,

(1) Thuc. VIII, 86. Plut. *Alcib.* 26. Isocrat. *de bigis* § 22, in *Orat. Attici.* Ed. Bekker, II, p. 505. — Alleen Just. V, 3 spreekt van bedreigingen van Alcib. tegen de vierhonderd.

omdat de overige hoofden der oligarchische partij, na de afgevaardigden te hebben gehoord, op nieuw een gezantschap naar Sparta zonden, dat in last had den vrede tot elken prijs, al waren de voorwaarden ook niet meer dan dragelijk, tot stand te brengen. Wel keerde ook dit gezantschap onverrigter zake terug; doch dit kon Theramenes en de zijnen niet verhinderen in hun voornemen te volharden.

Terzelfder tijd lieten de vierhonderd bij den Piraeus eene sterkte oprigten om, zooals velen vermoedden, het binnenvaren der haven veilig te maken voor eene Spartaansche vloot, die in den omtrek kruiste en weldra bijna geheel Euboea, de korenschuur van Athene, van dezen staat deed afvallen. Nu vindt Theramenes' streven steun bij ieder, die nog eenige liefde voor zijne vaderstad koestert. Het eerste zoenoffer, dat voor de zaak der oligarchie viel, was Phrynichus, die in 't openbaar op de markt in 't gedrang werd vermoord. Reeds dikwerf hadden de ontevredenen heimelijke bijeenkomsten gehouden om over de staatsaangelegenheden te beraadslagen. Doch zoodra het volk het gewigt der zoo even vermelde feiten had ingezien, begreep het verder te moeten gaan. Onverwijld komen de burgers alzoo (411) op de Pnyx, de plaats, waar de vaderen hunne vergaderingen plagten te houden, bijeen en ontnemen den vierhonderd het bewind over den staat, dat zij ongeveer vier maanden hadden gehad. De hoogste magt komt aan de vijfduizend, en hiertoe zal ieder behooren, die de wapenrusting van een' zwaargewapende kan bezoldigen. Dit werd o. a. dadelijk vastgesteld. Later werd nog meer dan eene volksvergadering gehouden, waarin men andere punten, betrekkelijk het staatsbestuur, regelde. Het is waarschijnlijk, dat toen b. v. de archonten en de raad der vijfhonderd weder zijn ingesteld. Over 't geheel kreeg de regeringsvorm, ten gevolge van die wijzigingen, een gemengd karakter en werd een zamenstel uit twee grondvormen, het aristocratisch en het democratisch element. Dien vorm acht Thucydides zoo hoogen lof waardig, dat hij betuigt, dat Athene toen beter dan immer gedurende zijn' leeftijd, al was het dan ook maar een zeker aantal jaren, goed werd bestuurd en dat deze verandering den staat, na al de doorgestane ellenden, voor 't eerst weder oprigtte (1).

(1) Zie over de wijziging in de regering Thuc. VIII, 97. Diod. XIII, 38. Plut. *Alcib.* 27. Vele nieuwe schrijvers nemen aan, dat de archonten en de raad der vijfhonderd dadelijk weder zijn ingesteld. Wat de archonten betreft, dit blijkt uit Diod. t. a. p. Niet zoo stellig zou ik het omtrent den raad durven verzekeren,

Een van de eerste stappen van het nieuwe bewind was de terugroeping van Alcibiades en van andere ballingen, waardoor het dat, wat het leger op Samos had gedaan, bekrachtigde en wat er aan den vorm mogt hebben ontbroken aanvulde of herstelde. Hoe lang dit bewind in stand bleef, is onzeker. Ik zie geen' grond om te betwijfelen, dat het tot het einde ongeveer van den Peloponnesischen oorlog zijn bestaan rekte, al ontken ik daarmede niet, dat nu eens de oligarchische, dan weer de democratische partij op dezen of genen maatregel een belangrijken invloed uitoefende (1).

Onmiddellijk nadat het besluit betrekkelijk Alcibiades was genomen, zond men hem afgevaardigden, niet alleen om het hem te berigten, maar ook om hem op te wekken, van stonde aan zijne krachten ten nutte van Athene te besteden. Inmiddels was in de onderlinge verhouding der strijdende partijen deze verandering gekomen, dat de bevelhebber van de vloot der Spartanen, Mindarus, het eindeloos beloven van hulp van den kant van Tissaphernes, dat nimmer »geven" werd, moede, met hem brekende, zich van de kusten der gewesten, die Tissaphernes bestuurde, verwijderde en naar den Hellespont stevende. Reeds lang was hij hiertoe aangezocht door Pharnabazus, den satraap der noordelijke gewesten van Klein-Azië, d. i. van Phrygië, Bithynië, Paphlagonië en Cappadocië (2), die, uit ijverzucht op Tissaphernes, aan Mindarus, in geval hij kwam, behalve toereikende hulp in geld, ook dit beloofd had, dat hij de steden aan den Hellespont van het verbond met Athene zou doen afvallen.

Het scheen Alcibiades nog geen tijd van de vergunning, hem geschonken om terug te keeren, gebruik te maken. De staat had, meende hij, regt iets anders van hem te verwachten, en voor zichzelven was hij te fier om, gelijk Plutarchus het uitdrukt, met ledige handen te Athene terug te komen en hierdoor voet te geven aan de gedachte, alsof hij die herstelling aan de genade en het mededoogen, niet aan eigen' roem had te danken (3). Ook zonder den

---

hoewel ik het vermeld vind bij Hermann, *Lehrb. der griech. Antiq.*, I, blz. 378; Hertzberg, *Alkibiad.*, blz. 289; Grote VIII, blz. 76 en anderen. Evenmin als ik, schijnen Schoem., *Antiq. jur. publici Graec.*, p. 182 en *Griech. Alterthüm.*, I, blz. 346, Krafft in Pauly I, blz. 308, i. v. *Alcibiad.* en Westermann in Pauly V, blz. 1304, i. v. *Peloponnesiacum bellum* het bij de ouden gevonden te hebben. — (1) Vgl. Hermann en Schoem., t. a. p. Poppo, *Thuc.* III (4), p. 838; Hertzberg, *Alkib.*, blz. 302; Grote V, blz. 80, die onderling zeer uiteenloopen. — (2) Thuc. VIII, 6. Poppo, *Thuc.* III (4), p. 622, 623. — (3) Plut., *Alcib.* 27.

bijstand van Tissaphernes, die nog steeds aarzelde en den grondregel, dien hij van Alcibiades had geleerd, toepaste, wilde hij toonen, iets tegen Sparta te vermogen. Zoo won hij de slagen bij Abydus in 411 en bij Cyzicus in 410, waar Mindarus sneuvelde. »Ons geluk is gevloden, Mindarus gevallen, de manschappen lijden honger, wij weten niet, wat te doen", luidde een schrijven van een' der Spartaansche onderbevelhebbers aan de ephoren, dat de Atheners onderschepten en huiswaarts zonden (1). Die verlegenheid wist Alcibiades zich uitstekend te nutte te maken. Voortdurend in de wateren van Klein-Azië kruisende, heroverde hij de afgevallen steden en perste haar rijke schattingen af (2). Ten laatste nam hij ook Byzantium, den sleutel van den Hellespont, dat insgelijks de partij van Sparta had gekozen, weder in. Nu, na zooveel voor Athene te hebben gedaan, kwam eindelijk in Alcibiades' borst het verlangen op, zijn geliefd vaderland weder te zien. Eerst onderzocht hij, hoe de stemming zijner medeburgers jegens hem was, maar toen hij had vernomen, dat hij met Thrasybulus en Conon tot veldheer voor één jaar was benoemd en dus niet langer behoefde te betwijfelen, dat hij welkom was, stevende hij snel voorwaarts. Het was de 6de Junij 408 (3), toen hij den Piraeus binnenvoer. Die dag was een feestdag, waarop alle ernstige bezigheden rustten. Op het gerucht, dat hij in aantogt is, ijlt alles naar de haven. Terwijl hij nadert, herdenkt de menigte onwillekeurig het verleden van den man, dien zij te gemoet gaat. Velerlei en zeer tegenstrijdig waren de gedachten, die hen bezielden. Hier hoorde men hem als den besten burger prijzen, die het slagtoffer was geworden van vijanden, op verre na hem niet nabij komende, en die, alleen door de omstandigheden gedrongen, tegen zijn vaderland had gediend. Anderen daarentegen konden ook nu hunne overtuiging niet verzwijgen, dat hij de oorzaak was geweest van de rampen, die den staat hadden getroffen, en voorspelden, dat zijne verheffing tot veldheer de bron van nieuwe ongelukken zou zijn. Het was, alsof de stem dier vijanden tot Alcibiades kwam. Nog aarzelde hij zijne vloot, prijkende met tal van gevangenen, rijken buit en de zegeteekenen der veroverde schepen, te verlaten. Daar ziet hij zijne verwanten en aanhangers op het strand staan, gereed hem tot eerewacht en bedekking te verstrekken. Thans gaat hij aan wal.

(1) Xenoph. *Hist. Graec.*, I, 1 (23). Plut. *Alcib.* 28. — (2) Kort en krachtig bij Isocrat. *de bigis*, in *Orat. Attici.* Ed. Bekker II, p. 506. — (3) Hertzberg, *Alkibiad.*, blz. 322, 341.

Zijn intogt was eene ware zegepraal, 't gejuich des volks grenzeloos. Allen snellen hem te gemoet en omstuwen hem. Voor zijne medebevelhebbers had niemand een' blik over. Het was, alsof hij alleen terugkeerde: op hem was aller oog gerigt, hem roemen zij en wijzen hem, de een aan den anderen. Die hem het naast zijn bekransen zijn hoofd, onder elkander wedijverende om hem, door den luister van den terugkeer, den smaad der verbanning te doen vergeten. Men spreekt niet van de nederlagen op Sicilië, maar van de overwinningen in de laatste jaren behaald, niet van Syracuse, maar van Ionië en den Hellespont. Zoo werd Alcibiades nimmer met gelijkmatigheid, steeds met hartstogtelijke opgewondenheid bejegend, hetzij hij een voorwerp was van den haat, hetzij van de liefde zijner medeburgers (1).

Nadat Alcibiades in den raad en in de volksvergadering het woord gevoerd en dáár op het noodlot, als de oorzaak van al zijn' rampspoed, gewezen had, werd zijn vonnis, volgens den voorslag, vroeger door Critias gedaan, in behoorlijken vorm opgeheven, hijzelf tot opperbevelhebber met onbeperkte magt verkozen en in 't bezit zijner goederen hersteld. Men zou gewaand hebben, dat een ander volk, niet ditzelfde, dat hem toen beklaagde en toejuichte, hem wegens heiligschennis had veroordeeld. Nog hooger klom de bewondering, toen weldra, onder bescherming van Alcibiades en zijn leger, de feestelijke optogt ter viering van de mysteriën in Eleusis weder, als weleer, over land en met alle mogelijke plegtigheden kon gehouden worden en niet over zee behoefde te gaan, gelijk men in de laatste jaren had gedaan, sinds Agis Decelīa had bezet.

Uitbundig was de lof, die Alcibiades ten deel viel, nadat de heilige schaar was teruggekeerd en geen der vijanden haar had durven deren. De groote volksmassa begon er aan te denken, hem tot tyran te verheffen; velen rieden hem, zich boven de wetten te stellen en het oppergezag aan zich te trekken. Hoe Alcibiades zelf over dien voorslag dacht, is niet zeker. Doch stellig is het, dat hij niet zeer naar den smaak der aanzienlijken was. Daarom haastten zij zich, alle zoodanige maatregelen te nemen, die het uitzeilen konden verhaasten. Zelf mag Alcibiades zijne onderbevelhebbers kiezen. Onder hen bevonden zich wederom Thrasybulus en Conon (2).

---

(1) Xenophon, *Hist. Graec.*, I, 4 (8—19). Diod. XIII, 68, 69. Plut. *Alcib.* 32, 33. Nepos, *Alcib.* 6. Just. V, 4. — (2) Xen., *Hist. Graec.*, I, 5 (11, 18). Diod. XIII, 69. Nepos, *Alcib.* 7.

Weldra is het uur, zijnen vijanden zoo welkom, geslagen, en de vloot zeilt uit. Allereerst wendt zij zich tegen Andros, dat van 't verbond was afgevallen. Het gelukte echter Alcibiades niet de stad, op dit eiland gelegen, te onderwerpen. Dit mislukken was het eerste, dat hem als vergrijp werd toegekend. Niet onjuist is het gezegde van Plutarchus, dat Alcibiades door zijn' eigen roem is gevallen. Na zoovele luisterrijke daden toch, meende het volk, vermogt hij alles, mits het aan den wil niet haperde (1). Men bedacht niet, dat, hoe talrijk ook de vloot der Atheners was, de onderneming toch met groote zwarigheden had te kampen. Immers, terwijl Alcibiades zoo slecht van geld en voorraad was voorzien, dat hij meermalen hier of daar aan land moest gaan om zich het noodige te verschaffen, stonden de kansen der Lacedaemoniërs veel beter dan vóór het hervatten der vijandelijkheden. Vooreerst was de band tusschen Sparta en de Perzen weder naauwer toegehaald, sedert Cyrus in Klein-Azië de plaatsvervanger van Tissaphernes was geworden (zie boven blz. 174). In plaats van in de voetstappen van Tissaphernes te treden, sloot Cyrus zich, eerst op last zijns vaders en weldra, toen hij Lysander had leeren kennen, ook overeenkomstig zijne neiging, uitsluitend bij de Spartanen aan en ondersteunde hen rijkelijk met geld. Dan hadden de Spartanen aan 't hoofd hunner vloot een' man gesteld, ten volle in staat om tegenover Alcibiades in het strijdperk te treden. Die man was Lysander, een Spartaan in den vollen zin des woords, matig, werkzaam, onomkoopbaar, eerzuchtig, daarbij zeer ervaren in den oorlog en listig (2). Als hoofd der Spartaansche vloot stelde Lysander zich terstond in betrekking tot de Grieksche steden van Klein-Azië. Hij wekte een aantal van de aanzienlijkste inwoners dier steden op, staatkundige vereenigingen van oligarchische strekking te stichten, hun belovende, dat, zoo zij de volkspartij trachtten te onderdrukken, met den val van Athene allerwege de volksheerschappij zou ophouden en zijzelve met het bewind zouden bekleed worden. Hierdoor won hij hunne genegenheid zoozeer, dat zij hem ijverig van het noodige voorzagen. Tevens verwierf hij binnen kort de vriendschap van Cyrus, waardoor hij in staat werd gesteld aan de drie obolen soldij, die zijne manschappen dagelijks trokken, nog een vierden toe te voegen. En dit was nog slechts een voorspel van de groote geldsommen, waarmede

(1) Plut. *Alcib.* 35. Nepos *Alcib.* 7. — (2) Plut. *Lysand.* 2, 30. Theopomp. fr. 21 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Muller, I, p. 281.

Cyrus de zaak der Spartanen in 't vervolg bijstond. Doch reeds die ééne maatregel had, behalve het voordeel, dat hij Sparta verschafte, dit nadeelig gevolg voor de Atheners, dat de huurtroepen, die zij aan boord hadden, welhaast bij scharen tot de Spartanen overliepen uit begeerte naar dien éénen obool meer, dien zij hier konden verwerven. Te vergeefs wendde Alcibiades zich nog eens tot Tissaphernes; deze kon, bij den afkeer, dien Cyrus van Athene had, niets doen.

Terwijl Alcibiades in deze ongunstige omstandigheden verkeerde en bovendien te kampen had met de onvergenoegde stemming zijner soldaten, wier hoop op zege en buit in die langwijlige wijze van oorlogvoeren geene bevrediging vond, vernam hij in 407, dat Thrasybulus, die tot dus ver bij de kusten van Thracië had gekruist, voor Phocaea lag. Zich met hem willende vereenigen om wederom iets beslissends te ondernemen, gelastte hij zijne vloot bij Notium voor anker te blijven liggen en zeilde zelf met een paar schepen naar Phocaea (1). Uitdrukkelijk verbood hij zijn' stuurman Antiochus, wien hij gedurende zijne afwezigheid het bevel over de vloot opdroeg, zich in eenig gevecht met Lysander in te laten, zelfs wanneer deze hem de gelegenheid aanbood. Antiochus, een ervaren zeeman en bij Lysander zeer gezien, hield zich niet aan 't geen hem was voorgeschreven, maar deed het tegendeel. Met een paar schepen naar Ephesus, de standplaats der Spartaansche schepen, varende, rustte hij niet, eer hij Lysander, die door middel van eenige overloopers van Alcibiades' afwezigheid onderrigt was, genoopt had hem te vervolgen en slag te leveren. 't Gevolg was, dat de Atheensche vloot eene nederlaag onderging en vijftien harer vaartuigen verloor. Het was geen belangrijk gevecht, zegt Plutarchus in 't leven van Lysander t. a. p., maar de fortuin wilde, dat de naam van Alcibiades het vermaard maakte (2). Te vergeefs zocht Alcibiades, haastig teruggekeerd, Lysander tot een tweeden slag te brengen. De Spartaan vergenoegde zich met de behaalde zege.

Nu vertrokken afgevaardigden uit het leger, met Thrasybulus aan het hoofd, naar Athene om hun' opperbevelhebber bij het volk aan te klagen. Hier voedden velen, wegens den roemloozen oorlog van de laatste maanden, reeds hevigen wrok tegen hem, die nog onlangs tot de wol-

---

(1) Zóó naar Xenoph. *Hist. Graec.* I (5) 11 en Plut. *Lysand.* 5. Een ander doel had Alcibiades' togt volgens Diod. XIII, 71 en Plut. *Alc.* 35. — (2) Diod. XIII, 71 en Just. V, 5 wijken hier zeer af van Xenoph. *Hist. Graec.* I, 5 (10—14) en Plut. *Alc.* 35; *Lysand.* 5.

ken was verheven. Bij dien wrok kwamen nu de klagten der afgevaardigden, zeggende, dat hij uit achteloosheid, geldzucht en begeerte naar een losbandig leven het bestuur der vloot verwaarloosde; dat hijzelf, doelloos rondzwervende, het opperbevel aan hen, die zijne makkers bij de drinkgelagen waren, overliet. Zelfs werd door hen beweerd, dat hij in 't geheim met Pharnabazus en de Lacedaemoniërs zamenspande om zóó, met der tijd, de heerschappij over zijne medeburgers te verwerven. Ook werd het feit, dat hij in Thracië sloten had gebouwd en versterkt, als bezwarend aangemerkt. Men las hierin 's mans overtuiging, dat hij eens zijne vaderstad zou moeten of willen verlaten. Gretig luisterde het volk naar alles, wat tegen Alcibiades werd aangevoerd, zette hem af en benoemde in zijne plaats tien bevelhebbers, o. a. Thrasyllus, Pericles, een' zoon van den grooten staatsman van dien naam en Aspasia, en Conon, die met het opperbevel schijnt bekleed te zijn (1). Weldra verliet Alcibiades, mede uit hoofde van de ongunstige stemming der manschappen jegens hem, de vloot en begaf zich naar zijne sloten in de Thracische Chersonesus.

Ongeveer terzelfder tijd, dat deze verandering in 't opperbevel bij de Atheners plaats greep, stelden ook de Spartanen voor Lysander, wiens jaar verstreken was, een' plaatsvervanger aan, Callicratidas, een' van de edelste Grieken in die eeuw. De oorzaak, waarom Lysander niet op nieuw werd benoemd, was, dat volgens een oud gebruik de Spartanen denzelfden man nimmer tweemaal aan 't hoofd der vloot stelden (2). Niet dan ongaarne deed Lysander afstand van het opperbevel. Vandaar dat hij, in plaats van het overschot der gelden, hem door Cyrus verstrekt, aan Callicratidas af te staan, het aan Cyrus terugzond en zijne aanhangers in Klein-Azië bewoog zijn' opvolger zoo min mogelijk te ondersteunen. In weerwil van deze moeijelijkheden gelukte het Callicratidas den Atheners meer dan eens eenige nadeelen ter zee toe te brengen, totdat hij in 406 (3), in den slag bij de Arginusische eilanden, omkwam, waar zijne vloot tevens eene zware nederlaag onderging. De zege bracht den Atheners evenwel weinig geluk. Immers, het werd den bevelhebbers als eene misdaad toegerekend, dat zij, door een' plotseling opgekomen storm en de vermoeijenis van 't scheepsvolk belet, de gesneuvelde krijgslieden niet hadden opgevischt om ze ter

(1) Xenoph. *Hist. Graec.* I, 5 (18). Diod. XIII, 74. Nepos, *Alcib.* 7. Just. V, 5. — (2) Xenoph. *Hist. Graec.* II, 1 (7). Diod. XIII, 100. Plut. *Lysand.* 7. — (3) Clinton, *fasti Hellenici*, 3 edit. II, p. 88.

aarde te bestellen en de nog levenden op de wrakken der reddeloos geworden schepen hadden laten omkomen. Terstond werden zij naar Athene ontboden. Zes van hen voldeden aan dit bevel; een was gesneuveld; twee onttrokken zich door de vlugt aan de vervolging, die hen toefde, en op Conon, die gedurende den slag te Mitylene ingesloten was geweest, had de beschuldiging geene betrekking. Zoodra de zes bevelhebbers in de volksvergadering verschenen, trad Theramenes, die zelf aan den strijd had deelgenomen, als aanklager tegen hen op. Zij voerden tot hunne verdediging aan, dat, terwijl zijzelve voornemens waren geweest den vijand te vervolgen, in 't volvoeren van welk plan zij eveneens door den storm verhinderd waren, zij denzelfden Theramenes en Thrasybulus last hadden gegeven datgene te doen, wat men hun verweet verzuimd te hebben; doch dat de storm deze mannen had verhinderd het bevel na te komen. Dit laatste werd bekrachtigd door de stuurlieden en ander bootsvolk, die zij als getuigen opriepen. Intusschen viel de avond in en werd het te duister, dan dat men het opsteken der handen kon onderscheiden. Kort na die zitting der volksvergadering vierden de Atheners het feest der *apaturiën*, een volks- of familiefeest voor al, wat tot den Ionischen stam behoorde (1), bij welke gelegenheid de verwanten der gesneuvelden in grooten getale in 't openbaar in rouwgewaad verschenen. Ook dit oefende een ongunstigen invloed op het lot der beschuldigden uit. Eenige dagen later werd de volksvergadering op nieuw bijeen geroepen en toen iemand hier den voorslag deed, eenvoudig te laten stemmen over de vraag »schuldig of onschuldig" en in 't eerste geval met stilzwijgende veroordeeling ter dood, ging dit op staanden voet door, hoewel eenige prytanen zich er nog een tijdlang tegen verzetteden en, toen alle anderen toegaven, Socrates, destijds een der prytanen, zijne toestemming bleef weigeren (2). De uitslag was, dat de stemming, hoofdzakelijk door toedoen van de bloedverwanten der gesneuvelden en van Theramenes' aanhangers, ten nadeele van de acht in staat van beschuldiging gestelde aanvoerders uitviel, die alle, met uitzondering van de twee, welke zich bij tijds hadden verwijderd, den giftbeker ledigden, terwijl hunne goederen verbeurd werden verklaard.

Thans, na zooveel eeuwen, is de zaak zelve moeijelijk tot vol-

(1) Müller in Pauly I, blz. 592 vlg. i. v. *apaturia*. Schoemann, *Griech. Alterthüm.*, II, blz. 485. — (2) Xenoph. *Hist. Graec.* I, 7 (14, 15). *Memorab.* I, 1 (18); IV, 4 (2).

doende klaarheid te brengen. Niemand der regters kon toen welligt, en niemand kan althans nu zeker weten, of de storm in der daad zoo hevig was, dat men belet werd na te komen, wat geweten, pligt en 't godsdienstig gevoel voorschreven Doch dit staat vast, dat op de verdiensten der bevelhebbers jegens den staat in 't minst niet is gelet en te veel voet gegeven aan de wraakgierige gezindheid van hen, die zich tegenover de beschuldigden plaatsten. Hierbij komt, dat in geen geval de Atheners van verregaande verkrachting der regtsvormen zijn vrij te pleiten. Immers hadden de zes nog geene behoorlijke gelegenheid gehad zich te verdedigen. En toegegeven, dat dit in overeenstemming was met het gebruik te Athene, hetwelk hen, die voor de volksvergadering teregt stonden, verbood zoo het woord te voeren, alsof zij door eene regtbank werden gevonnisd (1), was men toch afgeweken van een voorschrift van 't Atheensche regt, dat beval, de zaak van ieder, die zich tegen 't volk vergreep, in 't bijzonder te behandelen. Dat men in dit opzigt de wetten schond, in weerwil dat een van de sprekers in de volksvergadering op deze schending wees, was te wijten aan den senaat, die het beter had geacht den gewonen weg niet in te slaan (2).

Weldra zou het blijken, hoeveel beter de Atheners hadden gedaan, hunne bevelhebbers in eere te houden, dan zich vrijwillig van hunne hulp te berooven. Ook duurde het niet lang, of zijzelve ergerden zich zoozeer over het gevelde vonnis, dat zij een besluit uitvaardigden, waarbij werd verklaard, dat zij, die het volk te dien opzigte hadden misleid, aan een regterlijk onderzoek zouden onderworpen worden. Doch voordat dit behoorlijk kon plaats grijpen, werden de Atheners door zulke zware zorgen bestormd, dat zij hunne geheele aandacht aan andere aangelegenheden moesten wijden. Wederom toch stond Lysander, als leidsman der Spartanen, aan 't hoofd hunner tegenstanders. Uit hoofde van het boven aangehaalde gebruik kon men hem den titel van vlootvoogd niet geven. Daarom benoemden de Spartanen, in plaats van Callicratidas, Aracus, een' onbekend man; maar hem werd Lysander als raadsman ter zijde gesteld, wiens wenken hij verpligt was te volgen. Tot het nemen van dezen maatregel had een gezantschap der Klein-Aziatische Grieken veel bijgedragen, die, mede uit naam van Cyrus,

---

(1) Grote, *Hist. of Greece*, VIII, blz. 191, Noot. — (2) Zie over de geheele zaak Xenoph. *Hist. Graec.* I, 7. Diod. XIII, 100—102. Philochori *fragm.* 121 in *Fragm. Hist. Graec.* Ed. Müller I, p. 403. Grote, VIII, blz. 175—210.

verzochten, dat Lysander op nieuw tot vlootvoogd werd benoemd. Ter naauwernood was Lysander weder de ziel der ondernemingen van Sparta geworden, of Cyrus werd door zijn' vader ontboden, die hem vóór zijn' dood nog eens wenschte te zien. Gedurende zijne afwezigheid droeg hij het bestuur zijner satrapie en de taak om voor hem de schattingen te innen aan zijn' vriend Lysander op, hetgeen dezen in staat stelde over nog ruimer middelen te beschikken dan tevoren. Daar echter de vloot der Atheners, die onder 't bevel stond van Conon, Philŏcles, Adimantus en nog drie andere mannen, talrijker was dan de zijne, liet hij de gelegenheid om slag te leveren, die de vijand hem bij herhaling aanbood, ongebruikt, wijselijk zijn' dag afwachtende. Telkens, wanneer de poging om slag te leveren was mislukt, ging de Atheensche vloot op de open kust van de Thracische Chersonesus nabij de baai Aegos-Potamoi voor anker liggen. Te vergeefs maakte Alcibiades, die, gelijk wij weten, in die streken vertoefde, de Atheensche vlootvoogden, van welke Conon er een was, op het gevaarlijke dier ankerplaats opmerkzaam: hij werd smadelijk weggezonden en hem door een' of twee hunner toegevoegd, dat niet hij, maar zij thans het bevel voerden (1). Zoo doende gaf hij een blijk van edele onbaatzuchtigheid en verhevenheid van karakter, dat naast het vroeger vermelde gelijksoortige feit van Aristides verdient herdacht te worden (zie blz. 280) (2). Hoe verstandig de raad was, bleek, toen Lysander, op een oogenblik dat de Atheensche manschappen deels te land rondzwierven, deels in de tenten sliepen of hun maal nuttigden, van de achteloosheid der vijanden gebruik maakte om hunne vloot, waarover Philŏcles dien dag het opperbevel had (3), te overrompelen en te vernielen. De eenigste, die nog eene poging aanwendde om tegenstand te bieden, was Conon. Zoodra hij evenwel zag, dat hiertoe niet de minste kans bestond, verwijderde hij zich met een klein aantal schepen. Alle overigen vielen in de magt der Spartanen en groot was het getal Atheners, die gevangen genomen of gedood werden. De eenigste troost, die bij den zwaren druk, waaronder Athene gebukt ging, welligt eenige leniging kon verschaffen, was — voor zooverre het een troost kon heeten — dat er velen waren, die van verraad mompelden en niet onduidelijk Adi-

(1) Diod. XIII, 105 en Nepos, *Alcib.* 8, laten Alcibiades nog veel meer zeggen, wat niet voorkomt bij Xenoph. *Hist. Graec.*, II, 1 (25), Plut. *Lysand.* 10 en *Alcib.* 36, 37. Zie daarover Grote VIII, blz. 217, Noot 2. — (2) Plut. *Compar. Alcib.* cum *Coriol.* 2. — (3) Diod. XIII, 106.

mantus als den pleger aanwezen, een gevoelen, dat hierin zijne bevestiging scheen te vinden, dat hij de eenigste gevangen genomen Athener was, wiens leven Lysander spaarde. Ook Alcibiades was, van zijn vruchteloos bezoek op de vloot zijner landgenooten terugkeerende, niet vreemd aan dit gevoelen geweest (1).

De gevolgen bleven niet uit. Lysander, met zijne vloot naar de voornaamste steden van Athene's bondgenooten varende, verdreef allerwege de bezettingen en gelastte zoowel deze manschappen als al wat Athener was in 't algemeen, waar hij ze ook aantrof, zich onmiddellijk naar Athene te begeven. Dan alleen stond hij voor een veiligen togt in. Zoo, hoopte hij, zou de stad weldra, bij de overbevolking, door gebrek aan levensmiddelen gedrongen, genoodzaakt worden zich vrijwillig over te geven. Ook hierin bedroog hem, zoo als de uitkomst leerde, zijne verwachting geenszins. Waar Lysander niet kwam, verlieten de steden uit eigen beweging de partij van Athene, zoodat binnen kort geheel Griekenland, met uitzondering van Samos, van 't verbond, waarover die staat de hegemonie had, was afgevallen. Het valt niet te betwijfelen, dat ook Athene's cleruchiën verloren gingen (2). Nu ging Lysander met volle zeilen op Athene los. Hijzelf sloot de stad van den zeekant, de beide koningen, Pausanias en Agis, terwijl de laatste uit Decelia, dat hij nog steeds bezet hield, oprukte, van de landzijde in. Dit hadden de Atheners verwacht. Onmiddellijk na de nederlaag bij Aegos-potamoi had een der staatsschepen de bezetting van den Piraeus met de uitgestrektheid der ramp bekend gemaakt. Snel bereikte het gejammer, vandaar langs de lange muren uitgaande, de ooren van hen, die de stad zelve bewoonden. Niemand was er, welke dien nacht aan slaap dacht; de een betreurde den dood zijner landgenooten, de ander overwoog met ontzetting hetgeen Athene boven 't hoofd hing. Onvoorbereid waren de Atheners alzoo niet. Toch moesten zij, toen zij nu te water en te land waren ingesloten, wel besluiteloos zijn, daar zij noch vloot, noch levensmiddelen, noch bondgenooten hadden. Welhaast openden zij onderhandelingen. Er werden afgevaardigden naar Agis gezonden, op zekere voorwaarden de overgave aanbiedende. Agis verwees hen naar Sparta tot de ephoren. Nadat deze hun' voorslag hadden aangehoord, moesten zij onverrigter zake terugkeeren. Zoolang de Athe-

(1) Xenoph. *Hist. Graec.*, II, 1 (32). Plut. *Alcib.* 37, *Lysand.* 11. — (2) Xenoph. *Memorab.*, II, 8 (1). Vgl. Böckh, *Staatshaush.*, I, blz. 559.

ners op 't behoud hunner muren stonden, wilde men te Sparta van geene onderhandelingen weten. En juist dit punt was het, waarvan de Atheners niet wilden afgaan. Toen een der leden van den raad het gevoelen uitte, dat men vrede moest sluiten op de voorwaarden, die Sparta voorschreef, werd hij in den kerker gezet. Er werd eene verordening uitgevaardigd, verbiedende dat iemand van het slechten der muren sprak. Daar de noodzakelijkheid om te onderhandelen zich intusschen dagelijks meer en meer deed gevoelen, gaf men Theramenes, overeenkomstig zijn' eigen voorslag, vergunning om zich naar Lysander te begeven, ten einde naauwkeurig te weten te komen, waarom Sparta zooveel gewigt hechtte aan 't slechten der muren, of het was omdat zij de verwoesting der stad bedoelden, of opdat die daad tot waarborg voor Griekenlands veiligheid zou strekken.

Wederom gedroeg deze zich op eene zeer dubbelzinnige wijze. Na langer dan drie maanden te zijn weggebleven, keert hij terug met het bescheid, dat het niet in de magt staat van Lysander, maar van de ephoren, om hem te antwoorden. Zoo komt men er eindelijk toe om den beslissenden stap te doen. Tien afgevaardigden, o. a. Theramenes, vertrekken met onbeperkte volmagt naar de ephoren. Deze, hun te Sellasia te gemoet gekomen en door Lysander inmiddels van alles onderrigt, verklaren zich bereid hun te woorde te staan, na zich te hebben verzekerd, dat zij met onbeperkte volmagt voorzien waren. Nu werd er te Sparta eene vergadering van de bondgenooten bijeengeroepen. Hier gaven de Corinthiërs, de Thebanen en vele andere Grieken als hun gevoelen te kennen, dat de Atheners van den aardbodem verdelgd moesten worden. Edel was het woord, dat de Spartanen tot de vergadering rigtten: zij zouden niet tot het uitroeijen van een' staat van Griekschen stam medewerken, die, toen Griekenland de geduchtste gevaren boven het hoofd hingen, het gemeenschappelijk vaderland de gewigtigste diensten had bewezen. Veeleer waren zij bereid op de volgende voorwaarden vrede te sluiten: dat de muren der stad en van den Piraeus zouden geslecht worden; de schepen, op twaalf na, uitgeleverd; den ballingen de terugkeer geoorloofd zijn; dat de Atheners zich tot hun eigen grondgebied beperken, geene andere bondgenooten en vijanden hebben dan Sparta en dezen staat in elken oorlog te water en te land volgen zouden. Zoodra Theramenes en de overigen met deze voorwaarden terugkwamen, werden zij, reeds bij het binnentreden hunner vaderstad, door eene groote

menigte omstuwd, die, door den langdurigen hongersnood uitgemergeld, vol bezorgdheid was, dat zij ook nu weder den togt te vergeefs ondernomen hadden. Toen de afgevaardigden op den dag na de terugkomst verslag van hunne zending hadden gedaan en Theramenes er den raad had bijgevoegd, dat men zich in het onvermijdelijke moest schikken, vereenigde de meerderheid der volksvergadering zich bij een opzettelijk besluit met dien raad. Nu zeilde Lysander den Piraeus (1) binnen, de ballingen keerden weder en de muren werden onder muziek met den grond gelijk gemaakt, als om veler blijde verwachting luide te verkondigen, dat deze dag de eerste van Griekenlands vrijheid was.

Het jaar van Athene's val was ook dat van den dood van hem, die bij herhaling de eerste man dier stad was geweest en een zoo beslissenden invloed op hare lotgevallen had gehad, n.l. van Alcibiades. Zich na de inneming van Athene in Thracië niet meer veilig achtende voor de wraak der Spartanen, wien hij grooter nadeel dan iemand vóór hem had toegebracht, verliet hij zijne sloten en begaf zich naar Klein-Azië. Zijn oogmerk was, gelijk vroeger, de magt van den koning van Perzië aan Athene's verheffing dienstbaar te maken. Had de beheerscher der Perzen voorheen Themistocles vertrouwd, welke diens hulp tegen zijn eigen vaderland inriep, dan zou hij hem, wiens zaak zooveel beter was, dien bijstand ook niet weigeren. In dit rijk regeerde thans Artaxerxes II Mnemon. Het was Alcibiades niet onbekend, dat diens broeder Cyrus het plan koesterde, zichzelven in plaats van zijn' broeder de kroon te verschaffen. Deelde hij, zoo dacht hij, den koning dit gewigtig geheim mede, dan zou deze hem niet ligt de middelen weigeren om Athene weder tot een zelfstandigen staat te maken. Om zeker te gaan, achtte hij het raadzaam zich eerst tot Pharnabazus te wenden, daar deze het best in staat was hem eene welwillende ontvangst bij den koning te bezorgen. Weldra kwam hij te Dascylium, in Bithynië, den zetel van Pharnabazus (2), aan. De satraap ontving hem vriendelijk en voorzag, op de wijze der Perzen, in zijn onderhoud. Kort daarna ging Alcibiades op weg naar Susa om met den koning de zamenkomst te houden, waarvan zooveel afhing. Intusschen had Pharnabazus het oor geleend aan een' voorslag, die de strekking had om Alcibiades te beletten zijn voornemen te volvoeren. Deze voorslag ging van Athene uit.

(1) Evenwel niet op den dag van de zege van Salamis, zooals Plut. *Lysand.* 15 zegt. Zie Grote, VIII, blz. 230, Noot 2. — (2) Xenoph. *Hist. Graec.* IV, 1 (15).

Hier, te Athene, had, kort nadat de stad was veroverd, de oligarchische partij, ten deele uit teruggekeerde ballingen bestaande, zich van de leiding der zaken meester gemaakt en, in overeenstemming met Lysander, uitgewerkt, dat het volk dertig mannen koos om eene staatsregeling te ontwerpen, volgens welke Athene in 't vervolg zou geregeerd worden. Hoewel alzoo dit denkbeeld niet van Lysander zelven uitging, beantwoordde het geheel aan zijn' wensch en haastte hij zich dus het zijne goedkeuring te geven. Overal elders, zoover zijn magtige arm reikte, in alle Thracische en Klein-Aziatische steden, die vroeger aan Athene gehoorzaamden, had hij, nog eer hij Athene zelf tot onderwerping dwong, een dergelijk bewind ingesteld, veelal van tien mannen, ten laatste ook op Samos, dat zich eindelijk toch had moeten overgeven. Die tienmannen, stout op den steun van Sparta of liever van Lysander, die alleen, in hunne schatting, Sparta vertegenwoordigde, ontzagen zich niet de grootste gewelddadigheden te plegen om hun doel, de uitroeijing der volkspartij, te bereiken. Zelve waren zij tegen opstand der bevolking voldoende beveiligd, doordien in elke stad eene Spartaansche bezetting gelegd werd met een' *harmost* — gelijk men de bevelhebbers dier bezettingen plagt te noemen, — ten einde, waar het noodig was, den tienmannen gewapenden bijstand te verleenen. Weldra bleek het, dat, wat de tienmannen in de steden van Klein-Azië waren, de dertig voor Athene zouden zijn. In plaats toch van een begin te maken met de taak, hun opgedragen, verschoven zij dit werk van den eenen dag tot den anderen en trokken het geheele bewind aan zich. Ook zij vroegen en verkregen eene Spartaansche bezetting, onder welker bescherming zij zich alles konden veroorloven. Zoo keerden — wil men Plutarchus (1) gelooven — de Atheners nog eens tot zichzelve in en erkenden, dat zij verkeerd hadden gedaan met Alcibiades, om dat verlies van weinige schepen, voor den tweeden keer te verbannen. Dit verlangen naar den vroegeren gunsteling verdroot de dertig. Zij trokken zijne goederen aan den staat en vaardigden eene verordening uit, waarbij hij voor balling werd verklaard. Nog was Critias, een van de voornaamste der dertig, niet gerust. Hij wendde zich dus tot Lysander en tot de regering van Sparta, hun voor oogen stellende, dat, zoo lang Alcibiades leefde, Athene niet zeker was voor de herleving der volksheerschappij. Lysander, die geene reden had om

(1) Plut. *Alcib.* 38.

Alcibiades persoonlijk te haten, gaf geen gevolg aan den wenk van Critias. Anders dachten Agis en de regering te Sparta er over. Zij zonden Lysander het bevel, den balling uit den weg te doen ruimen. Lysander, nu verpligt te gehoorzamen, eischte Alcibiades' hoofd van Pharnabazus, en liet hem weten, dat, indien hij aan zijn verlangen niet voldeed, het onzeker was, of het verbond, hetwelk tusschen Sparta en Perzië bestond, nog van langen duur kon zijn. Hierop zond Pharnabazus zijn' oom Susametres en zijn onechten broeder Bagaeus of Magaeus af om den moord te plegen. Deze mannen, de bewoners van het vlek Melissa in Phrygië (1), waar Alcibiades eenigen tijd van de reis uitrustte en den nacht doorbracht, als werktuigen gebruikende, lieten de hut, waar hij vertoefde, 's nachts in brand steken. Door het geknetter der vlammen plotseling ontwaakt, verlaat hij in der ijl zijne brandende woning, maar wordt door de barbaren uit de verte met eene hagelbui van pijlen doorboord (2). Zoo kwam Alcibiades tegen 't einde van 404 om (3).

§ 20.

Griekenland van het einde van den Peloponnesischen oorlog tot het einde zijner onafhankelijkheid (4).

Zoo was dan na zevenentwintigjarigen kampstrijd Athene gevallen,

(1) Volgens Athenaeus, Ed. Schweigh., XIII, p. 574, *e* (tom. V, p. 76, 77). — (2) Zie over de laatste lotgevallen en den dood van Alcibiades: Isocrat. *de bigis*, § 46, 49 sq., in *Orat. Attici*, Ed. Bekker, II, p. 511 sq. Plut. *Alcib.* 37—39. Nepos, *Alcib.* 9, 10 met de noten van Nipperdey. — Een verhaal, van het bovenstaande afwijkende, vindt men, uit Ephorus geput, bij Diod. XIV, 11; andere bijzonderheden omtrent de wijze, waarop Alcibiades is omgekomen, zoowel bij Plut. t. a. p., als bij Just. V, 8. Vgl. Grote, *Hist. of Greece*, VIII, blz. 311 vlg. — (3) Clinton, *fasti hell.*, 3e edit., II, p. 94. — (4) Bronnen: Xenoph. *Hist. Graeca* II, 3, 4; III, 1, 2, 3, 4, 5; IV, 1—8; V, 1, 2, 3, 4; VI, 1, 2, 3, 4, 5; VII, 1, 2, 4, 5. (Xenoph.), *Agesil.* 1, 2. Ctes. *Pers.* c. 63. Aeschin. *advers. Ctesiph.* § 107 sq. (Ed. Imm. Bekker III, p. 501 sq.). Demosth. *de corona* p. 277 sq., § 191 (Ed. Dindorf I, p. 291 sq.); p. 286 sq., § 222 sq. (Ed. Dind. I, p. 299 sq); p. 293—300, § 247—277 (Ed. Dind I, p. 306—314). Diod. XIV, 3—6, 17, 19, 32—36, 39, 79—86, 97—99, 110; XV, 5, 12, 19—23, 25, 27—36, 40, 45—47, 51—57, 59. 62—67, 72, 77—79, 81—89, 91; XVI, 7, 21, 22, 23—38, 56—62, 84—89; XVIII, 56. Plut. *Lysand.* 15, 21, 27; *Artaxerx.* 6, 20—23; *Agesil.* 6—28, 31—35; *Pelopid.* 5—15, 20, 24, 25, 30, 31; *Phoc.* 6, 7; *Demosth.* 18—20; *de genio Socrat.* 4, 25—33. Nepos (Ed. Nipperdey) *Agesil.* 2—5; *Conon* 2—5; *Thrasyb.* 1—3; *Pelopid.* 1—4; *Epaminond.* 7—9; *Timoth.* 2, 3. Just. V, 9, 10; VIII, 1—5; IX, 3. Paus. I, 2 (2); III, 9; IV, 26 (2 en 5), 27 (3 sq.); VIII, 8 (7—10), 27; IX, 13; X, 2, 8 (2) Nieb. *Vorträge* II, blz. 234—416. Krafft in Pauly III, blz. 147 vlg. i. v. *Epaminond.*; IV, blz. 1294

neergedaald van de hoogte, waarop het als Griekenlands eerste staat had geschitterd. Zesenzeventig jaren na den slag bij Salamis werden op last van Sparta de muren geslecht, die Themistocles eens tegen datzelfde Sparta had laten bouwen. Die val was niet plotseling. Integendeel, de oorzaken liggen nog in Pericles' tijd. Dezen grooten staatsman is reeds in de oudheid verweten, dat hij met de inkomsten van den staat de behoeften van 't volk in gelijke mate heeft doen toenemen, dat hij het volk traag, geldzuchtig en te gretig naar genot heeft gemaakt. Dit verwijt is in vele opzigten gegrond. Hij behoefde voor zijne groote doeleinden een volk, dat van hem alleen afhing. Dit vond hij in de Atheners, zoodra hij het middel had bedacht, waardoor hij, behalve door 't overwigt zijner gaven, hen geheel aan zich kon binden. Dit middel waren de gelden, die de staat ter bezoldiging van bewezen diensten op velerlei wijze door de burgers liet trekken. Hierbij kwamen gelduitdeelingen en openbare maaltijden, door de aanzienlijken aan de armere volksklassen verstrekt. Sinds Pericles' tijd hadden Athene's burgers, wier volkplanters hunne geschillen ook in de moederstad moesten laten beslechten, als regters in zooveel regtsgedingen zitting te nemen, dat te Athene meer vonnissen waren te vellen dan in 't geheele overige Griekenland. Menigen dag zat bijna een derde gedeelte der burgers teregt. Hieruit ontstond die overdreven zucht voor regtspreken, die Aristophanes in de »Wespen" ten toon stelt. Zoo werden de burgers afkeerig van hunne dagelijksche bezigheden, regtsverdraaijers en als schapen, die aan den leiband der volksleiders liepen.

Zoolang nu Pericles leefde, kwamen de nadeelige gevolgen van zijn stelsel nog niet duidelijk aan het licht. Door zijne groote eerlijkheid boezemde hij het volk eerbied in. Door de onweerstaanbare magt, waarmede hij de gemoederen beheerschte, beteugelde hij de luimen en de verkeerde neigingen der groote menigte. Doch tegen den avond zijns levens pakten zich aan den horizon de wolken zamen, die zich, toen hij de oogen had gesloten, ontlastten. Hoe onbillijk het ook zou zijn, Pericles aansprakelijk te maken voor al de rampen, die den staat later troffen, zoo valt toch niet te loochenen,

---

vlg. i. v. *Lysander;* V, blz. 1284 vlg. i. v. *Pelopid.* Grote VIII, blz. 280, 290 vlg.; X, 72—358; XI, blz. 219—257, 293—300, 420—428, 468—510. Hertzberg in Ersch u. Gruber, I *Sect.* LXXX, i. v. *Griechenland*, blz. 390 vlg., een werk, dat in 1862 in 't licht kwam en waarvan ik slechts het laatste gedeelte heb kunnen raadplegen.

dat hij vele gebruiken in zwang bracht, welke van lieverlede in misbruiken ontaardden, en de burgers een' weg deed inslaan, die op 't verderf van den staat uitliep. Wel waren onder zijn bewind de groote sommen, die in de schatkist vloeiden, grootendeels tot grootsche en edele doeleinden besteed, maar deels ook in ijdele uitgaven verspild. Hoe meer de Atheners zonder eigen inspanning in schitterende pracht wilden leven, des te zwaarder was het juk geworden, den bondgenooten opgelegd. Niet dan langzaam werkte dit vergif, omdat het lang te strijden had met het gevoel van eigenwaarde, dat bij de zelfbewustheid van de zege, op de barbaren behaald, de Atheners bezielde en omdat de eerzucht en de hoop op rijke vergoeding hen geene opoffering deden schromen. Maar toen de bronnen der inkomsten begonnen uit te droogen en de zedelijke krachten steeds afnamen, verloor Athene zijne zelfstandigheid en lag gereed om de buit te worden van hem, die stoutmoedigheid aan geluk paarde (1).

Men pleegt aan het bewind, dat na de verovering der stad werd ingesteld, den naam van de »dertig tyrannen" te geven. Dit is een naam, die hier geheel in strijd is met het begrip van 't woord »tyran", weshalve Xenophon hen ook slechts de »dertig" heet, er bijvoegende, dat de Atheners den tijd hunner heerschappij dien der regeringloosheid noemen (2). De voornaamsten hunner waren Critias en Theramenes. In den Piraeus werd het oppergezag op dezelfde wijze aan tien mannen opgedragen. De dertig heerschten in alle opzigten zonder eenige beperking. Zij benoemden een nieuwen senaat en nieuwe overheden. Zij begonnen met het vervolgen van hen, die zich aan eenig misdrijf hadden schuldig gemaakt, maar weldra wendden zij zich tegen ieder, die hun verdacht scheen, bovenal tegen de rijken. Met de grootste willekeur beschikten zij, stout op de ondersteuning der Spartaansche bezetting, over leven en eigendom. Geen van Athene's inwoners had het burgerregt, behalve 3000 van de aanzienlijksten, welke zoowel dit als de uitsluitende vergunning om wapens te dragen als een geschenk van

(1) (Xenoph.) *de republ. Atheniens.* I, 16, 17; III, 2. Plato, *Gorg.* p. 515 *e* (Ed. Imm. Bekker tom. III, p. 340). Plut. *Pericl.* 9, 11. Westerm. in Pauly V, blz. 1337 vlg. i. v. *Pericles.* Hermann, *Antiq.* I, blz. 356 vlg. Nieb. *Vorträge* II, blz. 32 vlg. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 304, 306, 318, 319. Plass, *die Tyrannis*, II, blz. 11 vlg. — (2) Xenoph. *Hist. Graec.* II, 3 (1). Vgl. Hermann, *Lehrb. der Griech. Antiq.* 3e Edit. I, p. 381 vlg. § 168. Plasz, *die Tyrannis in ihren beiden Perioden bei den alten Griechen* 2e Ausg. II, blz. 64, 65.

de dertig ontvingen en zich alzoo, ook zoo zij hiertoe gezind waren, niet tegen hen konden verzetten. Men begroot het getal van hen, die op bevel van de dertig gedurende de acht maanden van hun bewind ter dood werden gebracht, op 1300 à 1500 (1). Weldra kwam er evenwel verdeeldheid onder de tyrannen zelve. Tegenover Theramenes, die tot gematigdheid ried, stond Critias, dien de meesten vreesden en die daarom niet schroomde ook Theramenes zelven te laten ombrengen. Nu kenden de dwingelanden geen' paal of perk meer. Opdat zij verder niet den minsten tegenstand zouden te vreezen hebben, vaardigden zij eene verordening uit, waarbij zij gelastten, dat elk, wiens naam niet op de lijst der drie duizend burgers stond, de stad moest verlaten. Ten gevolge hiervan verlieten eene menigte menschen Athene en begaven zich naar den Piraeus, Thebe, Argos of eenig ander naburig oord. Groot was het getal der plaatsen, waar men eene toevlugt kon zoeken, niet. Ter wille toch van de dertig verboden de Spartanen alle leden van hun verbond, eenigen Atheenschen vlugteling binnen hunne muren op te nemen.

Slechts weinige van Griekenlands steden waagden het van dit verbod af te wijken. Maar tot die weinige behoorden Argos en Thebe. Deze staten hadden reeds te veel gezien van Sparta's opperheerschappij over Griekenland, dan dat zij er nog even groote voorstanders van zouden geweest zijn als ten tijde van den Peloponnesischen oorlog. Te vergeefs had Thebe, teregt bewerende, dat men de overwinning evenzeer aan de bondgenooten als aan Sparta had te danken, bij het einde van dien oorlog, een deel gevraagd van het overschot der gelden, door Cyrus aan Lysander verstrekt, alsmede van den rijken buit, door dien bevelhebber naar Sparta gebracht (2). Niet minder verbitterde de bondgenooten de heerschzuchtige wijze, waarop Lysander zich allerwege gedroeg. Terwijl de stemming in Griekenland ten opzigte van Sparta dus hier en daar veranderde, beraamden eenigen van hen, die uit Athene naar Thebe geweken waren, een plan om Athene van den druk der dertig te bevrijden. Aan 't hoofd dier mannen, wier aantal eerst slechts 30 tot 70 beliep, dat evenwel spoedig zeer aangroeide, stond Thrasybulus (zie blz. 369). Met die geringe hulp bezette hij, door andere hoofden, als Anytus, bijgestaan, eerst Phyle, eene vesting ten o. van Athene, en trok, na de tyrannen te hebben belet ze te hernemen, naar den

(1) Hermann, *Griech. Antiq.* I, blz. 383. — (2) Xenoph. *Hist. Graec.* III, 5 (5, 12). Plut. *Lysand.* 27. Just. V, 10 voegt er Corinthe bij. Vgl. Grote VIII, blz. 260, Noot. 1.

Piraeus en Munychia. Met verontwaardiging wees hij het aanbod der tyrannen om eene plaats onder hen in te nemen van de hand. In den Piraeus greep een gevecht met de troepen der dertig plaats, waarin Critias sneuvelde. Met hem was de ziel uit het oligarchisch bewind geweken. Hiertegen verklaarden zich thans ook de drieduizend te Athene, zoodat diegenen, die er over waren van de dertig, afstand van 't bewind moesten doen en zich naar Eleusis begeven, terwijl het hoogste gezag over den staat en het sluiten van een verdrag met de uitgewekenen aan tien mannen, één uit elke phyle, werd opgedragen. Doch tot het laatste waren de tienmannen niet genegen. In plaats van hiervoor moeite aan te wenden zonden zij, terwijl de vijandelijkheden tusschen de stad en de uitgewekenen voortduurden, twee van hen naar Sparta, ten einde om bijstand tegen den gemeenschappelijken vijand te vragen. Hetzelfde vroegen de dertig uit Eleusis. Op raad van Lysander werd aan dit verzoek voldaan. Zelf trok hij aan 't hoofd van eene huurbende landtroepen naar Athene, terwijl zijn broeder Libys met eene vloot naar den Piraeus stevende. Maar ter naauwernood had hij zich uit Sparta verwijderd, of koning Pausanias kreeg, volgens zijn verlangen, last van drie ephoren om, naar het heette, met hetzelfde doel een leger, uit Spartanen en bondgenooten bestaande, naar Athene te voeren. Met der daad toch was zijn voornemen, als middelaar de geschillen tusschen de partijen bij te leggen en Lysander de gelegenheid te ontnemen, de stad geheel van hem afhankelijk te maken. Hij slaagde geheel naar wensch. In overeenstemming met de verschillende partijen der Atheners en met de regering van Sparta werd vastgesteld, dat alle Spartanen Athene verlaten zouden en eene algemeene vergiffenis, behalve voor de dertig en de tien mannen, die Lysander in den Piraeus had aangesteld, zou worden afgekondigd. Eleusis werd nu van Athene afgescheiden, en kwam onder 't bewind der oligarchische partij, terwijl Pausanias met al wat Spartaan was naar de Peloponnesus terugtrok en Thrasybulus in 403 zijn' intogt te Athene hield.

Teregt bleef later, boven vele andere, het jaar 403 in de herinnering der Atheners voortleven; het kreeg zijn' naam naar den archon Euclides, die na het jaar der regeringloosheid de reeks dezer overheidspersonen opent. Het eerste, wat men deed, was, de amnestie te bekrachtigen, die met zeldzame trouw werd nagekomen, want niemand werd om daden of gezegden uit vroegeren tijd ter dood gebracht. Weldra volgde de hereeniging met Eleusis.

De dertig brachten troepen bijeen om een' aanval op Athene te wagen. Hen voorkwamen Thrasybulus en de zijnen en overreedden de goedgezinden te Eleusis, zich weder met Athene te verzoenen. Thans herleefden te Athene alle instellingen uit Solons tijd: de archonten, de volksvergadering, de raad der vijfhonderd, de regtbanken, ook de areopagus, als wachter der wetten. Daar men echter de eene en andere wijziging in Solons staatsregeling noodzakelijk achtte, droeg men deze taak aan een aantal mannen, opzettelijk hiervoor benoemd, op (1). Geleek het vernieuwde Athene op die wijze in vele opzigten op het oude, in magt schoot het, in vergelijking met de vorige dagen, verre te kort. En nog jaren lang duurde die toestand, dat de staat onmagtig ter neer lag als de zieke, die zijne herstelling alleen aan zijn krachtig gestel heeft te danken. En ook toen later de dag was aangebroken, waarop de zieke volledig hersteld kon heeten, toen Athene, gelijk wij beneden zullen zien, weer aan 't hoofd stond van een tal van bondgenooten, was het nieuwe Athene toch niet, wat het oude was geweest. Al kon men de vroegere vormen weder invoeren, de aloude geest was voor immer gevloden. Vele van de verschijnselen, boven (zie blz. 386) geschetst, die den val van den staat hadden berokkend, waren blijven bestaan. Andere kwamen er bij. Zoo werd in 395, op voorslag van Agyrrhius, die wegens verduistering van gelden een' tijdlang gevangen zat, weder eene bezoldiging van drie obolen ingesteld voor hen, die de volksvergaderingen bijwoonden (zie blz. 308). Ook de theorica (zie blz. 309) herleefden omstreeks dien tijd en droegen er veel toe bij om de staatskas uit te putten, inzonderheid sedert het volk het ontwerp van den redenaar Eubūlus, een' tijdgenoot van Demosthenes, tot wet verhief. Dit ontwerp bepaalde, dat al de gelden, die van andere staatskassen overschoten, in die der theorica moesten gestort worden en ieder, die voorsloeg deze sommen voor andere doeleinden, b. v. voor den oorlog, aan te wenden, des doods schuldig zou zijn. Hoewel het Demosthenes ten laatste, even vóór den slag bij Chaeronea, gelukte, deze gelden weder aan hunne oorspronkelijke bestemming, d. i. aan de krijgskas, terug te doen geven, geschiedde dit eerst, toen het kwaad gedaan en het te laat was om nog eene omkeering in den stand van zaken teweeg te brengen. Zeer na-

(1) Andoc. *de myst.*, § 81 vlg., in *Orat. Attici*, Ed. Bekker I, p. 125 vlg.

deelig werkte ook de hand over hand toenemende gewoonte der Atheners om de krijgsdienst hoe langer hoe meer aan bezoldigde huurlingen over te laten. Bitter, maar waar zijn de woorden, die Isocrates, een Atheensch redenaar uit de vierde eeuw v. C., zijne tijdgenooten in den mond legt: »Wij roemen op de daden onzer voorvaderen, maar doen het tegendeel van hetgeen zij deden" (1). Meer en meer week de vaderlandsliefde uit de gemoederen, om plaats te maken voor hebzucht, onregtvaardigheid, onomkoopbaarheid en andere ondeugden. De feesten ter eere der aloude goden werden niet verwaarloosd, maar aan de goden zelve geloofde de meerderheid niet langer (zie boven blz. 321). Men verdrong zich, gelijk weleer, om de helden op het tooneel te bewonderen, maar die helden kweekten er geene meer voor het leven. »Met den dood van Epaminondas, zegt Justinus, bezweek ook de kracht der Atheners, want nadat hij was gevallen, met wien zij steeds wedijverden, verspilden zij, in traagheid en verdooving verzonken, in feesten en spelen de inkomsten van den staat, voorheen aangewend ter uitrusting van vloten en legers, goede verzenmakers meer prijzende dan goede veldheeren. Toen werden de gelden van den staat, waarmede vroeger krijgslieden en roeijers werden onderhouden, onder de bevolking der stad verdeeld" (2).

Doch laat mij overgaan tot de gebeurtenis, die zonder twijfel de gewigtigste is uit die eerste jaren na de herkregen zelfstandigheid, tot den dood van Socrates. Lang had Socrates op de wijze, boven (zie blz. 324, 325) beschreven, geleefd en gewerkt, zonder dat hij in het uiten zijner meeningen was belemmerd. Eerst in zijn' ouderdom moest hij dit beleven. Melētus, een jong dichter, klaagde hem aan, omdat hij de goden, die de staat vereerde, verwierp, er nieuwe invoerde en de jeugd bedierf. Naar 't schijnt, drukte de aanklager met deze woorden ongeveer de algemeene denkwijze uit, die in zijn' tijd ten opzigte van den wijsgeer te Athene heerschte. Wanneer men bedenkt, dat Socrates zijne meening doorgaans meer aanduidde dan uitsprak, en op de hoofdonderwerpen let, waarover zijn onderhoud

---

(1) Isocrat. *de pace*, § 53, in *Orat. Attici*, Ed. Imm. Bekker, II, p. 225. — (2) Just. VI, 9. — Zie verder over de genoemde verschijnselen: Harpocrat. Ed. Lips., 1824, I, p. 88, i. v. Θεωρικὰ; Suidas, Ed. Bernhardy I, p. 1157 vlg., i. v. Θεωρικὰ; Philoch. *fr.* 85 en 135, in *Fragm. Hist. Graec.*, I, p. 397, 398, 406; *Scholia* in Aristoph. *Ecclesiaz.* 102, Ed. Dindorf, p. 316; Demosth. *Philipp.*, p. 46, § 28 (Ed. Dindorf I, p. 52); Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 247, 307, 315—317, 320—323; Pahl in Pauly I, blz. 974, i. v. *Attica*.

doorgaans liep, zal men zich over dit gevoelen zijner tijdgenooten niet te zeer verwonderen. Hoewel men niet kon bewijzen, dat Socrates ten opzigte van de goden van den staat een ongeloovige was, viel het niet te loochenen, dat hij het bestaan van één Opperwezen, dat boven gene stond, voor waar hield. Bovendien moet de wijze, waarop hij telkens over de bovennatuurlijke stemmen, die tot hem kwamen, sprak, de beschuldiging bij velen ingang hebben doen vinden. Het zwaarst echter zal het derde punt der aanklagt in de schaal hebben gewogen. Socrates kon niet anders beschouwd worden dan als een voorganger en leidsman, die eene geheel andere rigting volgde dan vroeger. Hij huldigde in de wijze, waarop hij de menschen zocht te ontwikkelen, nieuwe beginselen, in strijd met die, welke voorheen hadden geheerscht. En het kan niemand bevreemden, dat velen aan het verlaten der oude zeden en gewoonten de rampen, die Athene hadden getroffen, alsmede de verwildering der zeden toeschreven en het hem ten kwade duidden, dat mannen, als Alcibiades en Critias, zijne vrienden en leerlingen waren geweest.

Op de aangehaalde beschuldiging nu moest Socrates voor de heliasten verschijnen. Behalve Meletus traden de bovengenoemde staatsman Anytus en de rhetor (leeraar der welsprekendheid) Lycon mede als aanklagers op. Socrates hield zelf zijne verdedigingsrede. Hij weerlegt niet zoozeer de punten der aanklagt, noch tracht de regters voor zich te winnen, maar regtvaardigt, vol van 't gevoel zijner eigenwaarde en onschuld, zijn leven en werken. Hij zegt, dat, naar zijne overtuiging, zijne roeping in het zoeken naar wijsheid bestaat en hierin, dat hij zichzelven en anderen tot zelfonderzoek opwekt. Hij betuigt, dat de dood niets verschrikkelijks voor hem heeft, en dat hij, verre van dien te vreezen, hem als een' vriend zal begroeten, die hem van de kwellingen des ouderdoms bevrijdt. De indruk, dien zijne rede maakte, moet niet gering zijn geweest: hij werd door de honderden regters, die over de vraag te beslissen hadden, met eene meerderheid van slechts vijf of zes stemmen schuldig verklaard. Het gebruik wilde, dat, nadat de beschuldiger de straf, die hij voegzaam achtte, had genoemd, de beschuldigde eene ligtere er tegenover stelde. De aanklager had den dood geëischt: Socrates zeide, dat hij het billijkste loon voor zichzelven achtte, levenslang op staatskosten te worden onderhouden, doch dat hij, op aandrang zijner vrienden, eene boete van dertig minae voorsloeg. Hierop werd hij met eene groote meerderheid van stemmen ter dood ver-

oordeeld. Op zijn laatsten levensdag sprak hij met zijne vrienden over de onsterfelijkheid der ziel, en toen de avond viel, ledigde hij, zeventig jaren oud, den giftbeker, die in 't jaar 400 v. C. een einde aan zijn leven maakte. Zóó viel hij als een offer van de botsing der begrippen (1).

Gelijk Athene's toestand, zoo als wij zagen, ook na de herstelling zijner onafhankelijkheid verre van bloeijend was, was eveneens Sparta's kracht, in weerwil van de heerschappij, die het over Griekenland uitoefende, sinds jaren eer af- dan toegenomen. Naar den geest zijns wetgevers moest Sparta voor allen invloed van buiten gesloten zijn. Maar dit werd hoe langer hoe meer onmogelijk, naarmate het ruimer deel nam aan den oorlog tegen Perzië. Het vertoeven van koningen en veldheeren in de Grieksche volkplantingen van Klein-Azië en 't verkeer met de Perzen kweekte weelderigheid en verachting der oud-vaderlandsche zeden. Hierbij kwam, met de schatten, die de oorlog deed verwerven, bij velen hebzucht, een gebrek, waaraan zich b. v. Gylippus schuldig maakte (2). En sedert Lysander, hoewel zelf niet begeerig naar rijkdommen, zijne schepen, met goud en zilver bevracht, naar Sparta had doen terugkeeren (zie boven, blz. 375, 376, 380), begon de zucht naar 't bezit van edele metalen bij de Spartanen ingang te vinden en weken zij in dit opzigt vaak van Lycurgus' wetten af. »Te Sparta is zulk een overvloed van goud en zilver, als in geheel Griekenland niet wordt gevonden," zegt Plato (3). Eindelijk handelden zij in strijd met die wetten met betrekking tot de gelijkheid van vermogen. Gedeeltelijk was dit een natuurlijk gevolg van de vermindering van 't getal der burgers door 't onophoudelijk oorlogen. Anderdeels nam die ongelijkheid van vermogen zeer toe, sinds het wetsontwerp van Epitadeus, een' der ephoren, waarschijnlijk in de eerste helft der 4de eeuw v. C., werd aangenomen, hetwelk ieder veroorloofde, bij wijze van vrije gift of door een tes-

(1) Zie over den dood van Socrates: Xenoph. *Memorab.* I, 1 (1); 2 (9, 12, 64); 3 (1). IV, 8. Plato, *Apol. Socrat.*, p. 18, 19 (Ed. Imm. Bekker II, p. 280 sq.); p. 20, 21 (Ed. Bekker II, p. 288 sq.); p. 23—35 (Ed. Bekker II, p. 300—345); p. 36 (Ed. Bekker II, p. 345); p. 37, 38 (Ed. Bekker II, p. 349—355); Xenoph., *Apol. Socrat.*; Diod. XIV, 37; Diog. Laërt. Ed. Cobet II, § 40, 41, 42, 44 (p. 42 sq.); Zeller in Pauly VI (1), blz. 1246 vlg., i. v. *Socrates*; Ritter, *Gesch. der Philos.*, Zweite Aufl., II, blz. 27—35; Grote, *Hist. of Greece*, VIII, blz. 465—496. — (2) Plut. *Lysand.* 16; *Nicias* 28; *Pericl.* 22. Diod. XIII, 106. — (3) Plato, *Alcib. prim.*, p. 122 (Ed. Imm. Bekker VI, p. 101). Vgl. *ibid.* *Hippias major.*, p. 283 (Ed. Bekker VI, p. 190 sq.).

tament over zijn grondeigendom te beschikken (1). Van nu af gold dus de wet van Lycurgus omtrent het vervreemden van grondeigendom slechts voor zoover het verkoopen van landerijen verboden bleef. De schrijver van het boek »over den staat der Lacedaemoniërs" zegt, dat hij op de vraag, of de Spartanen hunne wetten in zijnen tijd nog naleven, geen bevestigend antwoord durft geven (2). Met die voortgaande verandering der zeden en gebruiken gingen wijzigingen in de staatsregeling hand aan hand.

De oorlogen en veroveringen maakten te Sparta het instellen van nieuwe ambten, b. v. dat van vlootvoogd en harmost, noodig. Het gevaar, hierin voor de staatsregeling gelegen, duidt Aristoteles aan door te zeggen, dat het ambt van vlootvoogd met een tweede koningschap gelijk staat (3). Hoe krachtig zulk een bevelhebber der vloot, zoodra de fortuin hem in den oorlog begunstigde, zich kon gevoelen, blijkt uit Lysanders toeleg — al is het ook niet meer dan een toeleg gebleven, — om het huis der Heracliden van den troon te stooten en dien telkens door den waardigsten der Spartanen te doen beklimmen (4). Verder nam, zoo als boven (zie blz. 226, 227) is aangetoond, de magt der ephoren voortdurend toe. Eindelijk ontstond er onder de Spartaansche burgers, in weerwil dat hun getal zoozeer was afgenomen, nog eene splitsing in meer gegoeden en armeren. De laatsten, bij gebrek aan heloten, wier aantal sinds den derden Messenischen oorlog insgelijks zeer was verminderd, hunne landerijen zelve moetende bebouwen en niet meer in staat zijnde, de kosten voor de sussitia en 'tgeen de levenswijze te Sparta bovendien vereischte te dragen, werden van 't genot der voordeelen, die 't volle burgerregt gaf, uitgesloten. De overigen werden nu *ὅμοιοι* (gelijken) genoemd in tegenstelling met de anderen, *ὑπομείονες* (geringen) geheeten. Het kwam bij niemand op, dat men, om de staatsregeling van den ouden tijd in stand te houden, de klasse der Spartanen, der staatsburgers, uit de perioiken had kunnen aanvullen. In plaats hiervan waren, sedert de vierde eeuw, de *ὅμοιοι* nu de eenigsten, die, met uitzondering van het ephoraat, alle regten hadden, welke voorheen het deel der Spartanen waren geweest, en die alle ambten bekleedden. Ook moet in dien tijd het onderscheid tusschen de groote en de kleine volksvergadering, alleen uit de *ὅμοιοι* zamengesteld, zijn ontstaan, iets, wat men op grond eener uitdrukking,

---

(1) Arist. *Polit.* II, 6 (10). Plut. *Agis* 5. Vgl. Hermann, *Antiq.* I, p. 111, 112, § 47. Krafft in Pauly III, blz. 198, i. v. *Epitadeus.* — (2) (Xenoph.) *de republ. Laced.* 14, 1 en 7. — (3) Arist. *Polit.* Ed. Schneider II, 6 (22). — (4) Plut. *Lysand.* 24, 30.

bij Xenophon (1) voorkomende, vermoedt, zonder dat men in staat is over den werkkring dier beide vergaderingen iets anders dan gissingen in 't midden te brengen. Zoo werd de regering te Sparta allengs meer eene oligarchie (2).

Scheen het hem, die op den binnenlandschen toestand van Sparta het oog vestigde, dat de kracht van den staat weleer grooter was dan tegen 't einde der vijfde eeuw, het tegendeel had plaats met de magt, die Sparta buiten zijne muren uitoefende. Nimmer had het over grooter uitgestrektheid van gebied de hegemonie gehad. Maar Sparta wist beter te gehoorzamen dan te heerschen (3). Zoolang het alleen aan 't hoofd van de staten der Peloponnesus had gestaan, kon het met zijne inkomsten zijne uitgaven bestrijden. Maar sinds zijne heerschappij zulk een groot gebied omvatte, moest het over meer gelden kunnen beschikken. Vandaar schattingen, den Griekschen staten opgelegd, zoo zwaar, dat zij meer dan duizend talenten beliepen (4). Deze, gevoegd bij de dwingelandij der tienmannen en harmosten, verwekten weldra zulk eene ontevreden stemming onder de Grieken, als te voren nimmer tegen Athene had geheerscht. Ook aan andere gronden voor die ontevredenheid ontbrak het niet. De Messeniërs werden met geweld uit Naupactus (zie boven blz. 302) verdreven en die stad aan de Locriërs teruggegeven, Elis tot het overgeven zijner oorlogschepen en de vrijlating zijner perioiken gedwongen. Vervlogen waren de dagen, waarin Sparta's zedelijke invloed zoo groot was geweest, dat het slechts één' gezant had behoeven te zenden om den vrede tot stand te brengen tusschen twee geschil voerende staten (5). Voorheen hadden de Spartanen zich beijverd om den voorrang te verdienen: thans was het hun streven te heerschen, niet de heerschappij waardig te zijn (6). Omdat het zooveel geld noodig had, was het genoodzaakt geweest, gedurende den Peloponnesischen oorlog (zie blz. 364, 368 en 375) de kusten van Klein-Azië aan Perzië prijs te geven. Het liet zich verwachten, dat het, nu geheel Griekenland aan zijne voeten lag,

---

(1) Xenoph. *Hist. Graeca* III, 3 (8). — (2) Zie nog over die omkeering te Sparta: Xenoph. *Hist. Graeca* III, 3 (5); *de republ. Lacedaem.* III, 3; X, 7; Arist. *Pol.* II, 6 (15, 21); 7 (4). V, 6 (7); Plut. *Lycurg.* 30; *Lysand.* 16, 17; Schoem. *Antiq. Jur. Publ. Graec.*, p. 119, 124; Hermann, *Antiq.* I, p. 68 vlg.; Fuchs in Pauly VI (1), blz. 1351 vlg., i. v. *Sparta.* — Het spreekt vanzelf, dat de tijd niet naauwkeurig kan bepaald worden, in welken elk der bovenstaande verschijnselen valt. — (3) Plut. *Lycurg.* 30. — (4) Diod. XIV, 10. Polyb. VI, 49. — (5) Plut. *Lycurg.* 30. — (6) (Xenoph.) *de republ. Laced.* XIV, 5.

ook zijn' invloed tot de Grieksche steden in Klein-Azië wenschte uit te strekken. Hiertoe bood zich eene uitnemende gelegenheid aan. Cyrus, het voornemen hebbende opgevat zijn' broeder Artaxerxes II te beoorlogen, liet de Spartanen weten, dat hij gaarne het bewijs mogt erlangen, dat zij niet minder goed jegens hem gezind waren dan hij jegens hen was geweest. Op die aanvraag werd hem ruime hulp verstrekt (zie boven blz. 175, 176). Maar zij baatte hem evenmin als zijne duizenden Aziaten. Bij Cunaxa werd zijn lot beslist.

Wederom werd Tissaphernes, gelijk voorheen, landvoogd over het meerendeel der gewesten van Klein-Azië. Het was natuurlijk, dat hij zoowel hierom als uit wraak, omdat de Aziatische Grieken de zaak van Cyrus waren toegedaan geweest, de steden dier Grieken, die hem weigerden te gehoorzamen, met gewelddadigheden bedreigde. Deze vroegen de Spartanen, de beheerschers van Griekenland, om hulp. Van den anderen kant was de goede verstandhouding, die in de laatste jaren van den Peloponnesischen oorlog tusschen de Spartanen en het Perzische hof had bestaan, verbroken: in de legerplaats van Clearchus toch hadden de Perzen de brieven gevonden, die Cyrus met de veldheeren der Lacedaemoniërs had gewisseld (1). Alzoo van twee zijden tot den oorlog gedrongen, zonden de Spartanen troepen naar Klein-Azië, om de Perzen te bestrijden. Eerst behaalden zij weinig voordeelen, doch sinds Agesilaus II, in 397 koning geworden, aan het hoofd van 't leger stond, namen de zaken eene gunstiger wending. Hij deed menigen strooptogt in Klein-Azië, liet zich door den eenen satraap, Tissaphernes, betalen, om het gebied van den anderen, Pharnabazus, te plunderen en versloeg Tissaphernes bij de Pactolus in Lydië; maar eer hij zijne veel omvattende plannen had volvoerd, werd hij door de ephoren terug geroepen. Hoezeer ook alle uitzigt op roem nu voor hem vervlogen was en hoe luide de Aziatische Grieken, die hij aan hun lot moest overlaten, klaagden, toch aarzelde hij, als een onderdaan der wetten, geen oogenblik. De oorzaak zijner terugroeping was dat eenige steden in Griekenland zelf, een gewillig oor aan de inblazingen der Perzen leenende, Sparta dwongen aan zijne eigene verdediging te denken.

Immers het zaad der ontevredenheid, door de verdrukking der Spartaansche beambten gestrooid, was begonnen welig te ontkiemen.

---

(1) Nieb., *Vorträge*, II, blz. 234. — Waarop dit steunt, heb ik niet kunnen vinden.

Hadden Argos en Thebe het magtige Sparta reeds durven weerstreven (zie boven blz. 388), toen het nog op het toppunt zijner magt stond, ook andere staten hadden allengs den moed gekregen, blijken te geven van den afkeer, dien al wat Griek was voor Sparta's overheersching koesterde. Athene, hoe zwak ook, toch weder zelfstandig, had geene troepen naar 't leger gezonden, dat Agesilaus naar Azië voerde. Thebe en Corinthe hadden geweigerd den oorlog mede te voeren (1). Argos was zelfs niet gevraagd. Inmiddels liet Artaxerxes II, om Parysatis' haat tegen Tissaphernes te bevredigen, dezen landvoogd, die hem wegens zijn ongelukkig krijg voeren verdacht was geworden, door Tithraustes uit den weg ruimen en benoemde dezen in diens plaats tot landvoogd. Geen wonder dat toen Tithraustes een' Rhodiër, Timocrates geheeten, naar Griekenland zond om te trachten een verbond tegen Sparta teweeg te brengen, deze weldra in zijne zending slaagde. Geholpen door de vijftig talenten, die hij medenam en onder de hoofden der democratische partij uitdeelde, overreedde Timocrates vier van Griekenlands voornaamste staten, Athene, Thebe, Argos en Corinthe, zich, zoodra eene geschikte gelegenheid werd gevonden, openlijk tegenover Sparta te stellen. De gelegenheid liet zich niet lang wachten. Tegen 't einde van 't jaar 395 braken er grensgeschillen uit tusschen de Opuntische Locriërs en de Phocensen. De Thebanen stonden de Locriërs bij, de Phocensen verzochten Sparta om hulp. Met vreugde hoorden de Spartanen dit verzoek en verklaarde Thebe den oorlog, die den naam Corinthische of Boeotische oorlog draagt (2). Maar Thebe vond bondgenooten in Athene, Thebe en Argos, en noopte zoovele staten van Noord- en Midden-Griekenland tot afval van Sparta, dat welhaast Phocis en het Boeotische Orchomenus de eenigste staten buiten de Peloponnesus waren, die Sparta getrouw bleven. Daarom en omdat Lysander in den slag bij Haliartus het leven had verloren, moest dus Agesilaus terugkeeren.

In Griekenland teruggekomen, zegevierde Agesilaus II in 394 bij Coronea. Doch kort daarna leden de Spartanen een verlies, waartegen de zege, bij Coronea behaald, niet opwoog. Het was de nederlaag ter zee bij Cnidus, aan Pisander, Agesilaus' zwager, die aan 't hoofd stond van de Spartaansche vloot en hier omkwam, toegebracht door Pharnabazus en Conon, die zich na den slag bij Aegospotamoi in betrekking had gesteld tot dezen landvoogd en wien

(1) Xenoph. *Hist. Graec.* III, 5 (5); VII, 1 (34). — (2) Diod. XIV, 81. Nepos, *Agesil.* 5. Pausan. III, 9 (12).

de koning door diens toedoen tot bevelhebber der Atheensch-Perzische vloot had benoemd. Deze overwinning zette kracht bij aan Conons streven om zijne vaderstad uit hare diepe vernedering te doen verrijzen. Te dien einde wendde hij zich, met Pharnabazus vereenigd, tegen de eilanden en Aziatische steden, waarin nog Spartaansche bezettingen met harmosten lagen, en verjoeg ze schier allerwege. Welk eene verandering in den omvang van Sparta's heerschappij binnen zoo weinige jaren! »Voorwaar, zegt Pausanias, de Ioniërs toonden hier de gezindheid, welke ten allen tijde die van alle volkeren is, het met hen te houden, die het magtigst zijn (1). Zelfs durfden de Atheners Sparta in de Peloponnesus bestoken. Maar nog grooter nadeel was het voor Sparta, dat Conon, met goedvinden van Pharnabazus en door hem rijkelijk met geld ondersteund, de lange muren, die van Athene naar den Piraeus voerden (zie boven blz. 285 en 286, niet den derden, waarvan blz. 312 gesproken wordt en die niet hersteld werd (2)), weder liet opbouwen. Zelfs de Thebanen zonden arbeiders en geld om de muren te herstellen, over welker val zij vóór tien jaren hadden gejuicht. Toch hadden de Atheners, die de heerlijkheid van den eersten tempel hadden gezien, reden genoeg, om op 't gezigt van den tweeden te weenen. Deze naauwe verbindtenis tusschen Athene en Perzië maakte der Spartanen argwaan gaande. Bovendien begon ook het Atheensche landleger gevaarlijk voor hen te worden, sinds I p h i c r a t e s, de beroemdste van Athene's veldheeren uit dien tijd, aan het hoofd van dat leger stond. Hij toch wierf, overeenkomstig de gewoonte, sinds den Peloponnesischen oorlog meer en meer in Griekenland opgekomen, om met huurtroepen, in plaats van met eigen burgers, te strijden (3), voor het Perzische geld dergelijke benden, en wendde, door ze met ligte schilden (peltae) en andere wapens te voorzien, bij voorkeur eene soort van voetvolk aan, die het midden hield tusschen de zwaar- en de ligtgewapenden, welke men »peltastae" noemde (4).

Het eene zoowel als het andere bracht teweeg, dat men te Sparta gehoor begon te geven aan A n t a l c i d a s, een' tegenstander van Agesilaus, die met anderen van meening was, dat men voor geene opofferingen moest terugdeinzen, mits men het verbond tusschen

(1) Paus., *Descript. Graec.* VI, 3 (17). — (2) Grote IX, blz. 322. — (3) Vgl. Plasz, *die Tyrannis*, Zweite Ausg. II, blz. 18—25. — (4) Diod. XV, 44. Nepos, *Iphicrat.* 1 met de noten van Nipperdey. Vgl. Krafft in Pauly IV, blz. 250 i. v. *Iphicrates*; Nieb. *Vortr.* II, blz. 253 vlg. en Grote, IX, blz. 335.

Perzië en Athene, dat hoe langer hoe geduchter voor Sparta dreigde te worden, wist te verbreken. Zoo kwamen de ephoren tot het besluit, om in 392 Antalcidas, een' sluw en behendig man, naar Tiribazus, thans landvoogd van Tissaphernes' vroegere satrapie, te zenden, ten einde dezen tegen Conon in te nemen en voor Sparta den weg tot vrede met Perzië te banen. Het gelukte Antalcidas binnen kort, Tiribazus te doen gelooven, dat Conon de gelden, hem door den koning verstrekt, hoofdzakelijk gebruikte om de magt van Athene, vroeger zoo gevaarlijk voor Perzië, te herstellen. Niet zoo voorspoedig ging het met het bereiken van het tweede doel zijner zending. Zoodra toch de Grieksche bondgenooten, die Sparta beoorloogden, van den togt van den Spartaanschen gezant waren onderrigt, zonden zij eveneens een gezantschap naar den landvoogd, aan welks hoofd Conon stond. In hun bijzijn sloeg Antalcidas, uit naam van Sparta, twee voorwaarden voor, die weldra de hoofdbepalingen van den vrede werden. Stemde reeds de omstandigheid, dat deze voorwaarden van Sparta kwamen, de gezanten der bondgenooten tot argwaan, ook haar inhoud mishaagde hun zoo, dat weldra alle verdere onderhandelingen werden afgebroken.

Intusschen waren de Spartanen den oorlog zoo moede, dat zij niet rustten, eer de vrede was gesloten. Één hinderpaal, die zich tegen hunne wenschen had aangekant, was weggenomen. Tiribazus had Conon onmiddellijk na 't afbreken der onderhandelingen gevangen genomen, uit welke gevangenschap hij eerst later ontsnapte (1). Nu reisde hij met zijn' vriend Antalcidas naar het Perzische hof om dat, wat beiden wilden, tot stand te brengen. Artaxerxes II, hoe afkeerig ook van Sparta (2), achtte de voorslagen van Antalcidas tezeer in zijn belang, dan dat hij er zich tegen kon verzetten. Daarenboven wist Antalcidas door zijne onderdanige, den Griek onwaardige houding den koning zoozeer voor zich te winnen, dat hij niet alleen de ontworpen bepalingen goedkeurde, maar zelfs verklaarde, dat hij de Spartanen zou ondersteunen tegen de Grieksche bondgenooten, in geval zij mogten weigeren, de gestelde voorwaarden aan te nemen.

Dat dit in der daad 's konings gezindheid was, bleek weldra. In 387 met Tiribazus naar Sardes teruggekeerd, zag Antalcidas zich, inzonderheid door den krachtigen bijstand der Perzen, weldra

---

(1) Zóó volgens Nepos, *Conon* 5. Vgl. Xenoph. *Hist. Graeca* IV, 8 (16); Diod. XIV, 85; Paus. 1, 3 (2) en Nipperd. op Nepos t. a. p. — (2) Plut. *Artax.* 22.

aan 't hoofd van eene zoo talrijke vloot gesteld, dat de Atheners, in aantal van schepen verre voor hem onderdoende, overal voor hem moesten wijken. Dit vooral noopte de Atheners, eindelijk op het stuk van den vrede toe te geven. Vol bange vrees herdachten zij de droevige dagen, die voorbij waren, en beefden bij het besef van de mogelijkheid eener tweede nederlaag, gelijk die van Aegospotamoi was geweest. Van Athene's bijstand verstoken, wilden ook de overigen den oorlog niet voortzetten. Naauwelijks had dus Tiribazus bekend gemaakt, dat alle Grieken, die geneigd waren de vredesbepalingen aan te nemen, welke de koning had opgesteld, bij hem, waarschijnlijk te Sardes, moesten verschijnen, of de gezanten van al de in den oorlog betrokken staten kwamen opdagen. Hier opende Tiribazus in hunne tegenwoordigheid het geschrift, dat de voorwaarden van den vrede van Antalcidas behelsde, en de Grieken hoorden als 's konings wil verkondigen, dat alle Grieksche steden in Azië, benevens het eiland Cyprus, aan Perzië zouden behooren; dat alle andere Grieksche steden en eilanden, zoowel groote als kleine, geheel zelfstandig zouden zijn en op zichzelve staan, behalve Lemnos, Imbros en Scyros, welke Athene mogt behouden; eindelijk dat de koning in vereeniging met die staten, welke den vrede aannamen, elken staat te land en ter zee zou beoorlogen, die hem verwierp. De Spartanen beschouwden zich, met goedvinden des konings, als belast met de taak om den vrede te voltrekken en voor 't nakomen der bijzondere bepalingen te waken. Nadat de gezanten deze voorwaarden aan hunne medeburgers hadden bekend gemaakt, werd er kort daarna, vermoedelijk te Sparta, eene tweede bijeenkomst gehouden. Hier was niemand, die zich tegen den vrede verzette (1).

In elk opzigt was deze vrede smadelijk voor de Grieken. »Is het billijk, dat werk een' vrede te noemen, zegt Plutarchus, hetwelk de schande en 't verraad der Grieken tot het einde van den oorlog maakte (2)? De schande, want de vrede was voorgeschreven door dien Artaxerxes, die in 't veld van Cunaxa niet bestand was geweest tegen de Grieksche scharen en wien men, gelijk in 't vervolg duidelijk bleek, het regt had toegekend, zich van nu aan in de binnenlandsche aangelegenheden van Griekenland te mengen. De schande en 't verraad, want Sparta liet, in weerwil van zijne herhaalde

(1) Zie over den vrede: Xenoph. *Hist. Graeca* V, 1 (30—36); Plut. *Artax.* 21; Diod. XIV, 110; Grote IX, blz. 385 vlg. — (2) Plut. *Agesil.* 23; *Artax.* 21.

beloften, de Aziatische Grieken aan hun lot over, en deed zonder schroom afstand van dat, wat alleen een waardig loon voor de honderdjarige inspanning zoude geweest zijn. Voordeel kon geen Grieksche staat bij den vrede hebben, behalve Sparta. Zóó moest Athene den band weer zien losmaken, die het op nieuw met Euboea, Samos en andere eilanden en steden had verbonden, welke bondgenooten het sinds het begin van den Corinthischen oorlog had verworven (1). Eveneens moest Thebe van allen invloed op de overige steden van Boeotië afstand doen. Sparta daarentegen konde in de bepaling, dat het voor de uitvoering van den vrede moest zorgen, zoovaak het wilde, een voorwendsel vinden om zijne heerschappij over Griekenland te bevestigen of uit te breiden. Het duurde niet lang, of geheel Griekenland kreeg de klaarblijkelijkste bewijzen van Sparta's eigenaardige opvatting dier taak, eene opvatting, waarvan Agesilaus bovenal een groot voorstander was (2). De kennis van vele bijzonderheden ontbreekt ons, zoo als vaak elders, ook hier; maar hoe Sparta zich in 't algemeen jegens Griekenland gedroeg, toont b. v. Polybius, zeggende: »de Spartanen, na openlijk te hebben afgekondigd, dat zij elken staat voor zelfstandig verklaarden, trokken toch hunne harmosten niet uit de steden" (3). Met hem stemt Diodorus in de hoofdzaak overeen, de wijze aantoonende, waarop de Spartanen zich tegenover Griekenland gedroegen (4). In die staten, zegt hij, welke hunne zelfstandigheid door den vrede van Antalcidas herkregen, werd rekenschap geëischt van hen, die er onder de Spartaansche opperheerschappij in 't bewind waren geweest. Werden er nu, wat bij de scherpte van het onderzoek dikwijls geschiedde, velen verbannen, deze vonden een natuurlijken steun in Sparta, dat hen gewapenderhand terugvoerde en zoo in menigen staat de overhand kreeg (5). Hetgeen weldra te Phlius plaats greep, levert het bewijs.

Doch hoe natuurlijk de Spartanen het achtten, nu de vrede gesloten was, gewelddadigheden te plegen tegen elken Griekschen staat, die hun mishaagde, ziet men het best, wanneer men deze naïve woorden in Xenophon leest, een' schrijver, die van partijdige voorliefde voor Sparta geenszins is vrij te pleiten. »De Spartanen, zegt hij, besloten na den vrede diegenen hunner bondgenooten,

---

(1) Diod. XIV, 82—84. Vgl. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 546. — (2) Diod. XV, 19. — (3) Polyb. IV, 27. — (4) Diod. XV, 5. Vgl. Xenoph. *Hist. Graec.* VI, 3 (7 sq.). — (5) Grote X, blz. 34, Noot 4 wil, dat Diod. hier dat, wat na den slag van Leuctra voorviel, bij vergissing in vroegeren tijd plaatst. Ik deel zijn gevoelen niet.

welke zich gedurende den oorlog met meer welwillendheid jegens den vijand dan jegens hen hadden gedragen, te straffen en maatregelen te nemen, die hen zouden verhinderen, immer weder ongehoorzaam te zijn" (1). Het eerst ondervond Thebe, wat de Spartanen van de verpligting dachten, die de vrede van Antalcidas hun oplegde. Met grooten ijver ondersteunden zij de steden van Boeotië om den meer of min naauwen band los te maken, die haar aan Thebe verbond. Zij bevorderden er het streven naar oligarchische regeringen en zonden, waar het werd verlangd, harmosten en bezettingen (2). Meer nog moest het Thebe krenken, dat het sinds lang (zie blz. 338) in puin liggende Plataeae weder werd opgebouwd en deze stad zich nu eng aan Sparta aansloot (3). Eene andere stad, die ten doel stond voor 't misbruik van magt, dat Sparta zich veroorloofde, was Mantinea. Aan de inwoners dier stad werd verweten, dat zij gedurende den Corinthischen oorlog Sparta's belangen slechts flaauw hadden voorgestaan en dat zij in 't vervolg niet te vertrouwen zouden zijn, tenzij zij de muren hunner stad slechtten. Mantinea weigerde. Maar een Spartaansch leger kwam voor de poorten. Dus moest men toegeven; de muren werden geslecht en terwijl sommige inwoners de stad, nu een dorp geworden, mogten blijven bewonen, werden de overigen genoodzaakt zich, gelijk weleer, in vier verspreide vlekken met der woon neer te zetten.

Ook buiten eigenlijk Griekenland trachtte Sparta zijn stelsel door te drijven. Van de reeks steden, op de kusten van Thracië en Macedonië gelegen, was Olynthus verreweg de magtigste. Het had een groot gedeelte van 't gebied van Amyntas II, koning van Macedonië, aan zich getrokken en zocht sinds jaren een bondgenootschap tusschen de Grieksche steden dier oorden op te rigten, waarover het dan zelf de hegemonie zou hebben. Aanvankelijk slaagden de pogingen, te dien einde in 't werk gesteld, gunstig; maar twee steden van Chalcidicé, Apollonia en Acanthus, waren niet genegen toe te treden. Daarom zonden zij, in overleg met Amyntas, een gezantschap naar Sparta, dat om hulp tegen Olynthus verzocht. Sparta was dadelijk gereed, aan dit verzoek te voldoen, te eer, omdat Olynthus ook reeds was begonnen zich met Athene en Thebe in betrekking te stellen. Evenwel duurde het

(1) Xenoph. *Hist. Graec.* V, 2 (1). — (2) Xenoph. *Hist. Graec.* V, 1 (34, 36). V, 4 (46). Plut. *Ages.* 23. — (3) Paus. IX, 1 (4). Xenoph. *Hist. Graec.* V, 4 (14).

jaren, eer Sparta in die verre streken zijn doel bereikte. Het gelukte de troepen, die er heen werden gezonden, eerst in 379, Olynthus te noodzaken, het verbond te ontbinden en lid te worden van de Spartaansche symmachie. Het voorbeeld van Olynthus volgden vele andere steden dier kusten.

Iets dergelijks gebeurde met Phlius. In deze stad, die in den Peloponnesischen oorlog Sparta nog getrouw ter zijde had gestaan (1), was, ongeveer ten tijde van den Corinthischen oorlog, eene democratische partij opgekomen en had er de heerschappij in handen gekregen. Hiervan was 't gevolg, dat een groot aantal der aanzienlijken werd verbannen en hunne goederen verbeurd verklaard. Wel keerden deze lieden later, op voorspraak van Sparta, terug; maar omdat er met het teruggeven der goederen werd gedraald, vertrokken zij naar Sparta om er hunne medeburgers aan te klagen. Nu gaven de ephoren Agesilaus II last te velde te trekken. Weldra sloot hij Phlius van alle kanten in. Na een langdurig beleg werd de stad genoodzaakt, zich in 379 op genade over te geven. De koning benoemde eene commissie van 100 mannen om te onderzoeken, welke inwoners der stad in 't leven zouden blijven, wie gedood worden en om verder eene nieuwe staatsregeling te ontwerpen. Eene Spartaansche bezetting betrok de burgt der stad. Het is niet bekend, hoe de honderd mannen zich van 't eerste gedeelte hunner taak kweten. Maar het ligt in den aard der zaak, dat de staatsregeling, die zij ontwierpen, zoo oligarchisch was, dat Phlius jaren lang als aan Sparta was geketend.

Meer gerucht nog dan het bovenstaande maakte hetgeen te Thebe plaats greep. Nadat de vijandelijkheden tegen Olynthus waren geopend, trokken er meer dan eens troepen door Boeotië naar Chalcidicé. Dit bracht het hoofd der oligarchische partij te Thebe, Leontiades, die als een der polemarchen aan 't roer van den staat stond, op de gedachte, de hulp van een Spartaansch leger in te roepen, om zich zoo de oppermagt binnen de stad te verschaffen. De gelegenheid liet zich niet lang wachten. In 383 (2) beval de Spartaansche veldheer Phoebidas, naar Olynthus op marsch, zijne troepen bij Thebe halt te houden en sloeg zijne legerplaats in de nabijheid dier stad op. Leontiades stelde zich met hem in betrekking en leverde hem den burg van Thebe over juist op het oogenblik, toen de Spartanen den schijn aannamen hun' togt te willen

---

(1) Thuc. V, 57 vlg. VI, 105. — (2) Hertzberg, *Agesilaos II*, blz. 318, Noot 152.

voortzetten. Volgens Diodorus had Phoebidas, eer hij meester van de stad was, nog een gevecht tegen de tegenpartij te leveren (1). Leontiades' ambtgenoot, Ismenias, die de volksgezinde partij was toegedaan, werd in hechtenis genomen en in de Cadmea opgesloten, om kort daarna ter dood te worden gebracht. Pelopidas en honderden van dezelfde partij verlieten Thebe in aller ijl en vlugtten naar Athene. Het is moeijelijk uit te maken, in hoever de regering van Sparta in 't plegen der daad was betrokken. Xenophon, hoewel het wederregtelijke van den aanslag niet loochenende, schrijft de schuld alleen aan Leontiades en Phoebidas toe. Daarentegen beweert Diodorus, dat de regering van Sparta aan hare naar Olynthus trekkende veldheeren in 't geheim last had gegeven om, zoodra zich eene gelegenheid aanbood, den burg Cadmea bij verrassing in te nemen, terwijl Plutarchus aanduidt, dat Phoebidas niets anders deed dan uitvoeren, wat Agesilaus reeds lang had beraamd (2). Moge nu al van die regering de daad niet zijn uitgegaan, zij toonde weldra, dat zij haar niet mishaagde. Wel uitte, op 't eerste berigt van hetgeen Phoebidas had gewaagd, menigeen, gelijk buiten Sparta, zoo ook binnen de muren der stad, zijne ver ontwaardiging; doch verder ging de afkeer van de onregtvaardige handelwijze niet. Zoodra Agesilaus II openlijk had verkondigd, dat dit alleen te beoordeelen viel, of de daad van Phoebidas nuttig dan wel nadeelig was voor Sparta, en Leontiades voor de vergadering der *ὅμοιοι* had aangetoond, dat Sparta verpligt was de oligarchische partij te ondersteunen, besloot men te Sparta in dien zin te handelen en de burgt niet te ontruimen. Om echter niet den schijn aan te nemen, alsof men de algemeene verontwaardiging der Grieken te zeer wilde trotseren, riep men Phoebidas terug en legde hem eene boete van 100,000 drachmen op.

Hetzelfde jaar, 379, waarin Sparta op het toppunt zijner magt stond, zag het ook den schok toebrengen, waardoor het weldra van zijne hoogte moest neerdalen. »De Lacedemoniërs, zegt Xenophon, die gezworen hadden de zelfstandigheid der staten te zullen eerbiedigen en desniettemin den burg van Thebe bezet hielden, werden hiervoor gestraft alleen door hen, tegen wie zij onregt hadden gepleegd. Zeven ballingen waren voldoende om een einde te maken aan de heerschappij van die Thebanen, welke voor de Spartanen den burg hadden geopend" (3). Zien wij, hoe de onverwachte

(1) Diod. XV, 20. — (2) Xenoph. *Hist. Graec.* V, 4 (1). Diod. t. a. p. Plut. *Ages.* 24. — (3) Xenoph. *Hist. Graec.* V, 4 (1).

toedragt der zaak was. De vlugtelingen uit Thebe werden te Athene welwillend opgenomen, dat op die wijze zijne dankbaarheid betoonde voor de dienst, die Thebe voorheen aan Thrasybulus en de zijnen had bewezen. Aan 't verzoek van Sparta om de Thebanen, die bij hen een toevlugtsoord hadden gevonden, te verdrijven, weigerden de Atheners te voldoen. Lang wachtten de Thebaansche ballingen, eer zich eene gelegenheid aanbood om hunne vaderstad van de vreemde bezetting te bevrijden. Maar onvoorziens kwam Phyllidas, een van de schrijvers der nieuwe, Sparta's zaak toegedane polemarchen, Archias en Philippus, wegens staatszaken te Athene. Daar hij, hoewel voor 't oogenblik een dienaar der polemarchen, een voorstander was van de tegenpartij, trad hij in 't geheim in overleg met Pelopidas, Mellon en de overige Thebanen, die zich te Athene bevonden. Het geheele getal der zamengezworenen beliep, gelijk wij zagen, volgens Xenophon slechts zeven, volgens anderen twaalf (1). Opmerkelijk is het, dat bij Xenophon Pelopidas niet onder hen wordt genoemd, wien, volgens aller getuigenis, zoo men Diodorus wil gelooven (2), de eer van 't wèlslagen der onderneming in de eerste plaats toekomt.

Op den dag, door Phyllidas aangewezen, ongeveer in Dec. 379, begaven die weinige mannen, als landlieden verkleed, zich op weg en kwamen, tegen 't vallen van den avond, een voor een binnen Thebe. Hier vonden zij huisvesting bij Charon, een' Thebaan, die, evenzeer als zijzelve, met liefde voor de onafhankelijkheid zijner vaderstad was bezield. De volgende avond was de tijd bestemd voor de uitvoering van den aanslag. Op dien avond zouden de polemarchen ten huize van Phyllidas een feest vieren, die hun had beloofd, hun aan den disch het gezelschap van eenige van Thebe's schoonste vrouwen te zullen schenken. Reeds naderde het uur, waarop de zamengezworenen, welke de rol van die vrouwen zouden spelen, op weg moesten gaan. Plotseling komt er bevel, dat Charon zich onmiddellijk bij de polemarchen heeft te vervoegen (3). Hij vreest niet voor zichzelven, maar dat zijne vrienden hem als verrader zullen aanmerken. Daarom stelde hij, hoe nadrukkelijk zij hem ook betuigden, dat zij het volste vertrouwen in hem stelden, zijn eenigen zoon, als gijzelaar, in hunne handen. In tegenwoordigheid van

(1) Xenoph. t. a. p., V, 4 (1 en 3). Plut. *Pelopid.* 8 en *de genio Socratis*, c. 2. Nepos, *Pelopid.* 2. — (2) Diodor. XV, 81. Hiermede stemt Plut. *Pelop.* 7 in. — (3) Hetgeen hier volgt omtrent de berigten, den polemarchen toegekomen, staat niet bij Xenophon.

Archias en Phillppus gebracht, werd hem gevraagd, of hij ook eenige kennis had van eene zamenzwering, die op 't punt was van uit te barsten. Zulk eene onbepaalde aanwijzing hadden de polemarchen gekregen (1); nadere bijzonderheden had men niet kunnen opgeven. Het kostte Charon, bijgestaan door Phyllidas, weinig moeite, de mannen, reeds door den wijn verhit, het spoor bijster te doen worden. Nu spoedde hij zich naar zijne woning terug en men behoefde niet langer te dralen. Kort na zijn vertrek werd den polemarch Archias een tweede berigt uit Athene ter hand gesteld, waarin een andere Archias, zijn naamgenoot, hem een naauwkeurig verslag gaf van de namen en het plan der zamengezworenen. De bode, die het overbracht, zeide, dat het over ernstige zaken handelde. »Ernstige zaken tot morgen" antwoordde Archias, den brief ongeopend onder het kussen leggende, waarop hij aan tafel aanlag.

Niet lang na het uiten dezer woorden traden de zamengezworenen, als vrouwen verkleed (2), het vertrek binnen, waar de polemarchen met een' of twee hunner vrienden, niet minder bedwelmd door den wijn dan zijzelve, aanlagen. Onder de voorzorgen, door Phyllidas genomen, was ook deze, dat alle bedienden van de tafel waren verwijderd. Weldra werden de polemarchen geveld. Nog was er niets gedaan, zoo ook Leontiades niet uit den weg werd geruimd. Alzoo ging Pelopidas met twee van de anderen naar diens huis en doodde hem na eene langdurige worsteling (3).

Snel verbreidde de tijding zich door de stad en werd alom met blijdschap vernomen. Terstond opende men de kerkers en stelde de talrijke staatsgevangenen in vrijheid. Onder hen, welke het eerst tot hulp van de redders van den staat toeschoten, was Epaminondas, die, uit vrees van 't bloed zijner medeburgers te vergieten, zich van alle deelneming aan den aanslag had onthouden. In de volksvergadering, den volgenden dag gehouden, werden Pelopidas, Mellon en Charon tot boeotarchen (bestuurders van Boeotië) — niet tot polemarchen — benoemd, eene waardigheid, die sinds het ophouden van de verbindtenis tusschen Thebe en de

(1) Grote X, blz. 84 zegt, dat die aanwijzing uit Athene kwam. Vanwaar hij dit heeft, is mij onbekend. — (2) Volgens een ander verhaal, bij Xenophon, *Hist. Graec.*, V, 4 (7) voorkomende, kwamen zij binnen als lieden, die, in opgewonden stemming, naar Grieksch gebruik, van het eene gastmaal naar het andere liepen. Vgl. Nieb., *Vorträge* II, blz. 270. — (3) Volgens Plut. *Pelop.* 11 en *de genio Socrat.* 29 hadden de zamengezworenen zich terstond in twee afdeelingen gesplitst en ging de eene naar het gastmaal, de andere naar de woning van Leontiades.

overige steden van Boeotië was opgeheven. Van dit oogenblik af bekleedde Pelopidas ze schier elk jaar tot zijn' dood (1). Op denzelfden morgen kwamen de overige Thebaansche ballingen opdagen, welke, gedurende den aanslag, op de grenzen tusschen Attica en Boeotië den loop der zaken hadden afgewacht. Het was een geluk voor hen, die de omkeering bewerkten, dat de Spartaansche bezetting zich gedurende den ganschen nacht rustig binnen den burg hield. Weldra zag zij zich door de scharen der volksgezinde partij, door vrijwilligers uit Athene ondersteund (2), ingesloten. Naar het schijnt (3), kwam het niet tot bestorming, maar sloot de bezetting, vooral uit hoofde van gebrek aan levensmiddelen, binnen één of twee dagen een verdrag, waarbij haar vrije aftogt werd vergund. Ter naauwernood waren de troepen naar Sparta teruggekeerd, of de hoofden der bezetting werden in staat van beschuldiging gesteld, omdat zij de Cadmea slecht verdedigd, geen ontzet afgewacht en de eer der Spartaansche wapens bezoedeld hadden. Twee dier harmosten werden, als eerste offers van den haat van Agesilaus II en de ephoren, ter dood gebracht, één tot eene zoo zware geldboete veroordeeld, dat hij, ze niet kunnende betalen, het overige van zijn leven in ballingschap ging slijten (4).

Naar het scheen, behoefde het noch van den kant van Sparta, noch van Thebe een punt van overweging te zijn, of men elkander zou gaan beoorlogen. Wil men intusschen Isocrates (5) gelooven, dan deden de Thebanen, eer zij zich tot den oorlog toerustten, nog eene poging om van Sparta vrede en onafhankelijkheid te verwerven, die evenwel mislukte. Kort hierna zonden de Spartanen hun' koning Cleombrŏtus met een leger naar Boeotië. Middelerwijl was een van de aanvoerders der Atheensche hulptroepen, die Pelopidas en de zijnen hadden bijgestaan, van staatswege te Athene ter dood gebracht, een ander, die gevlugt was, uit zijn vaderland verbannen.

Doch wat gebeurt kort daarna! Sphodrias, een van Cleombrotus' onderbevelhebbers, door hem te Thespiae achtergelaten, komt op den inval, om zich bij verrassing van den Piraeus meester te

---

(1) Plut. *Pelopid.* 15. — (2) Zóó volgens Xenoph. *Hist. Graec.* V, 4 (9, 10). Minder geloofwaardig is wat Diod. XV, 25, 26 vermeldt, dat Athene zich reeds nu met Thebe verbond. — (3) Ook hier wijken de berigten van elkander af. Diod. 27 spreekt van de insluiting, alsof er eerst hard gestreden en dan na zekeren tijd het verdrag gesloten werd. Het bovenstaande steunt op Xenoph. V, 4 (11) en Plut. *Pelop.* 12. — (4) In tegenstelling met Diod. 27 en Plut. *Pelop.* 13 kent Xenoph. V, 4 (10, 13) slechts één' harmost. — (5) Isocrat. *Plat.*, § 31 sq. (*Orat Attici*, Ed. Imm. Bekker II, p. 409).

maken (1). Maar hij dwaalde in de berekening van den tijd, die vereischt werd om van Thespiae die haven te bereiken. Tegen den avond uitgetrokken, verraste hem het aanbreken van den morgen, eer hij in de nabijheid van den Piraeus was gekomen. Zoo zag hij zich genoodzaakt terug te keeren. Onmiddellijk vroeg Athene van zijn' kant voldoening. Men gaf te Sparta in zoover gehoor aan dit verzoek, dat men Sphodrias aan een geregtelijk onderzoek onderwierp. Doch door toedoen van Agesilaus II, wiens zoon met dien van Sphodrias zeer bevriend was, werd de beschuldigde vrijgesproken.

De Atheners brandden van verontwaardiging over den smaad, hun aangedaan zoo geheel en al in strijd met de wijze, waarop zijzelve in een dergelijk geval hadden gehandeld. Terstond sloten zij een naauw verbond met Thebe. Zich hunne vroegere grootheid voor den geest roepende, besloten zij verder al het mogelijke te doen om weder aan 't hoofd te komen van een verbond van de eilanden en zeesteden, dat, gelijk weleer, de zee beheerschte. Hunne pogingen werden met een gelukkigen uitslag bekroond. Binnen kort telde het verbond Byzantium, Chios, Mytilene, Rhodus, bijna geheel Euboea, Corcyra en eene menigte andere steden en eilanden als leden. Zoozeer werkte de afkeer der Grieken van Sparta's zoo duidelijk gebleken heerschzucht de uitbreiding van Athene's hegemonie in de hand. Ten einde te voorkomen, dat de bondgenooten, als voorheen, van zelfstandige staten onderdanen van Athene werden, nam men verschillende voorzorgen. Zoo werd er te Athene een raad opgerigt, waarin elk hunner, zonder onderscheid, zitting en stem had. Verder vaardigden de Atheners eene wet uit, die alle cleruchiën ophief, waaraan zij zich echter niet lang gebonden achtten. Eindelijk werd de gehate naam der schattingen of bijdragen veranderd (φόρος in σύνταξις). Dat Athene's magt binnen weinige jaren zoo aangroeide, was inzonderheid het werk van Chabrias, Iphicrates en Timotheus, Conons zoon, alsmede van den redenaar Callistrătus. Aan Timotheus wordt het toegeschreven, dat de bovengenoemde raad der bondgenooten 75 leden telde (2). Ongeveer terzelfder tijd,

---

(1) Onaannemelijk schijnt het, dat Sphodrias door de partij van Pelopidas tot het doen van dien aanslag was overgehaald, opdat zij dus Athene tot bondgenoot zou krijgen. Toch zeggen Xenoph. V, 4 (20); Plut. *Ages.* 25 en *Pelop.* 14 dit. Vgl. Grote X, blz. 99 vlg. — (2) Zie over die vernieuwde hegemonie van Athene Xenoph. *Hist. Graec.* V, 4 (64); Diod. XV, 28—30, 36, 47; Nepos, *Timoth.* 2 en verder zoowel dit leven als dat van Chabrias en Iphicrates. — Aeschin. *de falsa legat.* § 73 (niet § 70, zooals Herm. *Griech. Antiq.* I, p. 387, noot 8 zegt)

in 377 v. C. onder het archonschap van Nausinicus, werd het financiewezen te Athene hervormd. Te dien einde werd het vermogen aller burgers op nieuw geschat, eene andere klassenverdeeling ingevoerd en naar dien voet bepaald, hoeveel ieder burger tot de uitgaven van den staat moest bijdragen (1).

Versterkt door 't verbond met het op die wijze meer en meer in kracht toenemende Athene en het vroegere overwigt over Boeotië hebbende herkregen, ondernam Thebe met moed den strijd tegen Sparta. Wat men vóór eene eeuw niet zou geloofd hebben gebeurde. Het mogt Thebe gebeuren, zich in den loop van weinige jaren tot den eersten staat van Griekenland te verheffen en haren naam te schrijven op de rolle der staten, die den roem van dit land hebben vereeuwigd. De hoogte, waartoe Thebe zich in dien tijd verhief, was geheel en al het werk van twee uitstekende mannen onder hare burgers, EPAMĬNONDAS en PELOPIDAS. Epaminondas, een zoon van Polymnis, Thebe's grootste burger, muntte tevens boven alle staatsmannen, die Griekenland immer had, door eene zeldzame vereeniging van deugden en groote hoedanigheden uit. Van der jeugd af had hij met veelvuldige oefening en versterking van 't ligchaam de ontwikkeling en vorming van den geest hand aan hand doen gaan. In 't laatste opzigt had hij veel te danken aan den Pythagorist Lysis van Tarente. Hij was een voorbeeld van zedelijke grootheid, onbaatzuchtig als Aristides, kalm en onverschrokken als Pericles, bescheiden en zonder aanmatiging, streng tegen zichzelven, toegevend jegens anderen. Groote gaven als staatsman en veldheer kenmerkten hem. Onafhankelijk van karakter, gelijk weinigen, leefde hij uit eigen verkiezing in bekrompen omstandigheden en maakte van de gelegenheid, hem ruim geschonken, om rijkdommen te verwerven nimmer gebruik. Cicero noemt hem den eersten man van Griekenland, en de gansche oudheid heeft slechts eene stem over hem (2).

---

heeft die 75 steden, Diod. 30 slechts 70. Harpocrat. i. v. *σύνταξις* I, p. 170 (Lips. 1824); *Etymol. Magnum*, i. v. *σύνταξις*. Vgl. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 547 vlg., 559 vlg. en *Verbesser. und Nachträge*, blz. XIX en XX (waar het volksbesluit der Atheners over het nieuwe bondgenootschap te vinden is). Westerm. in Pauly V, blz. 1562 vlg. Grote X, blz. 102 vlg. Schoem. *Griech. Alterthüm.* II, blz. 97—100. — (1) Meer over dit onderwerp, waarvan men echter nog slechts weinig weet, is te vinden bij Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 667, vgl.; Westerm. in Pauly II, blz. 246 vlg. i. v. *census* en Grote X, blz. 113 vlg. — (2) Zie over Epaminondas Xenoph. *Hist. Graec.* VII, 5 (8, 9); Diod. X, 11; XV, 88, Plut. *de genio Socrat.* 3, 8, 13, 14, 16; *Pelop.* 3, 26; Nepos, *Epaminond.*

Naast Epaminondas staat Pelopidas, Hippocles' zoon, evenwel niet als hem ten volle gelijk, maar zooals de tweede op den eersten volgt. Even vaderlandslievend als Epaminondas, werkte hij steeds in volkomen eendragt met hem en kwam hem in vastheid van karakter en zuiverheid van zin zeer nabij. Deze beide mannen nu hadden gedurende den oorlog met Sparta, die in 378 begon, de leiding van den staat en den oorlog in handen. Bovendien bracht Epaminondas, door het invoeren der schuinsche slagorde, het krijgswezen tot een hoogen trap van volmaaktheid. In den slag bij Leuctra n. l. ziende, dat de Spartanen veel talrijker waren en in uitgestrekter linie geschaard stonden dan de Thebanen, stelde hij tegen een' van 's vijands vleugels den kern zijner zwaargewapenden in een langwerpig vierkant over, dat vijftig man diep was en van het front uit steeds breeder werd. Deze schrandere vinding, die hem het overwigt gaf van eene digt ineengedrongen schaar over eene zich in de breedte ver uitbreidende, maar niet diepe slagorde, verschafte hem eene schitterende zege, weshalve hij in den slag bij Mantinea naar 't zelfde beginsel, nu meer volmaakt, handelde. Van zijn' kant bewerkte Pelopidas, dat de keurbende, door Gorgias, een' van de voorstanders der democratie, opgerigt en de *heilige schaar* geheeten, die zich bij herhaling schitterend onderscheidde, kort na 't begin van dezen oorlog onder zijn bevel steeds een afzonderlijk korps van 't leger der Thebanen uitmaakte (1).

De eerste jaren van den oorlog verstreken, zonder door belangrijke feiten te worden gekenmerkt. Sparta zond meer dan eens legers naar Boeotië, hetzij onder 't bevel van Agesilaus II, hetzij onder dat van Cleombrotus I, maar zonder eenig gunstig gevolg. Nog noodlottiger waren de volgende jaren. In 376 versloeg Chabrias de Spartaansche vloot onder aanvoering van Pollis bij Naxos. Sedert dien slag werden de togten ter zee van Timotheus en de overige Atheensche krijgsbevelhebbers met zulk een gelukkigen uitslag bekroond, dat Sparta's invloed zich weldra, op weinige uitzonderingen na, tot de Peloponnesus beperkte. Dit alles deed Sparta naar vrede verlangen. Daarom zonden zij Antalcidas op nieuw naar het Perzische hof om de bemiddeling van den grooten koning in te

---

Vgl. Krafft in Pauly III, blz. 147 vlg., i. v. *Epaminond*; Grote X, blz. 121, vlg., 351 vlg; Nieb. *Vorträge* II, blz. 267. — (1) Zie over Pelopidas en wat er verder volgt Xenoph. VI, 4 (12 vlg); VII, 5 (22); Diod. XV, 55 vlg., 86 en Plut. 3, 4, 18, 23.

roepen (1). Het verzoek, aan Artaxerxes gedaan, moet hierop neergekomen zijn, dat hij den vrede van 387 zou herstellen. Nu verschenen, op last van Artaxerxes, Perzische gezanten in Griekenland, die eischten, dat de Grieken, op den grondslag van den vrede van Antalcidas voortbouwende, een algemeenen vrede zouden sluiten, welke het naleven der bepalingen van 387 ten volle zou verzekeren (2). Athene was niet ongenegen aan dit gebod te gehoorzamen. Deels kwam dit, doordien sinds lang te Athene de oude ijverzucht op Thebe, dat thans geheel Boeotië in zijne magt had (3), wederom was ontwaakt, deels uit verontwaardiging, omdat de Thebanen Plataeae, toen het tegen hunne overheersching steun zocht bij Athene, verwoest en de inwoners wreed mishandeld hadden. Om de eerstgenoemde reden had Athene, nog vóór de verwoesting van Plataeae, zich aan 't verbond met Thebe onttrekkende, vrede gesloten met Sparta. Sparta had òf bij die gelegenheid voor 't eerst Athene zijne symmachie ter zee en deze staat aan Sparta de hegemonie over de Peloponnesus gewaarborgd, òf deed het althans straks bij den vrede, waarover ik thans ga spreken (4), hetzij dan voor de eerste, hetzij voor de tweede maal. Wie zou willen meenen, dat uit de latere aanbieding der hegemonie ter zee van Sparta aan Athene (Nipperdey op Nepos, *Timoth.* 2) blijkt, dat dit nu niet kan hebben plaats gegrepen, wordt mede weerlegd door Xen. *Hist. Graec.* VI, 3 (14). De andere plaats van Xenoph., waarop Nipperdey zich beroept, is VII, 1 (2).

Op verzoek van Athene vaardigden hierop Thebe en andere staten gezanten naar het congres af, dat in Junij 371 te Sparta bijeenkwam en waar alle Grieksche staten werden vertegenwoordigd. Hier zag men de beroemdste staatsmannen opdagen. Uit Thebe kwam Epaminondas, uit Athene o. a. Callistrătus, voor Sparta voerde Agesilaus II het woord. Nadat er van verschillende kanten veel was gesproken, werd men het eens over de hoofdvraag. Doch om te voorkomen, dat de tooneelen, die Griekenland na 387 had gezien, op nieuw werden aanschouwd, verpligtte men Sparta, te zweren, dat het zijne harmosten en bezettingen uit de plaatsen zou terugroepen, waar zij nog mogten zijn. En zoo onverhoopt de eene

(1) Dit is uit Xenoph. *Hist. Graec.* VI, 3 (12) af te leiden. — (2) Diod. XV, 38, 50. Deze schrijver stelt de zaak zoo voor, alsof de koning uit eigen beweging als middelaar optreedt. Verder schijnt hij bij vergissing hetzelfde feit tweemaal te verhalen. — (3) Diod. t. a. p. — (4) De vrede zelf tusschen Athene en Sparta staat bij Xenoph. *Hist. Graec.* VI, 2 (1), de aangehaalde voorwaarde bij Diod. XV, 38.

of andere staat tegen de voorwaarden van den vrede mogt handelen, stelde men vast, dat geen van de overigen verpligt zou zijn, hem, die in zijne regten was gekrenkt, te hulp te komen. Door deze bepaling trachtte men te verhinderen, dat Sparta, gelijk weleer, onder 't voorwendsel den vrede in stand te willen houden, de Grieksche staten opriep om zijne gewelddadige oogmerken te helpen volvoeren. Dus was alles in orde: de zelfstandigheid der staten zou waarheid worden. Eerst legde Sparta, mede in naam zijner bondgenooten, den eed af; vervolgens Athene, maar alleen voor zichzelf; toen Athene's bondgenooten, elk voor zich. Maar plotseling ontstaat er verschil over de vraag, of Epaminondas in naam aller Boeotiërs zal zweren, of slechts voor Thebe alleen. Agesilaus II wilde, door het eerste toe te staan, den schijn niet aannemen, alsof hij de vereeniging der steden van Boeotië onder Thebe's leiding erkende, en verklaarde er zich ten eenenmale tegen. Het kan den grijzen koning niet onaangenaam zijn geweest, zoo de uitkomst van het congres was, dat Thebe, zonder eenigen bondgenoot, alleen bleef staan tegenover Sparta. Zijn laatste woord tot Epaminondas was: »wilt gij Boeotië zelfstandig laten zijn, ja of neen?" »Zoodra gij, Spartanen, antwoordde Epaminondas, aan de perioiken de vrijheid zult teruggeven." Hierbij bleef het. Er was alom vrede in Griekenland, behalve tusschen Sparta en Thebe (1).

Had Agesilaus gemeend, nu althans met weinig moeite over de Thebanen te zullen zegevieren, spoedig zou hij van zijn' waan genezen worden. De oefenschool, die de zevenjarige kamp met Sparta's uitstekend voetvolk voor Thebe had geopend, leverde overvloedig nut op. Het woord, dat Antalcidas eens tot Agesilaus rigtte, die gewond uit Boeotië terugkeerde, werd bewaarheid: »heerlijk is de belooning, welke gij van de Thebanen verwerft, die gij tegen hun' zin hebt leeren vechten (2). Nog waren slechts eenige weken na het sluiten der vergadering verloopen, of de slag van Leuctra toonde, dat de Thebanen onder hun' Boeotarch het overwigt konden krijgen, ook over de Spartanen. Koning Cleombrotus I zelf sneu-

(1) Zie over den vrede: Xen. *Hist. Graec.* VI, 3 (2—19); Diod. XV, 38, 50; Dionys. Halicarn. *de Lysia*, c. 12; Plut. *Agesil.* 27, 28; Paus. IX, 13 (2); Nepos *Epaminond.* 6; Böckh, *Corp. Inscript. Graec.* I, blz. 898 vlg. Omtrent vele punten wijken de schrijvers van elkander af. Zoo spreekt Diodorus XV, 38 van een' twist, niet tusschen Agesilaus en Epaminondas, maar tusschen Callistratus en Epaminondas. Pausanias meent, dat het congres nog vóór 387 is gehouden. Xenoph. eindelijk VI, 3 (19, 20) stelt den gang van den twist eenigzins anders voor, en zwijgt geheel van Epaminondas. — (2) Plut. *Agesil.* 26; *Pelop.* 15.

velde. De gevolgen der nederlaag, die vooral daarom voor Sparta zulk een zware slag was, omdat er honderden burgers van den staat waren gesneuveld, bleven niet lang achter. Vooreerst moesten de Spartanen het geduldig toezien, dat de staten van de Peloponnesus, Elis alleen uitgezonderd, op verzoek van Athene, hier tezamen kwamen om den onlangs gesloten vrede bij eede te bekrachtigen. Hier zwoeren zij »zich te zullen houden aan de bepalingen van den vrede, dien de koning der Perzen had voorgeschreven en aan die, welke door Athene en de bondgenooten waren gemaakt. Verder verpligtten zij zich, elken van de staten, die dezen eed aflegden, met alle magt te hulp te zullen komen, indien hij door iemand mogt worden aangevallen." Onmiddellijk na het afleggen van dezen eed werd door die staten eene openlijke verklaring uitgevaardigd, behelzende dat zij de zelfstandigheid zoowel van groote als van kleine staten waarborgden. En ten einde niets te verzuimen gingen nu afgevaardigden uit Athene bij al die staten rond om de hoogste overheden den eed af te nemen (1). Eene oogenblikkelijke, tegen Sparta gerigte strekking had deze bekrachtiging van den vrede niet en behoefde zij ook niet te hebben, daar de Spartanen hunne harmosten en bezettingen reeds vroeger hadden teruggeroepen. Maar hoewel eene dergelijke bedoeling niet in de daad der Atheners verscholen lag, was het desniettemin een stap, die den invloed van Sparta op de overige staten van de Peloponnesus verzwakte en, — al weten wij nu, dat hij ze niet heeft gehad, — zoowel voor Sparta als voor Athene belangrijke gevolgen kon gehad hebben. Doch zien wij, wat er verder gebeurde.

Met het aftrekken der Spartaansche troepen uit de steden der Peloponnesus verdween alom de vrees voor Sparta. Te Corinthe, Sicyon en elders hadden vele woelingen plaats, grootendeels doordien de volksgezinde partij zich wegens de langdurige onderdrukking wraak zocht te verschaffen. Te Mantinea begon men de (zie blz. 402) door Sparta geslechte muren weder op te trekken. Geheel doordrongen van 't bewustzijn der eenheid, dat de gemeenschappelijke band aller Arcadiërs behoorde te zijn, besloot dit volk in 371 in 't zuidelijk gedeelte van hun landschap eene vereenigingsstad, Megalopŏlis (groote stad), te stichten, die drie jaren later werd voltooid. Gedeeltelijk door dwang werd zij met de inwoners van bijna

(1) Xenoph. *Hist. Graec.* VI, 5 (1—3).

40 naburige plaatsen bevolkt, en om allen tegenstand van Sparta, bij het stichten dezer borstweer te keeren, zond Epaminondas, op verzoek der Arcadiërs, 1000 Thebanen naar de nieuwe vesting. De voorganger van 't volk bij dit alles was Lycomēdes, een hevig voorstander der democratische partij (1).

Intusschen breidde Thebe zijne magt meer en meer uit. Niet onduidelijk begon het streven van dezen staat zigtbaar te worden om de hegemonie, die steeds als het deel van Sparta of van Athene werd aangemerkt, over Griekenland te bemagtigen. Reeds erkenden, behalve geheel Boeotië, Phocis, de beide Locri, Acarnanië, Aetolië en Euboea de oppermagt van Thebe (2). Het kon niet anders, of alles wat het in staat was te doen om tegen Sparta's invloed in de Peloponnesus een bolwerk op te werpen, moest tevens Thebe's doel omtrent de hegemonie bevorderen. Hiervan overtuigd, drong Epaminondas met Pelopidas, gehoor gevende aan de roepstem der Arcadiërs, aan 't hoofd zijns legers, versterkt door dat der bondgenooten, alsmede door de troepen van Elis en Argos, in 370 de Peloponnesus binnen. Weldra rukten die talrijke scharen op het gebied van Laconië en verwoestten alles heinde en ver te vuur en te zwaard. Nu moest het blijken, terwijl Agesilaus II, bij menigvuldigen afval der perioiken, schier niet wist, op wie hij nog kon rekenen, of Sparta's burgers de plaats van steenen muren konden bekleeden. Het bleek, dat de burgers, gesteund door de gunstige ligging der stad en door de geestkracht van den grijzen koning, de proef konden doorstaan. Na te vergeefs te hebben gepoogd, Agesilaus II tot een' slag in 't open veld te brengen en te hebben ingezien, dat Sparta niet ligt stormenderhand te nemen was, trok Epaminondas af. Toch verliet hij de Peloponnesus niet, zonder Sparta nog een gevoeligen slag toe te brengen door Messenië in 369 van Sparta los te rukken. De allerwege verstrooide Messeniërs in hun land terugroepende, begunstigde hij den bouw eener nieuwe hoofdstad, Messene, aan den voet van den berg Ithōme. Ter beveiliging van de opgestane en de uit het buitenland terugkeerende Messeniërs liet hij ook hier eene sterke Thebaansche bezetting achter. Dus had hij reden tevreden huiswaarts te keeren. Hier wachtte

---

(1) Diod. XV, 59 laat hem uit Tegea, 62 uit Mantinea afkomstig zijn. Het laatste is met dezen Lycomedes het geval, zie Xenoph. *Hist. Graec.* VII, 1 (23). — (2) Xenoph. *Hist. Graec.*, VI, 5 (23). (Xenoph.) *Agesil.* 2 (24). Diod. XV, 57, 62.

hem eene zware aanklagt. Hij had, met de overige Boeotarchen, die aan 't hoofd van 't leger stonden, de wet geschonden, welke op leven en dood verbood, dat iemand het gezag, hem door den staat opgedragen, langer behield, dan bij de wet was bepaald. Voor een' Boeotarch was die tijdsruimte één jaar, en daar het leger der Thebanen in 't laatst van 370 was uitgerukt, hadden de Boeotarchen hun ambt vier maanden te lang bekleed. Uit hoofde van die wet hadden Epaminondas' ambtgenooten, nog eer men tegen Sparta opbrak, willen terugkeeren, maar van hun verlangen afgezien, toen hij verklaarde, de verantwoording geheel alleen op zich te nemen. Hij toch zeide, niet te willen, dat eene wet, tot het behoud van den staat gegeven, tot diens verderf strekte. Op de aanklagt zijner staatkundige tegenstanders voor de regters verschenen, betuigde hij, gereed te zijn om, overeenkomstig de wet, met zijn leven voor de overtreding te boeten, mits men in het stuk, dat het vonnis behelsde (1), of in 't opschrift op zijn graf (2) eenige woorden laschte, waarin werd vermeld, om welke diensten, aan zijn vaderland bewezen, hij ter dood was veroordeeld. Voorzeker eindigde geene regterlijke zitting immer zoo vrolijk. Allen, die er tegenwoordig waren, barstten in een uitbundig gelach los, en de regters gingen uiteen, zonder gestemd te hebben.

Hoewel de togt der Thebanen naar de Peloponnesus alleen hierom reeds zeer nuttig voor Thebe was, dat hij Sparta, als door eene keten van vijandelijke staten, van Midden-Griekenland afscheidde, was toch de kracht van dezen staat niet geheel gebroken. Vooreerst had het nog steeds een aantal staten, die niet van zijne zijde weken, als Achaje, Corinthe, Phlius, van welke de beide laatsten eerst in 466 met Thebe vrede sloten (3). Dan had het in 369 een verbond gesloten met Athene, hetwelk tot het einde van den oorlog in stand bleef. Dit alles noopte Thebe, nog meer dan eens een leger naar de Peloponnesus te zenden. Terwijl Epaminondas telkens met het opperbevel over die scharen werd bekleed, hielden zijn' vriend Pelopidas andere zorgen bezig. Naar 't voorbeeld van Antalcidas wendde ook hij zich in 368 tot het Perzische hof in de hoop, door bemiddeling van den koning, een algemeenen vrede voor

---

(1) Dit staat alleen bij Nepos, *Epamin.* 8. — (2) Zóó zegt Plut *apophthegm.* 194 (Scripta Moralia, Ed. Didot I, p. 234), terwijl Appian. *Syr.* 41 van eene zuil spreekt, zonder twijfel daarmede hetzelfde bedoelende. — (3) Xenoph. *Hist. Graec.* VII, 4 (6 sq.). — Diod. XV, 76 stelt geheel ten onregte, dat hierdoor de gansche oorlog een einde nam.

Griekenland tot stand te zullen brengen, gelijk Thebe dien wenschte. Voorloopig werd zijn wensch geheel vervuld. Artaxerxes erkende de Thebanen als zijne bondgenooten, en verkondigde in 367 in eene vergadering van Grieksche gezanten, waarin, behalve Thebe, ook Athene, Arcadië, Elis en Argos zich lieten vertegenwoordigen, dat het zijn wil was, dat Sparta de onafhankelijkheid van Messenië erkennen en Athene voortaan geene vloot meer uitzenden zoude. Elke staat van Griekenland, die zich niet aan deze bepalingen zou willen onderwerpen, werd met 's konings vijandschap, dat schrikbeeld voor de Grieken sinds jaren, bedreigd. Nogtans ging de vrede niet door, want op het voorbeeld van Corinthe weigerden schier alle overige staten van de Peloponnesus dien te teekenen.

Een ander tooneel, waarop Pelopidas optrad, was Thessalië. Hier leefde, gedurende het eerste gedeelte van den oorlog tusschen Thebe en Sparta, Jason, tyran van Pherae, die zijne magt over gansch Thessalië had uitgebreid. Groot was de heerschzucht van dezen vorst. Om haar te bevredigen had hij ook getracht invloed in eigenlijk Griekenland te verkrijgen en te dien einde reeds in 374 eene verbindtenis met Thebe aangegaan. Maar in 370 maakte sluipmoord een einde aan zijn leven. Niet lang na zijn' dood poogde een zijner broeders, Alexander van Pherae, zijne plaats in te nemen. Niet alle steden van Thessalië waren echter geneigd zijne heerschappij te erkennen. Deze riepen de hulp èn van Macedonië èn van Thebe in. Dit noopte de Thebanen er Pelopidas meermalen met of zonder leger heen te zenden. Eens, in 368, werd hij door den tyran gevangen genomen, maar door toedoen van Epaminondas in vrijheid gesteld, die als gewoon soldaat onder de Thebanen diende en bij deze gelegenheid door de eenstemmige keuze van het gansche leger met het opperbevel werd bekleed. In 364 trok hij nogmaals daarheen, maar sneuvelde bij Cynoscephalae tegen Alexander. Desniettegenstaande moest Alexander, toen de Thebanen weldra een grooter leger naar Thessalië zonden, zich tot Pherae beperken en de oppermagt van Thebe erkennen. Kort daarna werd hij door toedoen zijner gemalin gedood (1).

Intusschen liep het grootsche plan om in Arcadië eenheid tot stand te brengen gevaar verstoord te worden, doordien in die streek

(1) Zie over hetgeen op Thessalië betrekking heeft: Xenoph. *Hist. Graec.* VI, 1 en 4 (20, 27 sq.); Diod. XV, 54, 57, 60, 61, 67, 71, 75, 80, 81; Plut. *Pelop.* 26, 29, 31—35; Paus. IX, 15 (1, 2); Nepos *Pelop.* 5.

telkens op nieuw oneenigheid ontstond tusschen de volksgezinde partij en hen, die het met Sparta hielden. Hierom besloot Epaminondas zijn' invloed nog eens in de Peloponnesus te moeten doen gelden. Eerst sloeg hij zijne legerplaats bij Tegea, in Arcadië, op. Middelerwijl kwam Agesilaus II met het leger der Spartanen te Pellene. Deze gelegenheid wenschte Epaminondas zich te nutte te maken om het van bescherming verstoken Sparta, »als een nest met jonge vogels", bij verrassing in te nemen. Doch Agesilaus, nog tijdig van den aanslag onderrigt, voorkwam hem. Spoedig trok hij naar Sparta terug, en het gelukte hem, de Thebanen van Sparta af te weren. Toen Epaminondas hierop had beproefd Mantinea te overrompelen en ook dit was mislukt, besloot hij, om niet onverrigter zake terug te keeren, een' veldslag te leveren. De kans was gunstig: de vijand stond in de nabijheid. Zoo begon de kampstrijd. Aan den eenen kant stonden de Thebanen met de Argiven en hunne overige bondgenooten; aan den anderen de Spartanen, de Atheners, de Achaeërs en de troepen van Elis, dat sedert een paar jaren met Sparta verbonden was. Arcadiërs vond men zoowel aan de eene als aan de andere zijde. Beide legers wedijverden in moed; maar de palm der overwinning viel der meerdere ervarenheid van Epaminondas ten deel. Hijzelf stierf aan eene wonde, nadat men hem den gelukkigen afloop van den dag had berigt. Met hem nam de grootheid van Thebe, een luchtverschijnsel, dat een oogenblik had geschitterd, een einde bij den vrede, die in 362 voor geheel Griekenland, Sparta alléen uitgezonderd, tot stand kwam. Deze staat toch kon het nog niet over zich verkrijgen, in de voorwaarde toe te stemmen, waarbij elke staat van Griekenland, ook Messene, onafhankelijk werd verklaard. Thebe eerde zijnen Epaminondas door een standbeeld ter zijner gedachtenis op te rigten en er dit opschrift op te plaatsen: »Door mijn beleid werd het eens zoo vermaarde Sparta gefnuikt en kon Messene zijne kinderen eindelijk terug krijgen. Dank zij mijn beleid, is Megalopolis gedekt door Thebe's wapenen en geniet gansch Griekenland eene gewenschte onafhankelijkheid" (1).

Had Thebe gedurende den nu afgeloopen oorlog, voor hoe korten tijd ook, de rol van eerste staat van Griekenland te land met roem vervuld, er was ook een oogenblik geweest, waarop het begonnen was naar de hegemonie ter zee te staan. Het eerste bewijs van dit streven zien wij in de laatste der bepalingen van den vrede,

(1) Paus. IX, 15 (6).

dien koning Artaxerxes II in 367 liet afkondigen (zie boven blz. 416). Eenige jaren hierna had Epaminondas in eene rede, tot zijne medeburgers gehouden, naar een plan, lang te voren door hem beraamd, uiteengezet, dat het voor den staat, die de hegemonie te land had, gemakkelijk was, denzelfden voorrang ter zee te verwerven. »Wij moeten, zeide hij, onzen mededinger Athene vernederen en de trotsche propylaeën (zie blz. 313) naar de burgt Cadmea overbrengen" (1). Na tot bewijs op het voorbeeld van Sparta in de eerste jaren van den Perzischen oorlog te hebben gewezen, had hij zijne medeburgers overreed, eene vloot van honderd galeijen te laten bouwen. Het was geschied. Weldra was Epaminondas, als bevelhebber van de vloot, in zee gestoken en had Rhodus, Chios en Byzantium bewogen, zich bij Thebe aan te sluiten. Maar dit was ook de eenigste togt ter zee, dien Epaminondas ondernam. En de slag bij Mantinea bevrijdde Athene van dien mededinger, die gedreigd had zoo geducht te zullen worden. Zoo was dan, wanneer men de drie staten Sparta, Athene, Thebe op het tijdstip van het einde van den Thebaanschen oorlog onderling vergelijkt, de toestand van Athene de gunstigste. Het bezat weder een tal van bondgenooten en had zijn' invloed in de Chersonesus voor een gedeelte herkregen. Ook Euboea liet zich op nieuw in het verbond opnemen (zie blz. 414) (2). Doch de duur van dien vernieuwden bloei van Athene was slechts kort. Wederom vertoonden zich dezelfde verschijnselen, welke den magtigen staat vroeger den val hadden berokkend.

Immers, slechts kort kenmerkten de Atheners zich door die gematigdheid, welke zij in den beginne, onmiddellijk na de herleving van het bondgenootschap, hadden aan den dag gelegd. Wederom legden zij bezettingen in de steden der bondgenooten. Wederom werd de schatting met geweld ingevorderd. Het verbod om cleruchiën te bezitten (zie blz. 408) werd na de slagen bij Naxos en Leuctra niet lang meer nageleefd. Hierbij kwam, dat de bevelhebbers van Atheensche schepen somtijds niet schroomden, de bezittingen der bondgenooten tot buit voor hunne manschappen te doen verstrekken (3). Zoo erg moet de verdrukking geweest zijn, dat eenige van de magtigste bondgenooten, Chios, Cos, Rhodus en Byzantium,

(1) Aeschin. *de falsa legat.* § 111 in *Orat. Attici* Ed. Imm. Bekker, III, p. 418. — (2) Diod. XVI, 7. — (3) Zie over dit alles: Demosth. *Phil.* 1, § 24, sq., p. 46 sq. (Ed. Dindorf) I, p. 51 sq. en § 45 sq. p. 52 sq. (Ed. Dind.) I, p. 57; Diod. XV, 95; XVI, 34. Vgl. Böckh, *Staatshaush.* I, blz. 551 vlg., 559 vlg.; Grote, XI, blz. 220, 221.

zich openlijk aan de vereeniging onttrokken. Dit gaf aanleiding tot een' zeeoorlog, den oorlog der bondgenooten (358), waarin de vier genoemde staten werden bijgestaan door Mausōlus II, die, onder Perzië's opperheerschappij, Carië beheerschte. Bij een' eersten aanval der Atheners op Chios sneuvelde Chabrias (1). Eene vloot, kort hierna uitgezeild onder 't bevel van Iphicrates, Timotheus en Chares, ontmoette die der vijanden in den Hellespont (2). Plotseling stak er een hevige storm op. Iphicrates en Timotheus achtten het beter, den strijd uit te stellen. Chares was van een ander gevoelen en gaf het sein tot den aanval; doch daar hij door zijne ambtgenooten niet werd ondersteund, moest ook hij den kamp staken. In toorn ontstoken, beschuldigde hij Timotheus en Iphicrates van verraad. Ten opzigte van Timotheus vond de aanklagt ingang bij de regters, met het onderzoek der zaak belast. Hij werd tot eene zware boete veroordeeld, en ging in vrijwillige ballingschap naar Chalcis op Eretria, terwijl Iphicrates, volgens Diod. t. a. p. door hetzelfde vonnis werd getroffen, maar volgens Isocrat. *de permutat.* § 137 (Ed. Bekker II, p. 451) en Nepos *Iphicrat.* 3 werd vrijgesproken. Het is onmogelijk, te beslissen, of de veroordeelden in der daad schuldig waren. Hoe dit zij, voor Athene had de regtszaak dit nadeelig gevolg, dat het nu over geene andere aanvoerders kon beschikken dan over Chares. Maar deze, met eene goed bemande vloot uitgezeild, verbitterde den koning van Perzië, Artaxerxes III, door zich met zijne troepen aan te sluiten bij den satraap Artabāzus, die tegen den koning was opgestaan. Nu zagen de Atheners met bekommering een' tweeden oorlog, n. l. met Perzië, in 't verschiet en haastten zich in 355 vrede te sluiten en de vier bondgenooten onafhankelijk te verklaren.

Nog kwam er geen einde aan den binnenlandschen strijd. Sinds eeuwen had er hevige vijandschap bestaan tusschen de Phocensen aan den eenen kant en de Thebanen, Locriërs (3) en Thessaliërs (4) aan den anderen kant. Wel had Phocis zich gedurende de laatste jaren van den Thebaanschen oorlog aan Thebe moeten onderwerpen, maar die band schijnt weldra losser te zijn geworden. Althans weigert Phocis nog vóór den dood van Epaminondas Thebe, bij een aanval-

(1) Nepos *Chabrias* 4 zegt, dat Chabrias als gewoon soldaat medestreed. Anders Diod. XVI, 7. — (2) Zóó bij Diod. XVI, 21. Nepos *Timoth.* 3 noemt, als het oord van 't gevecht, Samos, en wijkt ook in andere opzigten van Diodorus' verhaal af. — (3) Xenoph. *Hist. Graeca* III, 5 (3). Pausan. III, 9 (9). — (4) Herod. VII, 176. VIII, 27. Pausan. X, 2 (1).

lenden oorlog, met zijne krijgsknechten te volgen (1). En in 355, het jaar, waarin de oorlog der bondgenooten een einde neemt, vindt Thebe redenen om Phocis bij den raad der amphictyonen aan te klagen. De grond, waarop de beschuldiging rustte, wordt verschillend opgegeven. Volgens den een' hadden de Phocensen een stuk van de vlakte van Cirrha bebouwd (2). Wil men een' ander gelooven, dan waren zij, bij een vijandelijken inval, een deel van Boeotië stroopende doorgetrokken (3). Nog anderen zeggen, dat zij Theano, eene gehuwde Thebaansche vrouw, hadden geschaakt (4). Pausanias bekent, dat hij de ware oorzaak van den oorlog niet heeft kunnen vinden (5). Dat in allen gevalle de eerstgenoemde oorzaak veel tot den oorlog heeft bijgebracht, ziet men beneden. Doch welke ook de beschuldiging geweest zij, de amphictyonen vinden ze gegrond en veroordeelen de Phocensen tot eene zware boete. Dit was, na eene lange reeks van jaren, gedurende welke er geen spoor is van werkzaamheid der amphictyonen — noch bij Thucydides, noch bij Xenophon komt hun naam voor — de tweede maal, dat zij teeken van leven gaven. Het eerste voorbeeld van dien aard hadden zij eenige jaren na de verrassing der burgt Cadmea gegeven, toen zij, op de aanklagt van Thebe, Sparta insgelijks hadden veroordeeld tot eene zware geldboete, die echter nimmer betaald werd. Het behoeft voorzeker geen betoog, dat het oordeel der amphictyonen zoowel in deze aangelegenheden als in die van Amphissa, welke straks aan de beurt is, meer op staatkundige beweegredenen berustte dan op bezorgdheid voor de belangen (zie blz. 212), welker behartiging hun was toevertrouwd. Intusschen had Phocis evenmin het vermogen als den wil om de opgelegde som te betalen. Hierop namen de amphictyonen het besluit om al het land der Phocensen aan den god te wijden.

Reeds was men op 't punt een begin te maken met de uitvoering van dit besluit, toen Philomelus, een man van grooten invloed onder de Phocensen, het woord voerende tot het volk, hen aanried zich krachtig tegen de amphictyonen te verzetten. Zoo zij hem, zeide hij, met onbeperkte magt aan hun hoofd wilden stellen, was hij genegen hen voor te gaan. Dat het vonnis der amphictyonen onregtvaardig was, betoogde hij door eensdeels te wijzen op het verschil tusschen de kleine streep lands, die zij hadden bebouwd, en

(1) Xenoph. *Hist. Graec.* VII, 5 (4). — (2) Diod. XVI, 23. — (3) Justin. VIII, 1. — (4) Arist. *Polit.* V, 3. Duris bij Athenaeus XIII, 10, p. 560 (Ed. Schweigh. tom. V, p. 21). — (5) Paus. X, 2 (1).

de zwaarte der boete, anderdeels hierop, dat het bestuur over den tempel van Delphi oudtijds in hunne handen was geweest. Deze bewering zag op de tijden vóór den vrede van Nicias (zie blz. 342), toen dit bestuur beurtelings het deel was geweest òf van Phocis, òf van Delphi (1), dat, hoewel tot dit landschap behoorende, als een afzonderlijke staat werd aangemerkt. Bij dien vrede evenwel was in een opzettelijk artikel bepaald, dat Delphi voortaan het beheer zou hebben, en zóó was het sinds gebleven (2).

De Phocensen, met Philomelus' rede instemmende, bekleedden hem met de magt, die hij verlangde. Zijne eerste daad was, dat hij zich meester maakte van den tempel te Delphi en zich dáár tot ernstigen tegenweer toerustte. Intusschen haastte hij zich aan de voornaamste Grieksche staten de verzekering te geven, dat de schatten van Delphi onaangeroerd zouden blijven. Athene, Sparta, Achaje en eenige andere staten van de Peloponnesus verzetteden zich niet tegen dit voornemen en verbonden zich met Phocis. Daarentegen rustten de Thebanen, de Locriërs, de Thessaliërs en andere in 't Noorden van Griekenland wonende volkeren, die zitting hadden in den raad der amphictyonen, zich tot den oorlog toe, welken de Grieken den Phocischen of, even als dien, welke in 't begin der 6de eeuw (zie boven blz. 212) was gevoerd, den heiligen noemden. Eerst hield Philomelus hetgeen hij had beloofd. Maar toen de nood drong, begon hij de schatten aan te tasten om grootere scharen huurbenden in zijne dienst te kunnen nemen. Eveneens deed Onomarchus, die volgens een paar plaatsen van Diodorus een broeder van Philomelus was (3), volgens eene andere plaats, vergeleken met Aristoteles en Pausanias, hem vreemd schijnt geweest te zijn (4). Doch bovendien gebruikte deze aanvoerder, wien hetzelfde gezag was opgedragen als aan zijn' voorganger, de gelden om de vijandelijk gezinde steden om te koopen. Tot ongeluk voor hemzelven en de Phocensen vermeerderde hij nog het aantal hunner vijanden. Op verzoek toch van Lycophron, tyran van Pherae, die door Philippus II, koning van Macedonië, werd beoorloogd, zond hij hem troepen te hulp. Weldra kwam hij om in een' slag tegen Philippus en liet zijne plaats aan zijn' broeder Phayllus over. Deze trad geheel in de voetstappen zijner voorgangers en werd weder vervangen door Phalaecus, òf zijn' (5),

---

(1) Thuc. I, 112. Vgl. Böckh, *Staatshaush.*, blz. 780, Noot. — (2) Thuc. V, 18. — (3) Diod. XVI, 56, 61. — (4) Diod. XVI, 31. Arist. *Polit.* V, 3. Paus. X, 2. — (5) Paus. X, 2 (7).

ôf Onomarchus' zoon (1). Maar ook hij was niet in staat den val van zijn vaderland tegen te houden. De Thebanen riepen Philippus, die reeds vroeger te vergeefs had getracht in Midden-Griekenland door te dringen om Phocis aan te vallen, tegen dezen staat te hulp. Philippus toefde niet lang, doch rukte met een leger tegen Phocis op. Phalaecus, zich niet in staat achtende eene kans tegen den koning te wagen, sloot met hem een verdrag, waarbij hem vrije aftogt werd toegestaan, en week uit het land. Daarentegen bezette Philippus in 346 alle vestingen van 't land, en liet nu de beslissing van 't lot der Phocensen aan de amphictyonen over. Het besluit dier vergadering luidde, dat de Phocensen voortaan slechts in open vlekken wonen en zoo lang jaarlijks eene zware boete betalen zouden, totdat het nadeel, door hen aan den tempel van Delphi toegebracht, was vergoed. Verder kreeg Philippus in hunne plaats stem en zitting in den raad der amphictyonen, terwijl Sparta het regt verloor onder de Doriërs mede te stemmen.

In 339 ontstond er wederom een heilige oorlog. Op eene vergadering van den raad der amphictyonen, in dit jaar gehouden, trad de Atheensche redenaar Aeschines op en beschuldigde Amphissa, eene stad der Locriërs, te hebben gehandeld tegen den eed, na 't einde van den eersten heiligen oorlog (zie boven blz. 212, 213) afgelegd. Jaren toch geleden hadden inwoners van Amphissa zich op het gebied van Cirrha gevestigd, de haven weder geopend en de aan den god gewijde landerijen bebouwd. De zaak zelve was niet te loochenen; maar hoe lang was het tijdsverloop, waarin de amphictyonen er over hadden gezwegen. Desniettemin verklaarden de amphictyonen wegens deze heiligschennis de ongelukkige stad den oorlog. Op nieuw riepen zij Philippus van Macedonië te hulp. Zoo kreeg Philippus nogmaals, overeenkomstig zijne begeerte, op ongezochte wijze een voorwendsel om Griekenland gewapenderhand binnen te rukken. Vruchteloos was de bijstand, dien Athene Amphissa zond. De koning veroverde de stad en verwoestte ze (2). Tevens bezette hij de stad Elatēa, in Phocis, en voorzag ze van vestingwerken. Hierdoor openbaarde hij den Grieken zijn doel, aan hunne vrijheid den laatsten slag toe te brengen. De beroemdste van alle Atheensche redenaars, Demosthenes, bracht met veel moeite een verbond tusschen Athene en zijn ouden vijand Thebe tot stand; maar de slag bij Chaeronēa, in 338, waarin het

(1) Diod. XVI, 38. — (2) Polyaen. *Strateg.* IV, 2 (8).

leger dezer bondgenooten, o. a. door Chares aangevoerd, door Philippus werd verslagen, stelde perk aan de onafhankelijkheid van Griekenland. »De dag van den slag bij Chaeronea, zegt Justinus, maakte een einde zoowel aan den roem van Griekenlands heerschappij als aan zijne oude onafhankelijkheid." In de nabijheid van Chaeronea zag Pausanias een' grafheuvel, waaronder de gesneuvelde Thebanen lagen. Er stond een leeuw op, als 't zinnebeeld hunner dapperheid, maar dit teeken was zonder opschrift, omdat, gelijk hij, die het zag, meent, de goden hunne dapperheid niet hadden gezegend (1). In hetzelfde jaar werd de hegemonie van Macedonië over Griekenland door alle Grieksche staten erkend. Zoo bereikte Philippus het doel, waarvoor hij zijn geheele leven had besteed en dat hij — gelijk wij later meer in 't breede zullen nagaan — allengs van stap tot stap nader was gekomen. Griekenland daarentegen bezweek, uitgeput door het lange zoeken naar eene eenheid, die het niet had kunnen vinden. De hegemonie, die de eene staat den anderen niet had gegund, ontsnapte aan allen, en werd de buit van den vreemdeling.

(1) Justin. IX, 3. Paus. IX, 40 (10).

DRUKFEILEN.

Blz. 21, reg. 12 v. b. staat: lang, lees: rang.
» 26, » 6 » b. en
» 27, » 6 » b. staat: Indianen, lees: Indiërs.
» 70, » 10 » b. » : de 3de eeuw v. C., lees: n. C.
» 84, » 17 » o. » : Cyrus, lees: Cambyses.
» 84, » 16 » o. » : hem, lees: hij.
» 94, » 17 » o. » : blz. 52, lees: 92.
» 110, » 8 » o. » : 219, lees: 719.
» 114, Noot 5, reg. 4 v. o. staat: maanden, lees: maand
Blz. 126, reg. 13 v. b. staat: (3), lees: (1).
» » 17 » b. » : (4), lees: (2).
» 127, » 2 » o. » : (3), lees: (4).
Noten, reg. 3 v. o. staat: (3), lees: (4).
Blz. 133, reg. 10 v. b. staat: 226 v. C., lees: n. C.
» 142, » 8 » b. » : § 10, lees: § 11.
» 148, » Noot 3 staat: Ctes. Pers. c. 2, lees: c. 4.
» 151, Noot 1, reg. 1 v. b. staat: blz. 42, lees: 47.
» 167, reg. 3 v. b. staat: vóór, lees: na.
» 215, » 4 » b. » : Griekenland, lees: Sparta.
» 339, Noot 1, reg. 2 v. b. staat: Albiciades, lees: Alcibiades.

